

Э. КЕНЗЭ

ӨРИН ӨМН

ФЕДЕРАЛЫН ОРН-НУТГИН ШАҢҢА МӨҢГНӨ НОМИН УЧРЕЖДЕНЬ
ӨРЭСЭН НОМИН АКАДЕМИН
ХАЛЫМГ СОЙЛ-ТУУЖ ШИНЖЛЛЫНӨ КҮРӨЛҢ

Э. КЕНЗЭ

ӨРИҢ ӨМН

Тод бичгэс

өдгэ хальмг бичгт буулһснь Тодан Б. Х.

ЭЛСТ
2015

УДК 82
ББК 84 (2 Рос=Калм)
К 354

*Утверждено к печати Ученым советом
Федерального государственного бюджетного учреждения науки
Калмыцкого института гуманитарных исследований
Российской академии наук*

Кензя Э.

К 354 Перед рассветом (Өрин өмн): Роман: На калм. яз. – Элиста: КИГИ РАН,
2015. – 224 с.
ISBN 978-5-903833-91-7

Э. Кензя – известный писатель, поэт, журналист, деятель культуры, уроженец Синьцзян-Уйгурского автономного округа КНР. Его перу принадлежит ряд рассказов, поэм, повестей, а также роман «Перед рассветом» («Өрин өмн»). Язык произведений, созданных писателем на родном языке, богат и красочен, он может служить источником для изучения языка и культуры ойратов.

Роман Э. Кензи, опубликованный в 1994 году в г. Урумчи (СУАР КНР) на ойратской письменности «тодо бичиг» («ясное письмо»), не был до настоящего времени доступен широкому кругу читателей. Благодаря известному востоковеду Б. Х. Тодаевой, осуществившей переложение текста с ойратской письменности на современное калмыцкое письмо, российский читатель имеет возможность познакомиться с творчеством синьцзянского писателя.

Действие романа охватывает 1930–1940-е годы – период гражданской войны в Китае, завершившейся свержением гоминьдановского правительства и провозглашением Китайской Народной Республики.

ISBN 978-5-903833-91-7 © Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Калмыцкий институт гуманитарных исследований Российской академии наук, 2015

© Тодаева Б. Х., переложение с ойратской письменности на современное калмыцкое письмо, 2015

Эдэн Кензэн товч намтр

Э. Кензэ 1917-гч жилин 10-гч сарин 25-нд Зул өдрлэ Теке шийани Өндр Хаңһан барун ташан Паглыг гидг һазрин яду малчин Эдэн көвүн болж заягдж. Аав-ээжиннь жирһлнь яду түрүтэ болад, тер арв күртлэн байн нойн ээлд мал хэрүлж йовж.

1934-гч жилин хаврар нутгин сурһульд орад, моңһл, манжу үзгин цаһан толһа дасч. Тер жилдэн зурһан сард Үрмчд бээсн моңһл-хасг сурһульд сурад, 1939-гч жилд төгсөһэд, сурһульдан үлдн багшлсмн. 1941-гч жилэс авн 1944-гч жилин намр күртл Илин дунд сурһульд багшлад, 1945-гч жилд һурвн сардан һурвн ээмгин сурһуль-эрдмин энгд болн Илин газетин редакцд көдлв. 1946-гч жилд зурһан сардан Нилх гидг һазрт Моңһл баһ сурһульд һардачар көдлэд, 1950-гч жилин намрар Һулз гидг балһснд моңһл сурһульд одж багшлж. Тендэс 1951-гч жилин хаврар Шинжэнэ ардын кевллин хорад эклэд көдлсмн. 1962-гч жил күртл нээрүлн орчулх энгин һардачар, нээрүлх герин ахлгч редакторар көдлсмн. 1962–1965-гч жилмүдт автономн округин партийн комитетин сойлын комиссь учраж һарһсн «Намиин үүриин эмдрл» гидг седкүлин моңһл келнэ энгд дааврта редактор болж көдлсмн. 1976–1978-гч жилмүдт Шинжэнэ ардын кевллин хорад көдлж бөөһэд, насна амрлгд һарсмн.

Э. Кензэ баһасн ардын амн зокъялд ик дурта бээсн. Хөөннь сурһульд орад, үзг бичг таньхларн, эклэд үлгүр, тууж болн утх зокъялын үүдэврмүд олар умшдг болсмн. Иим тежэлд күртсн төлэд 1949-гч жилин өмн «Һэргтэ Санжин үлгүр», «Хөөч көвүн» мет зокъялмуд бичсмн.

Һурвн ээмгин хүвсхлин цагт «Зун уулын ора зулц», «Байн сээхн зулц» мет келврмүд, тодлврмуд газетд, седкүлд барлж бээсн. Хөөннь бас келвр, тодлвр, поэм, тууж болх үүдэврэн тасрлт уга барлад, 1982-гч жилд Шинжэнэ ардын кевллин хорад «Зүнһарин хавр», «Нарн алькас һарв» гидг келврмүдин хуранһусан барас һарһсн билэ. Ода эн шин үүдэвр болх «Өрин өмн» гих романан барт өгчэх юмн.

Э. Кензэ 1963-гч жилд Дундд Улсин зокъялчдын нийгмин гешүн болсмн.

Негдгч бөлг

Дольгт одснь

Негн

Шар лу жил билгин тооллын¹ үвлин дунд сарин шинин долана өдр сөөһин дүлэс эклэд аһар тенгр генткн хүвсч, цаста шуурһн дегдэд, тенгр, һазр, уул, көдө өөд, урунь йилһрш уга болж самргдв. Уулын һурвн сала дүүртл хотлн бүүрлсн байн ээлин хот-хорань² зутрж. Зарц малчнрин хар уурцсин буурхаһар цаста шуурһн хүүгн орж, му, сэн көдц көдрсн улан нүцкн күүкдиг тэкилһн чичрүлв.

Өр гегэрхин баргт³ цасн татгдж, хар салькн чимг цольгн хүүгв. Салаһин сер дахулн немрлж бэрсн Бардм байна ик цаһан гер дүнгэж, барг⁴ бээһлин килцгиг хэмэрх⁵ чигн угаһар Бардм байн хоржнн унтсар бээлэ.

Хар-бор гермүдин өрк, үүдэр утан бүргж, Бардм байна ик цаһан герин төмр цорһар цаһан утан савсн һарв. Тер зуур Бардм байна герин үүднд сэрсн девлтэ кесг күн ирэд немрлн зогсч, негнь герт орж, удл уга һарч ирэд, хошлң деес авч, хотхр уру орж кесг үкр көтлн авч ирэд, ик цаһан герэс арһмж турш холцар денжгин дор орулн, сүкдн дарад унв. Тер үйин нутгин баячуд эн өдриг хар өдрмүдин негн гиж шалһад, үвлин идшэн һарһдг бээсн. Үкр алж бээснь Бардм байна зарцнр билэ. Цуснд будгдсн һармуднь үкрин илжрң кеврдгт ширлдн шир-шир гиж, буурха сэрсн девлиннь хайрхаһарнь киитнэ живрин торһн үзүр моһан келн мет цольгж бээв. Тиигэд чигн зогслго ишкрн хүүгж, шин, хуучн цасиг шүргн хусад, һазрин өр деер этэсн-эрвэсн өвсн шарлжнтаһинь киискэд бээв.

– Му йорта киитн болж бээнэ.

– Эн өдриг шалһж авснь!

– Үкрин махнь амттаһн болна гидг ю? – гийһэд күүндж бээтл, Төрбат:

– «Хулһнд үкл, мист наадн» гидг эн, – гийһэд, иштэ утхан үкрин арсн деер пуд гийһэд шивв. Төрбат болвл – һуч өңгрү наста, теглг нурһта күн. Тер хойр һаран хойр сүүдэн дүрэд:

– Зарц күн гидгчн иигж үүлэн үздг санжл, – гиж бөгдһлзэд, минчиһэд улаж одсн хойр һаран бүтүлн үлэж бээһэд, хөөт салан амн өөд хэлэв. Хэлэх дутм нүднднь хөөнэ хотна захд босхсн оваха харлад үзгдв. Тернь болвл – һошх зарц⁶ Эрднин гер билэ. Төрбат тиигэд хэлэж бээтл, наадкснь бас босад хэлэв. Төрбат эврэн эрк уга сана алдж оркн, халх, хамран улан цуста һарарн илж бээв. Нүр-чирэһинь зүүһэр шааж бээсншң чивчннв.

– Му үүл гидг юмнчн яду күүнэ хажуд сүүдр метэр даһад йовдг юмн чигн, – гийһэд, толһаһан зээлж бээхд негнь түүнэ үгиг залһад:

– Тииглго, му үүл гидгчн келэд ирдг юмн биш, киисч ирэд орадг юмн, – гиж келэд, доран сууһад: – Хү, сууцхатн, сууцхатн, Көк Чөткр һарч ирэд үзж орквл, уршг һарһна шү. Му үүл гидгчн аанан маднд киисч ирх юмн, – гийһэд, дор-доран йовһн суув.

Төрбат басл боса кевтэн Эрднин му гериг өр өвдсн седклэр ширтж бээв. Тиигж бээхднь баһ көвүдин уульлдсн дун Эрднин герин үзгэс нир-цур гиж бээхшң

¹ Билгин толл – хальмг лит.

² Хот-хора – хаша-хаац.

³ Баргт – алднд.

⁴ Барг – цуг.

⁵ Хэмэрх – керглх, төртэн авх.

⁶ Һошх зарц – дахуль зарц.

болв. «Көөркүм, харһнх, кәлдхин зовлңгиг зергднь үзж бәэх биз, – гиж бодад, кирмг хар сахлта урлнь медг үлү кәдлж, түүнә нүднд орн деерән инцглж иргләд кевтсн Доржин дүр-дүрснь бас үзгдхшң болв. – Эн шуурһнд му гернь яһж бәэх болв? „Темнә чинән хаһрхаһар темәнә чинән салькн орна“ гидг эс билү», – гиж бодхлань, Эрднин герин һалын кәвә күртл цасн кәрлж орксншң уньн, термнь ширд-ширд гийһәд ярзаж бәэхшң сангдж бәәв. Чикнь чис-чис гийһәд одснд Төрбат хар ишкә махлаһан барун чикндән талдулн тәвж оркад¹, зүн чикән альхарн дарн илж бәәв. Толһаһан зәәлж:

– Үнәртән «мист наадн, хулһнд үкл» гихд «чиигтә толһаг² өргәд йовхла, чиг-үзг уга юмн үзгднә» гидг эн, – гийһәд, үгинь залһад, ут цаһан девлтә залу келв. Тернь Төрбатын күр дү Пүрвә болна. Тер гер-бүләрн кәлсн зарцд ирсн бәәж.

– Иим му йорта кергиг кен үзлә? Туульч күүнә амнас чигн сонсад уга, күүнә төлә күүһәр дольг кенә, алад, сүмсәрнь дольг кенә гисн ямр хорта кергви! – гийһәд, үксн үкрин гилиж бәэх нүдиг ширтж бәәһәд: – Эн үкрин му үүл гивл – хусрж тарһлснь болна, тийгәд эн өдр алгдж, арсан өвчүлж бәэх юмн. Зуг Доржиг юн гихв? Хамрта цар, хазарта мөрн метәр йовж бәәсн кәвүн эс билү? Эн үкр хусрж тарһлсндан кәтлгдж ирәд, сүкгдсн метәр гертнь дуудгдж орад, тиим учрлд учрж биш ю? – гиж бәәтл, тус өмннь суусн Өлзәт сахлыннь цасн мөсиг шувтрн хайж оркад:

– Түүнд медж ядмар юн бәәнә? Хошх зарц Эрдньд үрн болж төрснь – му үүл, тегәд алгдж бәэх юмн. Ямр сән дурн, му дурн гиж бәэх юмб? Гер-бүләрчн кәвүнәннь әмн насна дольгт һарһнав би гисн билү, – гив. Бас негнь:

– Сән дурнасн болтха гиж гинә биш ю? Зуг Дорж дольг болшгов, үкв чигн дольг болшгов гиж биш ю, – гив.

– Өлзәт ахин келснь зүүтә, ямр сән дурн, му дурн гиж бәэх билә, цуһар түүнә дурн. Әмдәрнь дольгт һарһна гивв чигн – түүнә дурн, алад, сүмсәрнь дольг кенә гивв чигн – түүнә дурн, кен биш гих юмб? Хошх зарцин әмн насн гидгчн керг деерән эн үкрин тедүкн юмн, – гийһәд, үкрин толһаг ташч келв.

– Бүсгә³, кәвүднь тиим биш биз?

– Үзж бәәһәд ямр үг келж бәәнәч, Пүрвә мини, – гийһәд, Өлзәт шүрүн харцар хәләв.

– Мана әмн насн тиим биш биз, – гихләннь, Пүрвәг шүрүн нег хәләһәд, Төрбат:

– Пүрвә, чи тиим генн үг бичә кел! Би болвл, кәлсн зарц гийһәд дурта болвл – бәәһәд, дурн уга болвл – хормаһан сажад йовж одж чадну? Чамаг тәвж йовулшго, гөр тәвәд, бөгсичн таслад авч ирх. Тиим, эсклә цергт кәөлһх, эсклә негнднь хошх зарцд өгх. Тиигшго гиж ю? – гив.

– Тиим, тиим! Та хойрин келсн зүүтә. Бидн үзж эс бәәнү, мана нег элгн кесг өрк әэлин эр, әм, көгшн, залу бүгд – нәәмн-йисн амн күн үүднднь заргдж, малынь хәрүлж бәәнә. Дал өөрдсн наста аавм темәһинь хәрүлж бәәнә, хәрд орсн⁴ мана кәвүд үкр, туһлыг хәрүлж, һар зуур⁵ заргдж бәәнә, экнр⁶ мана гертнь заргдж бәәнә. Зуг һурвн күүнә кәлс өгнә, наадксинь үн өртг уга зарж бәәнә, тийгәд бас бидн һурвна кәлсиг бүрн өглго, сар-сарднь өглго, хувцн-хунриг цаг-цагтнь өглго генүлж эс бәәнү? – гихләннь, Өлзәт залһад:

– Чи хәрнь кәлс авад заргдж бәәнә, би юн гийһәд заргдж бәәнә? «Үсн уга хөрн холвасг» гидгшң өңгәр заргдж эс бәәнү би, – гийһәд инәв.

¹ Талдулн тәвж оркад – цохдж өмсәд.

² Чиигтә толһа – әмд күүнә тускар тийгж келдг.

³ Бүсгә – гергн.

⁴ Хәрд орх – күүнә һазрт бәәһәд заргдх.

⁵ Һар зуур – цаг зуур.

⁶ Экнр – күүкд улс.

– Ачрхж эс бээнү, эн тоотыг асрж бээнэв гиж эс бээнү? – гиж бас негнь келэд, Төрбатыг ширтж бээв. Төрбат нүр-чирэннь цасиг илж арчад:

– Һацата юмн, эн өдр бээсн, угаһинь, – гийһэд сана алдж оркн, үг, дун уга болад зогссн кевтэн Эрднин герин үзгүр хэлэж бээв.

Пүрвэ седклдэн: «Күргн ахм бээсн, угаһинь гийһэд, Һалдна бээсн, угаһинь келж эс бээх ю? Тер бээсн болвл, Балдн нирв баашлж¹ чадшго билэ. Тер Һалзу эмтн Һалдна чеежин эрдмэснь биш, бүдүн сүркэ нудрмаснь ээдг санж биш ю. Согтуһар аашлж² бээсн цагтнь, ца Һалдн аашна гихлэ, нам болад оддг санж биш ю, – гиж бодад, – жигтэ юмн, Һалдн яһж бээснь терв? «Зовх ноха зуульч кү дахна» гидгшң, зуульч кү дахад ю олж авдг юмб?» – гийһэд, Һалдниг седклдэн бурушаж бээһэд:

– Ухата саната юмн гихлэ, терчн тиим тенг эмтн санж биш ю? Алтн мөңгән ачад зуучлж йовсн хэрин нойд дахад ю кедгви? Айна зам зуур харһлдад дахж одж гинү? – гиж бээтл, Төрбат алң болсар харж:

– Тер келж бээсчн кемб? Һалдн ю? – гийһэд, киитнэр инэж оркн: – Тиим тенг эмтн огт биш, яһад зам зуурас зуучлж йовсн хэрин нойдыг дахж одхви? Тер үгиг би огт иткшгов, нег нүднь сохр болв чигн, чеежнь сарул юмн, – Төрбат келэд зогсч бээтл, Пүрвэ түүнэ хормаһас угзрн уру татж, нүдэрн ик цаһан гер өөд докад:

– Үзшго ю? – гив. Төрбат чочс гийһэд, барун талан хэлэж оркн, доран йовһн суув. Төрбатын дотркнь моһа үзсн мет ирвэтрэд, өңг зүснь үлү медг хүврэд одв.

– Эн алмсчн һарад ирж биш ю? – гийһэд, үкс гиж одахн хайсн утхиг авхла, утхнь илжрң арснд наалдад келдсн бээж. – Па-па, йорта киитн бээһн! Тарһн ажрһин сээр, тарһн бухин маңна шуурм киитн гидг эн чигн, – гийһэд, суусн кевтэн барун талан хэлэхлэ, нүднднь хар цоохр моһа өрвкж бээхшң үзгдв. Тер зуур бөгсэрнь худрад, Өлзэт:

– Хү, залу, тер юншң, яһж оркхшң, – гийһэд киг-киг инэв. Төрбат бас нег уда ардан хэлэж оркн:

– Мадниг үкрин кеврдгтәһинь зальгж оркхшң бээһнэ.

Тиигтл Пүрвэ тендэс:

– «Цагнь болхла, цасн деер түүмр шатна» гидг. Өцклдүр ора Түвшнэ кесн урвлһиг³ соссн уга ю? Түвшниг чөткр гиж савадж. Түвшн терүг чичн босад: «Чөткр гидг – чи! Күүг күүнэ дольгт һарһна, сүмсинь дольгт һарһна гиж, нүл уга күүг авч ирэд алулж бээсн чи алмс чөткр болл уга, би яһад чөткр болх юмб? Күүнэ күч-көлс идж, күүнэ цус-махар эмдрж бээсн Көк Чөткр гидг – чи, тиигэд үрн-садн уга көкәр хатж бээсн Көк Чөткр гидг – чи!» – гийһэд, савадж бээсн саваһинь татж авад, толһаһарнь гедргән савадснд Көк Чөткр ээж сандрн, эм авр гийһэд, баран өөд зулж гинэ. Эн амр ю? Иим учрл түүнэ зүүднд чигн орсн уга болх биз. Тиигэд эн сө Чөткр унтж уга гинэ, өрүни цээһән чигн ууж уга гинэ. Тиигэд Бардм байн орнасн боссн кевтэн күрэд йовж гинэ. Түвшн тиигж зүркнднь төөн, ораднь жиңсрг цутхсншң⁴ болһсн санж. Тиигэд тер Чөткр Доржин сүмсинь дольгт һарһж, эн үкрин махиг идх гийһэд, авхулад сүкдүлж бээх юмн.

– Тиигэд яһад бурхн тенгрин килнд учрж, ора ирэд, һалын көвэд көлчэж бээһэд, генткн цусар бөөлжэд, эмн-шир уга болад унж одж? Тиигэд дух толһа⁵, хамр, амнас авсн юмн гийһэд яңшч бээхнь юмби? Юн гидг хорта кергви? – гийһэд, Пүрвэ үгән залһад келж бээтл, негнь:

– Тиигэд генткн цусар бөөлжэд унсинь үзсн күн бээнү? – гиж сурв.

¹ Баашлх – давад бээх.

² Аашлх – заңган һарһх.

³ Урвлһн – эсргү керг.

⁴ Жиңсрг цутхх – зала кех.

⁵ Дух толһа – толһа.

– Бээнэ! Би бээнэ, би нүдэрн үзсн юмн, – гийхэд, Пүрвэн элэд көвүн Бадм келв.
Эцкнь Пүрвэ уурлад:

– Бичэ чальч, – гийхэд, көвүхөн чичэд авх гитл, Төрбат бэрж авад:

– Чи яарлго¹, ю кехинь урдар соңсч ав, – гив. Үкр алхд тус болж бээсн Бадм көвүн:

– Эдэ², би чальчж бээхшив, үзсэн таанрт келж өгсэ гиж бээнэв, – гихлэ, толһанинь илэд, Төрбат:

– Кел! Үзсэн тер кевэрнь кел, – гив. Тиигэд Бадм көвүн:

– Холын баран тасрад, хо бүрүл болж бээсн цаг билэ. Бор герт нар теермэр талх татж³ бээсн би һалд киидц авхар һархла, Дорж хөөнэ хашан иргд ирэд буув. Шилд бээсн адунас нааран һарх гиж бээтл, йовад ирж йовсн кевнь тер чигн. Терүг күрэд ирхинь хэлэж бээсн Көк Чөткр гертэсн һарч ирэд, көөркүлсншң өмнэснь тосч одад: – Э-э, көөркү Доржм, күрэд ирвч? Адуч одад йовулсн ю? Күрэд ирснчн сэн болж, герт орад, һалд дулац, – гийхэд, гертэн дахулж орад: – Өөд су, – гив. Ношх зарцин көвүн Дорж болвл, тулһин шиирэс өөд сууж үзэд уга юмн. Нохан толһан чинэн царган⁴ чирэд, цаһан ширдг деер яһж һарх юмб? Бардм байна амриг сөгдж сурсна дару чөклэд суух гитл, Көк Чөткр һараснь татж босхад: – Ширдг деер һарад су, – гив. Алвдн⁵ авч одад, цаһан ширдг деер суулһад, өмннь ширэ тэвж, ширэ деер цэ, боорцг, шар тос тэвэд: «Дорж минь, цэ у, өлсэд, даарад ирсн болхч, ичж эмэх керг уга», – гиж бээв. Иигж гиичлгдхнь бээтхэ, Дорж гидг нерэрн дуудулж үзэд уга боол зарц көвүн икл алң болж, эмэхшң бээв. Тиигхдэн Дорж ардг мөрнэ нурһнд зээднэд авсншң цаһан ширдгиг хэлэж, царгта көлөн хэлэж, босх гийхэд овхлзж бээхшң бээв. Доржин тиигж бээхиг ажглн хэлэж бээсн Көк Чөткр инэхэд:

– Цэ у! Боорцг авч ид, – гиж бээв.

– Жа, жа, – гийхэд, боорцг авч идн гихлэ, цэ авад ун гихлэ, Доржин һарнь эмн уга болж одсншң бээв. Төгрг хар нүднь гиллзэд, Көк Чөткриг хэлэв. Барана өмн суусн Бардм байниг нег хэлэв. Ширэ деерк цэ, боорцг, шар тосиг бас нег хэлэв. Тиигэд ю кехэн медлго бээв. Доржин тиигэд сандрж одсиг ажглж бээсн Көк Чөткр:

– Доржа! – гиж инэхэд: – Мана кесн ачиг тусар хэрүлдг өдр чигн ирв. Чи учр меддг сэн залу шү, мана үгиг бэг гиж үзэд угач. Эн өдр чигн мана үгиг бэг гих угач, – гийхэд келж бээтл, Чөткр эминнь үгиг Бардм эрнь өлгж авад:

– Мана кесн ачиг тусар хэрүлдг өдр цагчн ирв, сэн күүнэ кесн ачиг тусар хэрүлсн күүг бурхн теңгр өршэдг юмн. Тиим эс болвл, бурхн теңгр цокдг юмн. Чини жил, насн мана көвүнэ эмн насна дольгт таарч бээнэ. Ода түүнэ дольгтнь одх болнач. Мана көвүнэ эдэн хээртэ сэн мөринь унж, өңгтэ сээхн хувцинь өмсч авад, дольгтнь һарад йовнач. Сэн седклэрн жа, болна гиж негл амн үгэр хэрү өг, ондан оһн тавн үг бичэ кел, – гив.

Дорж цаһан ширдг деер сөгдж суусн кевтэн цавдж⁶ орксн дормшң⁷ көшч одв. Дольгтнь одх болнач гиснь ямр үг болхиг эс медв чигн, сэн мөринь унад, сэн хувцинь өмсэд йовнач гиж бээсинь медэд, зүркнь дол-дол гийхэд, амарнь суһрад һарч одн гиж бээв. «Сэн мөр, сэн хувцинь өмсэд, хама одх юмб? – гийхэд бодж бээтлнь, генткн һалдна келсн нег үг сананднь орв. «Байн күн эврәннь эмн насна дольг болһад хээртэ сэн мөрэн бэрдглэ эдл нойн күн эврәннь эмн насна дольг болһад

¹ Яарлго – адһлго.

² Эдэ – эцк.

³ Талх татж – теермдж.

⁴ Царг – гиигн, арсар эврэн кесн үвлин дулан башмг.

⁵ Алвдн – күчэр.

⁶ Цавдж – хатаж.

⁷ Дорм – һуйрар кесн күүнэ кев.

күүг хээд һарһад йовулдг керг бас бээдг санж», – гисн билэ. Тиим керг санж. Намаг көвүнәннь эмн насна долыг болһхар авч ирсн санж. Сэн седклэрн жа гитхэ гихэд гиичлж бээснь эн санж», – гихэд бодж бээтлнь, Көк Чөткр даларнь ташад:

– Мана үгиг бэг гиж үзэд уга үннч йовсн сэн залу эс билү чи? Жа, болна гиж орк, негл амн үг биший, – гиж бээв. Чагчаһарн¹ ширэ цокад, Бардм байн ууртаһар :

– Шилчн тасрж одсн биш, толһаһан өөд өрг, келнчн тасрж одсн биш, жа, болна гиж кел! – гив. Дэкэд альхарн ширэ ташад: – «Элжгнэ чикэр алт кев чигн, элс кев чигн эдл» гидгшң бас борлж² медх саната ю? Эцкчн элжгнэ борң³ арһ авад, сэн юман үзсн уга шү, – гив. – Чи сэн седклэрн жа, болна гишго болвл, сэн юман үзшго болнач, алад сүмсэрчн долыгт һарһнав би, – гихэд босн, дарад цокж бээтлнь, Дорж:

– Үкв чигн долыгт одшгов, – гив.

Тиигэд Бардм байн Көк Чөткр хоюрн хойр бийэснь ташч, чичэд цокж бээхд эцж турад ядрсн Дорж теднэ ташлһ, чичлһэс нааран-цааран өмкрн унж бээв. Эрг-дург ухата бээхдэн Дорж: «Жа гиж келдг болвл, келм тасрг, болна гиж толһа докдг болвл, толһам унг!» – гиж таңһрглж бээв.

Эр эм хоюрн үктлэн орлдад, Доржин амнас соңсдгнь басл тер үг билэ.

Тиигэд барана өмн кевтсн Балдн нирв⁴ босч сууһад, эмсхж бээсн күргн ахан Бардмиг нег хэлэж, сава бэрсн кевтэн харж бээсн эгчэн Көк Чөткриг нег хэлэж:

– Хү, шулм, – гиж Доржиг дуудад, – эмнчн хээртэ ю, уга ю? Хээртэ болвл, тер үгэн мини өмн бас нег уда келэд үз, – гихэд бэрклж бээхд Дорж эрэ гиж толһаһан өргэд, хамр, амнасьн һоожж бээсн цусиг барун һарин альхарн арчж:

– Дольг болшгов, үкв чигн долыг болшгов, – гив. Тиигэд Балдн нирвин орс һосна тахнь Доржин элкнд пид-пид гиж тусхд Доржин бийнь көдлшго болв, – гихэд Бадм көвүн келж бээтл, негнь:

– Экнь бээсн уга санж ю? – гихлэ, Пүрвэ шуукрж оркн:

– Гертэн хувцинь хатхж бээсн санж, – гив.

– Көөркү, өрүн эрт түлэнд одсн кевтэн ирэд уга, – гиж келн босад, өмн салан амн уру хэлэж бээсн Төрбатд: – Хээмнь, көөркү Түвшн эгчин аашх дүринь, – гихэд, цасн далад торлзсн батхнын чинэн хар бараг нүд алдлго хэлэж бээв.

Хойр

Түвшн эгч болвл – һошх зарц болж бээсн Эрднин бүсгэ болна. Наснь дөчн тав-зурһа күрч бээх күн. Ода көвүн-күүкн долан үртэ, ууһн көвүн Дорж, отхн күүкнь – сээхн заңта, зөв тавин нурһта, өңгтэ, үүлтэ күүкн. Түвшн тиигэд цасн дала дотр йовсн нуһсна эдл өвдгцэ цаснд өөмэд йовж йовхдан көлэн эрэ өргэд ээлжүлж⁵ бээхшң билэ. Тиигж йовхдан гертэн зовж кевтсн күнд шархта көвүн Доржан бодад, адһн бачмдж ишкв чигн, көлнь түүнэ санаһар боллго, чиргдэд, өвдгэрн нуһржл йовна. «Көөркү минь, зовж бээх болву? Шүдэн зууһад тесч бээх болву... Дүүнрнь туслж бээх болву... – гихэд, амндан дүднэд⁶, унад-босад зүткжл йовна. Тер асхнас эклэд Доржнь чаңһ өвдв. Өр гегэртл һалыг икэр өрдж, Доржан төвкнүлхин арһ олж ядн, герин улсин кеннь чигн нүд харһулж кевтсн уга. Өрлэ босад хэлэхлэ, һазань нег шор түлэн үлдсн уга санж. Тиигэд Түвшн эгч: «Улан нүцкн нилхсм иим киитнд

¹ Чагча – насван сав.

² Борлж – ичрэн геех.

³ Борң – зүткэ.

⁴ Нирв – хурлын зөөр, өлг-эд, мөңг хадһлач.

⁵ Ээлжүдх – селгэлх.

⁶ Дүднх – бийнь бийлэхән күүндх.

һал көц¹ уга яһж тесхв», – гиж бодад, арһ угад сүк, деесән авад, өрлэ эрт түлэнд һарсн кевэрн хәрж йовснь эн бээж.

Тиигж йовхдан Түвшн көвүнь тиим чиирг, чаңһ бээсндөн зовлңгин хатуд бурцгин чинән киитн көлсн бөмбрж бээв чигн гең гил уга бээсиг, инцглж йоолл уга бээсиг дотран бахтн бишрж бээв. Түвшн тиигж йовад, хойр көл деерән эрә зогсад: – Эн түлән иим күнд ю, бийм муудж йовснь эн ю? – гиж, түлэг өөд нег сегсрв. Көр цаснд түрәцәһән булхж одсн хойр көлнь бүдүн һуй күртлән чичрж, түлөһән дааж ядн, хал-хал гийәд чичрв. Көлән өргс гихлә, шааж орксн һасн гимәр көдлж өгхш, үүл маһд алдг ишкәд ундг юмн болвл, үй гешүһәр нуһрад көр цаснд булхулж оркмар бээв. Тиигәд Түвшн багла деерәснь кесгинь оркж гөңгләд, түргншң йовад хәрс гиж нег бодв. Тиигс гихлә, седклин харм болһлго бэәнә. Учрнь – үүрч йовсн түләнә аль нег иш яраһаг амр авсн юмн биш. Бүсүцә цаста эрсин ариг мацад, цасиг малтж, нег-нег ишәр чавчж, сүүв-сүүвәр хураж баглад, эн күртл үүрч ирсн юмн. Тер кевэрн үүрәд хәрс гихлә, чиигтә яраһан күндинь яахв? Тернь баһ гисншң, шуурһн генткн-генткн цокад, түлөтәһинь киискж оркмар бээв. Өмнәснь цоксн шир цасн нүдән секж хәләхин арһ өглго, нүр-чирәһәрнь зүүһәр хатхж бээхшң чис-чис гилһж, девлиннь буурхаһар чив-чив гилһж бээв. Киитн гидгнь махнас яснд ивт цольгж, чимгинь царцам болад бээв. Түүнә деернь хоостсн геснь киийһәр дүүрәд, һур-һур гиж бээхиг келәд керг уга.

Юн гивв чигн, эн бүкн Түвшнд үзәд уга шин зовлң биш болхас баахн амрч аввс – мартгдж одмар юмн. Хамгин кецү зовлңнь Түвшнд – чеежин зовлң билә. Түлөһән өөд өргәд, нег сегсрж әмсхләд, нүр-чирәднь наалдсн цасн цаңгиг арчхин зуур көвүн Доржиннь цокулсн йовдл сананднь орад ирв. «Тер Көк Чөткрин үгиг иткәд тиигж эс гөндсн болвл, көвүһән тиигж алулшго эс билү би? Түүнә үгиг яһад үнн болһж орксмб би?» – гийәд, урлан тесртлнь зууһад, толһаһан зээлв.

Өмн өдртнь Түвшниг дуудж авад, Көк Чөткр өр өвдсншң болж келхдән: – Түвшн-а! Соңсн уга ю? Адунд күн одхар эс бэәнү? Доржин девл хувцинь хатхж халад белдж орк, йовсн цагтнь өгүләд орк, – гиж келәд, көл дерәсн ахр-чикр некән өөдс, му, сән девл хувцна тасрха-бутрхаг хайж өгәд: – Ода хәрәд, уяд бә, орадан ирхнь керг уга, – гиж йовулсн санж. Түвшн энүгән бодад, толһаһан нег чичәд: «Үнәртән хөн гимәр тенг әмтн санж би. Эцкиннь тер келсн үгиг яһад мартж орксмб?» – гийәд, бийән гемшәв. Тиигхин зуур сөөднь Дорждан зовж бээхднь «түрүн һарсн чикнәс хөөн һарсн өвр ахлна» гиж келсн үг сананднь орв. Һалдна тиигж келснь орта санж, хөөг номһн гийәд, чон өр өвдәд эс идснлә әдл. Эн баячуд, нойд угатя, яду, номһн, генн әмтиг хөншң әмтн гийәд, өр өвдәд, идхән оркшго юмн, хәрнь аль номһн, геннинь иднә», – гиж санв. Цергт йовхдан Эрднь бас эн үгиг келәд, хөншң номһн йовсан гемшәсн санж. Түвшн эн күртл бодж ирәд, эцкднь керглсн тер арһиг көвүнднь бас керглсн санж гийәд, бийән гемшәһәд, толһаһан зээлж йовв.

Хөрн, кедү өдр өмн нег ора Эрднь дуудгдж Бардм байна ик герт орад, боол зарцин кевән алдлго тулһин хажуд чөклж суух гитл, Көк Чөткр альвн заңган һарһж инәһәд:

– Өөд һарч, ширдг деер су, – гихләнә, Эрднь чочад, хооран цухрв. – Хү! Мини үгиг буру өөлһж² бэәнү! – гийәд, Көк Чөткр үкс ирәд, һараснь татад, авч одад: – Цаһан ширдг деер су! – гиж түлкв. Насн турш боол зарцин кевәр йовсн Эрднь цаһан ширдг деер һарад яһж суухан медлго, буруһим уучлтн³ гисншң харцар Көк

¹ Көц – халун хот.

² Өөлһх – медх.

³ Уучлх – тәвх.

Чөткриг ширтж бээв. Нохан толһан чинэн царгта көлөн төөрүл деерэс татж авад, цаһан ширдг деернь хоцрсн мөрөн хэлэхэд: – Уучлтн, уучлтн, – гийһэд өкөжл бээв.

Сүүлэрнь Эрднь арһ уга түлгдэд бээж, цаһан ширдг деер һарад суув. Суухдан зэмлэд суув. Өмннь тэвгдсн ке сээхн ширэг, терүн деер тэвгдсн дииз тавгта¹ тосиг, шаазнта сээхн цээг хэлэж, зүүд зүүдлж бээхшн бээв. Керг деерэн Эрднь иим зүүд чигн зүүдлж үзэд уга юмн.

– Эрднь-а! – гийһэд, Көк Чөткр хуурмгар инэмсклн: – Эн өдр чини сэн дуриг авхар дуудлавидн, седкл тавар сууһад ууж, ид, – гиж бээхднь, хөрн тавн жилин урдк нег керг Эрднин сананд торд гиж орв. Тернь ямр кергви гивл, иим чигн.

Хөрн тавн эргэн наста бээсн цагтан Эрднь эцкэсн эр һанц өнчн залу болхас ханцн дертэ, хорма орта йовсн залу санж. Сананд уга бээтл, нег өдр Бардм гидг байн Эрдниг хээж одад, Эрдниг бийинь онцлн: – «Хавсн сеертэн дөн, сер хавсндан түшг» гинэ. Чи нанд хуура дү бол, би чамд хуура ах болсв, тиигэд хамций! Ээлд эрк зөөһэд, бүсгэ авч өгсв, гер бүрж өгсв, хөөннь өнч салһж, мал өгсв, чи нанд күчэн өг, – гисн санж. Тиигэд Эрднь Бардмин мөрнэ сээрт ирсн юмн санж. Эрднь өнгрсн цагин теднэ кергиг бодж, дун уга суув. Терүгэн гүүцдхэр бээхшн болад, өөд хэлэхлэ, Бардмин барзһр нүр-чирэд байрин илрл билхж одсншн болад, марзаж бээв.

– А, Эрднь, – гийһэд, – кесн ачиг тусар хэрүлдг күүг бурхн теңгр өршэдг юмн, – гихлэнь, Эрднь седклдэн: «Мини ачиг хэрүлхэр бээдг чигн», – гийһэд байрлж суув.

– Тиим, тиим, тегэд таниг бурхн теңгр өршэж бээх юмн. «Күлгин сээниг унж бээһэд, күүнэ сээниг ханьлж бээһэд мед» гидг эн, – гийһэд, Бардмиг таалрхн хэлэхлэнь, Бардм байрлн:

– Ха-ха! – гиж инэхэд: – Иигж келснчн сэн, би ик байрлж бээнэв, ачиг тусар хэрүлдг өдр ирв, – гийһэд келж бээхд Эрднь седклдэн: «Тиигснтн сэн, нүл, килнцэн гөңглх болнат. Тиигж келэд, намаг авч ирсн билэ, керг деерэн хуура дү биш, боол зарцин кевэр үкр, царшн зарад ирлэт, бүсгэ авч өгнэ гийһэд, Түвшниг бас боол зарцин кевэр зарж ирлэт, мадна һарһсн үрн көвүдиг чигн хэрд орсн наснаснь боол зарцин кевэр зарад ирлэт, мана нег өрк ээлиг нүл, килнцтэхэр зарад ирлэт», – гиж бодж бээһэд генткн хэлэхлэ, Бардмин өңг дүрнь хулһн гетж бээх мисшн үзгдв. Мусг гиж инэж оркн, хар хурм² һоснаннь түрэхэс мөңгн бөглэтэ ик хар чагчаг авад, һарин альхананнь хотхр дүүртл көк насваг сажад һарһж, дорк урлын накунь дүүрэд бомбатл кеж, деерэснь келнәннь үзүрэр дарж-дарж оркн, ардан эргэд, дерин шуһу уру палд-палд гиж нульмж оркад:

– А, Эрднь, ю бодж бээнэч? – гиж сурв. Эрднь бодж бээсэн нууж нул уга, цаһан седклэРН цөминь³ келж бээхд, Бардмин өңг зүснь агчмин зуур хүврэд, олчһр⁴ халхнь ижвлзэд, багзһр сахлнь сөрсөһэд, барвһр хурһднь атхлдад келв: – Хү, Эрднь! Юн гиж бээнэч? – гисн үгиг эрэ келж һарһсншн болад, чичрэд одв. Зулхин нүднь йораларн кедү эргж одад Эрдньд тусв. Ки һалзу дэврсн юмн метэр генткн киитнэр инэж оркад бас: – Чамаг иигж келх гиж огт бодж угав. Чи чееждэн иим му сана сэкж бээсн билү? Би бүсгэ авч өгсн уга ю? Чи яһад көвүдтэ болсмб? Бүкл гер-бүлэРН ю идж, ю ууж бээнэч? Цергин алв күлэлго бээснчн кенэ күчмби? Тер гецлиннь кесн кергт көтлгдлго бээснчн кенэ күчмби? Эн бүкн мини чамд кесн ач-тус биш ю? Эн ач-тусин хэрүд ю кеж өглэч? – гиж оркв.

Эрднь шилнь тасрад одсншн, толһань һудыһад, генткн сана авсншн босад һарх гитл, Бардм тендэс:

¹ Дииз тавг – тэрлк.

² Хурм – арсар кесн.

³ Цөминь – цугинь.

⁴ Олчһр – дүүрн чирэтэ күүнд дурго болад иигж келдг.

– Су! – гиж хээкрэд, залһн: – «Кү асрна толһань цуста, мал асрна амнь тоста» гидг эн, – гийһэд Бардм харахд¹ Эрднь нэрн геснь оралдж одсншггар эргж сууһад уульв. – Чи долан үртэ болж бээһэд, мини кесн ач-тусиг медлго йовсн ю? Мини баранд багтж, нутгин алв күлэлго, дураарн йовж бээхдэн мини ач-тусиг медснго ю? – гийһэд келж бээтл, Көк Чөткр бүсгэнь альвн заңган һарһж:

– Ур килңгэн дарж, Эрдниг уучлгн. Мана һар дор бээсн Эрднь биш ю тер, заңһсар йовад, заксар кеж ирсн Эрднь эс билү? Һал гиж хэрж үзэд уга, усн гиж цухрж үзэд уга, эздэн үннч йовсн Эрднь эс билү? Тиигэд теңгр бурхд өршэж, үрн-садта болсан медэд, тиигж бээсн эс билү? Эн өдр мана үгиг яһад бэг гих юмб? Тиим эс ю, Эрднь? – гиж инэснд Эрднь:

– Тиим, тиим! – гийһэд, толһа докв. Көк Чөткр гидг хочта бүсгэнь тиим альвн арһтаднь бахтж бээсн Бардм:

– А, Эрднь, би чамаг уучлсв, «барс догшн болж бамбаһан алшго юмн», би уучлсв, зуг чи ачиг медэд, тусар хэрүлх өдр чигн ирв, – гийһэд, Эрдниг ширтж бээв. Тиигхднь Эрдньд мисин хумсн дор бээсн хулһн тедү бээсншң болв.

– Ода чи нег көвүһэн мини дурнд өг, – гиж Бардм байн Эрдньд келснд түүнэ үгин цаадк учринь өөлһж медлго алңтрад, Бардмиг ширтж бээһэд:

– Эзн минь, ямр үг келж бээнэт? Нег көвүн биш, бүкл гер-бүлэрн тана эрк дурнд эс бээнү, тана заңһсар йовад, заксар кеж эс бээнү бидн.

Эрднин эн үгиг соңсад, Бардмин нүр-чирэ тинис гийһэд:

– Иигж келснчн зүүтэ, боол зарц бээсэн иигж медснчн сэн, – гийһэд, бүсгэһэн хэләһэд инэв. Бардм байн залһад, бас барун һарин хумха хурһарн утхад, дорк урлдк насван шүлсиг һалын көвэ уру хайж оркад, үрглжлн келхдэн:

– Ор һанц эмншң көвүтэг чи сэн меднэ, тер көвүнэмм эмн насна дольгт чини нег гер-бүлиг цугинь һарһна гихлэ, мини дурн билэ. Зуг бурхн номд һарсарнь үзвл, чини ууһн көвүн Доржин жил наснь таарч бээнэ, тиигэд эн өдр чамаг дуудж ирүлэд, сэн дуричн сурж бээх керг. Дольгт һархдан чини ууһн көвүн мини көвүнэ хээртэ үздг сэн мөринь унад, өңгтэ сэн хувцинь өмсэд дольгт һарч йовх болна, – гийһэд келж бээхд Эрднин нүднь ухрхаһасн өсрэд һарч одх бээхшң бээв. Эрднин нүднь гиллзэд, урлнь чичрж:

– Дольгт һарч йовна гинү та? Йовад хама одхв? – гиж сурв. Тиигхлэнь Бардмин нүдн чигн бүлт өсрн гисн болад одв. Учрнь – Эрдниг тиигж тулж сурх гиж бодсн уга санж. Хар чагчарн ширэ цокад:

– «Му ноха толһаһинь илвл, күүнэ толһа өөд һэрэднэ» гидг эн! Энүнэ келж бээх үгнь! Хама оддгинь би чигн медхшив, теңгрт һарч йовв чигн, һазрт орж йовв чигн – чини тер көвүнэ дурн. Мини көвүнэ һэ садһинь авад, «цаснд мөр уга, цааснд нерн уга», нүднд үзгдшго, чикнд соңсгдшгоһар тоньлх болна, – гиж бэрклв. Тиигхлэнь Эрднин үснь үүрэд, яснь яарад одсншң үг, дунь тасрад сууж бээхдэн: «Көөркү минь, цаснд мөр уга, цааснд нерн уга болад, үзгдшго, соңсгдшго одхичн яһж күлэнэ би? Арвн сардан гесндэн өргэд, энгр шар уурган көкүлэд асрж өксн экднь юн гинэ би? Хээртэ дүүнртчн юн гинэ би?» – гиж бодхдан хур, мөндр болһад асхрулж суув.

– Мана күүнэ заңгиг чи сэн меднэ, чини батхнын чинэн эмн түүнэ һарт эс ю? Ууртан базһж оркдг юмн болвл, яһдган сээнэр бодж үз! Ю кевв чигн – дурнь, кеннь биш гихлэ, харчудын эзн амбн² дунь эс бээнү? Шарчудын эзн лам авһнь эс бээнү? Һар доран бээсн боол зарциг ю кенэ гивв чигн – дурнь. Иигж бээснчн үкдг хулһн мисин сүүллэ ирж наадна гидгшң эс ю? «Нар дахсдын чирэ бүлэн, нойн дахсдын гесн цадхлң» гинэ, у хорма дорнь амрч йовсан медхлэ – болна. Эцк, көвүн кедүлн

¹ Харах – уурлж келх.

² Амбн – нойдын зерг.

бээж бээһэд, цергин алв күлэлго йовж бээсэн медх кергтэ, тер му гецилиннь төлө чиргдлго бээсэн медх кергтэ, кесн ачинь медх кергтэ. Нег көвүн гидг юнви? Сэн дурарн жа, болна гиж оркх уга ю? – гиж Көк Чөткр хажуһаснь яншч бээхд Эрднь үг, дун уга уульж суув. Жа гиж келдг юмн болвл, келм тасрг гиж таһрглсншц нег амн үг чигн уга уульж бээв. Эрдниг жа гиж келүлж ядсн Бардм ууртан догшн барсин кевэр өсрн босч ирэд, Эрднин дээкрсн күклэснь авч ташад, чичж, ишклж девсв. Эрднин хамр, амнас цусн турглсн болв чигн, ам аһаж, үг келлго бээв. Көк Чөткр харсч авсншц болад:

– Эрднь! Чи бичэ тииг, тиигснчн бүр тус уга, толһадан зовлц үзсн деернь гер-бүлэн, бүсгәһән, көвүдән түрәнэч, тедниг уснас салһсн заһсн мет болһж оркнач. Тер көвүнчн цаснд мөр уга, цааснд нерн уга болад одна гиснчн һазр деер эмд йовх юмн. Чини сән кеснэ хэрүд бидн тус кей, шин гер бүрж өгий, өнч салһж, мал өгий. Жа гиж орк. Сән дурарн өгнэв гиж орк, тиигэд келж орк, түргн келж орк, хү, Эрднь! Яһв чи? Келнчн тасрж одсн ю? – гиж бээхднь Бардм эмсхлж босад, һалын чимкүриг авад: – Келнчн тасрсн болвл, би кел орулуй, өргнчн зуурч одсн болвл, би шүдичн заалый! – гихэд, цокад оркхла, Эрднин духаснь цусн орглн һарад, бийинь улан түүмр болһж оркв.

Эрднь генткн уха, сана авад босад ирхлэ, цоксн кевтән бээсн Бардм келв:

– Маля хату, махн жөөлн санж ю? Ода медвү? Медэд уга болвл, бас медүлж болна, – гив. Эрднь басл үг, дун уга кевтән зогсв.

– Ай, Эрднь мини, чи юунд иигж бээнэч! Чини көвүн келэр¹ биш, көлэр одх болна, иигдг юмн болвл, эврән цергт туугдсн деернь көвүһән бас келэр йовулх болнач, – гихэд Көк Чөткр бас яншв. Эрднин амн генткн неегдсншц болад келв:

– Көвүһән дольгт өгшгов, намаг ю кенэ гивл, кетн, – гив.

Түвшн эн күртл бодж ирэд, эврән эрк уга сана алдж оркн, үүрлһән нег уда сегсрэд өөднь һарһж, тамтг-тумтг йовв. Тиигж йовхдан Түвшн: «Тер Чөткрин үгиг иткэд, харһу бүрүл күртл девл хувцинь хатхна гихэд суужв. Үнэртән хөншц номһн, генн эмтн санж би», – гихэд, бийән гемшэж йовв.

Тер асхн Түвшн Доржиннь девл халад сууж бээтл, генткн үүдн неегдж, шумрнь унтрад, һалын зальнь хөөмр тал хурлзн делсэд одв. Утцта зүүһән бәрсн кевтән Түвшн үүдн уру хэләһэд, чочад одв. Хойр күн үүдәр багтж ядсн метәр нег күүг өргэд орж ирв. Түвшн сандрад:

– Энчн кемб? – гиж сурв.

– Кен гинү? Дорж биш ю? – гиж негнь келв. Тегэд Түвшн: – А, Дәр эк минь! – гихэд, ду тәвэд, көвүнәннь толһаг теврэд авв. – Көөркү минь, яһснчн энви? Хама, яһад иим болж орксмби? – гихэд сурснд, негнь:

– Яһсинь бидн үзсн уга, байна хатн келсәр бурхн теңгр килннж, хәрж йовхин зуур мөрнәсн унсн янзта. Цусн һалзн кевтән орж ирлэ, һалын көвэд цусар бөөлжж бээһэд, генткн эмн-шир уга болад унсн кевнь эн. Гертнь түргн күргэд өгцхәтн гилә, тиигэд күргж ирләвидн, – гихэд, өр өвдсн харцар ширтж бээһэд һарч йовхин зуур: – Түргн күрэд ир гилә, – гиж оркн йовв. Түвшн көвүһән орнднь кевтүлж оркн: – Бурхн теңгр килннж гинү? Яһад бурхн теңгр килннхв? – гихэд, көвүнәннь нүр-чирә болн толһаһинь үзэд: – Цокад алж оркж биший, а? Дәр эк минь! – гиж ду алдад уульв.

Түвшн көвүнәннь хажуд сөгдн сууһад, уульсар нег һанз тәмк татхин зуур көвүнь сергэд, нүдән неев. Эн бээдлиг үзэд, Түвшн нульмсан альхарн арчад:

– Дольгт одшгов гихләчн иигж алж биш ю? – гихлән, көвүнь толһаһан эрә кәдлгхшц болж докад:

¹ Келәр – күүнә келсн үгәр.

– Меемэ!¹ Тиигж келсм буру биш эс ю? Эцк, эк, дүүнрэн салат, цаснд мөр уга, цааснд нерн уга яһад одна би? Тиигэд долыгт одшгов, үкв чигн долыгт одшгов би гиж өрцв, – гийһэд, экэн ширтж бээв. Тиигэд ширтж бээхднь нүднднь хорслын заль дөрвкж бээв.

– Дорж-а! Сэн көвүм, санапр бээһич, кукн, эцкчн эм цүлэд, нег амн үгэр долыгт өгшгов гисн билэ. Тиигэд нег күүнэ төлө цергт көөгдсн юмн. Би чигн негл амн үгэр долыгт өгшгов гийһэд дээлгдэд, өмнэснь гедрг дээлэд һарч ирүв, – гихлэнь, Доржин үзхин арһ уга шархдж хавдрлсн нүр-чирэднь байрин илрл тодрн инэмсклв.

Экиннь һариг илж бээһэд, Дорж кесг тунсншң болжаһад:

– Меемэ! Көөркү һалдна келэд бээснь орта, зүүтэ санж, эн өдрин керг яг түүнэ келсэр болв. Түүнэ тиигж келсиг бурушаж бээсн би үнэртэн хөншң номһн, генн эмтн бээжв, хөншң номһн эмтн гийһэд өршэсн уга эс ю? Номһн, генн гийһэд, чон хөөг өр өвдэд, идхэн тевчэд тэвж оркшго, тер мет хар, шар нойд, баячуд мадниг идхэн тевчэд тэвж оркшго юмн, эн чигн үнн керг. Кезэ нег өдр үзнэ таанр гиж һалдн эс келлү? Нанар харж, һалдн ик юм медсн санж, тер яһад тиим болсмб? – гихлэнь, Түвшн сана алдж оркн:

– Көөркү һалднчн нээтг баһ насндан мууг үзж, мод дөрөлж² йовад, олн юм үзсн юмн. Көөркүм, тиигж йовад нег шумран³ алдсн эс ю.

– «Долан көвүн төрхлэ, негнь һэрг болна» гидгшң, һалдншң хурц көвү һарһсн чамас Адучшң тенг эмтн бас һарх юмн чигн, – гийһэд Дорж келснд, түүнэ үгин учринь өөлһж медсн Түвшн:

– Чамаг Адуч одад йовулсн ю? Нег амн үгин дока өгсн уга ю? – гихлэнь, толһаһан зээлэд:

– Тер нег амн үгин сург⁴ чимэ өгхнь бээтхэ, ямр учриг бас келсн уга. Түүнэ келснь – чамаг хэрж иртхэ, эkdэн тус болад, дүүнрэн асртха гиж бээнэ. Эдэм көдэдк бээшң деернь му малынь асрж бээнэ гилэ.

Түвшн эн күртл болад, тү гиж нег нульмад өөд хэлэхлэ, гертэн өөрдэд ирж. Үзхлэ, өмнэснь бичкн көвүн күүкн хойрнь торг-торг гийһэд тосад аашна, тегэд:

– Тотш-а! Көөркү минь, арһул йов, цаснд унж однач, – гиж дуудад, түргн-түргн алхж йовв. Түвшнд тиим чидл күчн яһад орж орксмби, чавас! Тотшнь олн көвүд дотр төрсн ор һанц күүкн үрнь болна. Түүгэн Түвшн нүднэ цецкэ мет хээрлж асрад, кү кесн юмн.

Түвшн арвн долатадан Эрднълэ ниилэд, һучн дола күртлэн зурһан көвү һарһж. Арвн йистэдэн һарһсн ууһн көвүнь Дорж ода хөрн тавта. Зурһадгч көвүнь Чолунбат һархла, Түвшн басл көвүн чигн гийһэд һундж бээсн болхас көкнднь үсн орлго бээв. Тегэд асрулж өгдг ээл олж ядад, отхнь эн болг, дэжж көвүн үрн бичэ һартха гиж йорлад, неринь Отхн гиж тэвсн бээж. Отхна һурвн наstad Түвшн бас давхр болсан седж⁵ медэд, күүкн үрн һартха гиж йорлад, цадхна⁶ өвртнь шур, тан, йоов хадад, гижг үсинь күүкн үрншң тэвсн бээж.

Түвшнэ күсл эрмшлэр күүкн үрн һарснд Түвшн ик байрлж, көкнднь үсн орхдан делврэд һоожж бээв. Эрэ-керэ үзсн күүкн үрнэмм наснь ут болтха гиж йорлад, неринь Тотгх гиж тэвсн юмн. Хөөннь эрклүлэд Тотш, Тотш гисэр бээтл, нернь Тотш болж шиндгсн санж.

¹ Меемэ – эк.

² Мод дөрөлж – йовһн.

³ Шумран – нүдэн.

⁴ Сург – зэңг.

⁵ Седж – олж.

⁶ Цадхна – «цаадкиннь» гисн үг.

Түвшн хойр көл деерэн эрэ зогсч, тосад ирсн Тотшиннь толһаһинь илж, нус-нульмсинь арчж таалв. Экнь хээртэ күүкэн өкэрлн илж бээхд Чолунбат талднь хоцрад¹, нүцкн көлөрн һазр девсэд, эрэ тесврлж бээсиг Түвшн үзж бээв чигн оварсн² уга.

Кезэ хөөннь ахчн яһж бээнэ, зовлцнь зогсв гиж сурад хэлэснд, Чолунбат тиигэд томата күүнэ тоод орсншц байрлад:

– Сээхн унтж бээнэ, – гив.

– Көөркү, зовурнь даргдад одсн биз.

Тиигтл Тотшнь экиннь хорма татад:

– Меемэ, меемэ! Чолунбат ахин чикинь үзич, – гийһэд үзүлв.

– Яһж? – гийһэд, Түвшн үзж оркн: – А, Дэр эк минь! Көлдж биш ю, көлдж биш ю? Герт бээж бээһэд, яһад иигж көлдөж орксмбч? – гийһэд яһлалж бээтл, бичкн окнь:

– Меемэ! Көлдсн биш, татад тиигж орксн юмн, – гив.

– Татад гинү? Ямр эрлгнь татад таслх гисмби? – гийһэд, Чолунбатыг хэлэв.

– Балдн нирв, – гийһэд, Чолунбат уульв.

– Ода энүнэ чикиг таслад, долыгт һарһхнь дуту санж ю? – гихлэнь, Түвшнө нүдн хорслар дүүрв. – Чавас, һалдн бээсн болвл, тер тоотд юминь үзүлх билэ. Негинь девсэд, хавс, хэврһинь күүлэд, зуурм эмтэ кеж хайсн деернь бас негинь иим дүнгэ болһж оркх билэ, – гийһэд, Түвшн хараж бээв. Чолунбат яһад чикэн таслулхд шахсмб гихлэ, кергин өнгрцнь иим санж.

Экнь түлэнд одсна хөөн генткн му герин уньн, терминь ширд-ширд гилгж, деевр, туурһинь киискэд одх гиж бээсн догшн шуурһн хаһрха-цоорхаһарнь цудхж, цасн гидгнь һалын көвэ күртл күрлж бээлэ. Тиигхдэн йисн наста Чолунбатнь өлсх, даархин зовлнд чичрж бээв чигн, экиннь закж даалһсар бичкн окн дүүһэн аадрулж, ик ахан сээхн унтж бээнэ гийһэд, санамр бээсн санж. Чолунбат тиигж бээхдэн уульх гиж бээсн окн дүүһиннь толһаг илж:

– Чи ухата, уульшгоч, – гиж бээхд окн дүнь боллго ууляд:

– Талх ас, гесм өлсч бээнэ, – гиж бээв. Чолунбат бичкн дүүһэн эвлж, талх уга гихлэ, бичкн дүнь үкүг зааж: – Тенд бээнэ, зүрин арсн түнгрцгт бээнэ, – гив. Тиигэд Чолунбат арһ бархдан үкүгин амиг секэд, дотраснь зүрин ишкин арсн түнгрциг авад, үзич гиж, нег сэн ааһ һаршго юмиг үзүлэд:

– Меемэчн өлн элкэрн йовсн эс билү, харһнад, түрглү унн гийһэд ирх биз. Тегэд ирсн цагтан ю идхв? – гихлэнь, бичкн окн дүнь уульхан уурч, нульмсан арчж:

– Цааран тэв, меемэм идтхэ, – гив.

– Чи уульшго ю? – гиж Чолунбат сурв.

– Уульшгов, – гив.

– Үнэр уульшго ю?

– Үнэр уульшгов, – гив. Тиигэд уульхар бээсн бичкн окн дүнь: – Ик ахиг кен тиигж цоксмб? – гиж сурв.

– Балдн нирв гидг эрлг, – тиигж келх гитл, хааһул үүдинь харс-хурс секэд, цаста шуурһ татад, Балдн нирв орад ирв. Чолунбат бичкн окн дүүһэн һараснь бэрсн кевтэн хөөмрт һарад, орн деер хучата кевтсн ахиннь өмн одж зогсад, чонас үргсн ишк хурһн метэр чичрлдн, ширтэд хэлэж бээв. Чолунбат бичкн окн дүүһэн: – Бичэ э, – гиж төвкнүлн, ардан һарһад, бийнь нүдэн алдлго ширтж бээв.

Тиигхин тенд Чолунбатыг ээлһж сүрдүлж бээсн заңшларан алцр-алцр ишкж, буур мет шүдэн хэврж, шилэн шөргөж ирэд: – Чикичн чимкэд таслнав, толһаһичн шавлад цумлнав! – гийһэд дэврн, барана өмн одж, хойр сүвэһэн тулж зогсад, чонын

¹ Талднь хоцрад – хажуднь зогсад.

² Оварсн – оньһсн.

көк нүдэрн тедниг авад идж оркм болад хэлэж бээв. Балдн нирв бийнь чигн көвүд ээм му дүртэ. Шаңхгаснь шана, халх-хачр күртлнь хар хуух ноосн дарсн, онкр көк нүдтэ, унжһр хамрта, дөч эргн наста күн. Сахлтаһасн биш эгчэн дурасн Көк Чөткр гимэр юмн. Бийнь гелц самнрта, бас күрэн жицкн нирв билэ. Түүг эмтн Согту Балдн, Эргү Балдн гидг.

Балдн тиигж аашлсн кевтэн орна өмн ирж, орн деер хучата кевтсн Доржиг нег ажглн хэлэж оркад:

– Кишго һэ, дольгт одх, угаһичн үзсв, – гиж, хучаһинь секж үзэд, намчлн зогсад, урлнь гүвр-гүвр көдлэд, нег юман умшч бээхшц бээв. Тиигжәһэд Чолунбатыг мууха гидгэр хэлэж: – Хү, чөткр! Эжчн хамаран тенж одсмб? – гиж сурв.

– Түлэнд, – гиж Чолунбат негл амн үгэр хэрү өгв.

– Чөткр гидг юмб? Чи меднү?

Чолунбат амнасн һарһж эс келв чигн, седклдөн: «Чөткр гидг ю? Онкр көк нүдтэ, унжһр дусал хамрта, нүүртэн хар хуух нооста, өмнэснь хэлэв чигн, ардаснь хэлэв чигн туң чамла эдл болна», – гиж бодв.

Балдн нирв һалын көвэд ирэд: – Хү, чөткр! – гиж дуудад: – Дольгт однчи? Түргн хэрү өг, – гив. Юн гиж хэрү өгхэн медлго Чолунбат сандрж бээхд тер дэчн давтн сурв. Тиигэд Чолунбат негл амн үгэр:

– Одшгов, – гив.

– Юн гинэч? – гихэд, Балдн нирв ки һалзу дээрч¹ орксншц: – Ха-ха! – гиж нег инәһэд: – Басл үүлнь хатхж бээх ю? Шулмин баһнь хорта гихэд, бичкн чөткр ээлго келж бээхнь! – гихэд, барзһр хар саврарн Чолунбатыг базһн авч, барун чикнэснь чимкн татхларн, Чолунбатыг чишкүлж оркв. Чолунбат эмән темцж бээһэд², Балдн нирвин барун һарин һуураснь зууһад авсн кевтэн тэвлго бээв. Балдн нирв йо, йо гихэд йоолж бээхднь, Чолунбатын бор деесн бүснь һазрт моһа мет үзгдв. Тиигэд Чолунбат һазрас бор деесн бүсэн Балдн нирвин толһа өөд: – Моһа! – гиж бәрклн хаяд оркснд Балдн нирв бәрклн чочад, сәриһэд³ одв. Чолунбат чикән бәрэд уульж бээхднь бичкн окн дүнь:

– Ах-а! Геснчн өлсч бээнү? Бичэ ууль. Меемэ ирэд, хот кеж өгх, – гив. Чолунбат бичкн окн дүүһиннь толһаг илж:

– Гесм өлсэд уульж бээхшив би, – гив.

Тиигэд Түвшн көвүнәннь чикинь үзэд, маңнаһинь илэд:

– Чолунбат гих неричн һалдн гецэчн тэвсн эс билү? Чолуншц бат бол жу гихэд тэвсн эс билү, һалдн гецәһән дураһад күн бол жу, – гихэд, һурвулн гер талан одв.

Һурви

Ширдг деер кевс олвг⁴ тэвэд, зэмлн сууһад, мөңгн бөглэтэ хар чагчаһан илж, зүлгж, зог болһж бээсн Бардм товч толһаһан зүн талан эргүлж, орна өмн суусн эмән Көк Чөткриг хэлэж:

– «Үкдг хулһн мисин сүүлд ирж наадна» гидгшн, барс метэр күрклж йовсн Балднд халдад үкснь – эмнәннь һару, – гихэд, көк шүдән ирзэлһэд инэв. Ут сурулта һанзан хаш зуув чигн, эркэ хумха хойрарн арчад көкхэр бээсн Көк Чөткр киитнәр мусг гиж инэж оркад:

¹ Дээрч – дэврж.

² Темцж бээһэд – харсад.

³ Сәриһэд – сарсаһад.

⁴ Олвг – девскр.

– Тиигж үкдгин үүлнь хатхсн юмн. Эсклэ яһад нар үзхэсн цөкрх билэ? – гийһэд, унжһр хамрин хойр нүкэрн тэмкин көк саарл угаг мантулж оркад бас: – Тер зуур тиим үүл яһад киисэд ирхв? Терчн бурхн теңгрин шиидвр шү! Цувад төрсн тер дү гецлнь бурхн шажиг муурулад, кишгтэ эмт дэврсн эс билү? Юн гинэ? Нойднь алван, баячуднь ядучнран идж бээнэ гинү? Ламнрнь шевнрэн идж бээнэ гинү? Яг түүнэ кесн, келсн үүлин орар эцкнь Эрднь мууһан үзж, ууһн үрнь Дорж үксн юмн. Мана хүвд эннь му биш, сэн керг. Гевш¹ лам тиигж келж эс ю? Бийиннь биш сүмсинь долыгт һарһвл, улм сэн гийһэд, тиимэс Балдн тиигэд эмтэ юмна эм таслх цер самнран алдад, мана һал һулмтын төлэ тиигэд нүл зөрж йовх юмн. Бурхн теңгр түүг өршэх болтха! Кишгтэ ээлд хальдсна шиидврэн үзж бээнэ гийһэд, өөр, холын эмтн медтхэ... – гийһэд яншч бээхднь Бардм седклдэн Балдниг магтсиг таарлго:

– Үзэд уга, медэд уга Балдн ю тер? Арвн хар нүүлин алькинъ теvчсн Балднви тер, – гиж суутлнь, Балдн орад ирв. Үзхлэ, дүр-дүрснь үзхин арһ уга. Эр эм хоюрн чочад зергдэн: – Яһвчи, юн болв? – гилдэд одв. Көк нүднь бүлтрхд күрсн эгчнь босад ирв. Балдн нирвин чирэнь төмр көк болад, оңкр нүднь улм цегәһэд, унжһр хамраснь дуслнь һоожад, акад дүр-дүрстәшң болж одсн бээж. Йоолж бирчихәд, зүн һарарн барун һарин һууран атхсн бээв.

– Яһсмби? Ноха зууж орксн ю? – гиж эгчнь бас сурснд Балдн толһаһан зээләд:

– Ноха зууж оркв, ноха болхдан хурц шүдтэ кичг ноха зууж оркв, – гив.

– Мөрн деер йовж йовад бас нохад зуулһх юмн ю? Эрк шиңшч йовад тиигсн биз, эрк гивл, герт эс билү, – гиж бээв. Балдн нирв һаран боолһж бээһэд:

– Ноха зууж оркв гихлэ, үнэр ноха болһж бээнү?

– Тиигэд юунд зуулһж авсмбч?

– «Шулмин баһнь хорта» гидгшң тер бичкн чөткрнь зууж оркла, – гив.

– Юн гинэч? Түүнд яһад зуулһж орскмбч? – гийһэд, Көк Чөткр эгчнь ширтж бээв. Балдн тиигэд Доржиг одж үзэд ирсән келж бээхд эр эм хоюрн нег зергәр:

– Тиигж ю? Лавта үзвч? – гиж сурв.

– Үзләв, кинь тасрад, нүднь аныгдж, зуг сүмснь хаһцж йовад угашң бээнэ, бурхн теңгр түүг күлэлһж бээдгшң, – гийһэд келж бээтл, Көк Чөткр үгинь таслад:

– Номин күчн эс болхв? Гевш лам келхдән, сүмсинь долыгт һарһвл улм сән гиж эс келлү? Тиигэд сүмсинь күлэлһж эс бээх ю? – гив.

– Зуг уршг икшң, – гиж Балдн нирв толһаһан өргэд, Бардмиг хэлэв.

– Уршг ик гинү? Ямр уршгв? Яһж медвч? – гиж Бардм бачмдсн бээдләр сурв.

– Уршг икшң гисм болвл, тер барун нүдән аняд, зүн нүдән неһәд үкж. Хэлэх дутм бу шааж бээхшң седгдв. Эн болвл – уршг икшң гиснә нег му йор. Бичкн чөткрнь һарасм зууһад авсн кевтән зуурлдж бээхд хар цоохр деесн хар цоохр моһашң үзгдәд, өсрәд һарч ирүв би. Эн болвл – уршг ик гиснәмм бас нег му йор, – гийһэд, эврән эрк уга сана алдад, үг, дун уга болв. Тиигэд эр эм хойрин өңг зүснь агчмин зуур хүврәд одв. Бээс гиж бээһэд, Балдн нирв бас келв: – Уршг гисм – долыгт сәәнәр йовулж чадвл, оралң болхнь маһд юмн. Тер бичкн чөткр урд мини бараг үзм цацу, сүр сүмсән алдад зээлдг билэ, эн өдр мини һарин һуур зууһад зуурлдж одв. Чөткр экнь мини эгчиг дээрәд, чөткр гиж хараж, толһаднь сава күргж. Эн болвл – хөөннь буг болхин му йор мөн.

– Балдн, чи оралң болна, буг болна гийһэд бичә келәд бә! Гевш лам эс бэәнү? Номин түүлд күрсн Лоовң лам эс бэәнү? Тедн бурхна номин күчәр сүмсинь долыгт йовулж чадх, буг чөткр болгсдынъ жиңсрг цутхад әрлһж чадх. Түүнәс эәһәд кергго. Күргн ахичн яһад Бардм гиж дууддвч? Уул түшг болсн амбн дүнъ эс бэәнү? Шарин эзн авһ ламнь эс бэәнү? Тер хойрин сүр, күчн бээж бээтл, кен, ю кеж чадх юмб?

¹ Гевш – лам гелңгин номин цол.

Алтн, мөңгн гивл – бээнэ, адрһар дүүрсн адун малнь бээнэ, тиим бээтл кень сөрү босх юмб? Сахлдан бүдрх гиж бээсн Сэнбайршң тоот тедниг демжэд ю кеж чадхв? Сава уга¹ ноха сард хуцсншң керг эс ю? Балдн! Болх, болшго юмнас бичэ сежглед ээхэд бэ! Бөкин бөк бээж бээхэд, эн өдр яһж одснчн энви? – гиж бээв. Үгиг залһад Бардм:

– Балдн! Эмн хол болсн һанц көвүнэ эмн насна төлө хулһн алсна тедүкн юм кеж оркад, яһж бээснчн терв? Нег тер биш, бүкл гер-бүлэрнь дольгт һарһнав гивв чигн, мини дурн эс билү? Сэн дурарнь биш, үн-хунынь өгэд, дольгт һарһж бас болх юмн. Икл болж мини малын нег жилин төлин тасрхал биз. Хөн мини миңһн үлү төл эс дахулну? Адун мини зу үлү төл эс дахулну? Үкр, темән малын төлнь эс бээнү? Тиим бээж бээтл түүнэс ээхэд ю кенэч? Үзхд барсшң бээж бээхэд туулашң эмтн бичэ бол, – гийһэд инэхлән, Балдна көк нүднь түүнд һал болад одв. Көк Чөткр үкс гиж дүүһиннь ханцнасьн татад, нам су гих дока өгч оркад:

– Балдна тиигж келсьн зүүтэ, тер ээж орксндан тиигж келсн биш, мана өлзэ оршиг бодад келж бээх эс ю? Мини үзхэс дольгинь сээнэр эс һарһвл болх угашң бээнэ. Гевш ламиг залж һарһулх кергтэ, тер чадх, – гиж бээхднь Бардмин инэднь күрч бээв. Учрнь – тер лам гевш гисн цолыг яһж олж авсинь барг меддг юмн.

– Гевш ламиг залад кергго, мана күрәһин ламнр залгдж ирвл – болад бээнэ, – гив. Бардмин тиигж келхднь бас нег учр бээх юмн. Учринь бүсгән Көк Чөткр чигн меднэ. Сүүлэрнь Бардм теднэ келсиг күлэхэд, гевш лам болн күрәһин ламнриг залж, дольг һарһулх болв.

– Көвүнэм хээртэ үздг сән мөриг, дурта өмсдг сән хувцинь бәрх кергтэ. Түүг гевш лам авх, ахлж суусн да ламд нег сән мөр бәрх кергтэ. Лоовң ламд нег мөр бәрх кергтэ. Бас гескү демч, һунзд² эдн бээнэ, теднд нежәһэд мал бәрх кергтэ, бас оһн хуврг, манжнр бээнэ. Теднэ седклиг байрлулх кергтэ, – гийһэд келж бээхд Бардмин үг, дунь тасрад, хойр һарин альхарн толһаһан иләд сууж бээв. Балдн тиигж келсн үгиг эгчнь залһад:

– Тииглго яах билэ! Бурхн өршәтхэ! Дольгнь гедргән дэврдг буг бичэ болтха! Һардг һаруһаснь ээхэд кергго. Нег гер-бүлин үн-хуныг өгэд, дольгт һарһтха гивв чигн ээшгов. Мини малын нег жилин төлин тасрха тедү эс ю, – гийһэд Көк Чөткр келж бээхд Бардм уру хэлэсн кевтән суув. Балдн нирв ажгли хэлэж бээхэд:

– Күргн ах, та бәрцин һаруһаснь ээжэх ю? Эмн хол болсн көвүн гиж бээснтн яһла? Бүкл гер-бүлин үн-хунынь өгэд, дольгт һарһна гиж эс бээлү та?

Балдна үгиг залһад, эгчнь Көк Чөткр бас:

– Һанц көвүнэ эмн насна төлөд юуһан хээрлхв? – гив.

– Бәрцин һаруһаснь бичэ ээтн, цаадк учринь бодтн, – гийһэд, Балдн нирв улм цаарлулн келв: – Дольгинь һарһулад, өвчтэ көвүһән нааран татж авсн – мана нег керг, терүгэр дамжад, му саната күүнэ зүркиднь төөн тэвүлхнь – бас нег керг. Тиигэд тана нерн, төр улм бадрх болна, – гив. – Тиим биш гиж ю? Тиигвл – тиигж му сангчд кишг төгldr³ ээлд му кеж, буру зөрж болдго юмн чигн. Му санад, буру зөрдг болвл, бурхн теңгрин шиидврт учрдг юмн чигн гиж медх болна.

Сүүлднь Бардм байн ут гидгэр нег сана алдад: – Күр дү минь, чини келсн зүүтэ, – гиж келэд, лам залж ирүлхәр күрэд Балдниг дахулад одв.

Тедн йовсна ард Көк Чөткр зарцнран хормцулад⁴ белдкл кев. Нээмн термтэ ик герин барун бийэрнь көрг бурхн шавшулад, хөөмртнь зул бәрж, күрл мөңгн бурх

¹ Сава уга – ик саната.

² Гескү демч, һунз – бурхн шажна керг-үүл күцэдг улс.

³ Кишг төгldr – кишгтэ, бүрн-бүтн.

⁴ Хормцулад – цуглулад.

жигсэв¹. Орж ирсн зарцнр болн теднэ гер-бүлнь намчлад, адгин көрг бурхнас эдс авч бээв. Төрбат, Өлзэт, Пүрвэ эдн чигн дуудгдж ирэд сууцхав. Ямр учрар дуудгдж ирсэн зэрмнь эс медв чигн, Төрбат ахта үкр өвчж бээсн зарцнр барг меддг юмн. Тиигтл Альмн орж ирв. Көк Чөткр хаза йовхин хоорнд түүнэс:

– Ямр учрв? – гиж сурв. Бас негнь: – Дорж ямр бээдгж? Бурхн теңгр шиидж оркж гинү? Дүр-дүрсинь үзхин арн уга цусн халзн болсн орад ирж гинү? Цокад, цусар бөөлжүлж, эмн-шир уга болж гинэ... – гилдэд, шивр-шивр гиж бээв.

Тиигж бээһэд, үүдн уру хэлэчкэд, тагчг болцхав. Орж ирснь Көк Чөткр билэ. Тер эмтиг даралн нег хэлэж оркад, Өлзэтин бүсгәһэс: – Хувр-шивр гihэд ямр үг күүндж бээцхэнэ? – гиж сурв. Түүнэс сурхин учрнь – амнь сул күн болхас сонсч, медсэн келж оркна гиж бодсн боллта. Тиигэд эмтн Өлзэтин бүсгэг хэлэж бээв. Өлзэтин бүсгә хуухан маажж, бурхн теңгр шиидж оркж гинэ, нүр-чирәһинь үзхин арн уга болж гинэ, цусар бөөлжж бээһэд, эмн-шир уга болж гинэ гиж бээтлнь, Көк Чөткр:

– Хү, чи кениг бурхн теңгр шиидж оркж гинэч?

– Доржиг.

– Бурхн теңгр шиидж оркж гихлэ, чи иткж бэәнү?

– Итклго бэәнэв. Нүл уга сән көвүн билэ, яһад шиидж оркх юмби?

Көк Чөткр Өлзэтин бүсгэг киитн харцар хэлэж, мусг гиж дормжлсн бээдләр инэж:

– Нүл уга сән көвүн гинчи? Нүл уга чигн болг. Тер нүл уга болв чигн, төрсн дүннь – тер гецилн келсн, кесн нүл эс бэәнү? Түүнэ нүүләр шиидгдшго гиж ю? Эрдниг таанр сән меднэ, хөншц номһн, эздән үннч бээсн күн эс билү? Эн өдр яһад эзнәннь үгиг зөрцсмб? Һэргтж эс ю? Тиигснь бурхн теңгрин шиидврәр биш гиж ю? Доржиг гивл, хэрэд ирж йовхин зуур яһад ухан-санан уга болсмб? Нүр-чирәннь яһад күн үзхин арн уга болсмб? Юунд тиигэд цусар бөөлжж бээһэд, эмн-шир уга болсмб? Тиигснь бурхн теңгрин шиидвр биш гиж ю? Түвшн яһад халзу болсмб? Тиигснь бурхн теңгрин шиидвр биш гиж ю? – гihэд яңшч бээһэд, намчлн зальврад: – А, бурхн теңгрм өршәтхә! – гihэд, суусн эмтиг хэлэж: – Таанр өр өвдж болшго, одж седклән келж болшго, һә наалдна, – гihэд яңшч бээтл, орн деер унтж кевтсн ад өвчтә көвүннь чишкж бәрклсн кевтән өндәһэд ирв.

– Яһвч? Юн болв? Бичә ууль, – гihэд, Көк Чөткр бәрэд төвкнүлхәр бээхин зуур эмтн босад һарв. Ардаснь Көк Чөткр му дууһар: – Зогсцхатн! – гihэд бәрклж бээсиг сонсгго одцхав.

Төрбат ик герин үүднэс һарад одхла, Бадм көвүн ду тәвэд бәрклж йовж. Соңсхла, тер эмтнд Доржин нас барсн чимэг келж йовж. Болв Эрднин герин үзг хэлэхәс биш одж йовх нег чигн күн уга билэ. Цуһар гилтә нүдндән доһлц нульмста гер-гериннь үзгүр одж йовв. Хэлэж зогссн Сәнтүрнә ханцнасьн татад: – Доржнь сәәхн унтж бээдг чигн гисн эс билү чи? – гиж Төрбат сурв. Нульмсан арчн бээж Сәнтүрн:

– Тиим, Түвшн эгчм саахнда тиигж келсн билэ.

Тиигэд тедн яахан, хамаран одхан медлго бээхшн, гериннь үзгүр нег-хойр алхж оркад, дәкәд Эрднин герин үзгүр одв. Тер хоорнд Көк Чөткр һарч ирэд, Эрднин герин үзгүр нег хэлэж оркад:

– Сана зовж, өр өвдж болшго, одад седклән келж болшго, бурхн теңгрин шиидврәр үксн му үкл, – гihэд, Альмнд келж бээв.

– Һацата юмн, хамаран одсмб? Ода күртл кеер ю кеж йовдв? – гihэд, Сәнтүрн эцкән угальж келж бээтл, аашна гihэд, Төрбат ирэд бууж бээсн өвгиг хэләв.

¹ Жигсәх – диг-даратаһар тәвх.

Сэнбайр өвгн мөрнэ цулвриг ачнь Бадм көвүнд бэрүлж оркад, цаңтсн сахл-нахлан чигн шувтрж арчлго одж йовв. Одж йовхдан ик цаһан девлиннь хормад бүдрэд одхшң билэ. Сэнбайр өвгн тиигэд одж йовхд элэд көвүнь Пүрвэ гүүсн кевтэн одад:

– Эдэ! Аюл зөрэд кергго, одж болшго, өр өвдэд, седкл келж болшго, бурхн теңгрин шиидврэр үксн му үкл гиж бээнэ, – гив. Сэнбайр өвгн көвүһән шүрүтәһәр нег хэләһэд:

– Юн гинэ? Бурхн теңгрт ю кеж оркж, яһад шиидж оркх юмб? Үкр мал чигн үкснәннь онһа деер орклдг бээтл, бидн яһад одж эс болдв! – гиж келэд, цааран йовв.

– Хү, көгшн, зогс! – гихэд, Көк Чөткр бөгшн гүүж ирэд, өвгнд: – Та эс бээсн болхас Доржин үклин ямринь медшгот, бурхн теңгрин шиидврэр үксн му үкл, сана зовж болшго, өр өвдэд, седклән келж болшго, – гихэд хөрв.

– Нүл уга, сән көвүн эс билү? Түүг бурхн теңгр яһад шиидж оркхв? Үкр мал чигн онһа деерән ирэд орклдг бээтл, бидн үксндән яһад одж эс болдв? – гихэд йовх гитл, Көк Чөткр:

– Хү, көгшн, чи мана цеерлһиг бичэ зөрц, зөрцэд эвддг болвл, сән юман үзшгот, бууриннь заңгиг медшго ю? – гив.

– Бидн үкр малас дор биш, би көлсн зарц чигн биш, ямр зарц чигн гив, үксндән одхнь мана йосн, – гиж келэд йовхлань, Көк Чөткр:

– Та көлсн зарц биш болв чигн, Эрднь болвл – мана боол зарц, бидн ю кевв чигн, мана дурн, мана цеерлһиг бичэ эвд, – гив.

– Эрднь ода зарц чигн биш, тер цергин алв хааж бээнэ. Эрднин гер-бүл, бүсгә, көвүднь уга тана боол биш юмн. Йошх зарцин алв күлэж бээхнь нег Эрднь чигн биш эс ю? – гиж келэд, шудрн йовад одхлань, Көк Чөткр һазр девсч бәрклэд хоцрв.

Дөрвн

Эрднин герэс әмтнә әмгнж¹ уульх, уульн бээж төвкнүлх, шуукрж сана алдх дүүрән соңсгдна. Барун зүн хойр бийәрнь малчнр болн әэл гер-бүлин әмтн чикгдэд сууж оркж. Доржин күүрин толһа талднь Сэнбайр өвгн сууна. Дал күрч йовх күн буурл сахлан имрэд, Түвшниг төвкнүлж бээнэ.

– Түвшн-а! Учрсн үүлиг юн гихв? Уульв чигн тер, һаслад һазр маажв чигн тер. Иим учр кенә толһад эс ирнә! Үкснд уульшго кен бээхв? Ууляд олж авсн юн бээхв? «Үкснд уульсн нульмсн – медш угад келсн үгм» гидг үг бээдг, иньгин седкл өвдкәх, өшәтнә бах ханһахас ондан юмн уга. Түвшн-а! Бодж үзич, кукн! Нульмсан бархин ормд нудрман зәңгдич, кукн, – гихэд, барвһр ик һаран өвртән дүрэд, һанз түңгрцгән авв. – Арһ чигн уга, зарһ чигн уга, теңгрт келий, хол һазрт келий хату биш ю, – гихэд, һанзин толһаг тәмкин түңгрцгт дүрэд, толһань дүүртл тәмк утхж авв. Деерәснь эркәһәрн дарж оркад, һарарн һалын цог авад тәвв.

– Түвшн эгчә! – гихэд, Сәнтүрн уульн бээж бичкн күүкинь Тотшиг өвр деернь тәвв. – Түвшн эгчә! Тиигэд яһнач! – гихэд, бийнь бас уульж бээв.

– Түвшн эгчә, – гихэд, Пүрвән бүсгә Альмн бичкн күүкн Шурнаһан өвр деернь тәвв. Тиигэд Түвшн дөрвн наста хойр бичкн күүкиг барун, зүн өвдг деерән суулһад, негнәннь барун халхас, негнәннь зүн халхас үмсәд:

– Меемәчн ода яһнав? Усн, түләһим кен өөрдүлж өгнә? Өөр, холым кен өөрдүлж өгнә? Кенз баһ дүүнринь кен ахлна? – гихэд уульж бээв.

– Түвшн эгчә! Иигсндчн өшәтнә бах ханж бээх юмн.

– Түвшн эгчә! Үзич, герәр дүүрч суусн ядучнр нүр-чирәһән нульмсарн норһсн бээнә, тедн чигн зовлңгиг хувалцхар аюл, зеткр зөрэд ирсн юмн. Учрхнь маһд му үүлиг медж бээһэд гүүлдж ирсн юмн. Ода уульхан уурад, нульмсан арчич, – гихэд,

¹ Әмгнж – һашудж.

Альмн келж бээв. Икр хурһншн болад, Тотш Шурна хойр бичкн-бичкн һарарн барун зүн хойр бийэснь халхарнь бөмбрж бээсн нульмсинь арчж бээв.

Өмтнэ хээр седклин үгмүд Түвшнд нег зүүлин күч орулж бээхшн болж бээв. Түвшн уульхан уурад, нульмсан арчж, гижг үсән ясч бээхд эмтн таалрхн хэлэж бээв.

– Тиимэ! Таанрин келсн зүүтэ, уульв чигн тер, дуульв чигн тер, нүдән аньснд юн бээхв? Тиигэд иньгин седклиг өвдкэх, өшөтнэ бахиг ханһахас ондан юн чигн уга. Эн өдр теңгрнь чигн, һазрнь чигн, харнь чигн, шарнь чигн түүнэ һарт бээнэ, түүнэ үгиг келнэ, арһ угад зарһ уга, – гийһэд, Түвшн урлан зууж бээв. Тиигхин теңд Сәнбайр өвгн һанзин толһаг царгин толһад гүвж оркад, зес толһаһинь зүлгж арчад бәрсн кевтән:

– Түвшн-а! Чи бодж үз, кукн. Му үүл гидгчн келәд ирдг юмн биш, киисәд ирдг юмн. Зуг күүнэ санаһар чигн болад бээдг юмн биш. Йилһуя¹, кү идх эн нутгт күүнэ бодсар, келсәр болад бээдг юмн биш, – гийһэд, сана алдв.

– Күүнэ генн баргддго юмн чигн. Түүнэ үгиг үнн гийһэд, өцклдүр бүрүл күртл һалын герлд эс болхлань, шумрин герлд девл хувцинь хатхж бээлэв, түүг хойр күн өргәд орж ирх күртл сууж бээлэв, – гийһэд асхрулж бээв. Тиигэд хойр нүднэснь асхрж бээсн һашун нульмснь тасрад, халх-хачр деернь бөмбрж, бас келн бээв: – Бурхн теңгрт буру санж, худл келж, хулха кеж үзәд уга көвүн эс биш ю, хулһнын хамрас цус һарһж үзәд уга гимәр эс билү? Бурхн теңгр түүг яһад шиидж оркхв? Хөрн тав күртлән юмнд харһж үзәд уга эс билү? Яһад зам зуур ухан-санаһан алдад, мөрнәс унж, нүр-чирәһән, бүкл махмудан күн үзхин арһ уга болһж орксмб? – гийһэд уульж суув. Өмтнэ нульмста нүдн нег зергәр Доржин күүрт тусв. Доржин халх, хамр, чикнь борлад, хогзрад, киитнд хээргдж одсиг теңд ил үзж бээв, чикинь дарад күмсг күртлнь урһсн үснь сүгсийһэд, хойр нүднь оңкиһэд, кедү чинән турж² муудснь тодхн үзгдж бээв. Нүр-чирәдк шарх, сөрв, гижг үснднь шаварсн цусна шавнь кедү чинән цокгдсинь бас медүлж бээв. Тиигэд «хээмнь, хээмнь», «көөркү, көөркү», «па-па» гилдж бээв.

Доржин күүриг хууралхар босцхав. Төрбат некә олдәһинь тээлж авад хэләхлә, авхин танг уга буурха-шуурха бээснь әмтиг шимшрүлж бээв. «Цаһан цасн, көк мөсн далад яһж тесч йовсмб?» – гилдж шагшрлдад, толһаһан зээлв. Өмтн генткн үүдн уру хэләлдв. Орж ирсн Улан Нүдн әмтнә киитн өңг, хурц хос³ нүдинь үзәд, хальрн уру хэләһэд оркв. Тер болвл – Маңһс амбна эрлг Тайг Хар гидгин төрсн дүнь болна, нүднь жулвһр улан болсинь келсн биш, чоншн шинжинь келсн үг. Ода Бардмин адуна даамл болж бээх юмн. Юн гидгинь соңсад ир гийһэд, Көк Чөткр йовулж чигн. Тиигэд суухдан Улан Нүдн марзһр цоохр нүр-чирәһән үмлзүләд, һазр хучлад суув. Күргәд келтхә гисн санаһар негнь:

– Боол зарц гивл, һошхин алв күләсәр Эрднин бийнь болад бээх йоста билә. Зуг эн өдр Эрднин бийнь чигн боол зарц биш, тер һошхин алв биш, цергин алв кеж бээнә. Керг тиим бээтл бүсгә, көвүднь яһад бас боол зарц болхв? Яһад иигж алгдхв? Эрднь һошхин алв кесн кевтән бээв чигн, бүсгә, көвүднь дурарн әмән тежәж эс болну? Дольг болх, эс болхнь – түүнә дурн эс билү? Судр номд чигн сән дурарн болтха гиж биш ю? – гиж келн йовж толһаһинь боосн цуста альчуриг авад, Сәнбайр өвгнд өгв. Тер хэләж үзснә дару Түвшнд өгәд:

– Күүнә цусн гидг юмн хәрү авлго урсч оддг юмн биш, хадһлж орк, – гийһэд закв. Түвшн авад, цуста бор альчур деер һашудлын нульмсан асхрулн бээж:

¹ Йилһуя – нег үлү.

² Турх – эцх, хатх.

³ Хос – хойр.

– Көөркү минь, шинкн хөрн тав орад, ээл гертэн эзн болж бээлэ. Эн өдр чамасн иигж салад хоцрхв гиж кен бодсн билэ? Көөркү минь, чамаһан арвн сардан гесндэн теехдэн кедү чинэн зовлң үзсн билэв, – гийһэд уульж бээхдн Сәнбайр өвгнэ санандн иим нег керг орв. Тернь хөрн тавн жилин өмнк керг чигн.

Зуна нег өдр бэрклсн мууха ду һарчахиг соңсад, аанан Түвшниг зоваж эс бээну гийһэд, Сәнбайр өсрн босад һарч. Тер үйд Сәнбайр дөчөд наста цагнь санж. Үүднэс һарсн кевтэн гүүһэд күрхлэ, бор герин үүднд Көк Чөткр Түвшнэ хойр үснэсн бэрэд, нүдн, нүр уга саваджасн бээж.

– Хү, Кишгтэ, яһж бээснчн энви? – гийһэд, бэрэд авхлань, үсинь татад, үмтэжэж.

– Энүг асрснас ноха асрсм деер санж. Энүһэс ноха сэн, сөөд хө манна, эн болвл – будана барулын тедү юмн, – гиж. Тиигэд Сәнбайрин өңг зүсн хүврэд:

– Ямр учрас иигж келнэч, уйн күүг юунд иигтлнь цокнач, көөркү биш ю? – гихлэнь, Көк Чөткр:

– Өрүн йовад ода ирсн эн. Ик гесэн нарнд шарад, кеер унтж, өдр өңгрэсн эн, – гийһэд, Түвшнэ нүдэр хурһарн хучлж.

– Кеер унтж кевтсинь үзвч? Түвшн һанцарн йовсн уга шү! Хамт йовсн бүсгэнрэс суршго ю? – гийһэд, Түвшнэ үүрч ирсн сумлата¹ арһсиг үзүлэд: – Түүг нег-негэр түүһэд дүүргнэ гидг амр ю? Энүг үүрэд, тенгрин халунд бүүрә һазрас авч ирнэ гихнь амр ю? Тер гестэ эс ю? Будана барул гиж үздг болвл, хэрүлж оркшго ю? – гихлэ, Көк Чөткр:

– Мөрн, мөңгэн зарад, зарсн эмтн тиимэс эн чигн мини боол зарц, цокад алж оркв чигн – мини дурн, ю кевв чигн – мини дурн, – гийһэд һалзурсн метэр хээкрж бээв.

Сәнбайр өвгн эн күртл бодад, сана алдж оркн:

– Боол зарц болад байна үүднд заргдж бээсн күүкд күн давхр болад, үр һарһж асрад, өскэд кү кенэ гидгчн келэд баргдшго зовлңта юмн, – гийһэд, толһаһан зээлэд, үг, дун уга болв.

Тиигхин тенд Тайг Харин дү Улан Нүдн эмтнэ хорслта киитн харцд болн үгд тесч ядад, уру хэлэсн кевтэн үг, дун уга һарад йовв. һарч йовсна хөөннь өкэж нег хэләһэд, Сэнтүрн: – Нүр уга ноха, – гийһэд нульмж оркад, хараж бээв. Тиигэд Түвшниг хэлэсн кевтэн асхрулж бээсн Сэнтүрнэ сананд бас иим нег керг орв. Тернь басл хөрн тавн жил өмн, тер үйд болсн керг чигн. Оңданар келвл, Доржнь һарад, тавн сар болх гиж бээж. Шин суух гиж бээсн нилхдэн көкән көкүлэд, унтхлань, бор герин барун иргд тэвж оркад, Түвшн бийнь уснд одж. Тер зуур бор герин зүн бийд ааһ, шаазн уһаж бээсн Сэнтүрн чишксн көвүнэ дууг соңсч чочад, һал деер шавата² эркин хээснэ өмнәһүр өкәһэд хэләхлэ, Көк Чөткр өмннь йовһн сууж оркн, нег юм кеж бээхнь үзгдж. Уралан одад хэләхлэ, һарарнь зүүһәр шааж хатхад, чишкүлж бээсн бээж. Тиигэд Сэнтүрн: – Хү, яһж бэәнэт? – гийһэд, күрч одад, һазрас Доржиг шүүрн авсн кевтэн зүн бийд һарад одхла, ардаснь Көк Чөткр көк нүдәрн чонын харцар хэләһэд, Сэнтүрниг авад идж оркм бээж. Тиигхдэн Көк Чөткр Бардмд мордж ирэд, зурһан-долан жилин нүр үзж бээв чигн, уульх, мээлх юмна ду соңсч үзэд уга, хусрң кевтэн бээсн. һаньдг гидг хоч нертэ билэ. Тиим биш гихлэ, төркндэн нег төрэд ирсн юмн чигн гидг шивр үг чигн бээдг. Көк Чөткрин тускар зарцнрин амнд иим үг чигн бээдг: һарнь чиг һаршго хату гихлэ, амнь өлзэ уга хату юмн, амнь хату гихлэ, зүркнь чолунас чигн хату юмн гидг. Тиигэд Чөткр, Көк Чөткр гидг хоч нертэ болж.

¹ Сумлата – сав дотр бээсн.

² Шавата – тэвсн, бээх.

– Му муудан гидг эн, авад хол зээл! Нүдндм үзгдшго һазрт зээлүл, – гихлэнь, Сэнтүрн көвүг теврсн кевтэн авад холжж.

Сэнтүрн тиигхдэн арвн тавн наста, гижг үсинь тэвсн окн бээж. Тиигэд гертэн Доржиг асрдг бээж. Тиигхдэн Доржиг асрулж өгдг ээл хээһэд олж эс чадхла, Сэнтүрнэ эцк-экнь өр өвдэд, манад бээтхэ гисн санж. Сэнтүрн эн күртл бодж ирэд:

– Көөркү Дорж минь! Төрлцсн эгчэншң намаг элгсч, олсн, түүсн амтта юман өргэд авч ирж өгдг билэ, – гихэд уульж бээв. Тер зуур эмтн нег зерг:

– А, Дэр эк минь! – гихэд, Доржин күүриг эмтн шинжлн үзхлэ, зүн хэврһднь ааһин амна чинэн һазр көкрж одсн бээж.

– Девсэд күүчж оркж биш ю?

– Тиигэд алсн санж биш ю?

– Керг иим ил бээтл, яһад бурхн теңрин шиидврэр үксн му үкл гиж келдв? Күүнэ нүд, күүнэ чик, күүнэ амиг яһж бүтүлж чадхв? – гив. Тиигэд эмтн хорсл өшрлэн дарж ядн, деер, дор дууһар шууглдж бээв. Кемб негнь: – Көөркү Эрднь ах үнэртэн генн эмтн бээж, – гихлэнь, бас негнь: – Үзж бээһэд, энүнэ һарт яһад орсн санжви? – гив. Теднэ үгиг соңсч бээсн Сэнбайр өвгн:

– Чи хойр ямр үг келж бээнэ, түүнэ һарт чи хойр орсн уга ю? Энд суусн бидн орсн уга ю? Бидн цуһар түүнэ һарт орсн юмн. Мадниг тордан¹ торһж авад, аралжн метэр шимж бээх юмн. Ода бидн цуһар түүнэ татсн торднь унсн бээнэ. Эрдниг гивл – тер һошх зарцин кевэр унсн юмн. Чи тоот көлсн зарцин кевэр унсн юмн. Би болвл, чи тоотыг даһад, торднь бас унсн бээнэв, – гив. Тер зуур Сэнбайр өвгнэ сананд Эрднь яһад торднь унсн бодгдв.

Эрднь хөрн зурһан-долан наста цагтан бий һанц залу болад, ханцн дертэ, хорма орта йовсн залу санж. Тиигхд байн нойн йовсн Бардм Эрдниг хөншң генн, хөөрмгшң эмтэһн күн гиж соңсад, нег өдр көлсн зарц бээсн Сэнбайриг даһулад, Эрдниг хээһэд одж. Эрдньлэ күүрсхин зуур терүг үнэр генн, номһн болад зархд сән гиж медэд, түүнд:

– Э-э, Эрднь! «Сер хавсндан түшг, хавсн сеердэн дөң» гиснлэ эдл бидн хойр ах дү болж, чи нанд дү бол, би чамд ах болсв, чи нанд күчэн өг, би чамд гер бүрж, герг авч өгсв, хөөннь өнч салһж, мал өгсв, – гиж. Тиигэд Эрднь түүг үнншэд даһж ирсн деернь Сэнбайр чигн үнн болһж бодсн бээж. Тиигэд Бардмин мөрнэ сээрд ирсн юмн чигн. Хөөннь Бардмин торд орсн медж гетлхэн бодж бээтл, ээлд эрк зөөлһэд, Түвшниг авч өгэд, хойраһинь боол зарц кеж авч. Дарунь сумна зэңг² болсна хөвэр Эрдниг һошх кеж авч, көвүднь өссн цагт бас зарц кеж зарв. Сэнбайр өвгн эн күртл бодж ирэд: «Тиимэс Көк Чөткр омгшад, мана йозурин зарц мөн, ю кевв чигн – мана дурн, алв чигн – мана дурн гиж яңшч бээх биз», – гиж боһад, толһаһан зээлэд суув.

– Хошх зарснь – нег Бардм зэңг биш, хошх боһад заргдж бээхнь – нег Эрднь чигн биш. Хошх болгсд хошхин алвиг гүүцгдхэс биш, түүнэ бүсгэ, көвүднь боол биш шү! Эрднь негт хошхас һарад, ода цергин алв хааж бээнэ, бүсгэ, көвүднь эврәннь дурар эмнэ арһ кех кергтэ, – гихэд негнь келж бээв.

– Бидн болвл, алвн хошх биш, көлснэ зарц юмн. Ода көлсән некх кергтэ, ээх юн бээнэ? Яамнас³ ээдг толһа уга, ялас ээдг мал уга, өгшго болвл, негэрн болхм, – гихэд, негнь келж бээтл, түүнэ үгиг Сэнбайр өвгн таслад:

– Тиим биш, керг-үүл гидгчн келсншң амрхн болдм биш, чи хошх биш болв чигн, ода торднь орж одсн бээнэч. «Хашң мөрнд маля олн, яду күүнд нойн олн» гихэд юунд келсмб? Уршгас ээдго кен бээхв? Ял уга гисэрчн яамн тэвж оркнү? Бидн цуһар толһата, толһа авдг үүлэс яһад ээшго юмб? – гив.

¹ Тордан – гөлмдэн.

² Сумна зэңг – селэнэ аһлач.

³ Яамнас – нойдас.

– Бардмин ямриг цуһар меднэвидн. Көк Чөткр одахн бууриннь заңгиг чи эс меднү гиж бээлэ. Керг деерэн бидн сэн меднэ, мана сумна зэңг, күнд, хавң, бошх¹ зерг оln нойд цуһар түүнэс ээдг юмн, цуһар түүг зөрцж чадшго юмн. Тиигхин учринь чигн бидн меднэ, дунь Маңһс гидг хочта үкрдэ амбна² түшлһнь болна. Авһнь Мус хочта да лам бээнэ. Бух хойр бөөскиннь күчнд орклдгла эдл, эн Бардм тиим хойр ик түшлһтэдэн иигэд һалзурж бээх юмн.

– Аавин келсн зүүтэ, – гийһэд, негнь залһад: – Мана сумна ик, баһ оln нойд цуһар Бардмас ээдг бээхд, Бардм болвл – хэрнь, Көк Чөткр гидг бүсгәһэсн ээнэ, түүнэ амнь аңһс гисэр болна. Ода мана эмн түүнэ һарт бээнэ, тер ода ик хорслта бээдг болх, сэн юман үзшго гиж бээлэ, – гийһэд ээмрж³ бээхэн ил һарһад келж бээв. Тиигэд ээмрж бээх күн һанц тер бишшң билэ. Сәнбайр өвгн эмтиг ажгльж нег хэләһэд:

– Чини тер келсн үгиг мөн гиж чигн болна, биш гиж чигн болна. Учрнь – керг-үүл гидгчн хойр талта юмн. Бардм сумна зэңг, күндиг күртл ээлһдг болв чигн, бүсгәһэсн ээдглэ эдл, Көк Чөткрнь Бардмиг ээлһдг болв чигн, хэрнь маднас хордг юмн. Маднас хордго болвл, биднд келс, күмс өгшго юмн. Тиигхин учрнь – түүнэ кедү миңһн шиир мал, хойр миңһн баргин⁴ бод малнь цуһар мана һарт бээнэ. Керм бидн цуһар нег аюһар мал хэрүлшго гивл, түүнд ямр арһ бээнэ? – гив.

– Мис хулһнын дээсн, зуг хулһн түүнд амрхн идгдэд бээшго, түүнд бийән харсч хамһалдг арһнь бээнэ. Чон – үкрин дээсн, үкриг идж оркна, зуг үкр чонас бийән харсч хамһалдг арһта, эн таларн хулһнас деер юмн. Чоныг үзхин тедүд үкрмүд орклдн ааргльж, уйн, му өвдл-сүвдлән дундан авад, ид күчтәнэ чоныг дэврэд мөргдг юмн. Тиигэд чоныг ээлһж көөдг юмн. Адунас йилһвртэ, ухата-саната, келтэ-амта күн төрлктн болж бээһэд, бийән харсад хамһалж чадшго юмн ю? Үкрин чинән болж бас чадшго ю? Эн өдр бидн үкрин чинән болж чадсн бээнэ. Үкр оңһа деерән орклдгшң бидн энд цуглрад оркльж бээнэ, энчн мана бийән харсч хамһалх нег арһ болна. Тиим биш ю? – гиж келэд, Сәнбайр өвгн оlnас сурв. Үгән залһад: – Би теднэ зэрм үгиг соңсч зөвшөрлго бээнэв, түүнэ учриг дор келнэв, эн өдр би эс тиигвү? Үкр оңһа деерән орклдг бээтл, бидн яһад үксндэн одж болдго юмби гийһэд ирсн би, мини ардас таанр ирсн, мадниг тиигэд хөрж чадшго, эн мана бийән харсад хамһалсн керг биш гиж ю! Көк Чөткр угас⁵ нанас хорна. Учрнь юмб? Мини ик царгас хорна гиж ю? Мини келнэс хорж бээх ю? Тиим биш, мана элгн ээлин көвүн, бер, күүкн, күргн, ачнр цуһар нег мини ам хэлэж бээнэ, мини үгиг биш гихнь уга, цуһар хоорндан аюта, нег-негән харсч хамһална. Эн болвл – мана нег элгн ээлин бүлкмдл⁶ болна. Тиигэд тер мана бүлкмдлэс хорж бээх юмн. Нег нанас хорж бээх керг биш, – гив. Үгән залһад, иим нег үлгүр келж өгв: – Эрт цагт нег өвгн долан көвүтэ санж. Долан көвүнэ долан хуцын толһашң болад, эв-аю уга санж. Тиигэд өмн-өмннь бусдын басмжд⁷ учрад бээж. Нег өдр тер өвгн көвүдән дуудж авад, күн бүрт нежәһэд сава бэрүлэд, хуһлтха гиж гинэ. Долан көвүнэ тус бүр пүрс-пүрс гилгэд хуһлж оркж гинэ. Тегэд өвгиг дөөглэд инэлдг гинэ. Өвгн тер доран долан саваг негдүлэд багльж оркад, хуһлж үз гийһэд, ууһн көвүнэсн даралн отхн көвүн күртлән өгхлэ, бүр хуһлж чадж уга гинэ. Тиигэд өвгн келж гинэ: «Ода медвү? Таанр тус-тустан йоввл, бусдт басмжлгддг юмн. Нег багла болж йоввл, бусдт хуһлгдшго шү», – гийһэд сурһж гинэ. Тиигэд долан көвүнэ бүлкмдэд, бусдт басмжлгддго болж гинэ.

¹ Күнд, хавң, бошх – ямта улс.

² Үкрдэ амбн – ямта күн.

³ Ээмрж – ээж.

⁴ Баргин – шаху.

⁵ Угас – экнэс авн.

⁶ Бүлкмдл – ни-негн.

⁷ Бусдын басмжд – талын эмтнэ дажрлһнд.

Тавн

Хая-хая сана алдж, бээн-бээн нульмсан арчж, нүд чирмлго барун ирг уру хэлэж суусн Түвшн шанахан тулж, тер харин тохалан сөгдж суусн зүн көлин өвдг деерэн тэвж, барун көл деерэн сууна. Суусн кевтэн халын деегүр, зулын герлд цээж үзгдсн барун иргдк дерсиг хэлэнэ. Тер түшүлж тэвсн дерснэ цань Доржиннь ясн бээлэ. Көвүнәннь күүриг Түвшн тиигэд манж суухдан, ю чигн эс аңхрхшң билэ. Баран деер үүсэтэ¹ зулыг хэлэхлэ, зулын бамбрнь харлад, зальнь моһан келншң шовлзж, генткн барундан делсч, генткн зүүндән делсч бээв. «Салькнд тиигж бээх ю, шовлзад бээдгнь юнви? „Зул бөкхиннь өмн бадрна“ гидг эс билү, тоснь чилэд бөкх гиж бээх ю?» – гиж бодад: – Күүрнь болв чигн эн нег сөөдән гегэ үзж бээтхэ, – гийһэд, зулын цөгцд тос немс гийһэд босв. Босад одхин зуур халын көвән хөөт бийд зерглдэд унтж кевтсн күүкн көвүн хойриннь хучаһинь ясч оркад, цаарлад, баранд күрв. Баран деерэс ногтлад², зусар нааж орксн көк алг китд шаазңгиг авв. Өөрнь бээсн царцмл шар тоснас модн хашгар утхж авад, күрл цөгцин амна ирмэгэр тос немв. Тоснь хээлхин тедүд зулын бадрж шовлзхнь зогсв, болв зулын зальнь басл барун зүн хойр талан делсч бээв. Тиигэд Түвшн генткн сана авч, арһинь олсншң босад, барун талднь бурхна ховдыг тэвж халхлад, зүн бийднь тоста шаазңгиг тэвв. Тиигж оркад Түвшн ардан эргж хэлэхлэ, дерснэ үзгт герл эс тусчахиг үзэд, ховдыг хооран түлкв. Түвшн генткн нег юм бодсншң болад, үкс гиж ховдын амиг секв. Дотраснь хуучрад шарлж одсн хадгт оралһата нег юм авв. Хадгин оралһиг секэд, эркэ хурһна чинән нег цутхмл күрл бурхиг авад, зулын ард тэвв. Тернь Түвшнэ тэжж ирсн бурхнь, арвн кедү жил өмн намрин нег өдр Түвшн арһс түүж йовад кеерэс олж авсн санж. Гертән авч ирэд, бурхн болһж тэжж шүтэд, жил бүрин Зул өдр, Цаһан Сар, Мээдр делгх өдрмүдт илдкж тэвэд, ээлэс ирж, сурж ирсн шар тосарн зул бэрэд, күсх бүкнән түүнд даалһад мөргдг бээж. Нег өдр Һалднь үзэд: – Меемэ, – гиж инэһэд, – бийдән эзн болж чадлго бээж, ээлин ацанас кеер унж хоцрсн юмиг тэжж шүтэд ю кенэч? Зеврэд болж биш ю? Сорж ламшң нег ламин дүр биз, – гихләнэ, көвүһән тиигж келдг гийһэд, бурушан керлдсн санж. Түвшн эн күртл бодж ирэд: «Үнэртән тиим ю? Яһад кеер кевтсмби? Шүтж тэкснэ хэрүд ямр тус болсмб? Тус уга юмн биш ю? Сорж да ламшң нег ламин дүр болвл, түүг шүтж тэкэд ю кехв? Сүмсинь дольгт һарһв чигн болад бээнэ гисн эс билү? Эмд күүнэ нүдиг сохлж бээсн лам эс билү? Үнэр нег му нүүлтнэ дүр болхнь маһд, энүг шүтж тэкэд ю кехв? » – гиж бодад, үүдн уру шивхэр барун һартан авад даладхин зуур Түвшн бийнь сулрад одв. Тиигхдән Түвшн халын көвэд унтж кевтсн хээртэ нилх көвүдән үзэд тиигсн санж. Күрл бурхиг угин кевэрнь тэвж оркад, хойр һаран намчлн зальврв.

«Юунд тиигсм энви? Эмнь хээртэ күүкән яһад эс боднав? – гийһэд, бийән гемшэв. Шилэвр авч унтрхдан күрсн халыг хучлад, киидц немж зерглв. Тиигэд барун ирг уру хэлэж суухдан Түвшн халхан даһад бөмбрж бээсн нульмсан девлиннь зүн ханцар арчж: – Үкл гидгчн иимл юмн чигн, агчмин зуур цаснд мөр уга, цааснд нерн уга болж оддг юмн чигн. Өцклдүр ора девл хувцинь хатхж суухдан эн сө күүринь манж сууна гихиг йир яһж бодх билэ? Өңгрсн сө хажуднь суухдан үкнэ гиж кен бодсмб? Тиим күнд бээв чигн, седклин үгән күүндж бээсн эс билү? Түлэ үүрэд ирхдән сээхн унтж бээдг чигн гийһэд, хот кеж өгхэр гүүж йовсн эс билү би? Ода иигэд күүринь манж суунав, маңһдур сө күүрнь чигн бээшго болна, кеер цаһан цасн деер дөрвн манин дунд күрч одх болна... Иигэд агчмин зуур үзгдшго болна, – гийһэд бодх дутм, нульмсндан күч күрч ядхшң бээв. – Яахв? „Төрснэс үкнэ, хураснас

¹ Үүсэтэ – өргсн.

² Ногтлад – деесэр торһад.

баргдна“ гидг эн, будань баргдад¹, өдрнь дүүрсн болхла, ямр арh бээхв? Ширэн эзн лам чигн үкнэ, ширдгин эзн нойн чигн үкнэ, далн настань чигн үкнэ, долан настань чигн үкнэ, үкл гидг юмнас гетлдг күн хама бээхв? – гиж бодв. – Зуг Доржин үклнь тиим үкл биш, будань баргдад, өдрнь дүүрэд үксн үкл огт биш, зуурдын үкл, нүл, килнцтөхөр үксн үкл, – гиж бас бодв. – Һалдна тиигж келснь үнэртэн орта чигн, нойднь алвтрнран, баячуднь ядучнран идхд күрсн бээнэ. Доржиг идснь тер биш ю, эцкинь идснь тер биш ю?» – гиж бээв. Тиигж суужаһад Түвшн чочад, үүдн уру хэлэв. Үүдэр эрэ багтад Сэнбайр өвгн орж ирв. Ик турта, том бийтэ өвгн орж ирсн кевтэн үг, дун угаһар халын барун көвэд ирж сууһад, киидцн халын цогиг өмнөн тееж авад, хариннь альхна ариг ээж суув. Түвшн угас түүг күндлж бээдг. «Бардмин тенд таниг дуудж одад, юн гив гисв, – гиж бодад, үгэн урлын үзүрэс эрэ мөч хэрүлж авад: – Тер тоотын амнас ямр сэн үг харх билэ», – гиж бодад, дун уга суув. Өвгнэ мацнань атыж, буурл күмсгнь зэңгдрж, бээн-бээн сана алдж, тэмкин көк саарл утаг бүргүлн сууна. Тиигж суухдан өргнәннь буурл сахлыг шувтрн илж, соңсад ирсн үгнь чеежднь төөнрж бээлэ. Һанзин толһаг тулһин чолунд гүвж оркад:

– Түвшн-а! Мини соңсч ирэд чамд келс гиж бээх үгиг чи барг медж бээх биз. «Темэч күн бууриннь заңгиг меднэ» гидгшц, тер тоотын юн гисиг медж бээхч, юн гивв чигн хартнь хөрн тавн-зурһан жилин өдр, сариг өңгрүлсн эс билү чи? Тер тоотын амнас эн өдр чигн эн туст ямр сэн үг харх билэ? – гихэд, соңсад ирсн үгэн Түвшнд келж чадлго, кесг болтл үг, дун уга сууж бээтл, Түвшн:

– Одж кел, келэд түүг үгэрн болһ, энд ирж мөргэд, бурхн теңгрэс өршөл һуутха, көвүнәннь сүмсиг сэн дурарн дольгт һарһултха гиж шаардсн биз, – гив.

– Чи бодыч, би юн гиж хэрү өгх зөвтэв? Нег болвл – жа, түүг үгдэн орулс гиж таалрхдад харч ирсн болхв, нег болвл – тиигж чадшгов, үкл, зовлң дарсн көөркү эмтнд дольг-мольгин тускар үг келж чадшгов гиж келэд, һээлгдн харч ирсн болхв би? Мини ямриг чи сэн эс меднч? Теднэ харт хөрн тавн-зурһан жилд хамдан заргдж, зовлңган хувалцж ирсн эс билү бидн? Эврәннь үрн-садншц үзж бээһэд, чини биш гисиг, чини көвүнэ биш гисиг, Эрднин биш гисиг би яһад мөн гинэ? Зүркн холвата, киисн келкэтэ бээж бээһэд, таанриг зовадг тиим күн огт бишв, таанрин шаардлһиг күргэд келж орксв, зуг түүг үгэрн болһж чадшгов. Мини үгэр болхас давж орксн бээнэ гихэд харч ирв би, – гив. Кесгтэн тунж бээһэд, өвгн үгэн залһад: – А, Түвшн, чи бодж үз! Тер тоотын үгиг соңсвл, тер Доржин сүмсиг сэн седклэрн дольгт һарһхиг зөвшэртхэ, бурхн теңгр өршәнэ, тиигэд бидн чигн уучлна, Эрдниг цергэснь халад² хэрүлж ирүлнэ, көвүдин күч-көлсиг өгнэвидн, бийинь дурарн бээлһнэвидн гинэ. Үүнднь юн гихэд хэрү өгхэн бодж үз, кукн!

Түвшн кесг удтл тунжаһад:

– «Элжгн туруһарн таньгдна, күн келсн, кесэрн таньгдна» гинэ. Бардмин тер үгиг яһж иткдв? Кезэнэ Эрдниг тиигж келэд авч ирсн эс билү? Нанд эрк зөөлһхдэн: – Эрднь болвл – дүм болна. Гер бүрж өгнэв, хөөннь өнч салһж, мал өгнэв, – гисн билэ. Тиигэд бидниг тордан орулж авсн эс билү? Өцклдүр намаг мекләд, Доржин девл хувцинь хатхж белн кеһэд орк, адунд йовх тер күүһэр өгүлэд орк гисн эс билү? Адучиг чигн тиигэд меклж йовулсн биз. Ах-дүүдэн нег амн үг келж уга биш ю? – гив. – Эрдниг цергэс халж ирүлж өгсв гиж бээснь мана төлэ биш, эврәннь төлэ келж бээх юмн, хөншц тиим нег боол зарцан алсндан хармсч бээх юмн. Көвүдиннь көлсиг өгнэв гиснь – көвүдинь хамтнь холвж авад, күч-көлсинь шимэд иднэв гиснь тер, – гихләнэ, Сэнбайр өвгн түүнэ үгиг толһа докж зөвшэрэд:

¹ Будань баргдад – идх-уухнь чилэд.

² Халад – сулдхад.

– Чини келсн зүүтэ, түүнэ тер үгиг яһж иткхв, – гийэд келж бээтл, үүдн секгдж, халын утан хөөмр өөд делсэд, Сэнбайр өвгн барун хасвчур хоорлс гийэд одв. Түвшнэ үг тасрад, үүдн уру хэлэхлэ, цаста шуурһ хүүгүлэд, хойр хуврг күн орж ирв. Өмннь орж ирснь – эндк ик күрэн Лоовң лам болв. Хуучрсн күрң өңгтэ сагсг үч өмсч, деернь торһн күрм¹ давхрлж. Хуучрж өңгөн алдсн тоорцг деерэн ямр нег арсн чиквч зүүж. Өмн хормадан бүдрн гисн дүр һарһад, хулхач күүнэ янзар хултхлзж, хулхач нохан шинжэр зелтхлзж, ямр нег му үнрэс жигшхшң барун һарин ханцарн хамр, аман бүтүлж, үрчһр нүр-чирәһән үрчһлзүлж, илгн урлнь үмр-чүмр гисншң болв. Тиигэд орсн кевтән Сэнбайр өвгнэ деед бийд һарад суух гийэд доран хэлэж оркн зогсв. Девсх нег юмн уга ю гисншң Түвшниг нег хэләһэд, дәкн Сэнбайр өвгиг нег хэлэв. Түвшн гивл – эс үзсншң уру хэләсн кевтән һазр хучлж суув. Сэнбайр гивл – үг, дун угаһар һаран һалд ээсн кевтән суув. Тиигэд Лоовң лам арһ ядсн бээдлэр доран суув. Дееркн өргэд орж ирн, хар эркән кедү хуһслж, барун һарин һууртан өлгж оркад, бүстән дүүжлсн тәмкин даальңгас хамрин насван ман² көкүриг һарһж авад, Түвшнд седкл келхәр:

– Гем уга үлдсәнннь эмиг бурхн теңгрэс һууж мед! Бурхн теңгр өршәдг юмн, – гиж һар насван көкүриг сунһж: – Түвшн! – гиж дуудв. Түвшн уру хэлэж суусн кевтән дүлэ күншң, эс сонсч бээхшң һазр эрәлсн кевтән суув. – Түвшн! – гиж дәкн дуудж оркад, Лоовң лам му чирәлн насван көкүр бәрсн тер һаран эрә татж авв. Нүднәннь булңгар хэлэж бээсн Сэнбайр өвгн седклдән: «Эрж ирсн хоринь тавта уулһла, Түвшн чадла», – гиж бодв. Келәд, үгдән орулснчн альви гисншң Сэнбайр өвгиг нег хэлэж, үзвч гисншң зерглж суусн Гилг демчиг нег хэлэж оркн, шур нүдтэ мөңгн бөгләһәрнь унтг³ талх көк тәмкиг утхж авад, эркә, хумха хурһна чимкүр дүүртлнь авад, хамрин хойр нүкәр сорад-сорад, дусл хамраснь өсртл кедү-яду нээтхж, өсрәд һарсн көк хаг болн цээрн һарсн нульмсиг ханцарн арчж оркад, Түвшниг бурушасн харцар харж: – Бурхн бум нүдтэ, теңгр түмн нүдтэ юмн, тиигж болшго, тиигсәр сән юман үзшго болна, – гив. Түүнэ үгиг немәд, Гилг демч:

– Сән седкл үүскж, өршәл һуухла, бурхн теңгр өршәх болна. Буйн-кишг бүрлдсн эәлд му сансан, буру зөрсн йовдлан гемшәж, үксн тер көвүнәмм сүмсинь сээни орнд күргтн гиж келәд мөргх кергтә... – гиж бээтл, Түвшн генткн толһаһан өргж, Лоовң ламиг хэлэв. Нульмста нүр-чирәднь хорслын һал дүрлзхшң, һалта нүднь Лоовң ламд жид болад хатхгдсншң болв.

– Юн гинәт? Терчн ямр өршәл, ямр сээни орнв? Эн үгән нанд бичә келтн! Кү алад, нүл кеснь би биш, сүмсинь дольгт һарһна гийэд мини көвүг алулсн таанр эс ю? «Амн үгд үнн герч, арин сүүдрт нарн герч» гинә, та иткшго болвл, мини көвүн Доржин күүриг үзтн! Девсәд, хәврһ хавсинь күүлж оркж эс ю? Ааһин амна чинән хар көкрәд одснь тер кевтән бээһә, – гийэд, барун ирг уру дерснә ца бээсн көвүнәннь яс уру заав. Залһад бас: – Үзлго, медлго үг келәд бээдг болвл, арвн хар нүүлин тевчлән алдх болнат, лам хуврг күн тиигэд яһж болх юмб? – гийэд, ширтәд хэләхднь, Лоовң ламин аньһр нүднь бүлт өсрхдән шахж, йораларн кедү эргэд одв. Тиигэд ода яһий гисншң Гилг демчиг хэлэж, эврә чикндән эс итксншң: – Та соңсву? – гиж сурв. Учрнь – Түвшниг тиигж келх гиж огт бодсн уга санж. Өәж сандрн: – Бум нүдтә бурхн минь, түмн нүдтә теңгр минь, йилһн сойрх, эн чөткр бүсгә иим үг келх гиж бодсн угав би, бурхн өршәлтә деед йозуртн эәл яһад тиигх билә? – гийэд намчлн, нүдән аняд зальврж бээв.

¹ Күрм – куртк.

² Ман – чолуна зүүл.

³ Унтг – үүрмг.

Зурхан

Налаһад цээж бээсн ик хөөнэ хотна захар энд-тенд эдл биш бор гермүд үзгднэ. Цаңтж шуукрлдад цувлдж ирсн үкрин сүргнь хөөнэ хашан һаһаһур төгэлн дулан жөөлн кевтр хээж шахлцн түлклднэ.

Эмтнэ чимг царцам эн өдрин киитн шуурһн өр цээхин баргт һалвлж эклсн кевэрн цастн шуурһлж, теңгр самурад, деер, дорнь альв? һазр, теңгрнь альв? Бүр нүд нееж үзж йилһхин арһ уга. Үүднэс толһаһан булталһад оркхла, күүнэ толһаг таслад одм, күн, малыг киискэд одм бээв. Наста эмтнэ келсэр үзвл, иим кецу шуурһн болсинь үзэд уга санж.

Бардм байнаһн яг эн өдриг олж йилһсншң идшән һарһж, цэ, боорцг, цав хот белдэд, гүрм-дорм кехэр кел болж бээв. Көк Чөткриг гивл – шур, сувсар бийән чимж бээв. Тер зуур Эрднин герэс ик цаһан девлтэ Сәнбайр өвгн һарч ирв. Нег сумл киидц күргж өгэд ирж йовснь тер чигн. Сәнбайр өвгн Бардмин герин тус ирэд, доран зогсад, девлиннь ханцарн шуурһ тосн өмн үзг хэләһэд, көшч одсншң зогсв. Үзхлэ – теңгрин шавшһнаһ һарч ирсншң олн мөртэ күн шарглдад ирж йовна. Гүрм келгж, дольг һарһулна гиж лам, хуврг залсар кел болж бээснь эн санж. Буурл, саарл мөртэ, арзһр-хорзһр юман ачсн, сахл, күмсгнь мөстсн, шар улань эс йилһрм ламнр ирэд шагшлдн бууж бээв. Зәрмнь буусн кевтән бийән гүвэд, арвн термтэ ик цаһан герүр одж йовв. Зәрмнь ачад ирсн цаң, кеңкрг, бүрә бүшкүр, ном, судр зерг юман буулһж бээв.

Зогссн кевтән хэләж бээсн Сәнбайр өвгнэ инэднь чигн күрнэ, уурнь чигн күрнэ. Тер:

– Кедр нег яду күн залвл, өөрнь бээв чигн, өдр чилгр болв чигн иигж ирнэ гиж ю? Икл болж яду-зүдү гелң гецл хойрин негнь ирхнь маһд, зуг байн ээл одж залхин тедүд шуурһта, цаста бээв чигн нүүһэд ирв. Эд, мөңгн эс күртвчн, идж цадад хәрдг эс ю? Па-па, «нүдн улан, мөңгн цаһан» гидг эн чигн, – гийһэд, һазрт нег нульмв.

Мөрэрн моднас өңгрж ирэд, ик герин үүднд буусн Бардм байн мөрән көтлж оркад, бийнь хойр сүвәһән тулж оркн, нааран-цааран алцр-алцр ишкж, мусг-мусг инәж, мини хар мөрн ямр санж гиж инәһэд Гилг демчд:

– Тана хар мөрнэс хоцрдг болвл, мөрн гиж уншгов гиж бээсн үүлн бортн яһсмб? Хурдн харин көлин шавднь даргдад хоцрсн биз? – гийһэд, Гилг демчиг даларнь ташад инәв. Нимгн чирәннь улаһад одсн Гилг демч мусг-мусг инәж:

– Тиим, тана хурдн хар турута, живртэ санж, – гив. Тиигэд негнь Бардм байниг көөрүлж бээхд, бас негнь мөринь магтад, бас негнь немэд бүсгәһинь магтж бээв. Тиигэд Бардм байна седклиг хаңһаж, бэрц үлүцр олхиг бодсн ламнр жиңнм киитн шуурһнд эрә тесч кесг зогсв.

Бардм ик герин үүдиг дееркн өргж секснд ахлад орснь Лоовң лам болв. Тер орсн кевтән шавшсн көрг бурхна өмн одж сууһад:

– Бурхн теңгр өршәтн! – гив. Бардм байн һар делгн күндлэд:

– Мана эн күрәһин олн хувргин дотр әмд бурхншң эркм дееднь, Лоовң лам, та болна, – гиж суутл, мөрнэ түвргн¹ соңсгдад, ирж бууснь Сорж да лам болв. Тер зуур үүдн деер секгдэд, Сорж да лам гевш лам хойр герт орв. Зерглүлж тәвсн dorm гимәр суусн хувргуд зергдән босад, тедниг өөд һарһв. Хамгин деед бийд кевс олвг деер хойр күүнэ бээр эзлн сууснь Сорж да лам болв. Ораж орксн шавр бурхншң бийнь бүдүн, толһань бичкн билэ. Түүни дару сууснь гевш лам болв. Кеер үзсн күн әәм дүр-дүрстэ, мөрнэ кетш баасна чинән монцхр улан хамрта юмн.

¹ Түвргн – туруна э.

Тиигтл юмна түрүнд Бардм байна хатн шар-шүр, гилн-далн гилгэд сиик санхан санжлзулж, тоһрун күзүһән сунһж, хойр ламас эдс күртв. Эдс күртхин зуур намчлсн хойр хариннь завсрар монцхр улан хамринь шаһаж, мусг инэсншн болв. Сорж да лам эдс өгсн хар болр эркэн кедү хуһслж, барун харин һууртан өлгэд, бүстк тэмкин даальдгас насван ман көкүрэн авад, герин эзнэ мөнд сурв. Дарунь эркэ хумха хойрин чимкүр дүүртл авсн унтг көк насваг хойр хамриннь нүкэр кедү-яду сорж-сорж оркад, бичкн хамран бүлт өсртл кедү-яду нээтхж авв. Хамрнь гивл – хойр халхиннь дунд хавчгдсн юмншн билэ.

Амр-мөндөн хэрүлсн сурлссна дару Сорж да лам зүн талан эргж, күзүһән сунһад, орн деер хучата кевтсн ад өвчтэ ач көвүһән хэлэж:

– Ямр бээнэ? – гиж орна көл тус зогссн Көк Чөткрэс сурв.

– Басл кевэрн, аашлж бэрхнь эрк беркин янзарн, «эркд берк ижл, беркд бер ад» гидгшн му эмтнэ һашун ду соңсад, тиигэдл бээх юмн.

– «Мохан цусн теңгрт, мууһин үг сээнд» гидг. Хэмэ уга¹, дольгинь һарһж, буг-садһинь тоньлһж болх юмн, бурхна номин күчэр цугинь кеж болх юмн, сана зовад кергго.

Түүнэ үгиг залһад, монцхр улан хамрта, оңкр нүдтэ тер лам:

– Сана амр бээтн, бурхна номин күчэр дольгинь һарһж, буг чөткриг эрлһж, ад өвчинь эдгэж, кевинь бээдлдн тохрулж болх юмн, – гийһэд, Көк Чөткриг ширтэд мусг-мусг инэж бээв. – Деедин орнас иштэ төрсн сэн үрн чигн. «Сээнд му харш, бурхнд чөткр харш» гинэ, гем уга, бурхнь аврч авна, – гив.

Тиигэд барана өмнэс барун хасвч күртл даралн чиклдэд суусн лам хувргиг зээлүлж эклв. Көл барана өмн суусн Көк Чөткр зерглж суусн ачнь Осрас шимлдн:

– Тетэ, тер суусн ирг манната, эмэл хамрта кен гидг гелцгв? – гиж нег сурв.

– Тетэ, тер суусн багцхр сахлгачн кен гидг ламв? Ямаран дүр уга эмтн! – гиж хойр сурв. – Тетэ, эднчн харһнж одсн юмншн хамрад бээдгнь юмби? – гийһэд шиг-шиг инэв.

Цээлж бээсн лам, хувргуд нег зерг чочад, өндр орн өөд хэлэлдв. Му зүүднэсн чочад, аднь көдлсн көвүн бэрклин чишкэд, сарвлзн өндөһэд ирв. Үкс теврэд авсн эkdэн күч өгл уга, һарарн лам, хувргуд уру зааж:

– Тер йовна! Тер йовна! Мөн, мөн! – гиж һарарн Лоовн ламиг зааж: – Толһа деернь һарад одв! – гихлэ, оln хуврг нег зерг Лоовн ламин толһаг ширтв. Эцк эк хойрнь бэрж авад:

– Ээдг юмн уга! Лам геңгэ² бээнэ, гевш геңгэ бээнэ, оln хуврг бээнэ, чини эмн насна дольгиг һарһхар бээнэ, тер буг чөткрин цугинь көөх гиж бээнэ, – гийһэд төвкнүлхэр оралдж бээсн Көк Чөткр дораһур бас көвүһән чимкэд нам бэ, нам бэ гиж дока өгч бээв. Тиигх дутм һалзурад, экэн түлкж, эцкиннь өвр уру дүлэд одв. Эцкнь теврж авад, төвкнүлж бээхд:

– Яһлав, яһлав, орад ирж оркла, намаг авад йовхар бээнэ! – гийһэд, һарарн: – Тер! Тер! – гиж, шавшч бээсн көрг бурхиг нег-негэр зааж бээв. – Тер! Тер! – гиж оln хувргиг нег-негэр зааж бээв. – Тер! Тер! – гиж Лоовн лам, гевш лам, да ламиг зааж бээв. Тиигэд ээмрж суусн оln хувргин өңгнь хуврж одв. Нег-негэн ода яһий гилдсншн овхс-овхс гиж сууцхав.

Гевш ламиг гивл, ээдг юмн уга гиж оln хувргиг гемшэсн харцар ширвж нег хэләһэд, өкс босв³. Өвчтнэ толһаһинь илж, һаринь бэрж, өрчинь секэд, зүркэрнь үләһэд тәрндхэр орлдж бээв. Тер зуур оln хуврг нег зерг чочад, тар-тур гийһэд,

¹ Хэмэ уга – төр уга.

² Геңгэ – ламриг күндлэд, неринь келлго «геңгэ» гиж келдг.

³ Өкс босх – өкэс гийһэд босх.

герин деевр деегүр юмн гүүлдсн дүүрэн харв. «А, бурхн мини!» – гилдэд намчлад бээтл, дор бийд суусн гецлмүдин негнь:

– Мис гүүж йовна, – гив. Гелцгүдин негнь:

– Юн гинэч? Бичэ чальча, – гихэд, намчлад зальврж бээсн да лам болн Лоовн ламиг зааж: – Медвү кен бээхинь, – гив. Хувргудын зэрмнь номин хуудсиг бэрсн кевтэн көшч одсншц бээв, зэрмнь герин деевр өөд хэлэсн кевтэн бээв. Үлэж тэрндхэр бээсн гевш лам яахан мартж орксншц сулхн кедү үлэхэд зогсв. Лам, хувргуд нег зуур намдс гихэд, ном гүрмэн умшч, амнь гүвр-гүвр гиж бээв чигн, дотран: «Юн бэрц бэрх болв? Мал таслад бэрх болву? Эд, мөңг бэрх болву? Гевш лам хээртэ үздг сэн мөринь авхнь маһд, да лам бас нег сэн мөринь авхнь маһд, Лоовн лам ю авх болв? Нанд юн күртх болв? «Ичхнь идхэс хоосн» гидгшц, ичж эмэлго өгсннь булалдж үзсв», – гихэд, тус бүр бодж бээв.

Тер зуур Төрбат орж ирснд Бардм:

– Гер деегүр гүүлдсн юмб? Үзвчи? – гиж сурснд Төрбат бодс гиж анад:

– Үзлэв, – гихэд, хувргудыг нег хэлэхэд: – Акад, соньн юмн, – гихлэнь, хувргуд нег зергэр Төрбатыг хэлэв. Төрбат үгэн залһад: – Нег акад юмн үзгдв, барвисн сагср хар эмтн өрк деер һарад, му ду һарч оркн, үзгдшго болв. Би ээхэд, зүркм һархдан шахв! А, бурхн мини өршэтхэ! – гихэд, Төрбат зальврн бээж дотран инэднь күрэд, эрэ тесч бээв. Тиигхдэн Төрбат: «Буг чөткр гидг юмн иигэдл һарх юмн санж шү. Ноһад көөгдэд һарсн мис чигн эднд буг чөткр болж, эмнднь күрдг болна», – гиж бодв.

Төрбатыг дуудж анад, Сорж да лам:

– Лав үзвч? Хамаран хандад одсмб? – гиж сурв.

Төрбат өкэхэд чикнднь:

– Лав үзлэв, хар кевнг көдрж авсншц билэ, тер мөншц билэ, – гихлэнь:

– Тер мөншц билэ гинү чи? Тер... – гихэд гекхлэнь, Төрбат:

– Дорж мөншц билэ, хамаран одснь медгдсн уга, – гив. Тиигэд Сорж да лам:

– А, бурхн минь! – гиж намчлн, үг, дун уга болв. Зүрк алдж ээсн оln хувргудын чигн эмсхлнь тэвгдэд, ном судриг болс-бүтсэрнь гүүлгж умшч, цаң, кеңкргэн ниргүлэд, нир-цур болһж бээв. Тер зуур ад өвчтэ көвүн чикшж бэрклсн кевтэн өндөхэд ирв. Эцк-экснь үкс одад бэрэд автл, орн деерэсн өсрэд, хойр ламин толһа деегүр һэрэдэд, цань унж одв. Ээж сандрсн лам, хувргуд бээр-бээрндэн гедргэн, түрглү унад одцхав. Ад өвчтэ көвүһэн эцк эк хойрнь бэрж анад, ташч чичэд засч бээхд судр номнь цацгдж, дормнь һалын көвэд унж бутрсн бээв. Гедргэн сарвасн гевш лам өндөхэд, түрглү кевтсн Сорж да ламиг татж өндөлһв. Тиигж Төрбатын сананас һаршго тиим нег инэдтэ керг үүсв.

Долан

«Теңгрнь өр цээхэн мартж орксн юмн ю? Иим ут сө гиж бээдг ю?» – гихэд, Түвшн киитнд кевтж ядн, нааран-цааран көлврж, ардан эргэд, көвүн күүкн хойриннь хучаһинь ясв. Барун ташаһарн эргж кевтэд, зүн иргд тэвсн уста суулһасн һарсн таш-таш дүүрэг чиңнж бээтл, барун иргд тор-тор гихэд хулһн юм кемлж бээх аньр-чимэн һарч бээв. Тиигэд Түвшниг бүр унтулшго бээв. Тернь баһ гисншц дееврин һарһа цоорхаһар оһтһу целмэж, одн мөчд көөлдж йовхшц, герлтэнь герл муутаһан бэрэд идх гисншц үзгдж бээв. Тиигэд Түвшн арһ бархдан толһаһан бүркж анад кевтв. Бас болсн уга. Сананднь өңгрсн кергүд бодгдж, бодх дутм Түвшнэ чееж зовлңгар дүүрч, хурц хумсар маажж бээхшн хорсч, бээн-бээн сана алдж, дэксн-дэксн нүдэн арчж бээв.

«Бэг цааран, зовлң тоочад¹ олж авдг юн бээхви? Чеежиннь мах идхэс ондан, ууляд нүднэ нульмсан бархас ондан юн бээхви? «Зовлң бодад бээхлэ, чеежин барул, зовлң чанад бээхлэ, түлэнэ барул» гидгин тедү юмн. Уульж һаслад, үксэн эмдрүлж авсн үлгүр хама бээхв? Бэг цааран, – гиһэд, – бийэн чаңһа, – гиж бодв. Зуг боллго, бас ууһн көвүн Доржнь уур цокур цокж бээсн², эрин теңд³ күрсн һалднь орһж тенж йовсн, Адуч көвүнь тенж йовсн, эцкнь цергин алв хааж одсн... – Зерг бодлһнд баахн даргдж кевтэв. Яахв, бэг цааран, ода бээсн көвүн-күүкн зурһананнь эмд-мендинь бодсв, олн көвүд дотр төрсн хээртэ күүкнәннь мендиг бурхнас һуусв», – гиж бодв.

Иигэд үкснәннь зовлңгиг бодлго оркад үзхлэ, эмдиннь зовлң чеежднь цутхгдн ирнэ. Юмна түрүнд һалднь бодгдв. «Көөркү минь, яһж йовх болв? Даарх, өлсхин зовлң үзж йовх биз? Үзэд уга һазрт, таньдго нутгт сарвс гиснэс чочад, сертэснэс үргж йовх биз. Тиигж йовхдан ахиннь алгдсн му чимэг соңссн болву? Балдн нирв ахта арвад күн бэрхэр хээж йовхиг соңссн болву? Бэргэд одх уга биз?

Кедүн өдр өмн Өлзэтин бүсгэ ирж, Түвшнд келхдэн:

– Һалдниг бэрж ир гиһэд, Сорж да лам арвад кү дахулад, Балдн нирвиг йовулж гинэ. Бэрэд ирдг болвл, алтн мөнгөр шаңна, зерг-десинь девшүлнэ, Балдниг жиңкн демч тэвнэ гиж гинэ. Һалдниг болвл, бурхн шажниг терлсн, буйн-кишг зузан деед йозуртн байн нойдыг муучлн дээрсн⁴, бурхна нүдиг сохлсн ялта гиһэд, ясинь цээтл цокад, күзүнднь дөң зүүһэд, келднь һав зүүһэд, хурлын ик хээснд ус зөөлһнэ гиж гинэ. Көөркү тер гецлчн юунд тиигсмб? – гисн билэ.

Түвшн эн күртл бодж ирэд: «Жигтэ юмн, Һалдн тиигмэр биш эс билү... – Тиигхин теңд көвүнь Доржнь келж бээсн үг сананднь орв. «Урд һарсн чикнэс сүүлд һарсн өвр гинэ, насарн нанас кедү насн баһ болв чигн, үүднэс һарч олн юм үзсн болхас нанас хар уга деер». Түүнэ тиигэд келж бээсн үгиг цагтан бурушаж бээсн билэв, эн өдр түүнэ тиигж келснь орта, зүүтэ санж. Тиимл керг чигн. Хөөг номһн, генн эмтн гиһэд чон өршэдго чигн биш ю? Боол зарциг хөншц номһн, генн гиһэд өршэж оркдг йовдл бээдго чигн биш ю? Өршэдг болвл, Эрдниг өршэмэр эс билү? Наснаннь ик хаһсиг⁵ байна үүднд боол зарц болж, өгхлэнь идж, цокхлань күлэж бээсн эс билү? Заңһсарнь йовад, заксарнь кеж бээсн эс билү? Хөрн нээмн жилин турш өдр, сө уга заргдж өнгрсн эс билү? – гиһэд Түвшн бодж бээв. Тиимэ! Тер тоот чонын зүрктэ эмтн болхас өршэнэ гидгиг медшго юмн. Меддг болвл, Доржим өршэх эс билү? Хэрд орсн наснасн эцкләһэн эдл боол зарц болж заргдад эс ирлү? Тиигж эмн насан хээрлго заргдад бээтлнь, бас адунас авч ирэд алулж биш ю? – Түвшн эн күртл бодж ирэд: – Һалднм тиигж келснь орта, зүүтэ санж. Көөркүм, хар баһасн авн хэргс ламин харал соңсч, хал үзж йовсан барлго, бөгсөн таслулж, нүдэн сохлулж. Көөркү Һалдна багш ламнь: «Сээнд му күн дурго, сарул сөөд хулхач дурго», – гиж келдг билэ. Үнэртэн тиим санж. Һалдн тиигж му үзснэ учрнь юнви?

Һалдн бөк, күдр болсн деерэн бас үннч, төв күн, кенэ толһа деер өвсн бээнэ гихлэ, түүнэ толһа деер өвсн бээнэ гидг күн. Заргдж гүүдго күн. «Мод бэрснд ноха дурго» гидгшң нойд, баячуд түүнднь дурго санж. Ардыг деермдэд мал хурасн, хулхан үкрэр идш идж, худл үгэр нутг хутхсн, аля-шалаяг, хар, шар зорһтнрин⁶ делке болсиг юн гиж», – гиж Түвшн бодж бээһэд, сө дунд өңгрхин баргт унтад одсн санж.

Түвшн унтхин зуур Һалднь зүүднднь орад, дэкн серэд бодлһнднь Һалдна му заяни учрл залһлдн орв.

¹ Тоочад – келэд.

² Уур цокур цокж бээсн – цокулж йовсн.

³ Теңд – зергд.

⁴ Дээрсн – эсргүцсн.

⁵ Ик хаһсиг – ик зууһинь.

⁶ Зорһтнр – күч үзүлэд зардг улс.

Тернь кедүн жил өмн, үвлин һурвн йиснэ¹ киитн нег өдр билэ. Түвшн гертэн ирэд, өлгэтэ бээсн хө мөстэ көвүһән көкүләд сууж бээв. Тер зуур Сэнтүрн орж ирэд, хажуднь сууж келв:

– Эгчә! Гецлчн күрәһәс орһад зулж иржл, – гив. Чочад хэләсн Түвшн:

– Орһад зулж ирж гинү чи? Орһж зулдг юн болсмб түүнд? – гихәд Сэнтүрниг хэләв. Сэнтүрн уру хэләж оркад:

– Учр йовдлынъ соңссн угав, одад үзхлә, тегәд меднәч, – гив.

– Танад бәәнү?

– Манад шин ирв, кеер хонад ирж. Амн, хамр, чикнь киитнд баахн хээргдәд одж, һалас зәәц суулһж оркла, хээргдсн һазртнь цас бәрүлж оркла.

– Кеер хонад кәлдж биш ю? Орһж зулдгнь юн билә! – гихәд, өңгнь хүврәд одсн Түвшн босад һарх гитлнь:

– Түвшн эгчә! Тиигж бичә гемшә, тиигж бичә буруша, – гив. Түвшн һарч гүүсн чигәрн Тербатынд күрәд одхла, һазаһан цас күрздж бәәсн Тербат инәмсклн:

– Танад кел күргж орксн ю? Бичә келтхә гиж заксн һалдна үгиг зөрцсн санж шү.

– Иим киитнд орһж зулад ю кедгви? Кеер көөлдәд үкж одсн болхла яахв? – гихәд Түвшн келж бәәхд:

– Көлдәд чигн юмн болж уга, баахн хээргдәд одж. Цас бәрүлж орклав. Көлдлһинь татад авч оркх, тернь чигн уршг биш. Уршгнь гивл – бөгснь шархдад, нүднь му болж.

– Бөгснь яһсмби?

– Чон татж оркж! – гихләнъ, Түвшн:

– А, Дәр эк минь! Чон татж гинү чи? – гиж бәркләд одсн кевтән герин үүдн уру алхж одад, ардан эргж: – Үнәр келж бәәнү чи? Әмд күүнә бөгсиг татдг чон гиж бәәнү?

– Бәәх юмн чигн, бәәхдән нег шар чон чигн, шар чон көк чонас кецү санж.

– А, Дәр эк минь! – гихәд, Түвшн үүдн уру орв.

– Әәж чочх керг уга гиж эс бәәнү, – гихәд Тербат келж бәәсн үгиг дуту зуурм сонсад, герт орв. Барун иргд кевтсн көвүнәннь дүр-дүрсиг үзәд, Түвшн:

– А, Дәр эк минь! – гихәд бәркләд одв. – Көлдж биш ю, кәлдж биш ю! – гисәр көвүнәннь өмн одж сууһад: – Нүднчн яһсмб? Юунд иигәд боож авсмб? Бас кәлдсн ю? – гихләнъ, һалдн инәһәд:

– Әәж, чочдг керг уга, нег толһад нег нүдн күрнә, – гив.

Түвшн уульһнад:

– Чавас, чавас, иим киитнд орһж зулад ю кех гиләч? Иим киитнд кәлдәд үкж одхлачн яахв? Ямр үүл хатхад орһж зулсмбч? – гиж бәәтл, һалдн арһул чикрж сууһад:

– Ямр үүл хатхсиг хөөннь медхч, эн йиртмжд бөгстә, толһатаһан бәәж болшго болсиг чигн хөөннь медхч, тер бурхн дотрчн буг бас бәәдг санж, хөөннь медхч, – гихәд, керг-учрин өңгрциг медүлх, – гихәд һалдн келж бәәтл, Түвшн эврән эрк уга сана алдж оркн:

– Иим әмтн болмаршң биләч, чини ормд Доржан гецлд өгсн болвл, сән болдг санж, – гихләнъ, һалдн киитнәр инәж оркад:

– Меемә! Чи мартж орксн ю? Тер үйд намаг ямр бәәдлд күрәд күргж, гецл болһж өгсмб? Би ямр бәәдлд гецл болхиг күләсмб? Доржиг яһад күргж гецлд өгсн угав? – гихәд сурснд Түвшнә сананд тер үйин кергүд экләд орв.

¹ Һурвн йиснә – намрин нарн эргдг өдрәс экләд йисн өдрәр йисн девсң тоолгдна. Һурвдгч йиснә өдрмүд хамгин киитн болна.

Һалдниг арвн наста цагтнь күрэд күргж, гецилд өгсн тер үйд Бардм байнд хошх зарц бээсн Эрднь негт тавн көвүтэ болж орксн бээлэ. Ууһн көвүнь Дорж арвн хойр наста, тавдгч көвүнь дөрвн наста санж. Тер үйд шажна йосар болвл, тавн көвүтэ Эрднь эрк биш хойр көвүһән күрэд гецилд өгх дарата юмн бээж. Зуг Эрднь нег көвүһән чигн гецилд өгч чадлго бээв. Учрнь – хэрд орсн Дорж Һалдн хойринь эзн байн Бардм боолчлж авад, мал хэрүлһж бээсн юмн. Шин хэрд орад, һар зуур заргдж бээсн Адучиг бас Бардм йовуллго бээв. Тиигэд Эрднь күрэн гескү, демч, дамл, нирв эднэ хашлһнд учрж бээсн юмн. Тедн Эрдниг хээж одад: «Тавн көвүтэ бээж бээһэд һурвинь гецилд эс өгв чигн, хойринь яһад эс күргж өгнөч? Адг гихдэн негинь яһад эс өгнөч? Бурхн шажн чамд керг уга гивл, түүгән кел! Кергтэ гивл, түүгән кел», – гийһэд, Эрдниг учр-зүүһинь соңслго бээж яллад цокхдан күрч. Учр иим болснд Бардм Көк Чөткр хойр нег көвүһинь өршөж, Һалдниг күргж гецилд өг гиж. Һалдниг күргж гецилд өг гисн учр болвл, тер Доржшн номһн биш, күзүнь бүдүн болад бөк билэ. Тиигэд Һалдниг күргж гецилд өг гиж. Һалдн арвн наста бээв чигн, арвн хойр наста бээсн Доржас хара уга күдр бээсн юмн. Үзсн күн ууһн көвүнь Һалдн гимэр билэ. Маһндур күргж өгнө гиж бээтл, Һалдн гертэсн орһж одв. Өөд уру чимэлхлэ¹, чиг чимән уга, мөр сург уга² одсншн бээж. Эрднь хойр өдр сурглн хээһэд олж чадсн уга. Һурвдгч өдртнь һаһцхднь одхла, Һалдн тенд одсн бээж. Тиигэд тендэс авч аашхин зуур Һалдн бас алдрн зулв. Эрднь көөһэд бэрж чадсн уга. Бэрв чигн күч күрч чадшгоһан медэд, тендэс хэрж ирэд, арһ уга болад, зурһан наста Цогтан күргж гецилд өгх болв. Тиигэд уульж бээсн Цогтан хэлэж бээһэд, экнь: – Эзн байн хатн хойрт одад, өршөл һууһад, Адучиг сурж үзич, – гихлэ, Эрднь толһаһан зээлэд:

– Дорж Адуч хойриг тер өгшго, тиигж бичэ ам аһа, – гилэ.

– Гескү, демчд одж нег жил күлэхинь һууж үзич, – гихлэ, Эрднь бас толһаһан зээлэд:

– Тиигж тус уга, – гилэ. Тедн тиигж бээхд Һалдн һаза ирэд чиннж бээж. Генткн Һалдн орж ирэд, уульж бээсн Цогтын нульмсинь арчж:

– Бичэ ууль, би күрэд гецил болж одна, – гилэ. Эцк эк хойрнь итксн уга бээдлэр:

– Чи ямр үг келж бээнөч? – гихлэ, Һалдн:

– Намаг күргж гецил болһтн, – гилэ.

– Үнэр келж бээнү? – гихлэ, Һалдн:

– Үнэр келж бээнэв, – гилэ.

– Күрөһэс орһад зулх уга ю? – гихлэ, Һалдн:

– Зулх угав, – гилэ.

Түвшн эн күртл бодж ирэд, сана алдж оркн:

– Тиимэ! Чамаг арһ уга бээдлд күргж, гецил болһсн юмн, чи чигн арһ уга бээдлд одж гецил болсн юмн, – гийһэд, Һалдниг көөркүлсн бээдлэр толһаһинь илж бээв.

– Меемэ! – гийһэд, Һалдн келв: – Намаг һарһж йовулхдан татж үмсэд, ном эрдмиг сэн сурч, хөөннь сэн лам бол гисн эс билү чи! Чини тер үгиг чееждэн товчлад, өдр, сө уга, нөр, хот уга чирмән сурч, эврәннь багшас, һаза бас ондан багшиг эврән хээж олад умшч, бичхиг сурад, орчулхиг сурад, бас моһл номиг чигн сурж медсн би. Зуг сэн лам болж чадсн угав. Сэн лам болна гихнь – ном эрдм биш, алтн, мөңгн, аду мал санж, – гийһэд келж бээхин зуур көдлхдэн ярвшад, нүр-чирөһән атылһад бээв.

– Али, бөгсичн үзсв, – гийһэд, Һалдна һараснь татад үзх гитл:

– Меемэ! Үзхнь керг уга, – гиж бээв.

¹ Өөд уру чимэлхлэ – энд-тенд соңсхла.

² Мөр сург уга – зэнг-зэ уга.

– Юуһинь нуунач, «өвчн далд болв чигн, үкл ил» гидг юмн, – гийһэд, Төрбат хараснь татж бээв. Түвшн үзж оркн: – А, Дэр эк минь! – гийһэд, ду тэвэд оркв. Үнэртэн күн үзхин арһ уга дүңгин болһж орксн санж.

– Чон татсн гинү? – гийһэд, Түвшнэ хойр нүднэснь нульмсн хур мөндр болад бээв.

– Чон яһад иигж татх билэ, күн иигж орксн юмн, – гиж Төрбат келхлэ, Түвшн:

– Күн гинү?

– Сорж да лам иигж оркж, Борлдан гецилин ховар иигж оркж, бөгснь чигн арһта билэ. Нүдинь му кеж, – гихлэ, Түвшн:

– Нүдинь яһж оркж?

– Цокад сохлж орксн янзта. Яһсинь бийнь бас меддго чигн, – гив. Тиигэд Һалдн кергин өнгүрүлтиг келж өгв.

Түвшн эн күртл бодж ирэд: – Чонын амнд бидн эврэн күргж өгсн санж, – гийһэд, дееврин хайрхаһар оһтрһун барзалдсн оддыг ширтж бээв.

Нәәмн

Бор герин зүн бийд йовһн сууһад, ааһ шаазн уһаж бээсн Сэнтүрн хойр өвдгэн түшч өндөтл, нүднь эрэлзн, герин дотркнь шарңхутад одв. Тиигэд кесг удсна хөөн аажмар өндөж босад: «Яһж бээхнь энви? Толһам эргж бээх ю?» – гиж болад, бийән ажглж бээв. Генткн үзсн күн Сэнтүрн гиж таньшго дүңгин болж одсн бээв. Хойр нүднь жирмәһэд, хойр шанань хавчгдсншң, өңг зүснь семәһэд, эцж түрсн бээв. Керг деерән Сэнтүрнэ ацань күндрсн юмн. Урд һурвн күүнэ кеж бээсн Бардмин герин ахуг ода Сэнтүрн һанцарн гилтэ кеж бээх юмн. Дүүһиннь бүсгә хамт заргдж бээв чигн, Түвшншң күнд халта бүкниг бий деерән авад, Сэнтүрниг гөңглж чадшго юмн. Учрнь – Альмн тиигхдән эрә даам гестә давхр билэ.

«Мухлад уульдг чөлән уга» гидгшң альхна эрә үзгдм цагт босад ора сө хәрж, нөөртән орх күртлән нег өдрин ахуг Сэнтүрн боса кевтән, йова кевтән, кесн кевтән өңгрәж бээсн юмн. Тиигж зүдрж йовхдан Сэнтүрн бас чеежин зовлнта болдмн. Әмсхл авч, гижг үсән хооран илхин зуур сана алдж: «Көөркү Түвшн эгчм яһж бээх болв? Түрүнкнь баһ гисншң деернь бас зовлң немгдсиг яахв? Әмдиннь зовлң үкснәс кецү болж бээх биз? Һалдна тускар тарж йовх ховр-шивр үгийг Өлзәтин тер бүсгә соңсад күргж келсн биз.

Сорж да ламиг хараж гинә, хар, шар нойд негдәд, харц ардыг әмдәр идж бээнә гиж келж гинә. Тиигэд Һалдниг бәрүлж ирхәр кү йовулж гинә гийһэд, Бардм байна герт болсн үг күүриг Сэнтүрн дуту зуурм олж соңсад: «Үнәр әмдәр идж әс бәәнү, эн нег әэл күүг идж әс бәәнү? Көвүһән дольгт өгсн уга гийһэд, эцкинь цергт бәрж йовуль, дольгт сән дурарн одсн уга гийһэд, Доржинь цокж алв, экинь буг, чөткр гиж һәэд һарһв. Эннь идж бээх йовдл биш гиж ю? Көлс-күчинь идсәр барлго, мах-цусинь идж әс бәәнү? Һалдниг бәрәд, бурхна нүд сохлв гиж гөр нааж, нүдинь сохлж, бөгсинь салвчж тәвв. Үнндән тер Оср гелңгийг тукрад, бәрмл бурхна нүдиг сохлулж оркад, Һалдниг гөрт унһасн санж биш ю», – гийһэд, хорслар амн дотран шагшрж бээв.

Тиигэд ик герин үүдәр домбта цә өргәд орж ирхдән Сэнтүрин махмуднь ирвәтрсн болад зекүрәд одв. Учрнь – баран орн хойрин шуһу тус авһ эгч¹ ач гелң хойр бас ивр-шивр күүндж, хоңшар аман ниилүлсн бәәж. Сэнтүрн седклдән: «Эн хойр хоңшаран ниилүлэд ода бас юуһан күүндж бәәх юмби? Юн гивв чигн сән юмн уга. Һалдниг бәрж ирснә тускар күүндж бәәх ю?» – гиж бодв. Көк Чөткр Сэнтүрниг нег хәләж оркад:

¹ Авһ эгч – һаһа.

– Келэд бэ, мана эврэ күн, – гийэд, Оср гелңгүр харв. Тиигхдэн Көк Чөткр Сэнтүрниг соңстха, күргж келтхэ гисншң урлан үрчилхэд:

– Тиигж ю? Мана күргн ах бийэрн одад буулж¹ ю? – гиж үг һарһн сурв.

– Тиим, күүнэ үкл гидг амр ю? Манж бошхин бийнь одад, зэңгд буулж гинэ. Му хурмш махла, му сур бүс, тайг зерг юмнь мөсн деер хоцрж гинэ. Тиигэд уснд орж үксн гийэд буулж одж. Ахиннь му чимэг соңсад, хойр өдрин чөлэ сурсн санж, – гийэд келж бээтл, Көк Чөткр үгинь таслж авад:

– Зэңг юн гиж?

– Бурхн теңгрин шиидврт учрсн ээлинхн болхас сэн юман үзшго, тиим учрлар болдг юмн, хавртан яснь олдсн цагтнь ном буйинь келгж орк гинэ. Нернь кен билэ гийэд, үксдин дансд² буулһулж гинэ...

Тиигэд күүндж бээхднь Сэнтүрнин махмуднь мөнрэд одсншң болв. Сэнтүрниг ажглж нег хэлэхэд, Көк Чөткр келв:

– Мана күргн ах бас нег кергэн аль өдр зэңгинд одж бууллт кех болв, – гихлэнь, Оср гелң алң болсар:

– Тернь ямр бууллтв?

– Тавдгч көвүнь Хөөч теднэ хө хэрүлж эс бээнү? – гихлэнь, Оср гелң:

– Э-э! – гийэд келв: – Муңханд хө хэрүлж бээсинь үзсн эс билү би, тер яһад менд хоцрх юмб? Хадас киисч үксн эс болхла, цасна нурлтд үкнэ тер.

– Хү, гелң! Мана Балднас чимэн-томан бээнү? Оодн³ мет һазр нүклэд орж одв чигн, живртэ болад, теңгрт һарч одв чигн, олад бэрж тушанав, тиигж эс чадвл, Балдн нерэн алдад, эрглт уга однав, – гийэд таңһрглж гинэ, үнн ю? Яһж бээснь терв? – гиж сурв.

– Үнн! Тиигж таңһрглхдан бурхна өмн таңһрглж, бийдэн иткэд тиигж келсн боллта!

– Бийдэн юунднь иткхв? Терчн эн күрэд нертэ бөк эс ю? Балдниг һартан бэршго гиж бээсн эс билү?

– Үкрдэ амбна тамһта бичг авад йовж, тиигэд келсн болхнь маһд юмн.

– Бэрэд ирдг болвл, түүг яһдгж?

– Яснь цээтл цокад, күзүнднь дөң зүүһэд, нег насарнь күрэхин замин һал түлүлнэ гиж гинэ. Балдниг жиңкн нирв бээснэснь жиңкн демч болһад девшүлнэ, бас алтн мөңгэр шаңна гиж гинэ. Эмнднь хор күргж болшго, эмдэрнь бэрж иртхэ гиж гинэ.

– Мана дү амбн түүгэр ю кес гиж бээх юмб? Манжшң арһ уга бошхас һалдншң харц бөк деер гиж гинү? Тиигж келснь үнн гиж ю? Чи соңссн ю? – гиж Көк Чөткр сурв.

– Тиигж гинү? Би соңссн угав, – гиж Оср гелң келэд, түүнэ холын соңсвртнь соньхрж бээв.

Теднэ үгиг эн күртл соңсч ирэд, Сэнтүрн эврэн эркэр сана алдж оркн, үкс босад һарч йовтл, Көк Чөткр дуудж авад: – Цаадк экднь соңсхж болшго, уршг һарһна, – гив. Тер өдр нарн архлгдж одсншң, Сэнтүрнэ адһж, һарч, орхнь олрж, һарч, одхин зуур цаснд хучгдсн һол уру хэлэж: – Ямр саалт учрж йовхнь энви? Ирж оркмар болж эс бээнү? – гийэд, Төрбатын ирх бараг хэлэж бээв. Седклдэн: «Эн үгин үнн, худлыг тер йилһж ирмэр билэ, һалдниг бэрж ирсн болвл, му чимэн яһж даргдх билэ, – гиж бодв. – Соньн юмн, Цогт тиигэд уснд орж үкх гиж ю? Наснь арвн нээм-йис күрсн, сэн, мууг йилһж медх ухата, саната көвүн эс билү? Ахрнь

¹ Буулх – дораһур зэңглх.

² Үксин дансд – үксн улсин нерд бичгддг дегтрт.

³ Оодн – гөрәснэ бээдлтэ бичкн зерлг аң.

Дорж, Һалдншң эс болв чигн, ахнь Адучас деер ухата эс билү? Яһад тиигж үкхв? Эkdән сана зовхго гиж ю? Маңжихн гидг ээл хатуч деерән зарцнртан халта гидгэс биш, Бардминшң хар зорһтн биш билэ. Зарцнртан цадхж хот өгдгө, эмсхл авдг зав өгдго ээл. Манж бийнь насван шааран хайлго, һурв дэкж татна гидг эс билү? Буйн гидг бүсгэнь болвл, Көк Чөткрин дү күүкнь мөн болв чигн, тиим му сана, мууха йовдлго эс билү. Барг ахиннь учрл, гер-бүлиннь зовлңд теслго тиигсн болву?» – гиһэд чигн бодна.

Сэнтүрн тер нег өдриг чидл-чимгэн шавхж барад эрә һархла, хавсн сар зүн уулын толһаһас эрвн деер һарад, эң уга ик далад айнчлсн оңиц гимэр харгдв. Сэнтүрн гүүнәр сана алдж: – Хөрнә сар эрвн деер һарсн бәәж, – гиж шимлдн алхж йовв. Кедү алхж одад, генткн сана авсншң доран зогсад, ардан эргж, Эрднин герин үзг хэләж зогсв. «Көөркү минь, ода күртл сууһа кевтән чигн, һалын көвәд һанцарн нүднә нульмсан барж суух биз, – гиж бодв. Туурһин хәһрхәһәр улаж бәәсн һалыг ширтж, толһаһан зәәләд: – Түрүнкнь баһ гисншң, Цогт бас тиигәд үксн гиж ю», – гиһэд бодад зогсч бәәхднь, хөөтин киитн салькн халхинь хусад бәәв. – А, чавас! – гиһэд, тенгр өөд хәләхлә, зә уга одд жирлзж, энд-тендәс негнь унад одхнь үзгдв. Һазрт нульмж: – Көк Чөткрин одн унтха! – гиһэд амн дотран шимлдв. Сэнтүрн Бардмин хөөнә хаша уру хәләхлә, хаша дүүрң хөд наһаһад цәәж бәәнә. Хөөнә хашан һаһаһур энд-тенд тонталдж кевтсн үкр мал чигн дур таварн кевлһән кевәд кевтнә. Тиигәд Сэнтүрн седклдән: «Бидн эн малас дор болх юмн ю? Малыг бас күн дурарн цокад алж оркшго эс ю? Бидн эн байнас ю авч орксндан иигж даргдж бәргдж йовна? Алж оркв чигн – мини дурн гиж эс бәәнү?» – гиж бодв. Сэнтүрн тендәс Эрднин герт одж йовла, тер сө Түвшнд одад, юн гиж келхән бодл угаһар йовад, герин өөр күрәд, генткн сана авсншң доран зогсв. «Одад ю кенәв? Иим сөөһәр ямр учрта ирвч гиж сурхлань, юн гинә би? Көк Чөткрин тендәс соңссан тер кевәрнь келж өгнү би? Тер үгин үнн, худлынь йилһж авлго бәәж яһж келхв? Көк Чөткр ямр учртаһар нанас нууж нөл уга келж бәәх юмб? Тиигәд бас бичә кел гидгнь юунви?» – гиж бодад, тендәс эргәд, гер талан йовв.

Тер зуур Төрбат гертән ирж орксн бәәж. Унтрх гиж бәәсн киидцин һалыг ясч түләд, хәәстә көциг нерәд халулж бәәтл, Сэнтүрн орад ирв.

– Күрәд ирвч? Юунд саалтад йовсмб? – гиж Сэнтүрн сурв. Төрбат модн шанһар көц хутхж бәәһэд:

– Хәрнь, чи яһад саалтад ирсмб? – гиж хәрү сурв.

– Би ю? Мини саалтад ирснд ямр учр бәәхв? – гиһэд, Төрбатыг ширтж бәәв. – Өөр, холын худл, үннәс юн бәәнә?

– Чи ямр үг соңсад ирсмб? Көк Чөткрин чикнь соңсч оркдг эс билү?

– Хү, Цогтын тускар ямр үг бәәнә? – гиж ханцнась татад сурв.

– Көк Чөткрин амнас соңсвч? Тиим үг бәәнү? Мини соңссиг чи чигн соңссн биз, Көк Чөткр нууж нөл уга келвү?

– Осрта хоюрн күүндж бәәтлнь барг тиимшң үг олж соңслав. Намаг орад одхла, сандрад, дәкн: – Келәд бә, мана эврә күн, – гив. Дәкәд нанд: – Эkdнь келж болшго, уршг татна, – гив. Хульгн¹ хортаһинь үзич...

– Үнн, худлынь йилһж авлго бәәж Түвшнд соңсхж болшго гиж мана эцк келв, – гиһэд Төрбат келтл, Сэнтүрн:

– Харһлдвч?

– Харһлдлав. Бийән эмчд үзүлнә гих шалтгар күрәд одад, Чүрмлә харһлдад ирж.

– Оңдан ямр үг бәәнә?

¹ Хульгн – мектә.

– Уснд орад үкж гиснь худл, үксн болвл, цокж алад, уснд хайсн болхнь маһд. Манжиг гивл Бардмшң биш, алад оркж чадшго, Цогт чигн тиим хөншң номһн, генн эмтн биш, орһад зулж одсн болхнь маһд, Һалднла кел авлцж бээһэд зулсн болхнь маһд. Һалднас чимән-томан бээдг ю? Бэрж ирхэр йовсн Балднас чимән бээдг ю?

– Балдн хэрж ирж гинэ, орнасн босшго дүңгин болад ирж гинэ, гегэн цаһан өдрэр эрм цаһан көдэд Һалднла учрад бэрж эс чадсндан хорсад, хар эрк ууһад цоорад үкн гиж гинэ.

– Тиигж ю! Балдн һанцарн йовсн ю?

– Арвн кедүлн йовж, тиигэд бэрж эс чадсндан Һалдна тускар иим үг тараж, Һалдн гидгчн – кецү чөткр бээж, бэрэд автл нүднд үзгдшго болж одла гилдж бээнэ, – гийһэд Төрбат инэв.

Тедн тиигэд күүндсэр бээж, Эрднь яһад Манжин һарт орж одсн санжви гидг сург һарһж.

– Ямр үг келж бээнэч, – гийһэд, Сэнтүрниг сежглсн харцар нег хэләһэд, Төрбат: – Үкэд баргддго нег һунн царин өриг мартж орксн ю? Кесг жил өмн нутгин һаруһин таварас Эрдньд нег бүрү тэвж. Нег бүрү тавар тэвхин учрнь – белдчкхнь бээшго болв чигн, бедрдгнь бээнэ, бийнь һошх зарцин алв кеж бээв чигн, кедү көвүнь хэрд орсн бээнэ гиж тэвсн юмн чигн. Эрднин өгдг тер бүрүһин негнднь бичүлж авсн бээж, тиигэд Манж бошхд нег бүрүһин өртә болж оркж. Манж бошх санатаһар нег жил неклго өңгрүлж оркад, хөөтн хавртнь негдгч уда некж ирхдән: – Нег жил өңгрэд, бүрү бээснәсн һунн цар болж оркла. Һунн цариг мөн ода өг, – гиж, Эрдниг бахлурдн хашч¹ бээһэд, хаһс өрүнд² нег бүрү авад йовж. Нег жил өңгрснә хөөн Манж бошх хойрдгч уда некж ирхдән: – Үлдсн нег бүрүд нег насн немгдэд бас һунн цар болж оркла. Һунн цариг мөн ода өг, – гиж Эрдниг бахлурдн хашч бээһэд, Көк Чөткрин зөвшәләр бедин хора цокулхар Эрдниг нег көвүтәһинь авад йовж. Манж бошх һурвдгч уда ирхдән керм³ цокад: – Нег бүрүһин өртә бээсн биләч, үлдж хоцрсн нег бүрүд нег насн немгдэд, бас һунн цар болж оркла. Һунн царим мөн ода өг, – гийһэд, Эрдниг бахлурдн хашч бээһэд, хө хәрүлһхәр Цогтынь авад йовсн санж.

Сэнтүрн соңсад, толһаһан зәәлж бээв.

Йисн

Харңһу бүрүл болж бээх үйд эжго уулын гүн сала дотр Бардмин темәч Сәнбайр өвгн нег темән зольв хээж өөрдэд ирж йовла. Өөрдв чигн адһж яарлго, мөрнә алхлар йовла. Учрнь – мөрнә чикнә хулхас көлс һарһдго, унсн мөрән тиигж хээрлдг күн. Мөрнь генткн өмнәсн үргхдән санамр йовсн өвгиг киискн гив. Эмәлин бүүргт эрә торч: – Эзән бармр! – гиж ам алдж, лавлс гиж сууһад, мөрнә жолаг угзрн татж, шив гиж һуйдад хатрулв. Тиигэд хатрж йовтл мөрнь бас үргэд, хойр чикән сертәлһн, хурд гийһэд, барун бийин кец өөд хэләв. Өвгн седклдән: «Учр уга үргсн биш, чон үзэд үргснь маһд. Гәрәснәс иигж үргмәр биш эс билү, – гиж мөрн деерәсн өкәж хэләв. Асх чолу шаржңнулад, нег юмна гүүж йовсн барань барг-бүрг үзгдв. – Чон санж, мини хээж йовсн тер зольвиг энд ирж идж орксн болх ю? Ода Маңһс амбна шарлһнд учрх болв би, – гиж бодв. Хээж йовсн тер зольвнь Бардмин дү амбна нег атн темән билә, шидр нег күн бошхин зерг булалдад татсн юмн чигн. Сәнбайр өвгн уралан одад лавлж хэләхлә, нег чон биш, оһн чоншң болж медгдв. – Күрглж йовх чон болхий?» – гиж бодв. Мөрнь бас үргэд, дэвж цокв чигн, көлән хадад, уралан ишклго хойр чикән сертәлһн хуурһслж бээв.

¹ Хашч – шахж.

² Хаһс өрүнд – өрүни өрәлд.

³ Керм – эрс.

– Эзэн бармр, энд ирэд, чонын зем болсн санж биш ю? Бийэн чонд идүлсэр барлго, намаг бас Маңһст идүлдг болву? – гийһэд, мөрн деерэсн бууһад, цулвраснь көтлэд, түлкц¹ эрг хадын йоралд күрэд одхла, нег юмн кевтхнь үзгдв. Лавлад үзхлэ, күншң. «Ямр му үүлэр энд ирэд чонын зем болсн күнви? Некэ олда² шалврта юмн санж. Тиигэд доран сууж, өрчднь чикэн тэвэд чиңнж үзхлэ, эмсхлтэ бээв. Татад, толһаһинь өвдг деерэн авад, нүр-чирэһинь илж үзэд:

– Хү, энчн Хөөч ю? Мөн санж! Хөөчэ! Хөөчэ! – гиж дуудж ядн, эврэн эрк уга сана алдв. Ардан эргж, өндр хад өөд хэлэв. – Юн учрар энд ирж чонд ээргдсмби? Чонас хөрглж³, хад давшад һульдрсн санж биш ю? Эрвго саалтсн болвл, кецү болдг санж, – гийһэд, Хөөчин нүр-чирэг илж арчад, дүүрч авад йовв. – Нег чонын амнас зулж йовхин зуур бас нег кү иддг чон санж шү, – гиж Хөөчин эзн Муңха бошхиг хараж бурашасар Хөөчиг дүүрэд, баһ көвүн Доржинд авад ирв.

Сэнбайр өвгн халун зутң цутхад уулһж бээһэд: – Хөөчэ, Хөөчэ! – гийһэд, толһаһинь илэд, өвдг деерэн авад дуудж бээв. – Эрэ мөчтэ нанла учрсиг үзич, эмд йовх хүв заята көвүн санж. Муңхан ээл һээһү ээл гихлэ, Бардминас хоцршго ээл санж биш ю?

Хөөчин нүднэ бүрквчнь медг үлү неегдхин тедүд: – Хөөчэ, Хөөчэ! – гийһэд дуудж бээв. Нүдэн неев чигн, ухань балрха бээсн болхас нүднь кулыж, урлнь медг үлү көдлж бээһэд, генткн: «Алв! Алв!» – гиж бэркред, дэkn эмн-шир уга болж одв. Тиигэд кесг болсна хөөн Хөөч хойрдгч уда нүдэн неев.

– Хөөчэ! Хөөчэ! – гийһэд дуудж бээсн Сэнбайр өвгиг таньж оркн:

– Аава! – гийһэд өндөһэд, өвгиг теврж, нульмс цальгрулн бээж: – Аава! Аава, та намаг аврсн ю? Ода күргэд орктн, – гив.

– Хама күргэд орк гинэч? – гихлэ, Хөөч:

– Гертм күргэд орктн, – гив.

Тиигэд герткес цуһар эврэн эрк угаһар сана алдв.

– Эkdэн күрэд одс гиж эс бээхв? – гийһэд, Доржин бүсгэ нүдндэн нульмс авв.

– Хөөчэ! Ик ахиннь заксн чимэг соңссн ю? – гихлэнь, Хөөч толһа докв. – Эцкэн цергт көөгдсиг соңссн ю? – гихлэнь, Хөөч бас толһа докв. – Экчн ода хойр бичкнтөһэн гертэн бээнэ. Чамаг күрэд оддг юмн болвл, Көк Чөткр үзшго гиж ю? Муңха хээһэд одшго гиж ю? Тиигвл Манжин һарт бас орж одх болнач, – гихлэнь, Хөөч үг, дун уга болад, уульж бээв.

Кедү уульв чигн, ямр арһ бээхв, тиигэд Доржинд кесг өдр өңгрэв. Нег өдр хөөнэ хашан ээврт сууһад Хөөчин девлиг хатхж бээсн Доржин бүсгэ өмннь суусн Хөөчиг хэлэж:

– Ямр ээл санжв? Бээхтэ байн ээл болхас махнь эс күртв чигн, шөлнь күртж бээсн биз, юн гивв чигн бүсгэнь һэ уга биз, көвүдтэ бүсгэ эс ю? – гихлэ, Хөөч:

– Ямр үг келж бээнэт, эгч, – гийһэд, Хөөч үг, дун уга болад одв. Төгрг хар нүднэснь бөмбрж бээсн нульмсинь үзэд, Доржин бүсгэ сана зовад:

– Хөөчэ! Бичэ ууль! – гийһэд, нульмсинь альхарн арчв.

– Шөлнь эс күртв чигн, хэмэ уга билэ. Нохан киртэ үзэд, хар талх, хар ус уулһад бээсн болвл, би бас орһшго эс билү? Намаг тер ээл ноханнь чинэн бас үзснго эс ю?

– Ноханнь чинэн бас үзснго гинү? Тиигвл яһж тенд бээж болхв? – гиж Доржин бүсгэн дү алң болж сурв.

– Идштнь хот кеж өгхэс биш, нохаг хэрнь цокшго шү, хот будана үлдлиг нохад өгхэс биш, нанд өгдго юмн. Нохаснь кү зууж оркв чигн, цокшго, күүһэр чигн

¹ Түлкц – өөрдэд күрсн.

² Некэ олда – арсар кесн.

³ Чонас хөрглж – чонла харһшгоһар.

цокулшго. Нохаһас би дор юмн. Би теднэ эрк көвүдин өмн мисин хумсн дор бээсн хулһнла эдл бээдг. Ора харһнж өлсэд ирхлэ, нег ааһ халун ус бас уулһшго юмн. Эрк-берк көвүдн мөрн болад, нааран-цааран жоралж ирэд, намаг ишкһнэ, нохашң дэврэд зууна, мис болад, толһа өөд һэрэднэ, ногтлад унж авад, че, чу гийһэд, нүдн, нүр уга савадна, эмнгийг сурһна гийһэд хойр чиким мошкна, турмдна гийһэд урлым чимкж татна, – гийһэд келж бээтл, соңсад бээж эс чадсн тер көвүн:

– Чини күчн күршго ю? Сарвалһад, көлврүлэд оркж болшго ю? – гихләнэ, Хөөч толһаһан зээлэд:

– Тиигж болшго, эрк-берк көвүдиннэ негинь уулюлж оркдг болвл, толһад сава тас гиж тустл, һосна тах пад гиж тусдг.

– Па-па, юн гидг му ээл санжв? Бичэ тиигж генүл гийһэд бас негнэ келсн уга ю?

– Кен тиигж келх юмб?

– Экнэ тиигж эс келв чигн, эцкнэ келшго ю?

– Эцкнэ Муңха байн эс ю? Чи түүг үзсн ю? Көк нүдтэ, һорзһр өндр күн эс ю?

Би түүнэ нүднэс ээдг юмн, би нүдэн аняд кевтв чигн, түүнэ нүднэ көкрэд үзгдхшң болад бээнэ. Тер өдр намаг идхэр дахж йовсн чонын нүднлэ туң эдлхн. Ора хөөг хашад орулж бээхдм юмни түрүнд түүнэ нүднэ акад үзгдэд, хуухин үсм ширвтрэд, махмудм ирвэтрэд сандрж однав. Хөөг тоолад орулж бээхдэн эс гиж зүслэд орулж бээхдэн намаг хэлэхнэ, яг тер чоншң билэ. «Иим-тиим хөөнэ көлнэ яһад доһлсмб? Иим-тиим хөөнэ хамраснэ яһад нусн һоожсмб? Ю кеж орксмбч?» – гийһэд харажл бээдг, хэрү нег амн ки һардг болвл, тайгнэ толһадм таш гидг. Нүдндэн доһлң нульмста орж ирэд, хотан уухин зуур бүсгәнэ нүдэрн авч идм болад, түргн худрж авад, ус авч ир, көц цок гидг. Бүсгәһиннэ нүдн Муңханла ижл көк нүдн эс болв чигн, сананэ Муңханла ижл хар юмн. Үг уга һазрас үг һарһад, уршг үүскэд, хорта келэр хараж, нааран-цааран өңгрхин зуур толһаһарм цокдг, цокхдан, токугарн цокдг, хату ярһа модн һолта токугнэ мини толһад таш гиж тусдг.

Тиигхдэн тер тоотын нүднэс зээц йовсм, өлсч харһнв чигн, кеер цасн немнэтэ уулд йовсм жирһлшң седгддг. Тиигэд үвлин өдр агчмин зуур өңгрж одсншң бээдг, – гийһэд келж бээтлнэ Доржин бүсгән дү көвүн үгинэ таслад:

– Тиим болхла, орһад зулго яһж бээхв? Эрткн яһад орһж одсн угач? – гийһэд Хөөчиг ширтж бээв.

Хөөч үгән залһад:

– Энчн мини үзсн зовлңгин наадк захнэ, би эн зовлңд тесч ядад орһж зулсн керг биш. Эмнд күрэд, эмд йовж болшго болхла, тиигэд иигж түүнэ һарт үкснэс йовж үксм деер гиж болад, орһад зулсн юмн. Орһхасм кесг өдр урд намаг моһа үзсншң үздг болв. Цокад алж орквн чигн – мана дурн гилдж бээв. Яһад би теднд һэ болсиг би бүр медлго бээлэв. Му юмн яһж даргдх билэ? Гертән болсн кергиг цугинэ кеерэс соңсч орклав, нег хөөч залу келж өгсн юмн. Тиигэд бийин зовлңгас чеежин зовлң кецү болж бээв.

Үг уга һазрас үг һарһад, уршг уга һазрас уршг һарһад, Муңха нег ора нүдн, нүр уга малядж девсэд һарһв. Нег цагт сергэд, толһаһан өргж өндэс гихлэ, хав харңһу тамд кевтсн бээжв. Ямр һазрт авч ирж хайсн болна гиж ажлхла, күрс-күрс гийһэд мөрдин өвс идж бээсн аньр-чимән һарв. Мөрнэ хашад авч ирж хайсн санж гийһэд хэлэхлэ, мөрдин нүднэ шумршң үзгдв. Босн гихлэ, махмудм билцрэд, ясм күүлж одсншң босч боллго бээв. «Цокад алж оркв чигн – мини дурн, һээд һарсн тоот гийһэд девсч эс бээлү? Тиигэд зуурм алад, энд авч ирж хайсн юмн чигн, иигж үкснэс эндэс зээлж одад, кеер үксм деер эс ю», – гиж шүдэн күүртл зууһад, боссн кевтән эрэ гиж мөрнэ хашан амнд һархла, Муңхан ик цаһан гер өмнм уулын орад күрм

өндр болж үзгдв. «Цокад алж оркв чигн – мини дурн!» – гийэд Муңхан хээкрсн дун чикндм цуурдж бээв. Тендэс тамтрад, хөөнэ хашан амнд күүрэд ирхлэ, хөд таварн хашадан налаһад кевтсн бээж. Хаша деегүр өнгөж хэлэхэд: «Жа, би йовдг болна, эзнчн намаг чоншң идж оркхд күүрв, тийгэд арһ угад йовж бээнэв», – гиж келэд, хашад хавчулсн тайган авад, хөөт үзг хадад йовлав. Йовж бээһэд гүүж үзүв, гүүж йовад, бүдрэд унув. Босад, ардан чинхлэ, Муңхан му дун һарч бээхшң, зулж одж, зулж одж гийэд бэрклж бээхшң болв. Тийгэд эм темцн гүүсн кевтэн шар көтл деер һарад ирүв. Тендэс йовсн кевтэн өр цээтл йовад, маһдуртнь нарн уулын толһад келвөж бээтл һаһцхиннь үвлзнд күүрэд ирүв.

Хөөч өвдгцэ цаснд булжж, яһа тайгин дөнгэр хойр көлэн эрэ чирж йовла. Өдр, сө һурвн цагт келн деерэн юм тэвсн уга болхас хачрнь татгдхшң билэ. «Үклин аюлас гетлв би, ода Муңхан му дун соңсгдшго болж, му мууха дүр-дүрснь үзгдшго болж», – гиж бодм цацу эрчмнь сулрад, цуцрж одсн деесншң болж одв.

Генткн сана авсншң болж, уулын ца одх гиж бээсн нариг хэлэж оркн, цааран алхв. Кедү алхж одад, нег зогсна, зогсх бүр цас авч үмкнэ. Хойр бийин эрс һаһн¹ хаднь шингх нарни герлд күүрц улан өнгөр туялж² бээв. Эндкин ар өлкинь³ эн Хөөч сэн меддг юмн. Энд нег үвл үвлзж, Бардмин нег хора⁴ хө хэрүлэд өнгөж бээхдэн, арвн наста бээсн Хөөч экэн дахад хө хэрүлж, ахан Цогтыг дахад наадж йовсн юмн.

Терүгэн эргцүлн болад: – Көөркү меемэм! – гийэд, экэн яһж бээхинь болад уульж йовв. Генткн чочад, ардан хэлэхлэ, нег арһмжин зээтэ һазрт жигтэ нег юмн зогсч. Үзхин тедүд ноха болһж, Муңхан көк ноха дахж ю гиж болад, Хөөчин махмуднь ирвэтрэд одв. Дәкн хэлэхлэ, юн чигн үзгдсн уга. Өдрин гегэтэд тер хадд күүрэд авс гийэд, түргн-түргн алхж йовв. Бас нег уда сард гисн чимән һарад, ардан хэлэхлэ, одак жигтэ эмтн аман ик гидгэр аһааж, шүдэн ярзалһн, му ду һарч, гиинж, доран кевтэд, өмн хойр көлэн жииж, деернь хоңшаран тэвэд, нүд чирмлго Хөөчиг хэлэж бээв. Тийгхин зуур Хөөчин сананд чон гидг үг орв. Тийгэд Хөөчин махмуднь унтрад одсншң болв. «Чон ю! Нег чонын амнас гетлж ирэд, бас нег чонын амнд орх болву би, – гиж бодв. – Чон гидгнь иим юмн санж ю? Чон хө иднэ гиж бээхэс биш, кү иднэ гиж бээснго эс билү, эзнчн намаг идх гиж эс бээнү? – гиж бас бодв. – Тиим болхнь маһд, күн күүһән идж бээхлэ, чоннь кү идхнь маһдта юмн. Яах билэ, чонд идүлдг хүв заян чигн биш ю?» – гийэд, ширтэд хэлэж бээв. Хөөч тайган оркад:

– Иддг болвл, идх уга ю? Муңхад идүлснэс чамд идүлсм сэн, зовур уга үкнэ, дуту алад, мөрнэ хашад хайж орксншң болшго! Али, нааран ир», – гийэд одж йовхднь чон хэрнь босад цааран гүүв. – Хү, зулад ю кенэч, би гидгчн һээд һарсн эмтн, идх дурта болвл, идж ав, – гиж йовв. Тер зуур Хөөчин сананд һалдна келж бээсн үг орв. Һалдн иигж келсн санж. «Хөн гидг мал генн мал болснас ээж сандрад, чонд дун уга идгдж одна. Яман болвл – хөншң биш, негт болвл, гер хораһан темцэд зулна, негт болвл, хадд һарч зулна. Яман керсү болна, бэрклэд, мээлэд гүүнэ».

– Яманшң болх кергтэ чигн, – гийэд, ардк эрс хадыг хэлэхлэ, эрс һаһн⁵ хад сүндрлж⁶ бээв. – Эзнчн дэврхлэ, цухрад зулдг, цухрад йовхла, дэврэд ирдг эмтн санж биш ю, – гийэд, тайган оркад дэврснд чон сүүлэн хавчад зулж одв. Одад зогссн һазртан цас тееж, кевтэд көлврв.

¹ Һаһн – сээхн, өндр.

² Туяалж – гегэрж.

³ Өлкн – уулын хорма дахсн һазр.

⁴ Хора – сүрг.

⁵ Һаһн – өндр.

⁶ Сүндрлж – дүнгэж.

Иигэд Хөөч ардан эргж йовсн уга, тайган даладж авад, хэврлн йовж, чон чигн дэврж ядн, ардаснь дахж йовв. Тиигэд нег ханз тэмк татхин дунд эрс хадын түлкц үзүрт күрэд одв. Хадд эврн харад, нег тегтрт зогсад уру хэлэхлэ, чоннь ардаснь гиинэд харч аашхшц билэ. Тендэн уульж гиинэд, хань хамһтнан дуудж бээхшц билэ. Тиигэд удсн уга чонмуд бас гииньлдсн, кемклдсн аньр-чимэтэһэр хад өөд харч аашхнь зүрк ишкрүлм билэ. Шумршц хос нүдднь көкрэд ирцхэв. Хөөч овалж авсн чолуһарн цокж бээһэд, көл алдрн һульдрсн санж. Хөөч эн күртл келэд ирхлэнь, Доржин бүсгэ болн түүнэ дү нег зергэр:

– Аав эрэ мөч ирэд аврж авсн санж, – гилдэд одв.

Арвн

Сэнтүрн ик модн суулһар ус дамжж ирэд, бор герт орулж бээтл, Көк Чөткрин дун харв. Сэнтүрн: – Жа! – гийһэд, ик герт үүд алхж орад зогссн кевтэн орна өмн бийэн чимж бээсн Көк Чөткриг хэлэж зогсхдан нүр-чирэһэн илж арчад, гижг үсэн ясн бээж: «Эн Көк авһан кинь көдлсн санж шү, күрэдк гевш ламдан одхар гертэн көл болж, бийэн засч¹ бээхнь эн чигн. Баһ хатһлаһан бийэн дүңцүлэд иигэд чимж бээхнь эн биз, «дөнн мөрн дөрхлэрн, жора сурна, дөч күрсн бүсгэ дөрхлэрн, бер болна» гидг эн чигн. Хатсн хар борц гимэр авһ эгчин үрчһр чирэнь яһад дүүрн харсн хөрн тавта берлэ теңцх билэ, бэг цааран», – гиж бодад харх гитл:

– Хү, авһ эгч, зогс! Үзич, би ямр дүңгин болж? – гийһэд хош-хош инэв. Сэнтүрн инэд алдж оркн:

– Жигтэ сээхн болжт, мөртэ күн бууһад хэлэм, йовһн күн сууһад хэлэм болжт! – гив.

– Тиим болж ю? Баһ хатһнас ямр болж би? – гийһэд бас таш-таш инэв.

– Наадн биш, жигтэ сээхн болжт! Баһ хатһнас хоцршго дүңгин болжт, – гихлэнь, Көк Чөткр урлан өртэлһэд:

– Баһ хатн гидгчн юнви? Мана дү амбнл сэн үзсн төлэ эмтнд сээхн болж үзгдх биз! Баһ хатн гидгчн тиим берк юмн чигн ю? Меклэ күзүтэ, иргин сүүлтэ юмн эс ю? Мана дү амбндл нарн дагни болж орксн биз.

– Таниг мөртэ күн бууһад хэлэм, йовһн күн сууһад хэлэм, нарн дагни гимэр болжт гиж эс бээнү би? Жора мөрнэ һаңхлар сиик, санжлһ, шур, сувснтн шар-шур гийһэд одхин тедүд күрэһин гелңгүд дүрглдн харч ирэд һээхм болж, гевш лам бахтад хэлэх болм болж, – гиж Сэнтүрн магтхд Көк Чөткр таш-таш инэһэд:

– Чи дими күн биш санж, мини дотр эрэг медж орксн санжч, – гихд Сэнтүрн инэһэд:

– «Темэч бууриннь заңгиг меднэ» гинэ, би тана заңгиг яһад эс медхв? Тана хар дор наснаннь хаһсиг өңгрэсн эс билү би? Эн сө нүд харһуллго эс хонжт ю? Өрүни цээһэн чигн ууж угат ю? Күрэд одна гийһэд тиигтл киирксн санжт.

– Тииглго яах билэ, нег ирэд одтха гийһэд кесг уда келүлж. Намаг өдрин күсл, сөөһин зүүдн болһж бээх янзта. Эн өдр генгэд одх завар түүнд үзгдэд ирс гиж бодсн би, – гийһэд келж бээтл, Сэнтүрн үгинь таслад:

– Гевш лам хонуллго тэвх уга биз! Маһндур хэрж ирж чадхт, тоогдад, өнжэд, кийһитн дардг эм нээрүлһж авад эс ирнтэ?

– Хү, хэрж ирлго! Өнжэд оркдг болвл – мана байн уурлна. Тер чигн көгшрсн медшго. «Бух көгшрв чигн, хамрнь көгшрдго» гидгшц санань көгшрго юмн, – гийһэд шиг-шиг инэж бээтл, Бардм, Балдн, амбна Тайг Хар һурвулн дахлдн орад

¹ Засч – сээхрүлж.

ирв. Бардм йовсн кевтэн баран орн хойрин шуһу тус ирж, сүвәһән тулж зогсад, бүсгәһән үзэд маасхлзж, үнгнә арсн чиквч махлаһан авад, орн деерән тәвж оркад, бүсгәһән ширтж:

– Эн өдр геңгә өргәдән уга гинә, күрән лам хуврг Ноост зәңгинд һал тәэхәр одж гинә, – гихәд келж бәәтл, Тайг Хар немәд:

– Гевш лам чигн йовж гилә, – гихд Көк Чөткрин маңнань буугдад, үг, дунь ширгәд одсншң болв. Улан хальң бәәсн Бардм бүсгәнә яһж одсиг оварсн уга, барун талан эргж инәһәд, Балдн нирвин дор бийд бомбаж суусн Тайг Хард шоглад:

– Үзич! Мини хатн ямр чигн? Нарн дагни гимәр чигн ю? – гихәд, магтж инәһәд, өврәсн мөңгн амта хар чагчаһан авад доран суув. Хойр күүнә бәәр эзлм болад бомбаж суусн Тайг Хар юн гихән медж ядсншң болж, олчһр нүүрән хойр альхарн илж, оочан татад инәв:

– «Адг һәрг авһаһан магтна» гидг эн, – гихәд, ха-ха гиж инәв. Эн үг Бардмин дәәртнь давс кеһәд орксншң болад одв. Арвн хурһан үмгчкәд, уралн хооран суужаһад:

– Би ор уга, зү уга тиигж магтсн угав. Чи үзшго ю? Нарн дагни гимәр биш ю? Тһһрун күзүтә, тоһс бийтә эс ю?

Тайг Хар дорк урлыннь накаг бомбатл насван тәвж авад, чирд-чирд гиж нульмад:

– Тана келж бәәсн хатдын дотр мана амбна баһ хатн чигн бәәх биз, дүүрң сар гимәр баһ хатар харж ю кехв? – гиж Көк Чөткриг нег хәләж, дор дууһар: – Хатсн борц гимәр эс ю? Тиим бәәтл тиигж магтснтн ор уга, зү уга эс ю? – гихәд киг-киг инәв. Тайг Хар үгән залһад: – Бергн-а! Тиигж келв гихәд бичә уурлтн! Киидән магтсн күн гесндән гегтә болдг юмн. Манж бошхин Буйниг иим сәәхн, тиим сәәхн гихәд магтж бәәсн эс билү? Тиигж бәәһәд Буйниг үгдән орулад, баһ бүсгә кеж авсн уга ю?

Тайг Харин эн үг Көк Чөткрин ки деернь ки цокад орксншң болв.

– Автха, нег бүсгә биш, хойр бүсгә чигн авад бәг, Манжин авсншң тиим өнчн тенүл олн бәәх биш ю? Чадвл – арвн тав күрәд уга күүк чигн авад бәг, ю кевв чигн дурарн болад бәг, кен биш гинә! – гихәд, Көк Чөткр чееж дүүрсн киһһән нег дор һарһж авсншң болв. Тиигәд чигн барлго, үгән залһад: – «Һурвн хуцын толһа нег хәәснд багтдго» гидгшң, та һурвн хамт суухларн, әркәр эк татад, көзрәр цүүгә кеһәд, чи, би гихәд төгскдг юмн. Эн өдр тиигхәр бәәнү? – гив. Тиигхләнь Бардм ха-ха гиж инәһәд:

– Ямр чиг! Соңсву? Һурвн хуцын толһа гиж эс бәәнү? Иимднь би түүг мергн хатн гиж бәәсм тер, өңгнь сәәхн болв чигн, ухань тату болвл, яах юмн? Хамгин сәәхнь – ухан сәәтә болвл, болх юмн. Мини эн хатн өңгрсн кергүдиг зүүһин хуһрха, утцна тасрха күртл тоочн келәд бәәдг юмн, – гихәд үг, дун уга уру хәләж суусн бүсгәһән хәләж инәв.

Күрәд йовх гихәд бийән тольдж чимәд, кәл болж бәәсн Көк Чөткр үг, дун уга уру хәләж суухнь деврх гиж бәәсн үсн деер киитн ус кеһәд орксншң болж одсн билә.

Үкс гиж һанзин түңгрцгән авад, ут сурулта һанзин толһаг төөрүлин ирмәгт гүвж, үмсинь уһнаж арчад, тәмкин түңгрцгт дүрв. Толһань дүүртл көк тәмк утхж авад, деерәснь әркә хурһарн дарж бәәв. Зүн талан эргәд, кәл барана өмн көрг болад зогсч бәәсн берән нег хәләж: – Али, йовад ас, – гиж һал уру заав. Үсән сулхн тәвәд гүрсн бернь үкс гиж төмр чимкүриг авад, һалас улан цог авч өгхин зуур ширмн төөрүлин захд уһнаж оркхла, нимгн чирәнә улаһад одв. Көк Чөткр му чирәлн:

– Юмн дэврж орксн ю? – гийэд, халын цогиг авад, ханзин толһад тэвв. Угнь өвснэ толһадк намрһшң эрэ торж бээсн берин нүднэс нульмсн мелд гиж һарад:

– Юн дэврж оркж? – гиж келэд, шурд һарад одв.

– Хэлэ, эн шивгчнэ келж бээх үгнь! – гийэд Көк Чөткүр харатл, өмнэснь:

– Юн гинэ, шивгчн гинү? Шивгчн гийэд авч өгсн ю? Шивгчн биш би, эркэр өссн байн ээлин үрн би, – гийэд келж оркв.

Эн бериг гивл – арвн долан настань ад өвчтэ көвүндэн авч өгсн бээж, тийгхдэн көвүнь арвн дөрвн наста бээж. Бер болад, нег жилин нүүриг шин үзж бээдг чигн. Нег жилин дотр хойр уда төркндэн зулж одж, сүүлин нег уда зулж одад, шидр күргүлж ирсн бээж.

Сэнтүрн бор герэс цэ, боорцг күргж одад, хоор хэлэхэд уульж кевтсн бериг татж:

– Жирһл-а! Кукн, босч цээһэн у! Гесэн өлскж, бийэн зоваснь керг уга, – гиж кедү дэксн дуудж татснд буру хэлэж кевтсн бер босч ирэд, Сэнтүрнэ хажуд сууж, «эгчэ» гийэд келс гисн үгэн келж чадлго, нүднь нульмсар дүүрч, кесг тунжаһад:

– Нег өдрин өңгрцнь нанд жил, сарин өңгрцшң цухлта болж бээнэ, иигж эмд йовж ямр нар үзхв би, – гив. Сэнтүрн нульмсинь альхарн арчж:

– Бичэ тийгж келич, кукн, наснчн баһл, кукн, хөөт өдрин кергиг иим-тиим гиж келхин арһ уга юмн. Өвчнь эдгэд, бийнь өсч төлжэд, чини седклд таарсн залу болад одхнь чигн маһд. Түүнэ эсргү болхнь чигн маһд, хадм экиг гивл, наарта-цаарта бээдг хал уга хадм эк гидгчн цөөкн харһдг юмн, – гийэд келж бээхд тер бер нульмсан арчн бээж:

– Түүгэн та сэн меднэ, эр мини гийэд терүнтэ яһж суухв би, хажуднь яһж кевтхв би, – гийэд уульв.

– Тегэд яһнач, кукн, эцк-экчн медэд мордулж өгсн болхла, ямр арһ бээнэ, «күүкн өгсндэн, чолун туссндан» гидг юмн. Өдр, хонгин өңгрцэр ижлдэд, сэн болад одхч.

Жирһл ардан эргн, оран зааж, зүн харин ханцарн хамр, аман бүтүлж авад, барун һарарн бүтэсн кевсиг татж, сагсг дотрта торһн көнжлиг секэд:

– Эгч, та үзит, му үнртнь толһа эргм. Сө алдлго услад, кевтхин арһ уга болһж оркна, мини эцк-эк намаг иим нег шеерң эмтнд мордулж өгч, – гийэд, үгэн цаарлулн келж чадлго бээв.

– Яһнач, заянчн тер болхла, ямр арһ бээнэ? Сэн болад одх, эм-доминь бел кеж эс бээнү.

– Мини эцк эк хойр намаг яһтха гиж бээснь терв? Хойр саам күргж ирв. «Төркндэн буг болс гиж ирв чи? „Чолун туссн һазртан, күүкн өгсн һазртан“ гидг юмн, иргэрнь өргүлж хайхас биш, үүдэрнь һардго юмн, кишгтнь күртэд, киринь идэд бэ! Йос алдж болшго», – гийэд, һээлэд көөж күргсн юмн. Тийгхдэн тедн авсн мөрн, мөңгнэсн ээж бээх ю? Байн нойн ээл болхаснь ээж бээх ю? Ямр учрта тийгж бээхинь би сэн медлго бээнэв, тийгэд намаг иргэрнь өргүлэд һарч хуурхд күргж бээнэ. Эцк-эк тийгж бээхлэ, нанд ямр арһ бээнэ, мууһар эмдрхэс үкснь деер янзта. Күүкн үрн болж төрсн му үүлм тер биз, – гийэд, бер нульмсндан күч күрч ядад уульж бээв.

– Бичэ тийгж келич, кукн, баһ күмн заянасн цөкрдг юмн биш, чамла ижл зовлңгин далад көвж йовх бер, күүкн гидг олн бээх юмн, зуг цуһар эмнэсн үүдсн уга, эмд йовж йовцхана, зэрмнь зовлңгиг диилэд, жирһл үзж бээнэ. Чини ода үзж бээсн зовлң түүнд харж юн чигн биш. Сэн болтха, сэн болтха гиж бодхас биш, үрэн му болтха, мууха болтха гиж боддг эцк-эк гиж бээх ю? Тийгж яһж бодхв? Бээхтэ байн ээл, махнь эс күртв чигн, шөлнь күртнэ гийэд, чамаг мордулж өгсн биз? Ода теднд ямр арһ бээнэ, зулад ирлэ гийэд, гертэн бээлһж чадшго шү, йос

дахад йовһрна¹ гинэ, чамаг күргж өгхэс ондан арһ уга. Чи мордж ирсн ээлэн сэн медж бээнэч, хадм эцк эк хойрчн Бардм болн Чөткр гих хойр нериг амрхн зүүсн юмн биш, юн гивв чигн мини үгиг биш гиж болшго гиж бээх эмтн мөн. Тиигэд чини эцк эднэс ээх учр чигн бээх юмн. Күргнчн ад өвчтэ болв чигн, наснь баһ, орндан алдж оркдг гемнь уурад, ад өвчнь эдгэд, сэн болад чигн одх.

– Хадм экин халтань чигн арһта² билэ. «Барс догшн болж бамбаһан идшго» гинэ, тер идэд оркшго юмн. Зуг авсн күргнэ тииминь яахв? Нег сө хамдан хонхнь нег там болж бээнэ. Түүг би наснь баһ гиж бээх уга...

Тер зуур керүл-цүүгэнэ аньр-чимэн ик герэс һарад, теднэ үгиг таслн зогсав. Жирһл нульмсан арчн бээж:

– Цаадкстн ноолдж бээх янзта.

– Тарһн һаха! Хулхач ноха! Нурвн хуцын толһа, – гиж бээлдж.

Сэнтүрн һарч гүүсн кевтэн бор герин үүднд ирэд чиңхлэ: «Тарһн һаха, сэ кесиг меддго тарһн һаха!» – гиж Балдн нирв хээкрж бээв. Тегэд Сэнтүрн седклдэн: «Тер ямр сэ кеж өгсөмб? Сүмсэрнь дольг кетхэ гийһэд, Доржиг алж өгсөн келж эс бээх ю?» – гиж бээтлнь, Бардмин дун һарад: «Чи, ноха, кенэ күчэр һалзурж бээнэч? Мини буданд һалзурж эс бээнч? Мини күчнд һалзурж эс бээнч?» – гийһэд хараж бээв. Сэнтүрн седклдэн: „Нохасин ноолдан ясн деер“ гидг, күргн ах күр дү хойр көзрин нүд булалдад ноолдж бээдг чигн», – гиж бээтл, Жирһл ирэд, Сэнтүрнд дор дууһар:

– Ноха, һаха болхан эврэн келж эс бээнү? Тиимэ! Нүүртэн ноосн угаһас биш ноха чигн мөн, һаха чигн мөн. Доржиг адын дольгт һарһад девсч алснь тер гелң биш ю? Тер шеерңгин эмн насна төлэ алж биш ю, юн гидг хорта кергви! – гихлэнь, Сэнтүрн алң болсар хэлэж:

– Чи бээсн биш, нүдэрн үзсн биш, яһад иигж келнэч, – гихлэ, тер бер мусг гиж инэһэд:

– Му юмн яһж даргдх билэ, булж оркв чигн бултаһад бээдг биш ю, дарв чигн дардаһад бээдг биш ю? Төркндэн бээхдэн зах-зухинь соңслав, энд ирэд, Бадм көвүнэс тер кевэрнь соңслав, тер көвүн нүдэрн үзж биш ю, – гихлэнь, Сэнтүрн чочад:

– Ю яһлав, Жирһл минь, Бадм көвүн келв гийһэд ондан күүнд бичэ ам аңһаһич, соңсч оркдг болвл, эн эрлгүд түүг ална, тер көвүн эмндэн эзн боллго чамд келж оркж биш ю?

– Намаг иткэд келсн болхла, би яһад күүнд Бадм тиигж келв гиж келх билэ, тандл келж бээх үг. Алад, сүмсэрнь дольгинь һарһв чигн, аднь тер кевтэн бээнэ эс ю? Хэрнь улм гүүджд, сө алдлго орндан шеежл бээнэ, зэрмдэн ду тэвж бэрклэд: «Дорж ирв, авад йовхар бээнэ!» – гийһэд соньн жигтэ бэрклнэ.

Пид-пуд, таш-туш гиж ик герт хойр ноха ноолдж бээхшң бээснэсн хойр бух мөрглдж бээхшң болв. Көк Чөткр му ду һарч: «Алж оркв, алж оркв, бошх, наадк гелңгэн татж ав!» – гийһэд бэрклхиг соңсад, Сэнтүрн һарх гитл Жирһл үкс гиж һараснь бэрж авад:

– Эгчэ, та яһв гиж бээнэ, тер һахасин көлд орад, үкс гиж бээнт? Эмнэ һару биш ю? – гив.

– Орлго, үүднэ заагар шаһаһад үзсв, – гив. Тер зуур Көк Чөткрин дун хойрдгч уда бас жигтэ му һархин тедүд Сэнтүрн гүүж одв. Сэнтүрн үүднд күрэд, орлго чиңнж зогсв. Ишкэ үүднэ заагар шаһаж хэлэв. Бардмиг бүсгэнь бэрэд, орна өмн

¹ Йовһрна – йовһн болж одна.

² Халтань чигн арһта – хадм эк бердэн кедү догшн болв чигн, тусан күргдг, нөкд болдг.

суулж бээнэ. Балдниг Тайг Хар бэрэд, барун бийд суулж бээнэ. Мөрглдэд көшсн тарһн бух метэр эмсхлж бээсн Бардм барун нүдэн дарад, орклад йоолж бээнэ. Балдн хамрасн хоожсн цусан арчж бээнэ.

– Заһсарчн йовж, закарчн кеж, гелц самһрин арвн хар нүүлин төвчлэн алдж, нүүлин тамд унж йовнав. Мини тиим сээниг медсн угач, нүүртэн ноосн угаһас биш, ноха санжч, ноха болхдан хулхач ноха санжч. Кү иддг һалзу ноха санжч!

Тайг Хар сүвөһөн тулж зогсад:

– Хү, Балдн, чи аман тат! Яһад күрәһин жиңкн нирв болсмби? Ямр рид-сидтэдән¹ болсмбч, кенә күчәр һалзурж оркльж йовнач? Түүнә күчн биш ю? – гиж Бардмиг һарарн заав. Бардмин барун нүднү үзгдшго болад, хар көкрж одсн бээж. Сәнтүрн үзәд, седклдән: «Нүүлтнн нүдәр гидг эн! Тавта кеж, Балднас ондан кен иигж чадхв», – гиж бодж бээв. Тайг Хар үгән залһад: – Нег мөрнә толһадк хойр чикн мет ах дү хойр эс билт. Төрсн ахан иим дүңгин цокгдсинь соңсвл, амбн нойн яһж бээж чадхв? Арсичн әмдәр өвчж, шар усичн уулһх!

Бардм орклин йоолж бәәһәд:

– Нүдм сохрж, сохрж, – гиж бәәв. Тиигәд Балдна ур омгнь доран даргдн, үг, дун уга болв. Көк Чөткр альвн заңган һарһж:

– Һурвн цөгц әрк уухларн, йос алдж, ах экән мартж, үкдг, әмдрдгән медшго дүңгин болж оркдг әмтнч, буруһан таньж, күргн ахасн буруһан әрж, уучлл һу, амбна бошхас уучлл һу, – гиж келв. Тиигәд Көк Чөткр авдрасн нег лоңх² сән әрк авад кехдән Балднд өгәд, күргн ахасн буру әрүлж, уучлл һуулһв. Тайг Харин үгәс Балдн әәж орксн болхас күргн аһдан әрк бәрәд, хадг тәвәд келв:

– Әркин анд болж уучлтн! Заһсартн йовж бәәсв, закартн кеж бәәсв, усна гүр болж бәәсв, күчр кергттн дөң болж бәәсв, уучлтн. У хормадан багтасн кевтән бәәлһтн, – гийһәд һууж бәәв.

Тиигәд керүл-цүүгән хуршң өңгрәд, әрк ууж суув. Балдна дор бийд хойр күүнә бәәр эзлм болж суусн Тайг Хар:

– Жа, ода «нумин сум шавас һарх йосн уга, нойна элч зуурас хәрх йосн уга» гидг. Амбн нойна тушал билә – хар мөрән өгтхә, хатм хүрм хотарт³ унж бәәтхә гилә, – гийһәд, нәрн геснь оралдад одсншң болад, нүдән дарж авсн кевтән эвкльж одсн Бардмиг нег хәләж, дөкн Көк Чөткриг хәләв. Эн завиг алдж болшго гиж бодсн боллта Көк Чөткр бүр байрльж орксншң инәмскльж:

– Нег мөрнә толһадк хойр чикн мет ах дү хойр бәәж бәәһәд, һазакнь ноосн, дотркнь баасн нег мөрн юунв? Мөрн бәәтхә, мана амбн дү маднд үрән асрульж өгсн эс бәәнү? Тиим бәәтл бидн юуһан хармнхв? Хар мөрн бәәтхә, улан зүркән хармнад яахв? – гиж бәәв. Тайг Хар мусг гиж инәж:

– Ах нүдн зовлңгар бәәхәс, бергн тиигж келлә, «үгин батнь – жа, уян батнь – төөмдә» гинә. «Жа» гисн үгдән күрәд, хар мөриг эн өдр нанд көтльж өгтн, авад одхла, баһ хатн үзәд байрльж бәәтхә, – гив.

Көк Чөткр инәһәд:

– «Жа» гихлә, «бәг» гишго, хар мөриг бидн эврән йосар, йөрәлтәһәр күргж өгий, баһ хатнд унулуй, – гив. Тиигәд Бардм зүн нүдәрн бүсгәһән шүрүн нег хәләсн болв чигн, үг келж чадсн уга.

¹ Рид-сидтэдән – илвтэдән.

² Лоңх – шил сав.

³ Хотарт – нәәрт.

Хойрдгч бөлг

Цүллһн

Негн

Үвлин дунд сарин нег сө, өр гегэрхин баргт, үзг-үзгин өндр-өндөр уулмуд мөнгн герлэр цээлзж, хэлэх дутм гилвкж, ора деегүрнь үзгдж бээсн теңгр целмг көкрэд эрэтрж бээв. Одр мөчд чигн эн сөөг үдшэн өңгрәһэд көл таслж бээхшң билә. Эн сөөһин киитиг гивл, эмсхл авч болшго гимәр хөөтин живр салькн нүр-чирэг хусч, зүүһәр хатхж бээхшң билә. Хөн мал хотндан налаһад цаһаж, энд-тенд тонтаж кевтсн үкр мал кевлһән кевж, сур-сур гилдхәс ондан ямр чигн аньр-чимән уга дүң дүлә. Хәңк-жиңк гийәд, Бардмин герт гүрм-дорм кеж бээсн хувргин дун тасрад, буг чөткрән әрлһсн болад кевтцхәж.

Хөөнә хашан зүн бийд холцр әрә үзгдж бээсн гер болвл – көлсн зарц Төрбатын гер билә. Төрбатын герин өркнә бүтәлһтә, үүдәрнә һалын герл үзгдәд, күн һарсншң болв.

– Өр гегәрх гиж бәәнә, – гисн Сәнтүрнә дун һарв.

– Цаадк гүрмчдин өргнә зуурад одж биш ю? – гиж Альмн гертәс келтл:

– Буг чөткриг әрлһжл оркснә тер, – гиж Түвшн хажуһаснә келж инәв. Эн сө салхин йослл кеж, Түвшниг хойр бичкнәһинә дуудад цәәлүлж бээсн юмн. Бардминас холцр гийәд, Төрбатын герт гиичлүлж, теднә гериг бүтәһэд, һалын герл һаршго, дүң болһж орксн бээв. Сәнтүрн үкс гиж Түвшнә теврж йовсн бичкн күүкинә авад:

– Тогтха! Хавртан ирәд, нилх дүүһән тевр жу, – гиж үмсч бээв. Сәнтүрнә тийгж келснә учриг медж бээсн Түвшн:

– Үклиг менд амулң өңгрәж, шар нарна герлиг үздг болвл, амжж¹ ирәд, киисинә керчж, һазр әк болнав. Кинә цөглрәд, кииснә хатад боожсн цагтнә Тогтхнә ирәд, дүүһән теврнә шү! Давхр болсичн әндр шин соңсч бәәнәв, Альмниг гивл, амндан күрсн гестә, – гийәд үг, дун уга болв.

– Түвшн эгчә, – гийәд Сәнтүрн Альмн хойр нег амар келсншң: – Маднд бичә сана зович, – гилдв. Түвшнә тийгәд сана зовж йовснә – учр уга биш. Сәнтүрн Төрбатд мордж көвүн, күүкн олниг һарһв чигн, зогссн уга, гүүж йовсн нег көвүнә уснд унж үксн юмн. Тийгәд Түвшн Чолунбатан асрулж өгхәр теднд нерәдн өгсн бәәж.

Тедн Төрбатынас һарад, Әрднин тал одж йовхин зуур теңгр өөд хәләхлә, зә завср уга одд гүүлдж ирәд, менд йовтн, тенсиг теңгр теткдг юмн гилдж бээхшң, зуурнә кевтж бээсн үкр мал түргн-түргн бослцж шуукрлдад, толһаһан зәәләд, бичә йов гихшң бээв. Төрбатын кичг ноха салж ядсншң Чолунбатын өөд өсрж, гиинж, өмннә кевтн көлврж, бичә йовад одыч гийәд һууж бээхшң бээв. Чолунбатын һараснә татж авад, Альмн үмсч, толһаһинә илж:

– Хөөннә бөдүн залу болсн цагтчн Шурнаһан чамд мордулж өгәд, күрг кеж өгнәв, – гихләнә, Түвшн инәһәд:

– Хү, ю келж бәәнәч, Чолубатчн Сәнтүрнә көвүн әс ю? – гихләнә, Альмн инәһәд:

– «Наһцхан авхла, наснә ут болна» гидг әс билү? – гив. Чолунбат тийгхдән бүтн царг өмсгтә, бор тоорг девлтә, тийм киитнәс хорһдшго дүңгәж² йовла. Түүнә

¹ Амжж – цаглянә.

² Хорһдшго дүңгәж – әс хорһдх бәәдлтәһәр дүңгәһәд.

тер хувцн-хунринь Альмн авч ирж өмсксн юмн. Чолунбатас нег насн ах бээсн көвүн Бадминнь девл хувциг тээлж өмсксн бээж. Чолунбатыг ухата, сэн көвүн болна гийгэд, Альмн угас сэн үздг билэ.

– Налдн гецэһэн дураж сэн залу бол жу, дава деер бөк алддго, дав деер үг алддго тиим сэн залу бол жу! – гийгэд, Чолунбатын халхаснь үмсв. Тиигэд Түвшнэ седкл көдлхдэн хос нүднэснь халун нульмсн хур мөндршц асхрв. Седклднь Сэнтүрн Альмн хойр нег экин омас цувад төрсн дүүнршц дота сангдж. Элкнь дуларад, хөөтин живр салыкна ямриг чигн эс медхшц бээв. Эн сө Түвшн бүтн бор тоорг девл өмсч бээх юмн. Тер девлинь Сэнтүрн өмскж. Өмскхдэн Сэнтүрнэ келснь:

– Түвшн эгчэ! Тер тоот чамаг буг чөткр гиж бээхд, бидн чамаг хамгин сэн күн гиж хээрлж бээх юмн. Тер тоот чамаг көлдж үктхэ гийгэд, цаһан цасн, көк мөсн уулд цүлэд йовулж бээхд, бидн эврэн даарв, дутв чигн, тадниг дулахн бээлһий гиж бээх юмн. Тер тоот чамаг харһнж үктхэ гийгэд, идх күмс угаһар уулд цүлэд көөж бээхд, бидн эврэн өлсв чигн, тадниг цадхлц бээлһий гиж бээх юмн. Мана эцк маднд: «Үкр мал ижлэн харсч хамһалдг болхла, бидн яһад эс чадхв? Эн өдр Эрдниксин толһад учрсн му үүл маңһдур өдр мана толһад учршго гиж ю? Нөкэдүр өдр бас кен негнәннь толһад учршго гиж ю? Эн өдр Эрдниксиг идсн чон дарук өдр мадниг идшго гиж ю», – гиж келсн юмн.

Сэнбайр өвгнэ эн үгэр ээл хамт бээсн ядучнр зовлңгинь хувалцж бээсн төлэд Түвшн тиигэд үклин һазрт цүлгдж бээх биш, хэрнь тээвн¹ һазрт одж бээхшц сангдв. Тиигэд Түвшн:

– Би ода жирһлңгин һазрт одж бээнэв. Ээм бүтн хувцта болж, гесндэн күмстө болж йовхиг тер Көк Чөткр соңсад боогдж үктхэ, дунь чикнд бичэ соңсгдтха, – гив.

– Тер өдр би эн үгиг соңсад, тавн ухам тарад сандрж одсан юн гихв, – гиж Альмн келв.

– Чи кенэс соңссмби? – гиж Түвшн сурв.

– Тер өдр би Бардмин бор герт бээтл, Көк Чөткрин таш-таш инэсн дууг соңсч, алц болад, нүднь сохрад зовад үкх гиж бээсн алмс яһад инэж бээхв гийгэд, чикэн тэвэд соңсхла, таниг көвүдтэһинь нүднэсн тоньһад, хадын үвлзнд цүлж нүүлһэд, гевш лам ирж, гүрм кеж, һэ көөх болв гийгэд күүндж бээв. Түүг соңсад, би тер доран мөнрн көшч одлав. Һар, көлм бүр эмн уга болж одв. Асхн хэрж ирэд, одакд эн му чимэг келхлэ, тер дуту-дунду соңсч авадл, тачкнтл инэхинь үзич! Тегэд би уурлад:

– Көк Чөткр байрлад инэж бээтл, чи бас байрлад инэнү? – гихлэ, тер:

– Сэн керг болж, – гийгэд бас инэв.

– Улан махн нилх көвүдтэһэн хадын үвлзнд одвл, көлдж, харһнж эс үкв чигн, чонын үр болсн тер һазрт чонд идгдх биш ю? – гихлэ, тер бас инэхэд:

– Көк Чөткрин байрлснь түүнэ му санана байрлл юмн. Биднэ байрлхнь болвл, сэн санана байрлл юмн, – гив.

– Чини ямр сэн сананви? Ав эдлхн санан, харһнж, көлдж үктхэ, чонд идгдэд тоньлтха гисн сана биш ю? – гийгэд түүнлэ керлдсн билэв. Үнэр генн санжв. Тиигэд тер сүүлднь намаг эвлэд:

– Чи буру бичэ бод, энчн аавин келж бээх үг юмн. Аав маднас түрүлж соңсад, сахлан имрж бодсар инэмсклн: «Бодхд бас сэн керг болж, күн чонд орад, көдэһин чоныг арһлж болх юмн. Түвшниг бидн көвүдтэһинь дулалад, күмсинь селэд күргж оркий, уулын гүүнд нег үвл болв чигн эн һээдүдэс амр бээтхэ, бидн ардаснь одад, үзэд эс бээнү», – гихлэ, тиигэд би нульмсан арчад, түүг дахн инэсн шү, – Альмн тиигж келж йовтл, хойр өдр өмн бас Альмна келсн тууж сананднь орад, Түвшн: «Айндан нүүлтин нүдэр аюл орна гидг тер», – гиж дотран болад инэмсклв.

¹ Тээвн – тагчг, нам, төвшүн.

Хойр өдр өмн нарн сууһад, ора болж оркен цаг билэ. Күр дү Балднар цокулад, барун нүдэн сохлулж, барана өмн бэрклж кевтсн Бардм эрүл нүдэрн бүсгәһән авч идм алдад хараж суухдан арвн хурһнь үмглдж, аран шүднь тачкнж уурлад: «Сән, сән гихлә, мини толһа деер һарад бээвч. Чамд ямр санан орсмб? Гевш ламлаһан киһһән негдкж, киисән холвж авад, яһс гиж бээнэч? Намаг көл уга йовһн, нүдн угаһас сохр болһх гиж бэәнү чи?» – гиж бодад, өсрн босч, орн деер хоор хэлэж кевтсн бүсгәһән татж унһаһад, хойр үснэснь бэрж чирэд, пид-пид гиһэд девсч, түш-түш гиһэд чичж оркв.

«Алж оркв! Алж оркв!» – гисн дун жигтэ һарч, ээл эмтн, зарцнр, малчнр сонсад, өр өвдх биш, хэрнь седкльн амрч бээсн болхас кен чигн харсхар одсн уга. Альмн ик герин үүднд одж чиннэд, үүдэр шаһаж үзэд седклдән: «Теңгрин шиидвр гидг эн, нег-негнәннь нүдиг сохлж бэәнэ», – гиһэд, инэдән эрә бэрж бээхд, Көк Чөткр һәһәснь алдрж зулсн кевтән бор герт одж. Тиигтл Чолунбат келснь:

– Бардмин барун нүдн, Чөткрин зүн нүдн сохрхдан күрэд наалдж одсн болвл, теднчн ижл болж биш ю, нег-негән үзлго мөрглдж бээх биз, теңгр тиигж шиидсн болвл, сән кеж, – гиж инэв.

– Тиимә! Сән болж, – гиһэд, Альмн чигн инэв.

– Чолунбат-а! – гиһэд, Альмн толһаһинь илж: – Эжго уулд цүлгдж одна гиһэд ээшго ю? – гиж сурснд Чолунбат:

– Ээшгов, хэрнь байрлж бэәнэв. Би ода цаснд көлдшго, киитнд дааршго, тер мет чоһас чигн ээшго, харһнж чигн үкшго болсн шү.

– Яһад тиим сүркә баатр болж орксмбч? – гиж Альмн сурснд Чолунбат:

– Би ода царг өөмсгтә, дулан девлтә болсн бэәнә, үзич. Уулд одад, хавх тәвәд, аң бәрнәв, мең хаяд, үнгн, чон бәрнәв. Мини чикнәс татх Балдн нирв үзгдшго болв, малядад цокдг Ада чигн үзгдшго болв, буг чөткр гиж хараһад цокдг Көк Чөткр чигн үзгдшго болв. Уулд би эрк, таварн йовхв, – гиһэд келж бәәтл, Түвшн сана алдж оркн, көвүнәннь толһаг иләд:

– Э-э, көөркү минь, мадниг харсн хамһалж, өлскж, даарулшгон төлә эврән идхән хасад, өмсхән нимгләд тулсн Сәнбайр аав болн сән седклтә ах, эгчнриннь ачиг мартхм биш, – гиһэд Түвшн келж йовтл, хойр цар көтлсн нег күн өмннь йовж.

– Өлзәт ах, та ю? – гиһэд Сәнтүрн сурв. – Ачхар бэәнү? Баахн эрт эс ю? – гихләннь, Өлзәт:

– Эрт биш, тер тоотын дунь тасрад, өргнь зуурад одсн эн завд гетләд одснь сән, тер тоот бәрц, олз авхин төлә сананднь орсн бүкнән кенә, – гиж йовв.

– Гериг цуцад ачхар эвтәлж оркж биш ю? – гиж Альмн келв. Үзхлә, Эрднин гер үзгдшго болсн бээв. Тиигхин тенд Сәнтүрниг дуудж авад, хойр сул авдриг үзүләд, Төрбат келв:

– Хойр бичкниг юмар ораһад тер авдр дотр нежәдәр суулһж орктн, – гив. Сәнтүрн инәһэд:

– Тиигж яһж болх юмб? Көлнь унтрад үкшго ю?

– Киитн ямр бәәхиг медшго бэәнү? Чикиг таслад одм эс бэәнү? Тиигшго болвл, зуур көлдж одна, көлнь унтрад одшгоһар суулһж орк.

– Хойраннь көлиг му, сән некә, күрсәр ораһад суулһчхатн, – гиж Өлзәт немж келв.

– Төрбат ах-а! Би иим царг өөмсгтә, девл хувцта болж оркен бәәхәс көлдшгов, аца тууһад, йовһар йовнав, – гиж Чолунбат келснд Төрбат:

– Тиигж болшго, цасн зузан, йовж чадшгоч, – гиж келв.

– Хү, Чолунбат авдр дотр орад сууж ав, эсклә цаачн чамаг үзхләрн, дольг кенә гиһэд бэрж авна, – гихләннь, Чолунбат үг, дун уга болв. Төрбат Өлзәт хойр аца ачад болж бәәтл, Пүрвә гүүж ирэд:

– Сэн керг болж, сэн керг болж, – гихлэнь, Өлзэт инэхэд:
 – Сэн керг болж эс бээнү? Ачад болла бидн.
 – Тиим үг биш, үкэд хонж, Бардм толһаһинь теврэд уульж бээнэ, – гихлэнь, Өлзэт алц болад:
 – Үкэд хонж гинү?
 – Тиимэ! Үкэд хонж.
 – Тер нүднь ик яарта гиж бээцхэлэ, бурхн теңгрин шиидвр гидг тер, – гиж келтл, Пүрвэ:
 – Үкэд хонж гихлэ, ямр юмнь үкэд хонж болһсмбт?
 – Көк Чөткр толһаһинь теврэд уульж бээнэ гиж эс бээнчи?
 – Биш! Хээртэ хар мөрнь үкэд хонж.
 – О, тиим ю? Бүсгэнь үкэд хонсн болвл, Бардм хэрнь тиигж уульшго, хэрнь баһ бүсгэ авдг нөкцл болла гихэд байрлх биз, – гиж Өлзэт келв.
 – Хар мөрнь хашадан үкэд хонснь сэн керг болв. Бардм һашудн уульж бээһэд: «Буг чөткр эрлһхин ормд мини эмнлэ эдл хээртэ мөриг алж оркла. Би йовһн хоцрв чигн арһта билэ, дү амбн соңсад, ю кех юмнви? Баһ хатн соңсад, юн гих юмнви?» – гихэд, лам хувргиг хараж бээнэ, – гихэд, Пүрвэ инэж бээв.
 – «Бурхн гидг бум нүдтэ, теңгр гидг түмн нүдтэ» гидг юмн, тедниг шиидхэс биш, нүл уга Эрдниг яһад шиидх юмб? Кү алад, темэ шулж бээсн тер тоотыгл шиидх зөвтэ, – гихэд, Өлзэт келж бээв. Түвшн таалрхж, толһа докад:
 – Тиимэ! Бурхн теңгр тер тоотыг тиигж шиидхнь зүүтэ! Эсклэ Бардмин нүднд кен һар күрэд тиим дүңгин болһх юмб? Көк Чөткрин нүднд кен һар күрэд тиим дүңгин болһх юмб? Эмн болсн хар мөринь кен хорлж алх юмб? – гиж бээтл, Пүрвэ:
 – Цаатн нег юмн гүүж аашна, – гихэд хэлэж бээв.
 – Гилг демч эс ю?
 – Тершц.
 – Юн гихэд аашхнь энви? – гилдж бээтл, Гилг демч күрч ирэд, Төрбатд:
 – Нүүлһэд һардг цагнь болад уга гинэ, зогсаж бээтхэ гинэ, – гиснд Төрбат уурлад:
 – Кенэ тушал зэрлгиг күлэхв? Өрүн эрт нүүлһж йовул гиж Бардм келсн юмн, бидн Бардмин үгэр геринь цуцад ачж болла, иим киитнд яһж күлэлхв? – гиж бээтл, Пүрвэ залһад:
 – Буг чөткр эрлһнэ гихэд, Бардмин эмн болсн хээртэ мөринь эрлһж орж. Амбн соңсхларн юн гих? Баһ хатнь соңсхларн, юн гих, юн гихэд бар цаг, туула цаг гисн болад йовхв? – гиж келэд, хоч-ха гиж ацата цармудан тууһад, ээлин захар һарч йовтл, цаң, кеңкрг, бүрэ бүшкүрин дун генткн хэңк-жиңк болв. Таң-туң гисн бууһин дун дара-дараһар һарв. Кең деер босхсн өвсн өвлэ шатад, теңгр өөд һал, утан цоонгилн һарв. Царин тендк авдрас толһаһан һарһад хэлэж йовсн хойр бичкнь инэлдэд:
 – Мадниг иигж үдшэн һарһж бээх юмн чигн, – гилдж бээв.

Хойр

Хадын иргэр йовхин зуур суулһдк уснд сүкэж сүндрлсн Улан хадын сүүдриг үзэд, Түвшн эврэн эрк уга доран зогсв. Суулһта усиг һазрт тэвэд зогссн кевтэн орань оһтрһуг тулж бээхшц бээсн өндр сүрлг хадыг бишрн хэлэж бээв. Ораднь нарн туссн бээхэс цастань цээлзж, цасн угань күрңтрж, улм сүрлг сээхн үзгднэ. Тер зуур харцхас үргж хорһгдсн нег сүрг какльг хадын йоралас бутрн һарч, мөнд һарсндан байрлцхаж, жог, жог гихэд гүүлдв. Түвшн түүг үзэд: – Э-э, чавас, – гиж

келэд, Улан хадын ора өөд хархла, тернь яг теднэ сүрлг ик авргч мет сүкэж бээв. Түвшн барун талагшан эргэд хэлэхлэ, хойр бичкнь цасн далад өөмэд аашч. Түвшн доран сууж, хойр харан делгж: – Көөркс мини, – гийһэд таалж бээв. Дегдэхэ метэр күрэд ирсн бичкн күүкэн теврж авад, даарад чис уласн хамр, аминь илж арчад, үмсч бээв. Чолунбатыг гивл – төгрг хар нүднь бүлтхлзэд, Улан хадын өөд хэлэж, кө хар күмсгнь сертхлзэд, соньрхн шинжж бээхшң зогсв. Дүрд нисэд эргэд буусн көглжрһнэ сүргиг нег һээхэд, хад деер шоваж сууһад ду харч бээсн какльгиг ширтэд бээв. Тиигтл кесг шаазһа нег керэг сүрглн дэврхиг үзэд:

– Меемэ, меемэ, үзич, тер шаазһас махинь буласн керэг сүрглн көөһэд эмдүлж йовна, – гив. Түвшн толһа докад:

– «Цувж йовсн барсас цуглрж ниссн шаазһа деер» гидг тер, – гийһэд, учринь улм цаарлулн бодж бээхшң бээв.

– Меемэ, көглжрһн яһад дүрд нисэд, холд одлго дэкэд доран буудв?

– Эргэд нисч йовсн элэ шовунас болһаһад эргж эс бээх ю?

– Какльгар харж, көглжрһн ик генн түнг эмтн санж.

– Яһад? – гиж экнь соньрхн сурснд Чолунбат келв:

– Дээсэн үзхлэ, какльг амжн хадын йоралд орхарнь үзвл, яманшң керсү шовун чигн. Элэг эндү үзэд, дээсэн болһж, ээж сандрн бутрсарнь үзвл, көглжрһн гидгчн генн, түнг эмтн санж, тиим эс ю? – гиж экэн хэлэж бээв.

Хойр бийдк сер деер энд-тенд бомбалдад, иигэн-тиигэн алцр-алцр ишкжэсн тасиг хэлэж бээһэд, Чолунбат экиннь һарас татж:

– Меемэ! Меемэ, тер ямр шовунви?

– Йол тас гидг, тер махчн шовуд юмн.

– Тиигвл терчн Бардмшң алач, махч юмн ю?

– Тиим чигн, шуңха¹ алач, махч биш, тас шовун гидгчн эмтэ юмна эм таслдго, зөвкн үксн эмтнэ мах идхэс биш, эмд юмиг алад иддго юмн.

– Тиигвл эн өдр бидн эмтэ юмна эм таслдо, тевчлтэ йол тас шовунд чоныг алж, цав өргсн бээнэ шү. Хөөннь нег өдр Бардм, Көк Чөткр, Балдниг алж өгэд, цав идүлнэ, – гийһэд, Чолунбат инэв. Тер зуур бичкн дүнь һараснь татад:

– Какльг бэрж өг, – гийһэд, урлан жимилһн һуув. Чолунбат доран йовһн сууж, бичкн дүүһиннь толһаг илж, һарарн зааж, хадд күзүһән сунһад, ду харч бээсн какльгиг үзүлэд:

– Какльг, какльг, кеерин шовун, күүнд ижлдхлэрн, сэн шовун, би урх татад, чамд бэрж өгнэв, – гиж бээв.

– Урх бээнү?

– Урх уга.

– Тегэд яһж бэрхв? – гийһэд, бичкн дүнь уульх гиж бээхд Чолунбат:

– Бичэ ууль, урх олдх. Төрбат ахчн урх ясад, авч ирж өгнэв гисн билэ.

Хойр бичкнь тиигэд күүндж бээхд Түвшн зогссн кевтэн Улан хадыг һээхж бээһэд, сананднь өмн асхн Сэнбайр өвгн энд Улан хадыг хэлэж зогссн бээдл орв. Тиигэд Түвшн көвүнөннь һараснь татад:

– Чи келич! Эн Улан хадыг юунд оршаж болмар чигн? – гихлэ, Чолунбатын төгрг нүднь дүрвлзэд², юн гиж хэрү өгхэн бодж бээһэд, генткн:

– Э-э! Ава³, ава! Эн Улан хад ю? Сэнбайр аавшң эс ю? Өцклдүр ора энд зогсч бээхдэн яг эн Улан хад гимэр билэ. Энд хар ишкэ кевнгэн көдрэд зогсч эс бээлү! – гихлэнь, Түвшн таалрхж толһа докад:

¹ Шуңха – ховдг.

² Дүрвлзэд – гилвлзэд.

³ Ава – күндлһнэ йосар эк күүг нерэдлһн.

– Олж келвч! Яһад гивл, эн Улан хад үвлин тачкнм киитнд, зуна шатм халунд, шүүрүн боран, догшн шуурһнд чигн авгдшго, нурад уншго, кевин бээдлэн алдшго юмн. Аавчн бас тиим эс ю? Нойд, баячудын цааж, цеерллэс ээшго шү. «Үкр мал чигн онһа деерэн орклдг бээтл, бидн яһад үксндэн одж эс болдв», – гиж келсн чигн шү. Аавас ондан кен тиигж келж чадхв? Бидн аавин ач-тусар нег сөөг менд амулң өңгрүлв, чонд идгдхнь бээтхэ, чонын арсинь өвчэд, кеер шаазһад зем болһсн бидн, – гиж бээтл, Чолунбат Улан хадын ораг һарарн зааж келв:

– Үзич! Ораднь күкл үсншң көкрж бээснь юнви? – гиж сурснд:

– Һурвн көкин хойрнь арц эс ю? Чамд күкл үсншң үзгдж бээнү? Зуг аавин күклнь буурл эс ю? – гийһэд инэв.

– Ава, ава, үзич, орадк тер хавтхань күүнэ нүршң эс ю? Баг-багар харлж бээсн харһа, тэвлһнь аавин күмсгшң эс ю? Буурл-саарлар үзгдж бээсн эмглжнь аавин буурл сахлшң эс ю?

– Тиимэ! Аавчн туң эн Улан хадла эдл юмн. Аавчн ода күрэд ирхнь маһд.

– Ава, ава! Аав күрч ирэд, мана менд хонсиг болн чоһыг цокж алсиг үзхлэрн, яһж байрлх болв, байрлхдан ю кех болв?

– Чолунбат-а! Чи келич! Бидн яһад менд хонсмб?

– Төрбат ах чонд хавх тэвж эс өгсн болхла, бидн чонд идгддг эс билү? Түңг шарлжар бэрсн мана гериг маажад, гиинлдэд орад ирм эс болву?

– Тиим, Төрбат ахинчн тэвсн хавхд торад эс одсн болхла, кецү болх билэ. Зуг Сэнбайр аав, Ром ах болн гецэчн ирэд эн өвсн гер бэрж эс өгсн болхла, бидн көлдэд бас үкж одх юмн. Теднэ ач-тусиг мартхмн биш.

– Ава! Бидн Улан хадын орад һарад, аавин бараг хэлэй!

– Аавчн эн өдр ирж чадшго, – гийһэд, ардан эргэд өвсн гер талан хэлэтл, Чолунбат көк кичгтәһән дахлдн хад өөд гүүлдэд одв. Тер зуур бичкн күүкнь:

– Ава, ава, бидн чигн һарч одад, аавин бараг хэлэй.

Түвшн инәһэд:

– Чи эврэн һарч чадшгоч. Би чамаг авад һарч бас чадшгов.

– Яһад чадшгоч? Үүрч авад һарч чаднач.

– Би бүсгә күн болхас Хээрхн хадын орад һарх йосн уга юмн, – гихлэ, бичкн күүкнь толһаһаснь ора күртлнь нег хэләһэд:

– Бүсгә күн гинү чи? Деесн бүстә эс ю чи, бүстә көлтә эс бээнү чи, – гихләнэ, Түвшн инәһэд:

– Хээрхнэ орад һарч болшго юмн, һархла, нүл болна, – гив.

– Терчн ямр үгв? – гийһэд, бичкн күүкн экән хэләж бээв. Тиигэд Түвшн Улан хадын ора деер һарч болшго, һархла, нүл болна гиснәннь учриг эс келхин арһ уга болв.

– Эртни цагт нег бадрч лам ирэд, эн Улан хадыг шинжлн келхдән, деед теңгрэс бурхн бууж ирэд, эн хадын ора деерэс делкә йиртмжиг бүрткн хэләж, тиигэд ораднь бүсгә күн һарч болшго гисн санж, тендк арциг һар күрэд хуһлж болшго гисн санж, – гихләнэ, бичкн күүкнь бас:

– Бадрч лам гинү? Терчн ямр ламви? Балдншң лам ю? – гийһэд сурхла, Түвшн юн гихән медлго инәж, түүг аадрулад:

– Тер, тер, – гиж Улан хадын ораг заав.

– Бичкн ахм тер һарч одж, – гив.

Орань ценкр көк онтрһуд тулсншң харгдж бээсн Улан хадын ораднь һарч зогссн Чолунбат керән чинән үзгдж бээв. Түвшн седклдән таалрхж: «Көөркү минь, өдр сө хойрхн цагт хүврэд иим цова серглң¹ болж орксн ю? Тер тоотын зес

¹ Цова серглң – серглң-дерглң.

хоншарас, төмр хумснас гетлв, тииглго яахв? Тер чөткр эм һар зуур зарж, һанзин толһаһар цокж, Балдн гидг балдр¹ чикнэснь чимкж, шавдж нааддг эс билү?» – гиж бодж бээтл, Чолунбатын дун хадын дүүрэн болад, хэңк-жинк һарв.

– Аав аашна!

– Аав гинү? Аав аашх ю? – гихэд, Түвшн үкс гиж күүкән теврж авад, хажудк нег довң деер һарад уру хэлэв.

Чолунбатын дун бас нег уда хадын дүүрэнлэ хэңк-жинк болв.

– Юн гинэ, аашна гинү? – гихэд, аавин ирх үзг уру хэлэж, күзүһән сунһад, седклдэн: «Икл эрт мордж шү, эсклә яһад иим эрт күрэд ирх юмб? Сана зовад, сууж чадлго мордсн биз, көөркүс Сэнтүрн Альмн хойр уулад хоцрсн эс билү?» – гиж бодв.

– Ах-а! – гихэд, бичкн күүкнь дуудв. Түвшн ардан эргж хэлэхлэ, Чолунбат Улан хадын ораһас бууж ирсн кевтән көк кичгләһән урлдад одж йовв. Гүүж йовад, тер: – Аав аашна, аав аашна! – гихэд хээкрж йовв. Түвшн нүд алдлго хэлэж бээтл, көтл дорас үнгнэ арсн чиквч махлата толһа шовлзад һарад ирв.

– Аав чигн, аав мөн чигн, – гихэд, Түвшн нүдән арчн хэлэж, көөрклүлж бишрн шагшрч бээв. – Али, йовий, – гиж бичкн күүкән һазрт буулһж тәвх гитл:

– Хү, ава, эндән зогсад, аавиг хэлэй, – гив. Тиигэд Түвшн бээс гихэд бээн нег уда хэлэхлэ, аавин унсн кер мөрнь буурлтж, бийиннь сахл, үснь цантсн болж үзгдв.

– Көөркү, көөркү, иим киитнд яһад ирсмб, шамдж одад, һал түлж, цә чанж, аавдан халун цә уулһий, – гиж келн, хойр суулһ ус дамнж, бичкн күүкән һараснь көтлж авад, герүрн йовв.

Түвшн герин үүднд күрч одад, ардан эргж, ааван бас нег уда хэлэхлэ, Чолунбатыг һараснь шүүрч авад, хойр халхаснь үмсч бээхшң билэ. Чолунбат болвл: «Аава, эс бэәнү²», – гихэд, өңгрсн сөөһин туужан келж бээхшң билэ. Түвшнэ нүднэснь хээрин нульмсн хур мөндр болж бээв. Бичкн күүкнь үзэд, алң болсар:

– Хү, ава! Юн гихэд уульж бэәнэч? – гихэд хэлэж бээв. Түвшн инәһэд:

– Байрлсндан уульж бэәнэв, – гив.

Һурвн

Түвшн хойр суулһ усан герт орулж, сандрн, цә чанхар оралдв. Чолунбат ааван көтлэд ирхин зуур Түвшн бичкн күүкән теврсн кевтән һарч тосад, өкәж йослад, амр хонсинь сурв. Өвгн таалрсн харцар хэлэж:

– Хонва! Таанр менд амулң, сән хонву? – гиж хэрү менд сурад, арднь бас: – Таанр энд көл болад, чон алад байрта бээхд, бидн тенд таанриг яһж бээх болв гиж саначрхад өр цээлһсн юмн. Таанр, хэрнь, седкл амр унтж бээхд, бидн тенд кевтэд, босад, өр цээхиг эрә тесврлн, нег сөөг өңгрүлв. Төрбат һарад, орад, гүүдглэд өр цээлһв. Сэнтүрн һалан түлж сууһад хонв, Пүрвэ Альмн хойр ээлин хоорнд гүүлдэд өр цээлһв. Бадм көвүм йовхиг сәкэд суув. Бадм бэән-бэән нанд:

– Аава! Та сана амр йовад бә, Бардм таниг угалад сурвл, өгдг хэрүһән белдсн би, – гилә.

– Юн гиж хэрүлнэч? – гихлә, тер:

– Амбна зольв хэәнэв гихэд, сөөһәр йовла гинэв, – гив. Иигэд тедн таанрин мендиг үзэд ир гихэд, намаг хар өрлә мордулсн шү, – гихэд өвгн таш-таш инэв.

Теднә тиим бээдлиг соңсад, Түвшн седкл көдллго яһж бээхв? Көөркс мини, төрлсншң зовж бээх чигн гихэд, нульмсндан күч күрч ядад, асхрулад бээв. Бичкн

¹ Балдр – хоч нерн.

² Эс бэәнү – «иим болв» гисн үг.

күүкинь Сэнбайр өвгн теврэд үмсч бээхд, бичкн күүкнь өвгнэ хурнястлсн нүр-чирэһинь илж:

– Аава! Чи даарву? – гиж сурв. Өвгн инэхэд:

– Даарснгов гихлэ, чи иткнү? – гив. Бичкн күүкн инэхэд, толһаһан зээлэд:

– Даарвч! Даарч келдэд, нүр-чирэчн иигж одж биш ю? – гихэд, хурнясинь илэд бээв. Тиигэд өвгн ха-ха гиж инэхэд:

– Сө чонмуд ирхлэ, чи ээвү? Ээхэд уульву? – гиж сурв. Бичкн күүкн бодс гиж авад:

– Ээснгов гихлэ, чи иткнү? – гиж сурхлань, өвгн бас ха-ха гиж инэв.

– Би иткснгов, – гихлэнь, бичкн күүкн:

– Чочж серэд, ээж уульв би. Бичэ э, авачн эн эс бээнү би гихлэнь, ээшго болсн би, му утхиг ахшң жиң-жиң гилгж цокв би, – гихэд инэв. Толһаһинь илэд, өвгн:

– Чонмудыг хэрнь чи ээлһж орксн санж шү, – гихлэ, бичкн күүкн һаран сажад:

– Тиим биш, – гив. – Чи хад деер делгж тэвсн чонын арсиг үзвү?

– Үзлэв, кеер шаазһа тоңшч бээх күүринь бас үзлэв. Кен цокад алсмб? Чи цокад алсн ю? – гиж сурв.

– Биш, экм цокад алв, хавхин деер өсрж бээтл, экм агсрһар¹ цокад алв, – гив.

– Чоныг кен өвчсмб? Чолунбат ю?

– Уга, авам өвчсн юмн, – гив. Тер үгэн залһад: – Аава, экм тер арсиг идэлэд, чамд үч кеж өгнэв гиж бээнэ, – гихлэнь, өвгн бичкнэ толһаг илэд, инэхэд келв:

– Э-э, көөркүм, иньгин седклиг байрлулад, өшөтө седклиг шарклулж, таанрм менд бээж, толһа өндөһэд йовв, аавчн амрад сууна шү. Таанрм келдж гемтлго, чонд идгдлгоһар менд бээснь мөн чигн Бардм байна барчдыг күндрүлж, Балдн мет хэргсчүдин хоорнднь күрсн керг болна. Һээлгдсн таанр хэрнь гедргэн теднэ зүркнд һасн болад шаагдсн керг болна.

– Аав, та күрэд одву? Одак амбнь ирж ю?

– Би күрэд одсн угав. Бардмин үгиг яһж иткхв? Өрүн келсән асхнднь мартдг, асхн келсән өрүнднь күртэдг зольг эс ю? Өцклдүр би эндэс йовсн кевтән ора Төрбатынд одад сурхла, Бардм гертән согту бээнэ гилэ. «Одхв, бээхв? Одхла, юн гих болв? Үдин хөөн күрэд одсн амбн ирлэ, амбна зэрлгиг соңсцхатн гисән мартж орксн болхнь маһд, эн өдр хама одвч гихэд сурхнь маһд», – гиж болад, сүүлэрнь одса гиж болад одхла, Бардм тиим согту чигн биш санж, зүн нүдэрн намаг шаһаж хэлэхэд, мини келсн бүкниг тоочад үзж² бээхшң, аран шүдән тачкнүлж, арвн хурһан үмгж бээв. Би һалын көвэд сууһад көлчэж бээхдән: «Моһаг һурв керчв чигн, гүргүлин³ чинән кенэ, ода чигн чамд авгдад одшго биз», – гиж бодлав. Мини бодж бээсэр, эн хамаран одсмб гиж сурв. Тиигж сурсинь дөөглн инэж оркн:

– Та юн гиж зэрлг болсн билэ? Мартж орксн ю? – гихлэ, тер:

– Би юн гиж зэрлг болсмб? – гихэд, өрәсн нүдэрн авч идм болад хэлэж бээв.

– Амбн ирж зэрлг келх, күрэд одж соңсцхатн гисн эс билү та?

– Би тиигж келсн ю? Яһад тиигж келх юмб?

– Эзн танд яһж гөр тэвхв? Үүнэс хооран тана келсн үгиг юн гихв? Жа гихэд йовий гихлэ – нег зовлң, эс гихлэ – бас нег зовлң, үнэртән мист наадн, хулһнд үкл гимэр эс ю? – гихлэнь, Бардмин үг, дунь ширгэд, зүн нүднь чигн аньгдсншң болад одв. Тиигхин тенд Көк Чөткрнь зүн нүдән илж дарад, барун нүдэрн Бардмиг һоочлсншң⁴ нег хэлэхэд, нанас:

¹ Агсрһ – кеер йовхларн түшдг утвр модн.

² Тоочад үзж – келэд чигн, үзэд чигн.

³ Гүргүлин – гүрүлгин.

⁴ Хоочлх – му нүдэр хэлэх.

– Күрэд күрэд ирсн ю? – гиж сурад, ширтн гетж бээв. Түүг халун чолу долаалхар бээхиг медэд, би хэрүднь:

– Уга! Күрәһин захас буцв би. Күрәһин захд нег гелң харһлдад, Бардм чигн ирсн уга, амбн чигн ирсн уга, Сорж лам одахн мордад йовсн гихлэ, буцад ирлэв гихлэ, Көк Чөткрин өргн чигн зуурад одв, – гийһэд инэв.

Барһвр ик һаран өвртән дүрж, һанз түңгрцгән авхин зуур өвгн дими Чөткр гиж хоч нер олсн уга санжл гиж, мусг-мусг гийһэд жиимлцж¹ келхдән: – Эзндән үннч бээжч, одж туслна гийһэд, чөткрмүдин ардас одж угач, тийгснчн сән, эзнәннь таалрхлыг олж, бурхн теңгрин өршәлд күртж, ачур үрнәннь сээг үзх болнач! Чөткрмүдт тус күргнә гиж болшго, өр өвдж болшго, – гиж бээтл, үгинь таслад би:

– Чөткр чигн болг, күн чигн болг, нанд одж туслдг арһ хама бээхв? Кедү өдрәс нааран амбна тер атн зовлң болж бэәнә нанд. Чөткрмүд гивл, күүнә тоод орад уга тер көвүнь, көкән көкж бээсн тер күүкнә яһад чөткр болх юмб? Тийгәд үкдг юмн болвл, нүл килнц болшго ю? Түвшниг гивл – арвн йистәдән ирәд, дөчн тав күртлән хөрн кедү жил тана һар дор заргдж, өгхләтн – идж, цокхлатн – күләж йовдг хөншң номһн әмтн гиж эс бээлү таанр гихләм, Көк Чөткрин өңг зүснә хүврәд, моһа болад одв, – гийһэд, өвгн келж суутлнь, Чолунбат:

– Аава! Аава, эс бэәнү, – гийһэд, өвгнә үгинь таслад, нег юман келтл, Түвшн инәһәд:

– Хү, көвүн, зогс! Аавчн цә уутха, – гихләннь, өвгн шаазңта цәг авад, тәвж оркн:

– Келәд бә, чикм сул бээхәс соңсад суй, – гийһэд инэв.

– Төрбат ахинм тәвсн хавхд торсн тер чон бээх, уга ю? Нүднә туң һал цөңкр юмн санж, шүднә чигн ярзһр цаһан юмн санж, сеерән даһад орһсн хар көк делтә юмн чигн, сертхр чиктә, модн сүүлтә юмн чигн. Догшрж арзаһад хавхтаһан өсрхләрн, мини толһаг авад одм болв. Тасрх гиж бээсн көлдән татгдн, хавх деер гедргән сарваһад одхла, тийгәд би эрә мөч менд хоцрлав. Эс бэәнү аава, сө би генткн чочад серхлә, иргд уйсн көк кичг хавшад хуцж бээж. Юн болв гиж өндәһәд чиңһлә, нег юмн иргәр гүүж, ирг малтхшң болв. Тийгж бээжәһәд, герин эәм өөд өсрхшң аньр-чимән һарч бээв. Тегәд би: «Аав, аав!» – гийһэд бачмдн дуудв, – гиж бээтл, Түвшнә чирә медг үлү улаж, Чолунбатын үгиг таслад, Түвшн келв:

– Бүрүл болх гиж бээхд би эрт өркән бүтәж, үүдән таг хааж оркад, һалын тулһ дүүргн түлж, һалын көвәһәр сунад унтж кевтсн көвүн күүкн хойран девл хувцарнә хучж оркад, һанцарн һалын көвәд сууж бээләв. Шар киидцин һалын илчнд² гер дотр дуң дулаһн бээлә. Һалын көвәд көвүн күүкн хойрм сүрклн унтж бээхд иргдк көк кичг нөөрмүлн хуцад унтж бээлә. Тийгж суухдм му йор дуудж бээхшң, шар шовуна у-у, таш-таш гих дуунас оңдан ямр чигн аньр-чимән уга дүң-дүлә билә. Тийгж суухдан би һазр хучлж, үксн Доржин төлә биш, көләр йовсн һалднаннь төлә сана зовж суулав. Һалдн тиим амрхн бәргдәд одшго биз, һалдна туст сана зовснә керг уга гисн тана үг сананд орв. Тиим амрхн бәргдәд одшго гиж бодхлам, санандм иим нег керг бас орв, – гив. Кедүн жил өмн Эрднә герәрн Бардмин нег хотн хөөг авад, эн Хад үвлзнд үвлзж бээхдән өдртнә нег көвүһән дахулж Эрднә бийнә хәрүлж бээлә, сөөднә Түвшн нег көвүһән дахулж мандг бээж.

– Нег сө Һалдн һанцарн хө манж бээлә. Һалдн хувц-хунран хатхулж, кир-нуһдан уһалһж авхар ирсн юмн. Чолун хашан ирмәг деер тайган бәрсн кевтән зогсч бээсн Һалдн генткн хөн үргм цацу хашан хөөт захд хаша өөд һархар өсрж бээсн чоһыг дәврн, тайгарн сарвлзулж орксн билә. Дөрвн эрин күчтә, дөчн эрин

¹ Жиимлцж – инәмсклж.

² Илчнд – дуланд.

зөргтэ гийэд Чүрм гецл келсн эс билү? Тиим бээж бээһэд бэргдэд одшго биз гиж санамржн кецэлдж, толһа тэвм цацу дуг унтад одсн санжв. Генткн чочад серхлэ: «Ава, ава!» – гийэд Чолунбат дуудж, иргдк көк кичгнь һаңшн хуцж бээж. «Юнви?» – гийэд өндөһэд ирхлэ: – «Чон, чон!» – гийэд, Чолунбат ээж сандрсн бээж. Тиигхин зуур санандм тана закж келсн үг орв. «Ээж сандрж болшго, ээж сандрхнь – хамгин аюлта юмн. Хөн мал ээж, сандрн үргэд, чонд тарагддг юмн», – гиж бодад, үкс көвүнәннь һариг бэрэд: – Чолунбат-а, өцклдүр аавчн йовхдан юн гиж заксн билэ? Ээж сандрж болшго гисн эс билү? Бичэ э, бичэ сандр, – гийэд, һартнь мухр сүк, му хадур бэрүлж өгэд: – Тасрлт угаһар жиң-жиң гилгж цок, – гиж келэд, бийм һалан ясч, түләнлэ оралдлав. Жин-жиң гисн төмрин дун болн көк кичгин хуцлһнд күүкм чочж серэд, ду тэвн уульв.

– Тогтха! Бичэ ууль, ээдг юмн уга, авачн эн эс бээнү, – гиж толһаһинь илж, һартнь му киир утх өгэд: – Ахтаһан эдл цокад бэ, – гилэв. Би эврэн агсрһар герин иргиг дотраснь күрс-күрс гиж цокж бээлэв. Тиигэд төмрин дун, юм цоксн дун, нохан хуцлһн болн эмтнэ дун ниилэд һарсн дуунд ээмрэд, иргэр гүүлдж, ирг малтж, герин ээм өөд өсрж, гииндлж, кемклдж бээсн чон генткн тагчг болад одв.

– Тоньлсн янзта, аньр-чимән болад эс одву, – гиж Чолунбат келэд, мухр сүк, му хадуран барун ирг уру хайж оркн, көлсән арчсар суув. Тиигэд көвүһән зөргчүлэд:

– Һалдн ахчн иигж келсн эс билү? Яһад чонд амрхн идгддгви? Учрнь – хөн мал зүрк алдж, ээж сандрад үзг-чиг уга зулдг юмн, тиигэд чонд килврхн¹ идгдж оддг. Темән чигн килврхн идгдж оддг, учрнь – темән үкршн керсү биш, чоныг аюлта дээсн гиж медлго, хэрнь соньрхн одад үнржж, хамран авхулж идгддг юмн... – гийэд келж бээтлм, чонмуд дэкн уульдн гиинлдэд ирсншн болв. Чолунбат сандрад:

– Ода яһий, ава? – гийэд, нүднь бүлтхлзв.

– Бичэ ээж сандр, ээж сандрснь – хамгин аюлта юмн, – гилэв.

Тиигэд Чолунбат бийән тогтнолж, иргд хайсн сүк болн хадуран авад цокв, би агсрһар күрс-күрс гиж ирг цокад, көк кичг терм өөд өсрн хуцв. Тиигэд удсн уга, генткн бас тагчг болад одв. Чолунбат:

– Ава, ава! Чонмуд тоньлж кевтэ, – гив. Би көлсән арчж, нег эмсхл авад:

– Ода лав тоньлсн янзта, – гихд Чолунбат:

– Хэрнь тиим янзта.

– Зуг ямр шилтәнэс тоньлсэмб? – гихлэм, Чолунбат:

– Төрбат ахин тэвсн хавхд негнь торсн болхнь маһд, – гив. Би түүнэ үгиг зүүтэ гиж толһа докув.

Өңрсн сөөһин кергиг эн күртл келж бээтл, Сәнбайр өвгн:

– Таанр бийән хамһалж чаддг санж. Ода аавнь хэрэд, таанрт чон цокдг юм авч ирж өгий! Олнцр хавх авч ирэд, тосхж өгий, – гив.

Дөрвн

Чолун хашаһур одж йовхдан Түвшн һарин хурһан дарж тоолад: «Энд нүүж ирэд негт нээм хонж орксн санж бидн. Өдр хонг гидгчн иим түргн юмн чигн, яһад медгдлго өдр өңгрж бээхви? Һөвьд² бээхд нег өдриг өңгрүлхнь нег жилин там болж эс бээлү? Боолын эзнэ төмр хумснас гетлж, эжго уулд эрк дурарн бээсндән тиим ю?» – гиж амндан күүрнж³, Улан хадын орад туссн нарна герлиг ширтж зогсв. Көвүн күүкн хойрнь чолун хашан дотрас чолун деер күзүһән сунһад шагшч

¹ Килврхн – амрар.

² Һөвьд – тегш һазрт.

³ Амндан күүрнж – бурж.

бээсн какльгиг нүд чирмлго хэлэж бээлэ. Көк кичгнь хойр чикэн сертэлһж, сүүлэн шарвадж гиинэд, намаг тэвэд оркич гийэд, Чолунбатас нууж бээхшн бээлэ.

Түвшн түргн-түргн алхад, чолун хашад одж, тер өдр аав болн Чүрмин ховхлж орксн хөөнэ шар киидциг овалхар эклв. Тиигхдэн амн дотран: «Па-па, иим ик ховхлж¹ орксн санжви, нег хашан киидцин хашинь ховхлж биш ю, көөркс...» – гийэд Чүрм болн далн наста Сэнбайр аавиг бишрн бахтж бээв. Тиигхин зуур сананднь Сэнбайр өвгнэ келсн үг орв. Түвшниг нүүлх тер асхн Сэнбайр өвгн:

– Чонд идүлж болшго, киитнд көлдэж болшго, харһнулж болшго, бийсмдн дутв чигн, тедниг мөнд амулң бээлх кергтэ, тиим эс болвл, Эрднинхниг дарж авгсарл дарунь биднүр дэврх юмн. Бардмд дарулгдхм биш. Яду боолмуд бидн бүлкмдэд, негэн чигн дарулхм биш, – гиж. Түвшн чолун хаша дотр көк кичгэн шавдад һаннюлж бээсн Чолунбатд:

– Хү, түүг тиигж генүлж болшго, ноха гисн чигн биднлэ хүв заяһан негдсн эс бээнү? Тер сөөһин аньр-чимэг маднд медүлж, маднд баран болж эс бээнү? – гихлэ, Чолунбатын чирэнь улаһад одв. Тиигэд көк кичгин толһаһинь илэд тэвж оркм цацу Түвшнэ хормад ирж шурһад, гиинэд бээв.

Чолун хашан үүднд тэвсн бухин чинэн бүдүн хар чолуг Түвшн ширтн харж бээтл, көвүнь:

– Ава, тер өдр Төрбат ахм Чүрм геци хойр эн чолуг түлкэд көдлгж чадсн уга билэ. Түүг һалдн гецим һанцарн өргж ирж гиж эс бээнү? – гив.

– Тиимэ, һалдн гецэчн – күчн чадвр хойр төгс бүрдсн күн шү.

– Һалдн тиим сэн чигн, тиим бээтл Сорж лам яһад му үзж, тиим сээхн нүдинь сохлсмб?

– Түүнэ учриг келвл, чи сэн медж чадшгонь маһд. Һалдн гецэчн күрэ дотран олнас даву күч шүрвстэ, олнас даву номта, йос учриг сэн меддг төлэд Сорж да ламин йос биш му кергүдиг сөргэд, мухрдулад бээхлэ, түүнд өшрэд, худл гөр нааж. Күрэхин бэрмл бурхиг эврэн күүһэр хатхад сохлулж оркад, Һалдниг сохлв гиж дарулж цокад хараж, нүдинь сохлн шиидсн шү. Тиигэд Һалдн гецэчн орһад тенж йовсн юмн.

– Тиигвл күрэхин ламнр цуһар Һалдн гецэг мини цокну?

– Уга, багш лам, Лимб эмч эдн гецэһичн магтж эс бээнү, Чүрм гецэчн бас лам эс ю? Угаты, яду ээлин ламнр цуһар сэн эмтн. Һанц Сорж да лам, Балдн нирвшн баячуд, нойдын зольгуд² му эмтн юмн.

Тиигхин зуур Чолунбат Улан хадын орад һарч одад, хуцж бээсн көк кичгиг заһад:

– Ава, ава! Күүнэ бара үзсн янзта, эсклэ тиигж хуцмар биш эс билү? Аав аашна ю? – гив. Түвшн чигн үг келлго хуцж бээсн көк кичгиг хэлэж бээһэд:

– Жигтэ юмн, өцклдүр аав ирсн эс билү? Ода кеннь бачм кергэр ирж йовхв, – гийэд бодж бээхин зуур Чолунбат хурдлсн кевтэн Улан хад өөд эврэд һарч йовв. Түвшн күүкэн теврж авад, чолун хашан өмнк чолун деер һарад, сала уру хэлэв. «Сэн күн болвл, ямр нег чимэ күргэд ирж йовхнь маһд, му үүл гидг юмн нег учрсн ээлдэн эргэд бээнэ гидг эс билү? Му күн болх ю?» – гийэд бас бодхд оошк, зүркнь амарнь һарн алдад, бий махмуднь заратрад бээв.

– Аава, аава! – гийэд, Чолунбат көк кичгтэхэн орлдад бууһад ирхин зуур Түвшн тендэс йовсн кевтэн герин үүднд ирэд, гедргэн нег хэлэхлэ, денжңгин³ ирмэг дорас үнгнэ арсн чиквч махлата толһа һарад ирв.

¹ Ховхлж – малтад һарһсн.

² Зольгуд – дорацулад келсн үг.

³ Денжңгин – өөдм һазрин.

– Аав, аав! – гийэд бичкн күүкнь дэвж бээхд, Түвшн халан ясч амжл угаһар одад, Сэнбайр аавин амринь сурж буулһад, мөринь уйв. Аавин нүр-чирэнь барвасн болад, герт орж, һалын көвэд ирж сууһад, һаран көлчөж бээхин зуур Түвшн ажглен хэлэж, цэ чанхар орлдж бээв.

– Иим киитнд эртлн морджт, – гиж келэд, аав юн гихиг күлэж бээв. Аав һаран көлчөж:

– Нег зольв хэләһэд мордлав.

– Тертн юн зольвви?

– Ижл буру нег атн темән.

– Хамаһас ирсн атнви?

– Амбна атн билә. Хамаһас авсинь медхин арһ уга. Күүкн, чини цэ күләһэд суушгов, урдар тер зольвиг олж авсв, тегэд седкл амр сууж цәәһичн уусв, – гийэд босв. Аавиг мордулж оркад, ардаснь Түвшн хэлэж зогсхдан: «Жигтә юмн, иигмәр биш эс билү, хәэсн зольвнь амбна болв чигн, тиигмәр биш эс билү? Шидр күүнәс авсн болвл, эжго эн уулд ю кеж ирх юмнви?» – гиж бодж ядад, Чолунбатыг дуудж:

– Тосад одхлачн, аавчн юн гисмб? – гийэд сурв.

– Юн чигн гисн уга. Ямр чигн үг келсн уга, – гив.

– Бодж үз.

– Э-э, ава, ава! Хөөч ирвү гиж сурв.

«Хөөч ирвү» гисн эн үгнь Түвшниг чочалһад оркв. Чолунбат экиннь хүврэд одсн өңг зүсиг ажглен хэлэж, алц болад зогсв.

Түвшн дэжж үг келлго, гертән орж йовхдан: «Хөөч хәрж ирвү гиж сурв гинү? Хөөчд нег учрл болсн гиж ю, орһад зулж одж гиж соңсад ирсн болхнь маһд. Орһад зулж одсн болвл, күрэд ирж оркмар эс билү? Энд цүлгдж ирсиг эс соңссн учрас тенд одву? Тенд одхлань, Көк Чөткр бәрүлж оркву? – гиж бас бодв. – Тиигсн юмн болвл, аав соңсмар эс билү? Муңхан ээл гидг – зарсн күүндән халта, геснь цадтл хот бас өгдго хатуч ээл гидг эс билү, көвүм тиигэд тесврлж чадлго орһж зулсн болву, көөркү», – гийэд элдвәр бодсар бәэснднь нүднәснь нульмсн дусч бээв.

Тиигэд нег цэ чанхин дүң болж бәэтл, көк кичгин хуцснь соңсгдв, ода кен аашх юмби гийэд чинңж бәэтл, Чолунбатын дун һарад, аав аашна гисн үг соңсгдв.

– А, көөркү, хәэж йовсн тер зольван олж авад аашх биз, – гиж байрлад, бичкн күүкән теврж авад һарв. Түвшн нульмсан арчн одж йовхд Чолунбат уулас нульдрсн чолуншң бууж, аавин өмнәс одж:

– Олад ирж! Хөөчиг олад ирж! – гийэд, ардан хәәкрэд, чимә күргж бээв. Өвгн инәһэд:

– Хөөчиг олад ирж гинү чи? Хөөчиг хәэж йовсиг яһж медсмби? – гиж сурхла, Чолунбат:

– Хөөч хәрж ирвү гиж сурсн эс билү та? – гийэд инәв. Өвгн инәсәр Чолунбатын толһаг илж:

– Мини келсн тер үгәр би ямр зольв хәэж йовсиг медж орксн санжч, – гихләннь, Чолунбат:

– Би биш, авам медж оркв, – гив. Хөөч экиннь өмнәс гүүж күрсн кевтән теврэд уульв. Эк көвүн хойр тиигэд теврлдн уульлдж бәэхд өвгн маасхлзад, сахлан шувтрж бээв. Түвшн нульмсан арчж инәһэд:

– Аава! Та минь темән зольв биш, күн зольв хәэж йовсн санж, – гихләннь, өвгн инәһэд:

– Эн зольвичн өцклдүр ора бултулж орксн һазрас алдж оркад сандрж, эн сөөг боса кевтән, йовсн кевтән өңгрүлсн юмн, – гив.

Эн кергин өнгрлтнь иим санж. Нарн сүүрлх гиж бээтл, Хөөчиг хээж ирсн Муңхаһас нууж, овалһата өвснд бултулж орксн санж. Муңха йовсна хөөн Хөөчиг авхар одхла, бултулж орксн бээрндэн уга болхла, сандрн, эклэд хээсн санж.

– Бултулсн һазраснь юунд һарч зулсмбч? – гийһэд Түвшн сурхла:

– Доржин бүсгэн дү көвүн гүүж ирэд, Муңха уршг тэвж бээнэ, чамаг авлго йовшгов гинэ. Тиигэд би тендэс һарч зулв, – гив.

Тавн

Өндр Хээрхнэ зүн живрин хар уулын өлкн холас хархд терлгин балвлжата хормашц харгддг билэ. Түүнэ барунаһнь зүүнд күрэд һарсн нег нэрн керц хаалһ бээдг, эн хаалһар үвлзңгин малчнр нааран-цааран йовхас биш, ондан йовуд эмтн эн далн дава давж, найн сала һатлна гийһэд йовдго бээсн. Зуг тачкнм киитн болж, нульмсн һазрт унлго көрч бээсн эн өдр нег өвэрц йовһн күн сер хамриг давж ирэд, тер керц хаалһар алхж йовв. Барун һартан бэрсн ут тайган хол-хол тэвэд, тулж йовв. Нурһндан үүрч йовсн үүрлһнь икл күнд юмншц йовн-йовн өөднь сегсрж йовв. Икл некэ цаһан девлтэ, девлин хойр хормаг өөднь татад, бүстэн хавчулж орксн билэ. Бас нег даальц үүрлг деерэн алс оркж тэвсншц билэ.

«Кенви? Ямр өвэрц том күнви!» – гийһэд, нег мөртэ күн хамрас хэлэж бээв. Хамр деер зогссн тер күн болвл – Чүрм гецл билэ. Эн өдр Түвшниг үзхэр одж йовад, Бардм байна темэн сүргин хар буурас яһж менд өнгрхэн бодад зогсч бээх дүрнь тер чигн.

– А, сонһн юмн, үүрлһ үүрч, уул кедж йовхнь кенви? Түвшн авад күмс күргж ирмэр учр бээвл, би яһад медх угав? Нанар эс күргүлдви? Тиим эс болвл, тегэд кемб тер? Ирж йовх бээдлэрнь үзхлэ, му күн биш, – гиж амндан дүдңнэд, цааран Модтын салан өөд баралв. – А, жигтэ юмн, эн өвгн хама одсн юмб? – гийһэд, хар буурин дарңх болх темэч өвгн Сәнбайриг баралн зогсв. Тиигхдэн хуучрж халцхарсн тоорцгиннь чиквчиг дарн дарад, чис-чис хатхлж бээх чикэн дулалхар оралдв. Дэкэд хооран эргэд өндр деерэс одак йовһн күүг харад үзв. Үзж бээтл өөрдэд, өөрхн нег керцэр оцаһад¹ һарад одтл, нүднднь бүлэкн үзгдэд одв.

– Хү, энчн һалдн мөн кевтэ! Хасг махлань юн билэ, хасг күн болх ю? Энд хасг күүни ирх учр уга эс ю... – гийһэд харж бээтл, тер йовһн күн чигн сер деерк мөртэ күүг үзэд, үүрлһән һазрт тэвэд, көлсән арчад харж зогсв. Тиигхдэн тер:

– Иим киитнд ю кеж зогсх күнви? Намаг бэрхэр хээж йовсн күн болвл, тиигж йовшго билэ. Сәнбайр аав темэ хэлэж зогсх ю? Тер болвл, үнгнэ арсн чивкч махлата эс билү? Багш ламин үүлн бор мөр унж эс ю? А, көөркү, Чүрм чигн, энд ю кеж зогсснь энви? А, көөркү, мини экиг үзхэр ирсн болхнь маһд. Тиигэд энд ю кеж зогсх юмб? Бардмин хар буурас эһһэд ю? О, тиим болхнь маһд, кецү догшн буур гидг эс билү? Өнгрсн жил нег кү алж оркж гисн эс билү? «Мал эзэн эс дурахла, толһаһан зальгна» гидг эн чигн.

Иигэд һалдн шинжлсэр бээж, Чүрмиг таяд, седкльн көвклзэд: – Чүрмэ! – гиж сүркэ ик дууһар дуудад оркхла, хадын дүүрэн болад, күңк-цөнк ниргж одв. Тиигтл цегэн делтэ үүлн бор мөрэр деерэс Чүрм чигн шудрмглж бууж ирэд, менд-сенд гиж амжлго теврлдэд одв. һалднар хархла, Чүрм баһ цогцта болхас өрчднь наалдж одсн кевтэн салж ядн зуурлдн бээцхэв.

Чүрм нульмсан арчн бээж һалдниг ажгльн хэлэж зогсхин зуур һалдн үг, дун угаһар нег чолун деер одж сууһад:

¹ Оцаһад – өндөһэд.

– Чүрмэ! Нульмсан унһахин ормд нудрман зэнгдснчн деер биш ю? Уульж унжад ю олж авх юмб? Иньгин седкл өвдкэх, өшэтнэ бах хаңһахас ондан юн бээнэ? – гихлэнь, Чүрм алң болад хэлэж бээһэд:

– Һалдн-а! Чи багш ламиннь яһж өөд болсиг соңсснго биз, – гихлэнь, Һалдн мусг инэж оркн:

– Яһад эс соңсх юмб? Му чимэн яһж даргдх юмб?

– Тиим ю, тиигвл ахиннь учрлыг соңссн уга биз чи, – гиж сурв. Һалдн толһаһан зээлж:

– Энд болсн кергин цугинь соңсч бээлэв.

– Хойр дүүһиннь учрлыг соңссн ю? – гихлэ, Һалдн толһа докж:

– Керг деерэн Манжин кесн бууллтшң биш, Цогт ар белд одад, келсэр бээж бээнэ, Хөөч болвл, экиннь өөр бээж бээнэ, – гив.

– А, тиим ю? Эцкиннь учрлыг бас соңссн ю?

– Соңслав. Терчн хөншң номһн эмтн юмн. Юн гивл, түүг күлэхэс ондан арһ уга күн, – гихэд, Чүрмиг хэлэж бээв. Чүрм түүнэ үгиг соңсад, ик алң болж, Һалдниг ораһаснь көлин тавг күртлнь нег ажгли хэлэж бээхдэн седклдэн: «Энчн юн гидг хату чолун зүрктэ эмтн болж орксмб? Хээртэ үзэд күндлж бээсн багш ламин үклд яһад һашудшго юмби? Төрлсн ахиннь үклд яһад һашудшго юмби? Яһад иигж хүврсн юмнви? Нүднэсн нульмс һарһлго яһж бээж чадхв?» – гиж бодв.

– Һалдн-а! Чини тускар амбна зарлсн зар зэрлгиг соңссн ю?

– Намаг бэрж күлэд күргж өгдг чидлтэнь бээнү? Тиигж чаддг күн бээвл, тиим ик алтн мөңгнэ шаңлтыг яһад олж эс авдви?

– Чи яһад соңсад медэд бээсмб?

– Ю келсинь, яһж кесинь цугинь меднэв. Алтн шаңлгас нань бас намаг бэрж өгсн күүнд – лам болвл – гескү демчин зергм олһж, хар күн болвл – зэнгин зергм олһна гиж биш ю? Тиигэд бас намаг эмдэр бэрх кергтэ, намаг алж орквл, шаңлт бээтхэ, толһаһинь чавчна гиж биш ю? Һахан чикн Манжин зун бошхас Һалдншң нег чонта болж оркснь деер гиж келж эс ю?

– А, медүв, тегэд чи гегэн цаһан өдрэр ээмшг уга ил һарч йовх юмн ю? Амбна Тайг Харшң махла авад ир гихлэ, толһа авад ирдг чоннь болх саната ю? Хэрнь тиимшң тиим олн хээртэ улсан алдж бээтл, һашудж зовдго чолун зүрктэ болж оркжч биш ю?

Чүрмин үг соңсч бээһэд, Һалдн инэмсклв. Түүг үзэд, Чүрм:

– Хең, инэж бээхинь, үзич! – гихэд, йовһн сууһад, һазр харв.

– Чиниһэр болвл, ууляд, һашудад кевтв, сэн болну? Мини һашудл кезэнэ хорсл болж хүврсн юмн. Кү идх чоныг алх болад чонас үлү хээр уга болж, чолунас хату зүрктэ болвл, тиигэд өшө хорслан авч чадна...

Һалдн иигж келхлэ, Чүрм үг, дун уга һазр хучлсар сана алдн суув. «Седклднь кир уга болвл, сетртнь бузр уга» гинэ, хойр залу седклин үгэн күүндсэр сумлта һуйриг өргж мөрндэн ачхин зуур Чүрм:

– Йо, энчн иим күнд бээж, кедү пуд һуйрви? Ар белэс яһж үүрэд ирсмбч? Иим күнд юмиг үүрэд, өр цээтл йовад ирсн ю? – гихэд, толһаһан зээлэд, бишрж бээв. Хойр залу мөрэн көтлэд, сер хамр өөд керчэд һарч йовв.

– Ар белин нутг ямр чигн? Тендкин бээдл улм күнд, кецү гиж эс бээнү, һазр-усан алдад болж гинү? Ода хоосн хонхдан күрсн бээнэ гинү? – гихэд Чүрм сурхла:

– Тиимэ! Бээдлнь нең күнд. Тендк һазр-усиг амбна Тайг Хар авад болж, эс авсан тендкин байн һазрин эзнд хулдад өңгрүлж оркж, тиигэд тендкин нутг эм зуухин¹ арһ уга болж. Дажрлл, мөлжлл күндрхлэ, хорсл тедү дүнгин делгү болдг

¹ Өм зуухин – бийэн тежэх.

юмн чигн. Ар белин нутг – эр, эм, көгшн, залу цуһар гилтэ Тайг Хариг хорсч харадг чигн, Маңһс амбнд улм хорслта чигн. Тиигэд Ар белин нутг бослһ кехэр бээнэ.

– Терчн ямр үгви? Бослһ кехнь яах юмб? – гийһэд, Чүрм чочж сурв.

– Бослһ кенэ гиснь – эсргүцж цокна гисн үг.

– Кениг эсргүцж цокх юмб?

– Маңһсиг цокж алх.

– Нам бээһич! „Үкдг хулһн мисин сүүлд ирж наадна” гидгшн үкдг үүлнь хатхж бээх ю?

– Тиим биш, өргн нутгиг хулһнд оршаж болшго, өргн нутг босч ирвл, амбн хэрнь хулһншн болж одх. Дотр һазр болж бээх тэрэчнр, ард түмнэ хүвсхлт бослһнь нойд, баячудын сүмсинь зээлүлж гинэ...

Тедн күүндсн кевтэн сер хамр деер һарад ирв. Чүрм генткн сана авн, һалдна ханцнась татж:

– Хү, һалдн, цаадк Модтын салад Бардмин хар буур бээнэ. Өңгрж ядад хамр деер зогсч бээсн учрм тер билэ, – гихлэнь, һалдн инэһэд:

– Терчн юнви? Мал бээтхэ, Бардмин бийэсь ээмэр юмн уга. Теднэс ээх дутм терчн улм һалзурх юмн. Тер буур Сэнбайр аавас яһад тиигтлэн ээдгви? Бараһинь үзхлэрн, баас алдтлан ээнэ гинэ, дууһинь сонсхларн, доран шеес алдна гинэ, – гийһэд келж йовв. Тедн йовсн кевтэн сер хамр деернь һарад ирхлэ, Цалһарин шар модар дүүрэд, темэн сүрг шарлж бээв.

– Сүргин захар хурһчлж йовсн хар бууриг үзвү? – гиж һарарн торм темэнэ бөрв хазад гүүж йовсн ик бууриг зааж үзүлв. Тиигтл тенд ик хар буур толһаһан өргж, барун хамрин сер деер зогсад хэлэж бээсн тедниг үзж оркн, темэнэ сүргин захд тэвж ирэд, алцаж зогсв. Шилэн шөргөж, сүүлэн шавдж, жииг-жууг гиж шүдэн хэврж, толһадан көөс цацж, пид-пид гиж һазр девсч икл сүр үзүлж бээхшн бээв.

– Сүрдэд одмар юмн уга! Хоосн сүрнь тедү юмн, – гихлэнь, Чүрм:

– Ямр үг келж бээнэч? Эртин заңган орк, ондан һазрар өңгрж одый, – гихлэнь, һалдн һаран сажад:

– Чүрм, юн гиж бээснчн энви? Хальдж болдг, эс болдгинь үзж бэ! Али, тер мөрэн нааран өг, – гихлэ:

– Ю, яһлав, тиигж болшго, нам бэ, – гив. Һалдн үкс одад, эмэл деерэс сумлта һуйриг авад, һазрт тэвж оркад мордх гитл, Чүрм:

– Үкдг үүлчн хатхж бээнү? – гийһэд, мөрнэ цулвриг тэвж өглго бээв.

– Чүрмэ! Бодж үз, цокад ээлһж болдг буурас иигтлэн ээхлэ, цокад ээлһж болшго тер амбниг яһж цокна бидн? Күн бүр чамла эдл иим ээмтхэ болдг болвл, яах болх? Чон үзэд ээж сандрдг хөн малын тедү эс болну бидн? – гийһэд инэв. Сүүлэрнь һалдн: – Али, тэвж орк, одад ээлһэд үзсв, болш угад күрвл, һарад ирсв, – гихлэнь, тегэд цулвринь өгэд, агсрһинь авч өгв.

Һалдн агсрһ тайган өргэд одж йовхд ик хар буурнь күзүһэн сунһж, толһаһан гүүдглзж авад, темэн сүүриг нег эргж ээрэд оркв. Тиигэд алцан зогсч, шүдэн сүркэ гидгэр хэврж, цаһан көөс цацад, пид-пид гийһэд һазр девсч бээһэд, түш гиж унж көлврв. Тиигхин тендэс Чүрм хээкрн:

– Яһлав, һалдн, нааран һарч зул, – гиж бээв. Хар буур цаһан дуд болж босхин тедүд һалдн күрэд, таш-таш гиж кедү-яду цокад оркхла, ик хар буур босн зулв.

– Па-па! – гийһэд, Чүрм толһаһан зээлэд: – Хар буур кецү гихлэ, энчн хар буурас даву эмтн бээж биш ю! – гийһэд, амн дотран шагшрад бахтж бээв.

Зурхан

Түвшнэ нөр алдрад, халын көвөд цуцлан яссар бодлһ бодн сууж, сө дунд өнгрсиг бас медсн уга. Өркин ханрхаһар онгрһуг хархла, энд-тенд кедү одд гиллзхэс ондан юмн уга, аһар тенгр харнһутрж үзгднэ. «А, энчн өрин өмнк харнһу болж бээдг чигн...» – гиж амндан келэд, барун бийэр унтсн Һалдн Чүрм хойриг үкс хэлэж, көдрсн девлинь ясч оркад, хөөмрт кевтсн Хөөч Чолунбат хойрин хучаһинь бас ясв. Сүүлднь бичкн күүкән илж көөркүлэд, дәкн бүгдәһинь нег эргүлж үзэд: «Көөрксм унтад автха, һөвьд бээхдән уульж зулдгнь – зулад, заргдж цокулхнь – цокулад, амр уга эс билү? Кедүкн хонг болв чигн, аглһ уужм уулын чөлэтә аһарт хантлан эмсхэд унтж автха...» – гиж шимлдэд, күүкән теврэд кецәв. Кецәлсн кевтән нөөрмүлж бәәһэд унтад одв. Кесгәс хоор хар дарн зүүдлж, Сорж да лам Маңһс амбн хойр негдэд, Һалднынь некүлж көөһэд бәрж авсн чигн болна, Һалдн гедргән дэврэд, Балдн нирвинь цокж унһаһад, девсч оркад, Маңһс амбна толһаг монцг кеж чирэд довтлсн чигн болна... А, Һалдна келсн Ар белин әалин бослһ гидгчн иимл сүртә юмн санж шү... «Хү, одак маниг чиләсн Бардм, Көк Чөткр яһв? Зулж одв!» – гиж бәрклн серэд босхла, зүүдн санж.

– Йо, йо, толһам, – гиһэд, үсән ясад, босч һаза һарв.

Өр өмнәс маңһаһад, герл уулын толһад тусч бәәв. Түвшн герин ард һарад, бийән суллж, хәрүдтән чолун хашан немрт өвс, ус өгсн Чүрмин мөриг үзхәр одхла, мөрнь уяндан уга болв. Сандрн: – Хү, Һалдн! Хү, Чүрмә! Мөр! Мөр! – гиһэд бәрклн, гер талан гүүтл, дунь һарч өгшго, көлнь көдлж өгшгошң билә. Бүдрн түгчәд мөлкх бәәдләр эрә герт орж: – Чүрм, Чүрм! Мөричн... – гиһэд самурдв.

Чүрм чочн босад: – Мөрн гинү? Мөрн яһв?

– Мөричн авч одж!

– Кен авч одсмб?

– Хулха, хулха!

– Энд хулха хамаһас ирхв, – гиж келэд, Чүрм хажудан оварсн чигн угаһар һарад үзхлә, үнәртән мөрнь үзгдшго болж. Одад ажглж нег шинжләд үзхлә, уяринь тәәләд авсн шинжтә.

– Чон биш ю? Чон! – гиһэд, Түвшн нааран-цааран өңглзн гүүдглзхин зуур Чүрм:

– Биш, тәәлж авад одж, – гиж келэд, герин иргд тәвсн эмәлән үзхәр одхла, эмәлнь бәәрндән уга болв. Тиигэд Чүрм ик болхар¹ инәһэд: – Һалдн, цаачн Һалдн бәәнү? – гиһэд, герт орад үзхлә, тер кезәнә босад йовсн бәәж. Иигэд Түвшн Чүрм хойр кесгтән сандрлдж зогсад, өркән секж, һалан түлж оркхин зуур көвүд чигн серв.

Чүрм адһс гиж хувцлад, деес авн һарх гитл, Түвшн:

– Хү, Чүрм, ода хама однач? – гиж дуудн зогсв.

– Һалдна ардас однав.

– Түүг хамаһас олнач? Нам бә, цәәһән ууж ав.

– Асхн бидн хойр эрт түлэнд одхар күүндсн юмн. Намаг серүллго йовж одсинь үзич! Акад заңта күн эн.

Тиигтл Чолунбат хувцлж һарад, көк кичгән дуудхла, кичгнь бас уга болж.

– Кичгм бас Һалдн гецәһим даһад одж биш ю, би бас однав, – гиһэд, му сүкән хәәхлә, сүкнь бас уга болв.

¹ Ик болхар – тачкнж.

Эн үйд Һалдн негтэ¹ дорд салан амнд заг, тескнэн² өткнд күрэд, мөрэн сужгтк килһн³ цаһан өвснд идүлн тушч оркад, загин бүдүниг булһчад⁴ хураж бээв. Дахж ирсн көк кичгнь өөд уру гүүж, каклыг, туула көөж бээһэд, генткн нег бор толһа деер һарад, хавшн хуцж бээв. «Үүнлэ юн учрсмб?» – гийһэд, Һалдн хэлэхэд зогсч бээтл, көк кичг улм шүрүлкж дэврэд, дэкн хооран цухрн, һаңшч бээв. Һалдн түлөһән оркад: «Чон дэврж бээх ю, мөрим меңнэд ирж йовх ю?» – гиж бодад үзхэр одв. Һалдн өөрдэд одхла, көк кичг гүүж ирэд, Һалдна хормад зуурлдн, гийнн хуцв. Бор толһа деер һарад хэлэхлэ, ца ташуднь нег күн кевтсн бээж.

– Хү, энчн юн үкдлви? Холын эжго уулд яһад кү авч ирж тэвдви? – гиж алнтрад, өөрдж одв. Үзхлэ, шар хурмш махлата, арсн олда шалврта, ик хар царгта кевэрн бүклэрн кевтсн бээж. Арһул одад, хурмш махлаһинь чимкэд татж үзм цацу Һалдна нүднь бүлтрн алдад, доран менрж одв.

– Адуч-а! Адуч-а! – гийһэд, эңкрэснь⁵ татн дуудж, чирэһинь илэд үзхлэ, махмуднь хав халун, суг эмсхлтэ бээв чигн, нүднь аһылдад, эмн-шир уга бээж. – А, теңгр минь, энчн халун кижг хальдаж авад ирсн санж биш ю. Тиигэд көөгдж, энд ирэд унсн санж! Ода яһдви, теңгр... Эзнәннь толһа зальгад ирлго, эврәннь толһа зальгхар ирж биш ю! Ода чамаг кедэ эргж үкүлэд, яһс ... – гийһэд, түлөһән өргэд, мөрдән көндлн тохж көтлэд буцв.

Маһдуртнь Адуч күн болхасн һарад бээв. Түүнлэ зергцэд бичкн күүкнь бас цог болтл халад кевтв. Чүрм сандрн күрэхэс эм залхар мордв, Түвшн һарад, орад, сууж чадлго үүлрксэр, хавтха чолу өргж ирэд, герт, һаза арц умлн, саң тэвж зальврв.

– А, миңһн нүдтэ деедсм, хээртэ һанц күүким аврж хээртлн! – гиж намчлн зальврхин хоорнд эрэ эмтэ кевтсн Адучан һээлн хараж: – «Долан көвүнэ негнь һэргтэ болдг» гидгшн, эн муңхгин тулмиг үзич, нохаснь болад үннчэр заргдж бээсн тер һазртан үкл угаһар Бардмин адуна даамл Улан Нүднэ ээлин халун кижгиг хальдаж авад ирсиг үзич! Кедэ тенднь хайлго авад ирдгчн юнви? Эврәннь толһаһан зальгсн деернь хээртэ кичгинм толһа зальгдг болла, – гийһэд, Һалдниг бурушан гемшэж бээв. Үгән залһад бас Һалднд зуг келхдән: – Энүг малас цаар муңхг эмтн болхиг эс медх биш чи? Ахинь дольгт һарһхар цокад алж бээхиг үзж бээһэд, үг, дун уга, чимэ өгх чигн угаһар гесн цадснь ору болад йовж одсиг эс медх биш чи?..

– Ава, мини буру болв. Түүнэ өвчн күнд болн кецү хальдвртаг үзэд медлэв би. Зуг нег экэс цувад төрлцсн ясн, махн бээхлэ, яһж хэрхв! Һээвһэ болад одх, – гиж келн бээһэд, Адучиг ширтэд үзхлэ, кезэнэ нигт көшэд киитрсн бээж. Тиигэд көдрсн көдцинь арһул өөд татад, нүүринь бүтэв.

Тиигтл көк кичгнь көтл өөд хуцв. Һалдн босад һарч үзхлэ, Чүрмнь унн киисн алдад довтлж аашч. Тосад зогсч бээтл, довтлн ирэд, мөрнөсн лош гиж бууһад, эмсхлнь давхцн бээж:

– Адуч ямр бээнэ? Күүкн һээвһэ ю?

– Адуч негт мөрэн көөһэд йовв, күүкнэ халунь өрггдж бээнэ, – гиж келэд, хар хулһн болж көлрэд, түгшч бээсн мөринь үзж: – Юунд иигтлән түрглэд, мөр зовавч?

Чүрм чолун деер бәнднлж⁶ сууһад, баахн зуур эмсхлән дарж авад келхдән:

– Адучин авч ирсн аюл баһ гисшн ардасчн бас аюл ирж йовна.

– Юн аюлви? Балдн некэд ирж йовну? Ондан ямр керг үүссмби?

¹ Негтэ – болж одсн йовдл медүлжэх үг.

² Заг, тескн – модна зүүл.

³ Килһн – килһсн мет нэрхн.

⁴ Булһчад – уңгарнь таслад.

⁵ Эңкрэснь – өрчэснь.

⁶ Бәнднлж – сандл деер суух мет.

– Би хар бүрүлэр күрэхин захар орж йовтл, Легдн өмнөсм нарч ирэд, дуудн зогсв. Ямр кергчн бээнэ гийэд, жолахан татад зогсхла, тер: – Шамдн одад, Һалднд чимэ өг! Түүнэ экнь тенд одсиг да лам сонсч оркж. Тиигэд Балдн нирвэр ахлулад, арвн-хөрн күүг бу өгч зевсглүлэд, эмдэр бэрж ир гийэд тушаж бээнэ, – гив. Тегэд би доран гедргэн буцад, сө дүлн довтлсн кевэрн ирсм эн.

– Ава! – гийэд, Һалдн экэн дуудад хэлэхлэ, күүкэн теврэдл нег юман дүднэср сууж. Керг-учриг дэки нег давтн келэд, экдэн медүлж, арн уха суртл, Чүрм хажуһаснь:

– Яах билэ, Адучин күүриг энднь оркад, хадын аһуд бултх юмн, – гив. Түвшн толһаһан зээлэд:

– Тиигж болшго, тиигж болшго, бичкнэн аһуд көлдөж алну би? Тиигж болшго.

– Тиигвл, Чүрм, Хөөч, Чолунбатыг авад, би аһуд однав, – гиж Һалдн келхлэ, Чүрм:

– Юн гинэ? Чамаг геглхин төлэ арн бодж бээхлэ, чи юн гийэд баатршад бээнэч?

– Хэрнь тиигж аюл зөрж болшго, чини бөк чидл иим цагт теднэ негл сумна хару юмн.

– Тиигэд яһий, ава? – гийэд, Чүрм сандрн шамдулж бээв. Сүүлднь Түвшн келв:

– Эн Адучин ясиг барун хасвчд тэвэд, Һалдна цаһан девлэр хучж бүтэхэд өг. Та хойр Хөөч Чолунбат хойриг авад, аһуд хартн, би күүкэн өврлэд кевтнэв. Ирэд бээвл, арн бээнэ. Нанд бичэ тачатн, шамдн йовцхатн! Көк кичиг бас авад йов! Балдн ахта ярһчд тоньлтл, аньр-чимэ харһлго бээцхэтн.

– Эн бас зүүтэ арн санж. Али, йовий, шамд, – гийэд Һалдн келтл, Чүрм алһцад¹:

– Ава, чи... – гийэд һудыв.

– Чүрмэ! Чи бодад үзшго ю, бидн бүгдэрн аһуд одж аввл, тер тоот мордад олж одхнь лавта керг. Эс тиигвл, тедн эндэс буцшго шү. Тер цагт бидн бүгдэрн үкх болна, – гив.

Иигэд Түвшн күүкнәннь толһад сууж, далврар буслсн ус цутхад, зальврн суув. Ярһчд күрэд ирмэр цаг болв, ирсн уга, нарн сууһад, сө болв, бас ирсн уга. Эн хоорнд Түвшнэ сананд өнгрснэ ик олин учр йовдл бодгдад, нүднднь жирлзэд өнгрв. «Тер зольгуд ирхэн уурв гиж ю? Уга, тедн Һалдниг бэрж алхас наар хорнь ширгшго юмн. Сорж лам, түүнэ ач Бардм байн, Маһс амбн эднэ седкльн үкшго юмн. Сорж Маһс хойр хулхан идш идсиг Һалдн илчлсн эс билү, Сорж кү хорлж алад, өңглг бүсгәһинь эзлн суусиг Һалдн илчлсн эс билү, эмтнд эдс өгч бээсн түүнэ «мотрнь» күүнэ цусар будгдсн эс ю?.. Түүнэ кесн арвн хар нүүлиг мана Һалдн күрэд бээхдэн бүгдинь үзж медсн эс билү... Иим бээтл тедн Һалдниг эн йиртмжэс тоньлһхас наар зогсшго».

Түвшн иигэд бодлһин далад шумбж² суутл, генткн мөрдин түвргэн һарад, ярһчд ирэд бээв. Түвшн күүкэн өвр деерэн авад, далврар ус цутхн, көдллго суув. Үүдиг хамхн делв түлкэд түрүлн орж ирснь – Балдн балдр билэ. Ардаснь хульгн һэ Гилг орад ирв.

– Хү, өлгчн! Һалдн ирвү? – гийэд, нар бууһар Түвшниг чичэд оркв. Түвшн толһаһан эргүлэд, барун хасвчиг заам цацу, Балдн чочн, хооран цухрад, ик цаһан девлэр бүтэсн Адучин ясна үзгүр нар бууһан тосхад авв. Тиигтл Гилг хүүглн шарвадад:

¹ Алһцад – алһтрад.

² Шумбж – авлгдад.

– Мөн санж, тер мөн санж, цаһан девльн мөн эс ю, – гив. Балдн үкс гийэд одтл, Гилг бас шарвадн: – Болһатн! Мек һарһад кевтж бээхнь маһд, – гихлэ, Балдн чочн, цухрс гийэд, һар бууһан сумлн тосхж бөөһэд:

– Хү, һалдн! Бос нааран! – гийэд хээкрв. Кедү дэһн дуудад бас эс кедлхлэ, Түвшнэс: – Энчн эмд ю, үксн ю? – гиж оркв. Түвшн толһа докж, үкв гисн дока өгв.

– Яһад үксмби?

– Халун кижг...

– А! Халун кижгэр гинү? – гийэд хоор цухрад одхла, ардкснь үүдэр чиклдн һарцхав. Тер зуур Түвшн бурхн тенгр дуудж, яһла халган дуудад уульхин хамт: – Бурхн богдын аврлар менд йовсн көвүм хар мөртэ, харал йорта Улан Нүднэ ээлд дүүһэн үзхэр одад, кижг хальдаж ирж! Эврэн тендэн үклго, хэрнь энд ирж, эн бичкн хээртэ күүким бас авад йовх болж бөөнэ, – гийэд экр татн уульж, үсэн үмтөһэд бөрклв.

– Үнэр, үнэр, Улан Нүднэһн халун кижг авад чилж эс бөөнү? А, бурхн өршөтхэ! – гийэд, Гилг хамгин түрүнд һар сажж, Балдна ханцнась татад, цухрн һарад одв. Ардаснь Балдн һар бууһан Түвшнүр заһад:

– Бугмуд, үкэд тоньлцхатн! Энчн һалзурж одж, – гиж келэд, бөгсэрн цухрн, һарсн чигэрн зээлцхэв.

Долан

Һалдн нег сер деер һарч ирэд, үүрсн түлөһэн тэвж, көлсөн арчад, Улан хадын ора өөд хэлэв. Цаһан кевгэн оркад, көквтр торһн лавшган немсг көдрж, ирү сээхн хавриг угтж бээхшң үзгдв.

– А, сүрлг сээхн Улан хада! Кедү миһнн жилин үвл, хавриг өңгрөһэд, то уга оһн цаста салькн шуурһиг дааж һарла! – гийэд, Улан хадыг нүд алдлго хэлэж бээв. Тиигхин тенд какльгин сүрг шагшлдж, көглжрһин сүрг Улан хадд бууж бээв.

– Э-э, көөркс, хаврин дулан орхла, шовудын бийнь байсн девлдж бээхинь үзич, аюл һамшгт¹ эн нег үвлиг өңгрүлхдэн кедү ханьмудан алдсн болх, көөркс! Бидн чигн нег өркэс һурвн үрэн алдад, хавриг угтж эс бөөнү? Көөркү бичкн дү күүкм... – гийэд, һалдна хамрнь гиңшүрэд² одв.

Тиигтл Чолунбат көк кичгтөһөн гүүлдж ирэд, һалдна хажуд зогсад:

– Гецэ! Гецэ! Үзич, Улан хадын хажу хэврһнь ямр сээхн көкрж бээхви! Тенд көглжрһнэ өндгн бөөнэ, һарч авхин арһ уга эрс санж.

– Тиим, Улан хад шовудын авргч болсан барлго, бас мадна халхвч болж эс бөөнү... – гийэд, Чолунбатын толһаг илж бөөһэд сурв: – Чолунбат-а, энд дурарн бөөхд сээхн һазр санж биш ю?

– Диважин³ орн гидг иим ю? Авам келж эс бөөнү, һөвьд бээсэр харж, цас үмкв чигн, эннь диважиншң һазр гиж келж эс бөөнү? Үнэр тиим шү. Авам дэжж Бардмин үүднд заргдж, Көк Чөткрт харагдшго болла, Балдн һаха согтж авад, мини чикиг таслшго болла. Сорж лам чамаг халун кижгэр үкв гийэд дэжж хээшго болла.

Һалдн түлөһэн үүрэд хэрж йовхин зуур һазр харад, бодлһта йовла. «Тер авам юн гидг чаһи яста, хату зөргтэ күнви! Көөркү, һурвн үрэн алдад, эмднь бутрад, эрнь цергт бэргдэд, бийнь тиим ик күнд зовлң үзж бээтл, бас авгдшго бөөнэ, һалзурж одна гийэд бодсм бас буру болв. Көк Чөткрт заргдж харасинь даһад, өгсинь идэд, хөншң йовдг арһ уга экр», – гиж бодхла, тиим биш санж шү. Савадхла, саваһинь

¹ Һамшгт – ээмшгтэ, зовлңта.

² Гиңшүрэд – чиигтэрэд.

³ Диважин – шар шажна номд бурхна орн.

татж авад, Көк Чөткрийг бийинь савадх гиж кен бодла? «Ядуһин ясн хату» гидг эн санж. Мини эцк бас номһн гимэр күн биш санж, күн гидгчн цагин бээдл дахад хуврдг санж шү. Доржан дольгт өгшгө гийһэд эсргүцсн эс болхла, цергт бэргдшгө билэ. Соңсхла, цергэс орһад бэргдж, цокгдсн бээх чимэтэ. Иим сүркэ мурул эрдньшн эк-эцктэ бээж бээһэд, ода би юундан һундхви? Яду хоосн гиж һундх билү...». Һалдн түлөһөн һаза тэвж оркад, герт орв. Түвшн көвүдтэн цэ кеж өгэд суухин хоорнд бодлһшрж бээһэд:

– Һалдн-а! Одак көгшнэ чимэн ямр чинэн болх болв? Орһснь үнн ю, эсклэ үксн юмн ю? – гив.

– Хэрнь би бас түүг бодж бээнэв. Шийани¹ эргэнэр ода чимэ, сург олад ирс гиж бээнэв. Чадвл – күүһэр дамжж халуһар авад ирс гиж бээнэв.

– Сургинь олад ирв чигн болна. Чадвл – үзэд ирв чигн болна. Зуг халад авч ирхиг ода деерэн бодж тус уга. Яһад гихлэ, Бардм түүг цергт бэрүлж оркад гемшэж эс бээнү? Хөншн номһн заргддг күүһэн алдад хармсч эс бээнү? Хэрэд ирвл, бас дэкэд авч одж зарх. Тиигшгө гихин арһ уга, теднэ эрк күчн басл һалзу кевэрн эс ю? Түргн одад, түргн хэрж ир.

Хаврин сөөг эк көвүн хойр замин күмс кеһэд, өр цээлһв. Теңгрин зүн эргин одд цөөкрж, өр маңхаж бээхд Һалдн замдан орв. Һалдн йовсн кевтэн нарн уулын толһад шин һарч бээтл амһан шар көтлиг давад, цааран тоңһаж² оркв. Һалдн йовад, шар көтлин хөөт ирмэгт күрэд, зүн һарин арарнь дөш болсн маңнаннь көлсиг арчж, теңгрин тулар мет уняртн көкрж бээсн уулмудын көрэн шүдн мет ора деегүрнь давулин хэләһэд, уужм сээхн көдөг баралин хэләхлән, ханьнь Турсна герин багц модн үзгдж бээхшн бодгдв. «Маңһдур үдд күрглгө яһад чигн күрч однав, – гийһэд, цааранднь алхлин орв. Һалдна тиигж төсвлн йовснь ор уга биш. Түрүн нег уда Турсна гертэс хойр пуд цаһан һуйр үүрч авад йовсн кевтэн нег сө, өрэл өдр йовад, өмн белд гертэн хэрэд ирж орксн билэ. Тиигэд Һалдниг Йовһн Мергн гиж магтж бээсн юмн. Һалдн маңһдуртнь үдин өмн Турснад күрэд одхла, һазаһан наадж йовсн бичкн көвүнэ үзэд:

– Һалдн ахм ирв, – гиж хээкрж эцк-эксдэн чимэ өгч оркн, гүүж ирэд Һалднд тевергдн, бичкн һарарн халхинь илж бээв. Тиигтл Турсн болн Турсна бүсгэ гүүлдн ирэд, Һалднла уулзв. Һалдн төрлцснәннь герт одсншн амрв. Турсн Һалдн хойриг ардаснь хэләхлэ – эдл баргин гимэр, зуг өмнэснь үзсн күн тиигэд негнь уйһр күн, негнь моңһл күн гиж йилһх юмн. Учрнь – Турсн өңг дүрсэрн Һалднас бүр ондан, өндр киир хамрта, оңкр гүн нүдтэ, утулц мөрн чирэтэ хар күн билэ. Насарнь келвл, Турсн кедүн ах билэ. Мендлцснэ дару Турсн:

– Яһв чи, ямр зовлң учрад, нааран йовлго бээсмбч? – гийһэд соңссан келж бээв. Үгинь залһад, Һалдн:

– Тиигж соңссчн ор уга биш, – гийһэд, өңгрсн нег үвлиг яһж өңгрүлсн тоочн келж өгв.

– Кедүкн сарин дотр тиигэд һурвн сээхн үрэн алдсн ю? Экчн сэн бээнү? Басл эжгө уулд бээнү? – гийһэд толһаһан зээлэд шагшрж бээв. Түвшнэ үүл-йовдл, үг яраг³ соңсад, тедн: «Юн гидг сэн ээжв! Чи тиим ээжэс төрсн санж», – гилдэд, Һалдниг ширтж, моңһлын хар, шар феодалын⁴ нүүлт хорта йовдлыг соңсад, аран шүднэ зуунһрад бээв. Һалдн тендэн хонж өнжэд бээв. Маңһдуртнь Турсна ахуд дем тус болхар нег кедм өргэд һарв. Турсн болвл – эмндэн зөв һазр-уста, уна көлгтэ,

¹ Шийани – района.

² Тоңһаж – хотхрт орад үзгддгэн уурх.

³ Үг яраг – үг-күүринь.

⁴ Хар, шар феодалын – харчуд заагт чигн, шар шажна керг-үүл күцэдг улсин заагт чигн эзркг эмтн бээдгинь медүлжэх үг.

гер-хората, зөв тавин эмдрлэр бээсн тэрэч күн болна. Эн Турсна Һалдн хань болсн учрнь иим чигн. Кесг жил өмн хаврин нег өдр Һалдн энүгэр өнгрхдэн унд уухар ирхлэнь, түүнэ көвүнь моһад хазгдад сандрж бээсн санж. Тиигэд Һалдн түүнэ хориг шимж һарһад, эмнэд эдгэж өгсн нег кергэс Һалдниг ачлад, таньл болсн бээж.

Үд күртл хоюрн бух¹ чавчж, модна сүүдрт амрлт кеж, седклин үгэн күүндж суув. Тиигхин зуур Турсна хош ээлин нег көвүн гүүж ирв. Тер келв:

– Турсн ах, танд мөртэ хойр церг күлэтэ нег йовһн кү тууж ирв. Туугдж ирснь бас цергин хувцта күн, – гихд Һалдн Турсн хойр хэрлцн хэлэлцж:

– Туугдж йовснь орһж зулад зуурас бэргдсн күн биз, – гилдэд: – Ямр дүртэ күнви? – гихэд, тер көвүнэс сурв.

– Цуһар хальмг улс, – гив.

Тиигхлэнь Турсна одахн келж суусн үг сананднь орв. «Эцкичн зуурас бэрж одад көдлж чадшго болтлнь цокж гинэ, зуг эцкчн толһаһан өндөлһэд: „Бөгс авхнь бээтхэ, толһа авхас ээдг эмн олдсн уга“, – гисн санж». Эн үг тер кевтэн Һалдна сананд орв. Тиигэд тедн алхлн гүүлдж йовхин зуур бас: «Орһж йовад бэргдсн болх ю? Тиигвл, ода түүнд толһа одх² ял шийдх, эн уда кецү болна», – гихэд бодж йовцхала. Гүүлдсэр хоран үүднд күрэд одхла, өмнэснь Турсна бүсгэ һарч ирэд келв:

– Үг яран өнг зүсэрнь үзвл, тууж ирсн хойр церг – моһл улс. Туугдж ирсн тер церг күүг гивл – ик нэрн хар сахлта, нүр-чирэһэрнь үзхлэ, тэв өнгрсн, ик маһната, хар өнгтэ күн. Тууж ирсн хойр цергин негнь цергин баһ нойн, Пээжң гихэд дуудж бээнэ. Унд уухар ирлэвидн гинэ.

Тиигэд мөн чигн гисн докаһар Һалдн Турсниг нег хэлэв. Һалдн тер доран будана герт орад, уйһр күүнэ кевэр хувцлж авв. Урлдан хар сахл нааж, нүдндэн хар шил зүүж авад, ямр нег байн мээмэчнэ³ дүрэр Турсна дотр герин үүдиг татад орхин тедүд чочад одсншң эцкэн хэлэж зогсв. Барган медүлэд оркх болву гихэд, Турсн үкс босч:

– Байн ах-а! Өөд һартн, – гиж хөөмрт залв. Церг күүһүр одад, китд келэр: – Нойн, сэн ю? – гиж мендинь сурв. Турсн тиигэд Һалдниг өөд һарһж сууһад, цергт: – Эн күн болвл – байн мээмэчн мөн, та таньх биз, тана Моһл нутг дотр мээмэ кеж бээсн күн, тана нойд, сээдиг цугинь меднэ, – гиж бээтл, Һалдн уйһр келэр күлэтэ күүг зааж:

– Моһл күн ю? Эн ялтнан хамаһас хама күргж йовхви? – гихлэ, Турсн хажуһаснь:

– Эн күн, – гиж деед бийднь зэмлж суусн цоохр күүг зааж: – Пээжң нойн, орһж зулсн цергэн һатлһ деерэс бэрж авад хэрж йовдг санж.

– Орһсн ялтнь ямр күн чигн? – гиж сурхла, цоохр нойн:

– Моһл күн.

Һалдн хавтхасн янжур тэмк авад, цоохр нойнд күндлн бэрж, серңкэ цэкэд татулв. Тиигэд «байн мээмэчн»: – Жа, Пээжң нойн, дурн таварн сууж амрад, унд уутн, эн халунд күлэтэ йовһн кү тууһад йовна гидгтн үнэртэн цухлта керг, – гиж уйһр келэр урсм сээхн келж бээв. Цоохр Пээжңгин өмн ширэ тэвж, дастархн делгж бээхин зуур цоохр Пээжң Һалдниг ширтн хэлэж, хажудк цергтэн моһлар:

– Эн күүг хама ямр һазрт би нег үзсншң болад бээнэ, – гихлэнь, тернь бууһан өвр деерэн тэвсн кевэрн: «Нег нүднь му кевтэ...» – гитл, цоохр Пээжң нүдэн чирмж, бичэ тиигж кел гиж дока өгв. Теднэ үгиг Һалдн эс аңхарсн кевэр суув. Турсн цэ кеж, нан⁴ тэвэд, дарунь хойр дииз хуурсн ноһа тэвв. Тедн цэ ууж бээтл, Турсн нег лоңх эрк авад ирв.

¹ Бух – канав.

² Толһа одх – үкдгин.

³ Мээмэчн – хулд кедг күн.

⁴ Нан – уйһр өдмг.

Цоохр Пээжң эрк үзэд, цэ уухан мартж орксншң болв. Түрүлэд нег цөгциг
Һалдн эврэн нег кийһәр ууж оркад, толһаһан зээлэд:

– Па-па, юн гидг күчтэ эркв! – гийһэд, цоохр Пээжңгин жилвиг татж бээв.
Тиигэд цоохр Пээжң дараһар кесг цөгц ууһад оркхла, умснь халад, цоохр чирһәснь
көлсн чиихлтэд ирв. Цоохр Пээжң киртэ бор альчураһар толһаннь көлс арчн бээж,
барун бийдән эргэд, дахуль цергиннь чикнд: –Түүнд унд, хот өгүлхм, – гив.

Тиигэд Пээжң нойн чикрж сууһад:

– Түүнд нег унд, хот өгэд оркцхатн, – гийһэд, ялтнан заав.

– Нойн, та тиим өршәңгү седклтэ чигн, – гийһэд, «байн мээмәчн» келхлә,
Пээжң таатаһнар¹ мусг гиж инәһэд:

– Тер чигн хаана алв хааж бээсн церг күн юмн.

– Хәәмнь көөркү! «Кишгән келәрн түлкж» гидгшң орһж зулад ю кедгви? Идж
бәәснь – шаңгин шаг уга цаһан һуйр, өсмч бәәснь – шаңгин бор хувцн... – гиж
бәәтл, цоохр Пээжң үгинь таслад:

– Тана уйһр күн цергин алв хаашго учрас церг күүнә үзж бәәх зовлңиг
медшго, – гив.

– Мана уйһр күн цергин алв эс хаав чигн, цергин күмс болн төрин эрк бәргчдин
күмсиг өгч бәәнә, тәрә тәрж, күмс тушахнь цергин алв күләснәс улм кецү, улм күнд
эс ю? Цергин алв хаахнь кедү чинән сәнви, идх, уух, өмсх, зүүхнь цуһар шаңгин
чигн, сар бүр бас цальң өгдг чигн, ардк ах, дүнь алв кедго чигн. Цергин һазртан
дурн таварн бәәдг чигн, һазаран һарад йовхларн, гиичлгддг чигн, иим нег му орһдл
бәрәд одхларн, шаңгин хәәр авдг чигн, – гийһэд келж бәәтл, цоохр Пээжң ха-ха гиж
тесвр алдн инәһэд:

– Аһа! Ямр үг келж бәәнәт, мээмәчн байн мини! Мана Моңһл нутг дотр мээмә
кеж йовхдан цергт туугдж бәәсн кергиг яһад медсн угат? Цергин һазр гидгчн тиим
диважин орншң болвл, мана нутгин нойд, сәәд яду тоотыг йовулна гиж ю? Эврәннь
көвүд, ачнранл йовулх эс билү? – гихләнә, «байн мээмәчн» соньрхж:

– Тиим ю? Тиим болвл, та бас яду күн биз? – гив.

– Тииглго, байн күн болсн болвл, би яһад цергин алв күләх юмб? Би цергин
алв күләсәр негт арвн тавн жил болж бәәнә, тиигэд баһ-саһ китд кел сурж, цергин
баһ нойна зергд күртж бәәх юмн, – гив.

– Тер ялтн чигн яду күн биз, зуг яһад цергин алв күләж ядн орһж бәәх юмби?

– Тер байн күн болвл эс гиж байн нойна төрл-саднь болвл, адг гихдән нойдын
келсәр йовсн болвл, иигж әмдин зовлң үзнә гих ю? Түрүн нег уда орһж зулад зуурас
бәргдж, бөгсән таслулад, толһаһан менд авч хоцрсн билә. Эн уда бәргдж одхдан
яххнь ил бәәх керг, керг ямр болхиг түүнә бийнь чигн тод медж бәәх юмн, – гийһэд,
түүнә тиигэд орһад зулж бәәхин учриг китд келәр «байн мээмәчд» келж бәәв.
Тиигхдән цоохр Пээжң эркд бүр халж орксн билә.

– Та медж бәәһэд, түүг яһж күргж өгх юмб? Нүл килнц болшго ю? Хөөт
төрлдән эн нүл килнцәрн арвн нәәмн тамин адгтнь уншго ю? – гихләнә, цоохр
Пээжң:

– «Хаана алвн² хату, хашин экн бүтү» гидг мана Моңһлд нег зүүтә үг бәәдг.

– Хашин экн бүтү гивв чигн, экәрн йовад һарх замта гидг, хаана алвн хату
гивв чигн, арһ угань олад чадхла, амр гидг. Арһинь олад, түүнә әмиг авртн, тер чигн
уух зөвтә усан уутха, үзх зөвтә наран үзтхә эс ю? Юн гивв чигн тана моңһл улан
залатһрин негнь санж биш ю, ки негн, кииснь холвата нег ижл ядучһр санж биш
ю? Та бәәтхә, хәрәс мини седкл зовад тесвр алдхд күрч эс бәәнү? Би болвл – уйһр

¹ Таатаһнар – таастаһар.

² Алвн – закон.

күн, тийгэд бас мөнгн цаһан, нүдн улан гиж йовсн мээмэчн күн, – гийэд келж бээхд цоохр Пээжң үг, дун уга сууж бээхэд:

– Чини келсэр болж, түүг үклэс гетлүлж тэвхин төлэ би толһаһан өгх болна. Та мини толһан хунд¹ күч күрнү?

– Ха-ха! Ямр үг келж бээснчн энви? Толһачн кедү дүңгин хунта юмб? Тийгхд күрвл, түүг тэвж йовулад, ормднь чамаг күлэд күргж өгх юмн ю, – гив. Тийгэд цоохр Пээжң үгдэн бэргдэд, хуухан маажж бээв.

– Наадн үг, бичэ му сантн, – гиж келэд, «байн мээмэчн» хавтхасн нег багла мөңг һарһад, ширэ деер тэвв. Цоохр Пээжң үзэд:

– Тийгвл, би бас толһаһан ширэ деер тэвх юмн ю? Эн керг медгддг болвл, мини толһа өсрх юмн, тийгж чадшгов, – гийэд босх гитл, Турсн тендэс нег баглата мөңг һарһад тэвв. Тийгэд цоохр Пээжң ирзэж инэхэд:

– Эн кергиг теңгр медтхэ, һазр медтхэ, ондан юмн бичэ медтхэ, – гиж келэд, мөңгиг авад йовв.

Хойр церг йовсна дару Турсн орж ирэд, Эрднин күлэг тээлв.

– Кукн, би яһж бээнэ, зүүд зүүдлж бээнү? – гийэд, нүр-чирэхән илж бээв. Тер зуур һалдн орад ирхлэнь, Эрднь үзж оркн:

– А, көөркүм, – гийэд, һалдниг теврэд үмсч бээв. Һалдн эцкэн суулһад:

– Тер залуһин нернь Турсн, мини хань анд болна, эн өдр түүнэ кесн туслмжар тер хойрин һарас гетлгж авсн юмн. Таниг тер хойрин һарас гетлгж авхин төлэ хань Турсн нег сэн мөрнәннь мөңгиг теднд татлһ өгв, – гихлэнь, Эрднь:

– Тиим ю? – гийэд, Һалдниг нег хэлэхэд, Турсниг нег хэлэхэд, бир-бир уульв.

Нәәмн

Сүүдр һатцдан тусх гиж бээхд Модта салан экнэ Мушкин хавчгт һурвн мөртэ күн нэрн жим хаалһар цувад орж йовла. Өмннь йовсн хэңкһр² халтр мөртэ харвцр хар күн болвл, тус сумна арвн хойр бошхин негнь – Манж болна. Өмтн түүг Хаһрха Чикн Манж гидг. Хаһрхаһарнь хурһн багтмар юмн. Кезэнэ халтр мөрнь үрэ цагтан хазад тийгж орксн юмн гиж келдг. Хаһрха Чикн Манж эн өдр Бардм болн күргн дүнь Муңха хойрта хамт шилд одж, адуһан үзхэр мордж. Хуучрж өңг алдсн цээвр моңһл лавшган өмсэд, увш самрин улан бүсиг бүслж оркж, хуучрж кевән алдсн ишкэ хар махлаг өмн күрэхинь буулһад, нүүртән нарвч кеж оркж. Хуучрад илгн болсн цээвр гөлмән³ сард-сард дэвэд, чеежэрн күчлж йовхшң йовж йовхдан арднь йовсн баздан үг ярьж йовла. Барун һарин хумха хурһарн дор урлдк насван авад хайж ядн ишкэ махланнь завсрт тэвхлэнь, арднь йовсн базнь мусг-мусг инэж, седклдән: «Юн гидг хатуч байнви? Иигж йовхинь үзсн күн энүг мана сумна хойрдгч ик байн гихлэ, иткнэ гиж ю? Элңкэ ишкэ махлань бийэснь кедү дү гихв? Тер гөлмнь эцкэснь хоцрсн зөөрин негнь биз», – гийэд шагшрж йовла. Хаһрха Чикн Манжиг тийгэд һоочлж йовсн күн – базнь Бардм билэ. Ик геснь эмэлин бүүрг деер тенгдж, улан кер мөрнэ нурһнь хотс-хотс гиж йовла. Тийгэд түүнэ тер дүр-дүрсинь үзэд, күргн дүнь Муңха мусг-мусг инэж йовла. Седклдән: «Мана эгч тийгэд яс идсн яманшң эццн болсн юмн», – гийэд бодв. Муңхан бийнь – Бүрлдэ байна дү, эн сумна һурвдгч ик байнь болна. Үзхд Манжас һээхмшг болв чигн, керг деерән чиг һарһшго хатуч, өлзэ уга байн күн. Зүн талан ташалдж сууһад:

– Ай, баз ах, эгч дү һурвна цусн махна келкэ бээтл, бидн һурвн яһад хоорндан туста, демтэ йовж эс болдв! Чи тер дү амбндан келич! Төрлцсн ахнь болхас чини үгиг һазрт хайшго юмн.

¹ Хунд – үнд.

² Хэңкһр – эццн.

³ Гөлмән – эмэлин тохман.

– Манжшң арвн хойр бошхас Һалдншң нег эр деер гиж гинэ, намаг тиигэд Эрдниг эргү гецилэс дор үзж бээнү? Яһад тиигж басч үзди? Хорманаснь бэрэд дахсн негнь биш ю би, түүнд ямр му кеж би? Мана тер күргн дү күүкиг авхднь, күч һарһсн эс билү би. Хүрм кехднь нег мөрн селвгән кетләд одсн эс билү би, – гийһэд келж йовтл, ик хар эмэлин бүүргт эрә багтад сууж йовсн Бардм зүрин шиир иштә маляг сүвэдән тулж, чирд-чирд нульмж оркад:

– Ай, Манжа! Ямр үг келж йовснчн энви? Саңнадчн саарл ортл, сананчн күцэд уга ю? Өтлж көгшртлән уханчн күцэд уга ю? Ботхн хээртә тер күргн дүүһән яһад тиигж һундасмби? Ас гисн хөрн тавн ирг хөөһинь мә гийһэд өгч оркшго ю? Хөрн тавн ирг хөн гидг чамд юнви? Нег жилә төлин үчүкн кесг эс билү? «Пуни¹ чинән һаруһас эәһэд, ценә² чинән һаруд унж» гидг тер. Дүүһинчн нерн цергт һарһсн улсин нер дансд яһад бичгдсмби? Хөрн тавн иргин һаруһаснь эәһэд, дүүһиннь төлә цергт тер күчн күргән цүләд эс йовулв чи? Ода хөрн тавн ирг хөөнә һаруһас эәһэд, көгшн бийәрн даңс герин үүднд бошх зарцин алв кеж эс бэәнү чи, тер төләдән ода тер күчн күргән зорһдад³, даңс герин үүднд зарц болһж эс бэәнү чи? Тиигэд алтн болсн нүүрән барж эс бэәнү чи? – гив. – Өнчн бий һанц залуг гер бүрж, күүкән өгнәв гийһэд, күчн күргән кеж авснчн дүүһинчн төлә һурвн жил цергин алв хаһад ирлә, ирхдән нег һар дуту земдг болад ирлә. Терчн баһ гийһэд, ода эврәннь төлә даңс герин үүднд зарц болһж бэәнәч. Терчн баһ гийһэд, авһ гецилиннь һанц мөринь татад аввч... – гив. – Мана тер күүкн юн гиж бәәхви? Буйн чи хойрин үгәр тер күүкнд одх гиж заңж бэәнә гинү? Чини нүр маажад тиигж келснь үнн ю? Юн гинә, келсн үгдән бәргдәд, кесн үүлдән кәтлгдәд үкх гиж бәәдг юмн болвл, үн-хун уга кеерәс булаж ирсн тер бүсгәһән өгәд бә гиж гинү? Терчн юн гидг хорта элмрви? Тиигэд күүкнәннь төлә түүгән өгсв гиж бэәнү, – гийһэд шоглсн авцтаһар хордхад келснд Хаһрха Чикн Манжин өрчһр нүр-чирәннь үүмлцәд, өргнәннь буурл сахл чичрәд одв:

– Тана хоч нерн кен болхиг би сән меднә, эн өдр нанд тиигж омг, бардман үзүлхнь керг уга. «Эврәннь толһадк өвсиг үзлго, күүнә толһа деерк өвсиг олж үзнә» гидг эн чигн. Эрдниг юн гийһэд авч ирсинь, ода юн гийһэд йовулсинь нутг цуһар меднә, – гийһэд инәхләннь, Бардмин көөшг нүр-чирәннь эвд⁴ дүр һарад одв.

– Нутг цуһар меддг төләд тиигэд сә кеснә хәрүд му кесн болхас бурхн теңрин килнд учрсн ээлинхн гиж бэәнә. Чи тиигэд негинь алад, уснд тәвәд тоньһж биш ю, негинь Муңха цокж алад зәәлүлж биш ю? – гихләннь, чочад, Муңхан цекр⁵ нүдннь гиллзәд одсншң болв.

– Хү, күргн ах! Юн гиж бәәснтн энви? Уснд орад үксн Цогтнь чигн орһад, мөр ул уга болж одсн Хөөчнь чигн әмд йовна гинә, Ар белд көлс кеж йовна гинә, халун кижг өвчәр үклә гисн Һалдн чигн әмд йовна гинә, – гийһэд келж бәәтл, Бардм түүг дөөглсн бәәдләр ха-ха гиж инәһэд:

– Сәәхн күргн дү мини, тер тоотыг зүүдндән үзсн юмн ю чи? Соңссн юмн болвл, кенәс соңсвч? Үкәд яснь чигн цәәсн әмтиг әмд йовдгж гихлә иткж оркдг тиим генн әмтн билү чи? – гихлә, Манж Муңха хойрин дунь ширгәд одсншң болв.

– Ай, баз ахм, келәд бәәдг юмн болвл, чамд келдг үгм олн бэәнә, юн гихв? Байн, нойн тоотын эн нүүриг барад, тиим күүнә дүр уга юмиг яһад баһ бүсгәһән кеж булаж авсн юмнви та? Ишкә махлаһар цокж орквл, унж одмар юмн гинә, үнн ю? Бүсгә, көвүдиннь нүүриг үзж бәәһэд, тиим әмтиг яһж өврлж унтсмбч? Мана күргн дү Буйн хорсад, чамаг келж гинә. Биш ю, үнн ю? – гиж сурад: – Нүүртән

¹ Пуни – деншг.

² Ценә – үнәрн деншгәс баһ мөңгн.

³ Зорһдад – күч үзүләд.

⁴ Эвд – акад.

⁵ Цекр – шар.

ноосн уга, толһадан өвр уга бишэс көгшн тек гимэр му эмтн санж биш ю чи гиж гинү? Үнн ю? Ач күүкнчн бас тиигж келж биш ю, үнн ю? Нанас хойр дү бээсн бүүр деер хоцрсн өнчн кичгшн юмиг булаж ирэд, яһж бээснь терви? Түүг яһж аав гинэв гиж гинү, үнн ю? Тиигж келсн болвл, терчн чөткр күүкн санж биш ю, иим үгмүд оln нутгин дотр делгү тарж одсн бээнэ. «Нег үкрин өвр цокхла, миңһн үкрин өвр шарклна» гидглэ эдл нег чамаг тиигж келж бээхд бидн ичж бээнэ, – Хаһрха Чикн Манжин күрәһиннь судцн¹ малян ишин чинән болад холиж, хорслан чееждән багтаж ядн, келс гисн үгән урлын үзүрәс эргүләд авч бээв. Тиигәд Манж дотран: «Чи ах дү хойр ямр сээхн юмн билэ, эгч дү хойриг бер бергн хойр болһад авсн эс ю? Амбн дүүчн келсн үгдән күрлгө деернь тиим нег бүсгә авсн эс бээнү? Көк Чөткр Кишгт эс болвл, чи али кезәнэ бас баһ бүсгә авдг эс билү? Эәж йовад һал һулмт уга болхдан күрч эс бээнү чи?» – гихәд бодж бээсәрн чеежән уудхж бээхшн бээв.

– Деерәс зәрлг ирж гинэ, соңсву? – гиж Хаһрха Чикн Манжас сурв.

– Деерәс гинү? Хамаһас ирж, ямр учрта, ямр зәрлг чигн? Хама ирж?

– Деерәс гихлә өөлһшго ю? Ик жанжн², нойнас ирдг эс билү, хама ирхинь медшго ю? Мана дү амбнд ирдг эс билү, ямр учртаһинь медж болмар эс билү? Церг авлго кедү жил болж эс оркву? – гив.

– Шин церг авдгж ю? Кедү баргин церг авдгж?

– Цергин алв хаах насна эргтәчүдин³ цугинь цергин алв күлэх даңсд автха, яду, байн гиж йилһж болшго, алвт, нойд гиж йилһж болшго цугинь даңсд авад күргж иртхә гихәд көл болһж орксн бээнэ. Ик баһ хойр бичәч биирин үзүрән долаж нииләд, толһаһан өнд татл угаһар орлдж одсн бээнэ, мана амбн дү амн деерән икл чаһ бээнэ.

– Юн гиж чаһрж бээнэ?

– Деедин зәрлг тушалыг тер кевәрнь йовулх кергтә, баячуд, нойдын көвүд, саднр гихәд нүр хәләж болшго гиж бээнэ. Ода хөрн тавн ирг хөн бәәтхә, хөрн тавн агт мөрән көтләд ирв чигн, болшгов гиж бээнэ.

Муңха бас зерглж ирэд:

– Тиигшго биз, нутгин һару төлж⁴ бээсн, нутгин дотр алв кеж бээсн тоотын көвүд, ачнриг цергт көөшго биз.

– Тиим биш. Зуг нанд эәх юмн уга. Мини көвүн гер авсн болвчн, наснь баһ, бийнь му, цергин алв хаахд тааршго.

– Би чигн эәх юмн уга, мини көвүн нутгин һару өгч бәәхин хамт нутгин дотр һар зуурин алв кеж бээнэ. Мини дү болвл, негт һурвн жил цергин алв хааһад ирлэ, мини тер ач болвл, цергин алв хаасн кевтән хәрж ирэд уга. Кеннь нанла эдләр тиим дүңгин алв хааж бәәдг чигн? – гиж Манж келв.

– Баз дү, юн гиж бәәнәч? Би эәх уга гинү? Көвүнчн жил бүр нутгин һаруһин хураврт нег цар өгәд, төлднь тавн бүрү авч эс бәәнү, терчн керг деерән һару биш, ору эс ю? Тер көвүнчн алв кеж бәәх биш, хәрнь нойд даһад бүүрһж йовх көвүн биш ю? Дүүчн кезә цергин алв кесмби? Күчн күргн орсн тер залу нутгин алв кедго чигн ю? Мини ач цергин алв кеж бәәнэ гихәд яһж келнәч? Ач гихәд түүг чи юуһар өршәсмби? Чи келсн үгдән күрәд, һурвн жил цергин алв хааһад ирхләнь, гер бүрж, күүкән ниилүлж өгсн ю? Дәәнд орад, дуту земдг болад иржч гихәд өнч таслж, мал өгвү?

Тиигәд тарһн эццн хойр баз му, сәәндән күрәд керлдж йовв. Тиигтл хажуһаснь Муңха:

¹ Күрәһиннь судцн – гүрә судцн.

² Жанжн – нойна зерг.

³ Эргтәчүдин – залу улсин.

⁴ Төлж – өгч.

– Та хойр сумна нер, нүүртэ улс, эгч дү хойриг авсн баз мөн, бичэ иигэд нохан керүлэр керлдэд йовтн, мини хойр эгч соңсхларн, һундх болна.

– Хү, бидн Модта салан бүслүртнь орад ирж орксн санж биш ю. Бидн хойр базин нохан керүл тус уга болжго биш ю, һурвн күүнэ зоогт холын зам өөр болж биш ю? – гийэд Бардм инэв.

– А, күргн ах, Хад үвлэнд цүлгдсн бугмуд негт эрлһгдлэ гинү та?

Бардм шүрүн нег хэлэхэд:

– Мини тиигж келснд чи итклго бээнү? Тер гевш лам жигсргдэд¹, сүмсинь шатасн бээхлэ, яһад эмд йовхви? Түвшн гидг тер буг эн уулд баһ көвүһән дахулсн нүцкн йовна гилэ, шидрэс наар үзгдшго болж гилэ. Һалдна үкж гидгиг чи иткшго ю? Чини ах гелн Балдн нирв нүдэрн үзж биш ю? Цогтын уснд үксинь эн күргн ахчн зэңгд буулж одж биш ю, Хөөчинь чи цокж алад, мөрнэ хашад хайсн санж биш ю?

Тиигхин тенд Бардмиг гивл, зүн талдан ташалдж суусн кевтән Манжиг ардаснь хоочлн, түүнэ махланнь күрэхэс одак шүлст насваһан авад, зүн һарин альхн деерән элдж йовсинь үзж инэхэд: «Эн йиртмжд иим зута байн бээнэ гиж ю? Бээвл – эн негньл биз», – гиж бодад:

– Ай, баз дү! Иигж эмдрснэ ач юнви? – гив.

Тедн тиигэд күр бардмар нег-негән үзж ядн келж кемклдж йовснь – эрк-чигәнэ күчн билэ. Тиигэд севкһр² хадын өөр күрэд ирж орксн медлго йовв. Муңха генткн севкһр хадыг үзэд, көк нүднь сертс гийэд одв. Тиигснь энд шулм бээнэ гидг эс билү гиж бодсн юмн. Эн өдр Муңха гегән цаһан өдрэр тиигж сежглн ээмрхнь учр уга биш, эндэс Хад үвлэн гидгнь хойрхн хамрин зээтэ бээх юмн. Тиигэд севкһр хадын иргэр цувад өңгрж йовтл, Бардмин улан кер мөрн генткн севкһр хадас үргж, барун талан өсрэд одхла, шавр бурхншц йовсн Бардм хээснэ чинән нег чолун деер пид гиж тусв. Улан кеернь көглэд одхла, күнь биш, күлгнь гисншц көк нүдн Муңха көөлдэд зээлв. Тиигхин зуур Манж мөрн деерән көшэд, көшэ болж одад, намчлж:

– А, миңһн нүдтэ бурхн минь, өршөж сойрх! – гиж бээв. Генткн сана авад хэлэхлэ, Бардм гидгнь толһа чигн уга, көл чигн уга болад чолун деер тонтасн кевтнэ. – А, бурхн тенгр өршө! – гиж зальврн, мөрнэсн бууж одад, Бардмин һараснь татад: – Хү, баз ах, яһвта? – гийэд дуудж бээв. Тиигэд Манж көндөж ядн: – Чавас, чавас! Юунд иигтлән тарһлсн му эмтнви, – гийэд өкөж хэлэхлэ, Бардмин хар амнасьн хар нөжг цусн хоожж бээв. – Кесн үүл эзэн олна гийэд, энчн энд ирж үкдг му таңһргта санжви! «Хар нүүлтн хадын иргд хатна» гидг эн чигн. А, миңһн нүдтэ бурхн минь, йилһж өршө! – гиж зальврж бээв. Генткн Манжин аньһр нүднь һурвлжн болад, улм икдэд одв. – Мис мээлснь юнви? Эн уулд ямр мис гиж бээхви? Яман мээлж бээх ю? – гийэд, эрс һаңһ хад өөд хэлэж бээв. – Энчн үнн шулмнь ю? – гийэд чичрж бээв.

Тиигж бээхэд мөрндән яһж күрч орксн тер эс медв. Мордс гихлэнь, һарнь һанзһд, көльн дөрэд күрч өглго бээв. Тер бас сандрн: – А, бурхн, миңһн нүдэрн йилһж сойрх! Хар нүүлтн гивл, хад деер хар нөжгэр кевтнэ, – гийэд, Бардмин уру зааж бээв. Тиигтл шар шовун у-у, таш-таш гихин тедүд Манж намчлн мөргж бээв.

Мөриг көөж одсн Муңха көглж одсн мөриг бэрж авад эргэд одж йовхдан икл бардмшц йовла. Тиигхдән Муңхан күргн ахнь Бардм унсн һазртан үкж кевтх, бас нег күргн ахнь Манж шулм чөткрэс ээхэд мөргж бээсиг яһж медхви, бүр санамр хойр мөриг хатрулад одж йовла. Муңха тиигэд одж йовтл, унсн болн көтлсн мөрднь нег зерг үргэд, Муңхаг тенднь һазр өгч болла. Ик хар эмэлин өндр бүүргт эрэ тессн Муңха сандрн, чикрж сууһад: – Эзэн зальгмрмуд, ю үзэд бээнэ! – гиж аминь изртл татж цокад, севкһр хадын ора өөд нег хэлэхин тедүднь зүркнь ширд-пард

¹ Жигсргдэд – чиндрлгдэд.

² Севкһр – тегш биш, өөтэ.

гигэд, амарнь харч одхдан шахв. Үсндэн өрггдэд одсн махлаһан дарж оркн, дөкэд нег хэлэхлэ, одак икл бүркэсншң толһата акад юмн үзгдшго болсн бээж. Муңха седклдэн: «Энд шулм бээнэ гидгнь үнн санж», – гиж бодсар севкһр хадын иргд ирж йовтл, үкр мөөрсншң жигтэһн дун харв.

– А, бурхн минь, өршэ! – гиж зальврад хэлэхлэ, Манж мөргжл бээж. Манжин өмн одхла:

– Күргн ахас күлгнь хээртэ болсн ю? Үзшго ю? Үкж эс кевтнү? – гив.

– Ю, яһлав, яһж бээснтн энви? Ода күртл унсн һазраснь яһад эс шилжүлнэт? – гигэд, Муңха Манжиг ширтж бээв. Манж хуухан маажж:

– Хаха гимэр тиим тарһн күүг һанцарн көдлгэд чадсн угав. Үкр болад мөөрсн жигтэ дууһинь соңсн уга ю? Энчн мис болад мээлж, яман болад мээлж үзв. Шар шовун болад, ду харч үзв, – гигэд келж бээтл, Муңха үгинь таслад:

– Севкһр хадын орад ик хар толһа үзгдэд уга болж одв, – гив.

Тиигэд хоюрн түргн йовж гетлх болв.

– Мини мөрн үргэд дүүрүлшго, – гиж келэд, Муңха мууха көк нүдэрн Манжин хөкһр халтриг хэлэхлэ, Манж үрчһр чирэһэн улм үрчилһж:

– Мини мөрн номһн болв чигн, өндр, түүнэ эмэл деер эн һахаг яһж һарһий, – гигэд, Муңхан мөриг хэлэж бээв. Тер зуур Муңхан көк нүднь гиллзэд, хадын ирг уру һарарн зааж:

– Тер... тер юн гидг сүркэ бүдүн моһави? – гихлэнь, Манж үзэд:

– Моһа биш, одак мээлж, мөөрч бээсн шулмчн. Бидн хойриг кинь негн, кииснь холвата дахсднь гигэд бас тэвшго бээнэ. Эндэс түргн зээлж гетлхм, ямр гинэч, күргн дү мини, – гигэд, нүдэн жиртэлһн, Муңхаг ширтж бээв. Түүнэ тиигж келсн үгин учриг сэн өөлһж медсн уга болхас Муңха:

– Тиигхм! Түргн йовж гетлхм, түүг мөрн деер һарһад авдг юмн болвл, авад йовж чаднавидн, тана халтр мөрнд дүүрч авад йовсв.

– Ямр үг келж бээнэч, Муңха! Тиим тарһн эмтиг яһж мөрнд һарһнач! Геврж авад, эмэл деер тэвж оркдг тиим күчн бээнү? Түүнлэ зуурлдж бээтл, цаачн хорлж оркхла яһнач? Тиигэд һурвулн хорлгдад үкдг болвл, эн уулд зерлг аратна зем болх уга ю?

– Тиигэд яһс гиж бээнэт? Энднь хайж оркад йовс гиж бээнү? Бүсгэ, көвүнднь юн гиж келс гиж бээнэт, амбн дүүднь, да лам авһднь юн гиж келс гиж бээнэт?

Тиигэд сүүлэрнь Бардмиг Манжин халтр мөрнэ эмэлин бүүрг деер эрэ гиж һарһж авад, Муңха дүүрэд, Манж хойр мөрнэ цулвриг негдкж бэрэд көтлв. Манж ямр нег юм умшч йовхшң йовла. Тиигэд одж йовтл, мөрднь бас өмн таласн үргэд одв.

– Тер, тер, тер гүүж йовна, энчн үнгн болж хүврэд некж йовх юмн чигн. А, бурхн тедр минь, өршэн сойрх! – гигэд йовж бээтл, мөрднь бас үргэд, тедниг һазр цөөлдсн болв.

– Яһлав! – гисн Маңжин дун жигтэ харв.

– Юнви? – гигэд, Муңха барун уулын өлкн өөд хэлэхлэ, кесг чолун һульдрж аашч.

– Түргн зулад эмэн авхм, тер дүүрч йовсн тарһн һахаг энднь оркад йовий.

– Күргн ах-а! Маңһс амбна ямринь мартж орксн ю? Бидн хойриг тер эмд тэвнү? Хөрн тавн иргин хун эс өгсн кихүһэр таниг һалднас арвн хойр хүв дор үзж биш ю? Ода ахинь энд оркад, эврэннь эмэн гетлгэд оддг болвл, керг кецү эс болну? – гигэд бэрклж бээв. Чолун һульдрсн кевтэн өнгрэд одснд Манж:

– А, бурхм бас нег уда өршэв, – гигэд, зальврсн кевтэн йовв.

Йисн

Тэклһнэ ар шилиг тэклһн деерэс хэлэхлэ, ширэн нүр мет үзгддг, үндэн ширэн нүр мет тегш эс болв чигн, далһа ик тавгшң болад, барун талан баахн кецгршң¹ билэ.

Зуна цагт энд күрэхин лам, хувргуд ишкэ герэр зусдг, тиимэс күрэхин бүүр чигн гидг. Өлкн талын өвснь һазр бүркэд нээхлж бээхлэ, эндк шин һарсн өвснь хуучн шар өвсиг дарад уга билэ. Ораһин улвр нарнд салькна аюһар өңг бүрин цецгүд өңг булалдж, күүнэ дуриг татм тиим сээхн үзгддг билэ. Тер хотхрин өмнэс хөөтд шуд һатлад одсн нэрн жим хаалһнь чиргдж хоцрсн арһмжшң жириж, зэрм һазртан гүрвхж² үзгддг. Үд өңгрхин баргт нег йовһн күн хөөт сеериг давж ирэд, өмн бел уру алхлж йовла. Барун ээм деерэн даальң оркад, шуухлзн һаран сажад одж йовла. Тер болвл – һалдна эцк Эрднь билэ. Ар белэс йовад ирж йовхнь тер чигн. Ханцан шамлж, шуңһрцган өвдгтэн һарһад имкрж, толһаһан цаһан альчулар боосн йовла. Эрднь хар баһасн йовһн йовад дасч орксн күн, мөртэ күүнд өдрэ һазриг тер тавглн йовад Ар белэс өдртэн һарад ирж оркдг бээсмн. Эрднин бас нег ончнь болвл, царгиг тиим эвтэ сэн татдг бээсмн. Кезэнэ Түвшнд сиитлхэр үг орулж, эрк зөөлһхд Эрдниг царган эвтэ татж, сэн өмсдг чигн гийһэд, Түвшнэ эцкнь магтсн гидг. Эн өдр Эрднь шилин өвснэ намрһд царган норһхас хээрлэд, көл нүцкн йовла.

Эрднь тиигэд алхж йовад, ээм деерк бор даальңгин толһаг илж үзэд, амн дотран: «Эн толһаднь дөрвнэ хар цэ, шикр үзм бас киилг, үмднь, дааву³ бээнэ. Эн толһаднь давсн, һалдна лавшгин бөс бээнэ. Һалдна өгүлсн тер һанзиг өгхлэ, Сэнбайр өвгн тиигжл байрлх биз», – гиж йовла. Иим олн юмиг Эрднь яһад олж ирсмби гихлэ, тавдгч көвүн Хөөчиг Һалдн авч одад, Турснд закж өгэд, көлсэр нег күүнд бээлһж оркад, тендэс Турснта хоюрн Цогтын көлсэр бээсн байнд одж. Тиигэд Цогтын кесг сарин көлсиг авад, зууран Ар белин базрт одж, ахр-чикр юм авад, күр дунь Бадминд одад ирж йовснь тер чигн.

Эрднь эн өдр иигж йовхан әмдин жирһл гийһэд, чееж дүүрн байслта йовх юмн. Учрнь – негнд, эврэ дурар толһа менд тавглн йовж бээхнь эн; хойрт, Эрднь күн болснасн нааран хавтхдан сохр зоосин чинэн мөңг дүрэд, базр, балһс орж, юм-күм авч үзэд уга күн; һурвнд, Эрднь зарцар арвн-хөрн жилин турш үкр царшң заргдж бээхдэн ээмдэн шин нег зах хувц өмсч үзэд уга күн. Эн өдр бор дааву киилг, үмдтэ, ээмдэн белг дүрсн даальнта хәрж йовхдан Эрднь яһад эс байрлх билэ? Алхлн бээж адһс гийһэд бөгшн хатрна. «Көөрксм яһж байрлх болв! – гийһэд, даальңгин толһаг дәкн бәрж үзэд: – Одак зерлг көвүн яһж байрлх болв! Көөркү мөсн шикр гидгиг идж үзэд уга биз, – гиж бодв. Тиигж йовад, эврэн эрк уга маасхлзж: – «Әмд йовхла, алтн аһар ус ууна» гидг эн чигн, Бардмин боол болад, тулһин ард чөклж суухдан хөөннь нег өдр иим чееж дүүрн байрта йовхв гиж кен бодла? Күлгдэд, хойр цергт туугдж йовхдан эн өдр хун һалуншң эврэ дурар айнчлхв гиж кен бодла?.. – Тиигэд алхж йовхдан бас Һалдна хань таңһрг Турсниг бишрн магтв. – Тер өдр түүнэ кесн туслмжар үклэс гетлж һарсн эс болвл, эн өдр әмд яһж йовх билэв? Юн гидг сээхн седклтэ залуви!». «Таниг гетлгж авхнь – Һалдна керг, тер мет мини керг билэ. Һалдн бидн хойр – седклин хань, анд, нег мөрнэ мөңгн гиснь бидн хойрин дунд юн чигн биш», – гийһэд инәмсклж бээснь, бүсгэ, көвүдтәһән хамт күргж һарһад, ардаснь дайлад: «Байрта! Байрта!» – гиж бээснь сананднь эрглдэд бодгдсар йовв.

Эрднь иигж нег бодад, тиигж нег бодад йовж йовсар агчмин зуур шилин өмн ирмэг деер ирж орксн билэ. Эрднь эврэн эрк уга төрсн һазр-усан хэләж зогсв. Амн

¹ Кецгршң – тегш биш бээдлтэ.

² Гүрвхж – хотьхлзж.

³ Үмднь, дааву – шалврнь, зузан эд.

дотран: «Па-па! Юн гидг сээхн уужм кедэ талви? Нохан торхар бүтэхэд орксн юмн ю? Һал уснь дольгалж бээх ю? Өндр Хээрхнь сүкэж бээх юмн ю? Иим сээхн һазр-усан оркад яһж салж йовхви? „Эврэ һазрин шора – алтн, төрсн һазрин усн – аршан“ гиж келдгнь иим санж». Тиигэд хэлэж бээхд ууһн көвүнь Дорж эн көк ноһан девэнд ик адуна захд уурһан бэрэд йовсн дүрнь бодгдж бээв. «Көөркүм, иим сээхн һазр-уснаһн салж ядад, тачалта үксн боллта, – гиж бодсар нүдэн арчад доран суув. – Юн гихви? Эндкин нутг – уга, яду нутг яһад цөөкрэд бээх юмби? Хаалһар йовдг күн үзгдшго дүнгэ болад ирв, үвлэң, хавржң, зуслңнь хоосрад ирв. Яһад тиигж бээх юмби?» – гиж бодхлань, басл тер үксн, цокгдсн, булагдсн нутгин кергүд давтгдн бодгдв.

Тиигхин тенд Эрднин сананд Ар белэс үзэд ирсн нег керг орв. Хойр өдр өмн күр дүнь Бадминд өрүни цэ ууж бээтл, һаза эмтн шууглдв. «Юнви?» – гийһэд һарсн Бадмин бүсгэ ардан хэрү-ирү уга одв. Ардаснь харсн Бадм бас хэрү-ирү уга одв. Тиигэд Эрднь һанцарн хоцрж, алң болж һарад, өмнөһнь аашч йовсн нег күүнэс сурхла, тер күн үг, дун угаһар Эрднин һарас көтлж одад, му шавр герин өмн цуглрж зогссн эмтиг зааж үзүләд: «Эврэн одж үз», – гив. Тендэс эмтнэ захд одад, бас нег күүнэс ямр кергви гиж сурхла, тер күн чигн үг, дун угаһар му герин нүкн терз уру зааж: «Шурһж одад, эврэн үз», – гив. Эрднь шурһж одад үзм цацу махмударнь зара гүүсншң ирвэтрэд одв. Улм цаар шинжлэд үзхлэ, нег бүсгэ күн дүүжлгдж үкэд, гижг үснь ар талынь бүтэж шавшч, хойр көлнь дүүжлгдж, буурха хувцнь салваж бээв. Эрднь хэлэж чадлго ардан эргж, нег наста күүнэс учринь сурхла, тер настн сана алдж оркн:

– Эмдин зовлңгас гетлдг арһнь тер болж биш ю, – гив. Эрднь бас көөркүлж: «Ямр кецү зовлңд учрсн эмтн санжв?» – гиж бодад, тер настнас бас:

– Буулһад авч оркдго ю? Үрнь бээх, уга ю? – гихлэнь, тер настн Эрдниг нег хэлэж оркад:

– Чи үзшго ю, үүдинь таглж эс ю? Тиигэд нүкн терзэр үзж бээх юмн. Нег эн бер биш, эрвн¹ оһн күн эмдин зовлңгас гетлх арһан олж чадлго, зэрмнь иим арһ, зэрмнь тиим арһ, зэрмнь зулж жилих арһ һардж бээх юмн, эс чадснь өрн жаң, өһң зөмг², үкл, үргдлд учрж бээх юмн. Тиим болхин учрнь – эндкин яду нутг һазр-усан алдад хоосрла. Ода альхна чинэн һазр уга, аһһн уудг усн уга, күзүндэн күрсн өртэ, күрң улан цогцта болж бээх эмтн оһн бээнэ, – гив. Тендэс эргж ирэд, тер берин үклинь медв.

Кедүкн жил өмн күүнэ нүд булам өңг зүстэ сээхн бер санж, күргтәһән тааста бээж, бор тоорг эмдрж бээж. Нег хавр амбна алвар йовсн Тайг Хар гидг бошх тер бериг үзж тачаһад, му седкл үүскж, күргинь цергт көөлһж, күргнднь гөр тэвэд, һазр-усинь нег һазрин эһн байнд өңгрүлж өгсн бээж. Цергин алв хааж бээһн күргнь тендэн нас барсиг соңсад, эн хавр бас тэрэ тэрүлнэ гиж ирхдэн бериг эзлж авхар орлдж ядад, бас хорслар күргнднь гөр тэвэд, төлж баршго ик өрн жанд уһһасн бээж. Тиигэд тер бер хашлдж³ бээтл, хойр наста көвүнь нег өдр уснд унад үкж. Тиигсинь үзл угаһар тер һазрин эһн байн Тайг Харин үгэр өдр бүр ирэд, күргнчн эмддэн эдү-тедү мөңг авла, амбна бошхар эһн болһж авла гийһэд хашч бээһн төлэд чадлго бийән үрөж.

Эрднь эн күртл бодж ирэд: «Көөркү Һалдна экнь чаджл, эжго уулд цүлгдж, көвүн, күүкән алдв чигн, тесэд чаджл. Юн гидг чаңһ эмтн санжви? Түүнэ үзсн зовлңг гивл – тер берин үзсн зовлңгас кедүн хүв ик болхас биш, баһ биш юмн», – гиж бодв.

¹ Эрвн – йир.

² Өрн жаң, өһн зөмг – өртэ, угатя жирһл.

³ Хашлдж – зовлңдан даргдж.

Эрднь нарийг нег хэлэхэд оркн, босад алхлсн кевтэн Модта салан Мушкин хавчгар өнгрж, севкһр хадын иргд ирж: «Эн хадд шулм бээнэ гийһэд шууглдж эс бээлү? Бардмиг эн севкһр хадын иргд шулм дэврж, мөрнэсн унад, эрэ эмтэ һарч ирж гинү, тийгэд күрэхин лам залж ясл гүрм келгж бээнэ гицхэж эс бээнү?» – гиж бодсар севкһр хадын иргэр өнгрэд һарч йовтл, эрс һаңһ хадас чолун һульдрж ирв. Эрднь чочад: «Одак шулм чөткрнь һарч ирвү...» – гийһэд, хад өөд хэлэхин тедүд көвүнь Чолунбат хадас дүүжлгдн бууһад аашч.

– Зерлг эмтн, чи энд ю кеж йовх юмб? – гийһэд, толһаһинь илж бээтл, Чолунбат тесвр алдн инэж бээһэд:

– Эдэ! Мини ю кеж йовсиг одахн эс үзвч?

– Намаг сүркэ нег чочалач. Үүнэс хооран бичэ тийгж зеткр кө, хадас унад үкнэ шү.

– Хэмэ уга, эдэ, би Бардмшң хад деер пилд гиж унж үкшго юмн...

– Хү, юн гинэч? Бардмиг чи үргэж унһасн ю?

– Эс бээнү, эдэ, тер өдр Бардм ахта һурвн байна сүмснь һартлан ээж сандрсн бээдлиг чи нүдэрн үзсн болвл, үнэр инэхэд бээж элкнчн көшх билэ.

– Тийгэд чи тедниг яһж ээлһсмби? Яһад теднтэ учрсмби?

– Би учрсн угав, тедн намаг үзж чадсн уга. Тер өдр би хаалһин бара хэлэхэд, севкһр хад деер сууж бээтл, һурвн байн цүүглдн энүгэр өнгртл, би теднэс бултад, тер санжлсн эмглжн дотр орж авад хэлэж бээтл, эмглжнэ намч көдлэд одм цацу, Бардмин мөрн үргэд хооран өсртл, бийнь хол чөөлгдэд, бүдүн хар чолун деер пилд гиж унв. Манж байн ээхэд, намчлн зальврад мөргв... Тийгэд би теднэс ээхэн бээһэд¹, туң сэн болла гиж бодад, улм ээлһж, элдв ду һарһад, сандрулув. Бардман ачж дүүрэд йовхла, ардаснь хад эргж күрэд, чолу һульдрулснд сүр сүмсн уга одцхав.

Эрднь көвүнәннь толһа илж:

– Зеткр болдгтан шахж биш ю, зерлг көвүм. Кемр тедн чамаг үзэд бэрж авсн болвл, кецү болх билэ. Наадк хойр көгшн жавшнь² эс чадв чигн, тер Муңхань чамаг көөһэд бэрж чадна шү, – гив.

– Эс бээнү, эдэ, теднчн маднас үнэр сүмснь һартл ээдг болв. Бидн үнэр теднэ эмиг авдг буг чөткрнь болсн шү. Муңхань бээтхэ, тер хэргс Балднь бас аваһас баас алдтлан ээхэд йовсн юмн.

– Балдн бас энд дэжж ирсн ю?

– Ирлэ, һалдн гецэг үксн уга, эмд бээнэ гиж дэжн некэд ирсн юмн. Тедн бас олн күн ирлэ.

– Авачн тедниг яһж ээлһсмби?

– Эс бээнү, эдэ. Тер өдр Чүрм гецэ чимэ келж ирв, тийгэд һалдн гецэ, Чүрм гецэ болн көк кичгиг хадын аһуд йовулж оркад, ава бидн хойр гертэн бээлэ. Тедн орад ирм цацу авам ут иштэ сүкиг авад, өмнэснь дэврхлэ, һалзурж, һалзурж гиж чочж цухрад һартл, би бас мөрдинь үргэхэд көглүлж орклав, тийгэд һаслад, бэрклдэд йовһн тоньлцхала.

Иигэд эцк көвүн хойр күүндсэр оваха гертэн күрэд ирсэн генткн медв.

Арви

Һазр зуухин амнд умлн асч бээсн түңгин һалын утанд герин дотркнь барлзад, тодрха үзгдшго бээв. Герин дееркнь маштг, маштг болхдан боса күүнэ ора тулад бээмэр, гернь үүтншн, үүтн болхдан хойр-һурвн күүнэ бөгс эргшго үүтн билэ. Герин

¹ Ээхэн бээһэд – ээдгэн уурад.

² Жавш – дорацулад келдг үг.

кермин шалдарнь хав хар, түңгин халын хар утанла өңг ниилэд, гериг хар нүкншц болж орксн билэ. Суусн кевтэн барун талан эргж, хоор асч бээсн түңгин халыг харарн зуух уру түлкж оркад, зүн талан эргн, делгц деер буда хавталж бээсн бүсгэ күн хуңшад, хур орж бээсн теңгриг хараж: – Хурнь баһ гисншц залһад цастахнь юн билэ! Одак көгшн яһж одснь энви? Мөрэн алдсар барлго, эмэн алдхд күрч йовх ю? Чимэ сург һарад оркмар хулха кеж ю тер, кермиг нүклэд, авч эс одж ю? – гиж, нусн-нульмсан арчж бээсншц билэ.

Нүр-чирэ, бээдлинь үзвл, дөч ишкж йовх күншц билэ. Тер болвл – Байр көгшнэ бүсгэ юмн. Байр көгшнэс хөрн насн дү болхнь маһд, учрнь – хөөннь авсн хөөт бүсгэнь болна, тиимэс түүг Байрин эмгн гих угаһар Байрин бүсгэ гидг. Байрин бүсгэ бээн-бээн сана алдж, генткн-генткн нусн-нульмсан арчн бээж, буда хавталж бээлэ. Һарнь сул эс бээхд амнь чигн сул биш, һанцарн чеежин зовлңган һарһад хуңшчл бээлэ:

– Арван һуйриг давсн угаһар буда кенэ гидг юмн һанар һарч хоцрг, яһж нухв чигн, ниилж өгдго юмн чигн, хээснд орад, зутң болж одх ю, – гиж бээв. Тиигэд зогслго көгшнэн бурушаж: – Цэвдэн өмсдг шалвр уга бээж, цэ уудг саната, күзүндэн күрсн өртэ бээж, күдр мөр ундг саната. Мини үгиг соңсад, хулдж хуухлсн болвл, өрн жангас гетлдг эс билү, тиигэд бас көл залһад, дааһ, бээс болв чигн нег юм авч болдг эс билү, – гиж бээв. – «Зуднь зун нээмн ханьта» гидгшц эн өдр иигж боралснь, тернь баһ гисншц өрн жаң некж ирсн күүнэ оһн гидгнь «бүдрсн деернь нудрна» гидглэ эдл, ард-ардасн ирэд, үүд сулдхснго эс ю? – гиж бээһэд, толһаһан өргэд, үүдн тал хэлэхлэ, үүднд багтж ядсншц болад, Байр көгшнь орж ирв. Байр көгшн орж ирэд, өкөж нег хэлэхэд:

– Па-па! Юн гидг утанви? Харңһу нүкн болж биш ю? – гихэд махлаһан авч гүвв. Бас царган гүвж бээв. Байр көгшн турта өндр күн болхас толһань герин деевриг тулх гиж бээхшц билэ.

Тиигхин тенд юн гиж ирсн болв гихэд күлэж ядсн бүсгэнь:

– Ямр чимэн-томан бээнэ? – гиж сурснд Байр көгшн маңнань буусн кевтэн:

– Ямр чимэн бээдг билэ, ямрчн чимэн-томан уга. Эн боран дотр үкн гихэд ирв би, хот будаһан эртхн кеһэд оркж болдго ю? – гихлэнь, чеежнь улм бүтэд, эрэ торч бээсн бүсгэнь халун хээснд ус дусасншц чис-бас гихэд одв.

– Намаг наадад бээв болһнач? Эн нүкндчн хот буда кедг нег шор түлэн уга, нег цээһин давсн уга, нег будана һуйр уга, ээлэс хээһүл хээж, эрлһ эрж, ю чигн олл уга ирүв. Тиигэд баршго өрн жаң некж ирсн тоотд улан һолан таслулхд күрв би. Эн өдр болзглж орксншц ард-ардасн ирэд, үүд сулдхснго. Чон нүдн Балдн нирв Хаһрха Чикн Манж хойрин үгнь хорта гидгнь, бээх, угань хату гихэд, шүдэн зууһад, тесэд бээвв. Юн гинэ? Зовлңд учрх цагтан «бурхн, бурхн» гинэ, зовлңгас гетлсн цагтан буцад цааран хэлэж одна, тиим эмтн эс ю? Нүүртэн ноосн уга, толһадан өвр уга бишэс мал эс ю? Тиим күүнэ негнь – Байр санж гинэ, авхдан һуульһнчшц эрнэ, өгхдэн өлкнэ гөрэсн мет зулна, тиим нүр уга эмтн оһн бээнэ, түүнэ негнь Байр болна гинэ, – гиж бээтл, Байр көгшн ууртаһар:

– Тер чон нүдн юн гинэ, түүнэ күрэхин сангин адунас нег мөртэ көлс сурж унад уга эс билү, түүнэ бийэснь нег цен мөңг цеелж¹ үзэд уга эс билү, – гихлэнь, бүсгэнь:

– Бэрцин тэрэн, – гив.

– Ямр бэрцин тэрэнви? Түүнд юн гихэд тэрэ бэрсн билэв?

– Деер мөргхд² тэрэ бэрж биш ю чи, һанжурин үкрин хүвэр тэрэн гинэ, маңһдур күргж өгтхэ гинэ.

¹ Цеелж – авч.

² Деер мөргх – хар өрлэ босад, уулта, өөдм һазрт одад, бурхнд мөргх.

– Өрн жаң гидг юмн тиигэдл бөөсншц умлж оддг юмн чигн, – гиж сана алдад, хойр харин альхарн толһаһан бэрэд, үг, дунь ширгэд сууж бээхд бүсгэнь басл ду нарч, Байрин седклд сава¹ угашн седгдж бээв.

– Ниднин жил нутгин харуһин хувэр манад нег бүрү туссн санж, тернь нег насн немгдэд һунн цар болж гинэ, түүг тер Харха Чикн авдг юмн чигн, түүгэн өгтхэ гинэ, хурл хурж бээнэ, экин цаван белн кеж иртхэ гинэ, – гихлэнь, Байр көгшн тесч чадлго:

– Хурлын эк авна гиһэд кергт бэргдсн санжв, авлго хоцрдг санжв, – гихлэ, бүсгэнь:

– Бэг. Бэг гисн эс билү би, эк гиһэд өгснь – хойр туһлта үкр, нег цува үкр билэ, жил бүр нег бод малар цав өргнэ гихнь амр ю? Тиигэд баршго нег ху² тэрэнэ һуйрар тосн боорцг кенэ, түүнд кесг жиң тосн орна, бас нег бүкл цэ орна, нег бүкл цэ гидгчн нег хөн болж эс бээнү, бас давсн, эн, тер бээнэ. Тиим ик һару өгэд, жил бүр цав өргсэр бээж, тавхн жилин дотр күрэхин өгсн экинэ эдлэд барж эс оркву бидн, – гиж бээхд Байр көгшн сууж ядн, түрглү унад уульв. Тиигэд бүсгэнь сана зовсн боллта:

– Тиигэд яһнат, эмд күн үкдго юмн, зовлң учрла гиһэд үкж оддг болвл, һалдна экнь Түвшн үкж одмар эс билү, – гиж келтл, Байр көгшн өндөһэд:

– Тиимэ! Түвшн үклго эмд бээнэ, хэрнь улм чаһрж одж...

– Түвшниг үзсн ю? Хад үвлзнд одв чи?

– Тиим, тенд хээж одлав. Хад үвлзнд күрэд одхла, көк нохань түрүлн ирв, ардаснь отхн көвүнь гүүж ирв. Бүр сананд уга керг. Түвшн гидгчн мана соңсч бээсншц тиим биш, бүтн-бүлэн кевэр менд сээхн бээдг чигн, – гиж келэд, Байр көгшнэ үгнь тасрж, үүдн уру хэлэтл, цаһан ишкэ махлата, нүдндэн хар шилтэ, хойр шанадан күрсн сахлта күн орад ирв. «Хамаһас ирсн күнви? – гиж бодад, генткн сананднь сежг төрж: – Өцклдүр сө мини мөр авад одсн хулхачин бийнь болх ю? Тулм Улан гидгнь эн гиж ю?» – гиһэд ширтж бээһэд:

– Кен гидгвч? Ямр учрар ирсн күмбч? – гиһэд сурв. Тиигтл бүсгэнь:

– Яһж бээнэт? Цаһан махлаһинь эс үзжэнт, хасг күн эс ю? – гиж бээтл:

– Сэн бээнү, Байр аав! – гиж моңһлар амринь сурв. Тиигэд Байрин бүсгэ чочад:

– Хү, энчн моңһл күн санж биш ю!

– Тиимэ, моңһл күмб, намаг таньлго бээнү та? Тана гецл Легднлэ хамт танад ирж бээсн эс билү би, – гиһэд, нүдн шилэн болн наасн хар сахлан авв.

– Ю-у, һалдн санж биш ю! – гиһэд, бүсгэнь бостл:

– Хү, юн гинэч? – гиһэд, Байр көгшн һалдниг ширтж: – Одахн ик хар сахлта эс билү?

– Тиимэ! Байр аав, тиим эрдмиг сурад орксн би.

– Зуучлсн кү дахж йовла гилэ, үнэр Зууд күрэд ирснчн эн ю? – гиж Байрин бүсгэ сурв.

– Ямр юм үзэд, ямр юм соңсад ирвч?

– Үзэд, соңсад ирсн юмн нең ик, келэд баргдшго. Нойднь алвтан, баячуднь ядуһан дарлн мөлждг делкэг үзэд ирүв.

– Тиим юмнчн мана энд бас эдл эс ю?

– Зуг тендкин эмтн манашц номһн биш санж, баячуд, нойдыг тоньһһхин төлө бослцж бээнэ.

– Хү, һалдн, ямр үг келж бээнэч! Чамаг үкж гинэ, кижг өвчэр үксинь Балдн нирв нүдэрн үзж гинэ гиж бээсн эс билү, – гив. һалдн инөһэд:

¹ Сава – кемжэн.

² Ху – сав.

– Тиимэ! Би тер кевтэн номин хаана өмн одад ирсн би, – гив. – Номин хан намаг дуудснго санж, хэрнь Бардм байн, Маңһс амбн, Балдн тедниг дуудж бээнэ. Би соңсхла, тана мөриг өңгрсн сө хулха авч биш ю? Тиигэд танд төөлг¹ бэрж өгсө гийгэд ирүв, – гихлэнь, Байр көгшн генткн киитнэр инэж оркад:

– Тер амбна һарһсн зар зэрлгиг соңсч медсн уга ю?

– Соңслго бээх билү.

– Тиигэд мини герт ямр учрар ирсмби?

– Негнд, танд тус болад алдгдсн мөрнднь төөлг бэрж өгсө гийгэд, хойрт, чадвл – алтн мөңгнэ шаң хээр олһж өгсө гийгэд ирүв. Намаг үзэд, соңсад ирж эс буулсн күүнд ялын шиидкл өгнэ, ирж буулсн күүнд шаң хээр өгнэ, бэрж өгсн күүнд алтн мөңгөр шаң өгнэ гиж зар һарһж биш ю. Эн сө намаг амбнд күргж өгэд, шаң хээр автн!

– Һалдн-а! Чи олн үгэн орк. Лимб эмчиг көлдөж алуулсншң намаг алулхар бээнү чи? Би тиигж чадшгов, чи эртхн һарч йов!

– Наадн биш, та итклго бээвл, хойр һаран нам бэрж өгсв, күлж авад күргж өгтн!

– Тиигшгов би, тиигж чадшгов. Һалдн, чи олн тавн элдвин баашан оркад һарч йов.

– Тиим болвл, төөлг бэрж өгэд йовса.

– Һалдн, чини ямриг медж бээнэв, төөлг бэрснь кергго, һарч йов. Ирсн мөрэн баллад од, күүнд үзгдлго йов, хар мөрэн нанд хальдалго йов, – гиж бээтл, бүсгэнь:

– Тиигж яһад ээнэт! Төөлдж үзтхэ! Зу күртл йовад эрүн юм сурад ирж биш ю?

Үкс гиж Байрин бүсгэн һарас бөс шуудата² төөлгин чолу авад: – Дөчн нег бодьсадм ээлдж сойрхтн! – гиж, чолуг кедү үлэж оркад, төөлг татдг йосар татад орлдв. Нег татхдан Һалдн чочсншң болад: – Хү! – гиж ам алдв. Хойрдгч уда татхдан үг, дун һарсн уга, һурвдгч уда татад, Һалдн инэхэд: – Үзтн! – гиж Байр көгшнд үзүлэд: – Сээхн тусла, мөрнтн хол одж уга, эн төөлгин туслһар болвл, мөрнтн хол одж уга, хорадан³ бээхшң бээнэ, – гихлэ, Байр көгшн уурлад:

– Һалдн, чи олн тавн үгэн, элдв баашан орк, чини эн үгд кен иткхви? Иигэдл йиртмж мекләд көл болһнач, эртхн һарч йов, үкж бээсн нанд хар мөрэн бичэ хальда, – гиж бээхд Һалдн басл борлад:

– Байр аав, та тиигж ээхэд ю кенэ, «ээсн күн керг эвднэ» гидг эс билү? Ээж чигн болшго, сандрж чигн болшго, мини үгиг иткшго болвл, урдар һарад үзшго ю? Мөрнтн төөлгин келсн йосар хорадан уга болвл, тиигэд намаг хол зээл, ирсн мөрэн баллад од гишго ю, – гихлэнь, Байрин бүсгэ алң болад, Һалдниг нег хэлэж, һарад тоньл гийгэд хээкрж бээсн көгшнэн нег хэлэж:

– Үзшго ю! – гийгэд һарч гүүв. Ардаснь:

– Түнг эмтнч, – гийгэд, Байр көгшн бүсгэхэн хараж бээв. Тиигэд Һалдниг һарч йов гиж бээтл, бүсгэнь мөрнэ хашаһас:

– Бээнэ! Мана мөрн мөн, сар төөлтэ, – гиж бэрклсн кевтэн орад ирв.

– Юн гинэч? – гийгэд, Байр көгшн һарад, хашадан уята элкн өңгтэ күрң мөрэн үзж оркад: – Мөн, мөн! Мини күрң мөрн мөн, – гийгэд, күзүһинь теврэд, толһаһинь илж, саңна, делинь илж, нүүрэн халхднь нааж бээв. Теднэ ардас Һалдн мөрнэ хашад һарч ирэд:

– Мөрнтн мөн ю? – гиж сурв. Юмна түрүнд Байр көгшнэ бүсгэнь:

– Мөн, мөн! Мана мөрн мөн, көөркү Һалднм бурхн гимэр ээлдж эс ю, – гийгэд, нульмсан арчж бээв. Байр көгшн инэхэд, нульмсан арчж:

¹ Төөлг – белг.

² Шуудата – түнгрцгтэ.

³ Хорадан – хашадан.

– Көөркү Һалдн, мини мөриг олж ирэд, хашад орулж оркад, мини толһаг төөрүлж бээхший! – гиж ирэд, Һалдниг теврэд үмсч бээв.

– Жа, Байр аав! Би йовса, ирсн мөрән баллад, күүнд үзгдлго одсв, хар мөрән танд бичэ хальдасв, – гийһэд йовх гитл, Байр көгшн үкс ирж, Һалдна барун һараснь бэрэд авв. Байр көгшнэ бүсгәнһ ирэд, зүн һараснь бэрэд авв. Тедн гер талан Һалдниг татад көдлгж чадлго бээв.

Тиигхин тенд Һалдн мөринь хамahas, яһж олж ирсән келж өгхдән:

– Тана мөриг ямр дүнгән хулхач авч одсн болх? – гихлэ, Байр көгшн медж бөөһэд, хэрү өгч чадлго бээв. Учрнь – хулхачнь амбн санж гидг үгиг келж чадлго, амнась һарч өглго бээв.

– Та ээв чигн – тер, эс ээв чигн – тер, келв чигн – тер, эс келв чигн – тер. Тана мөрнэ хулхачнь – Маңһс амбн болна, – гихләнһ, Байрин бүсгән нүднь гиллзэд одв. Һалдн үгән залһад: – Тер тиигэд күүг ил далдар идж дассн юмн. Тана мөриг бээтхэ, нең олн күүнэ мөриг хулхалулж авад йовулж бөөнэ. Түүнэ нертэ, нерн уга хулхачнь олн бөөнэ, күрэд Сорж да лам бөөнэ гихлэ, та иткнү? Мини үгиг иткшго болвл, Легднэс сурж үзтн! Байр аава! Мөрн олдла гийһэд икэр байрлснь кергго, мөрн бээтхэ, толһаһан яһдгиг бодх кергтэ, – гийһэд, түүнэ учриг гертнь орад сээхн келж өгв.

Арвн негн

Улан хадын ораднь нарн тусч бээх цагт һурвн йовһн күн хөөт сер деер һарч ирэд зерглж зогсв. Тедн барунась чигчэ, нерн уга, дунд хурһн гимэр нег-негнэсн өндршң билэ. Чигчэ хурһн гимэрнь амн дотран: «Юн гидг сүрлг сээхн урһцта хадви! Тохс шовуншң санж!» – гийһэд, бишрн ширтж бээсн дөч эргин насна күн болвл – Һончг болна, тострсн гилгр хар өңгтэ, төгргцр чирэтэ күн. Дунд хурһн гимэрнь нүдндән нульмс авад, Улан хадыг амн дотран: «Юн гидг сээхн урһцта хадви! Хотна захд зогссн манач гимэр», – гийһэд, бишрн ширтж бээсн өтлсн насна күн болвл – Саргн болна, сахл, үснднь буурл орсн, тург өндр бийтэ, оңкр нүдтэ, өндр хамрта күн. Тер хорслтаһар сана алдж шагшрв: – Эзнь би иигэд тенж йовхд Хад үвлзң тиигэд чонын үр болж орксн кевтән чигн, – гиж бээв. Нерн уга хурһн гимэрнь дунднь зогсч бээсн кевтән Улан хадыг: – Юн гидг өлзэ евалтэ хадви? Көөркү Түвшн эгчм энд цүлгдж ирэд, цаһан цасн, көк мөснд хучгдснго, уулд нег үвлиг эс өңгрэв. Эн Улан хад метэр серэ, боса кевтән бөөнэ гилэ биш ю, – гийһэд, бишрн ширтж бээсн күн болвл – Бадм болна. Түүг Тарһн Бадм гидг, махлыг бийтэ, шар өңгтэ күн. Саргн бас нег уда сана алдж оркн:

– «Күн нег насндан һурв сээрэд, һурв муурх юмн» гидг орта үг санж. Би кезәнэ залу дүүвр цагтан байн нертэ, нег хотн хөөтэ, бийдән зөв бод малта эн Хад үвлзңд үвлзж, чолун хаша бэрж, Улан хадын эргд ээврлж, сана амр жирһж бээлэв. Тиигхдән хөөннь өтлсн насна цагтан тавглж тайг тулж, энд-тенд тенж йовхв гиж кен бодсмб? Тиигж бодсн болвл, тер Маңһсин орһулж одсн Борлдан баһ күүкиг некж зарһцад, шал болад, шаран бэршго эс билү би, – гиж бээхд үгинь залһад:

– Тиимэ! Хөөннь иим дүнгин болж одхиг тер цагт та яһж медхви? Үнэртән тесч болшго хорслта керг! Зөв зүүгэрн¹ эрк зөөлһэд авх гиж бээсн күүкиг күүнд булалһж оркад, яһж тесх юмб? Тиигэд та энд зарһцж ядад, хот күртл зарһцж ядад, чидл, чимгән барад зогссн эс ю? Тиигж зарһцсна кихүһэр хөөннь танд гер тэвж, ялд унһаһад хоосрулж эс оркву, тернь баһдад, таниг эндэс көөһэд эс йовулву? Тиигхдән тайг бэрэд тана хө хэрүлж бээсн би хөөннь цергт көөгдж, цергин алв хааж, наснаннь хаһсиг эс барв би?

¹ Зөв зүүгэрн – йосн кевэрнь.

Тедн хойрин күүриг Бадм эс соңсч бээхшн Улан хадыг ширтж бээв. Бадм нүр-чирэһэн арчж бээһэд:

– Иим сээхн һазр-уснаһн салж теннэ гидгчн заһсн уснаһн салһснла эдл болсн керг, – гийһэд зэңгдрв¹. Үгинь залһад, һончг:

– Эндк һазр-усан бидн алдсн чигн болг, тендк тэргин² һазр-усан бидн алдсн чигн болг, үнэртэн уснаһн салсн заһснла эдл болсн керг, – гийһэд сана алдв.

– Зарһцв гийһэд кихү көөж, таниг тийгж тамһлсар барлго, хот күртл зарһцсн Саргниг дахж, мөрн, мөңгэн барсн элмр гиж кихү көөһэд, намаг цергт көөлһсн эс билү! Келэд бээдг болвл, тер Маңһсин келсн, кеснь – тер кевтэн хорн, ишксн мөртнь өвсн урһдго юмн чигн, мини эгч, күргн ах түүнэ ахин хорар тийгэд тарж биш ю!

– Нульмсан унһаснас нудрман зэңгдснь деер, өшө авхин төлө эмд йовх кергтэ гиж Түвшн эс келж ю? Бидн үкр малын киртэ³ бийсэн хамһалж харсч чадшго гиж ю гиж Сэнбайрин келснь бас зүүтэ. Үкр мал чон үзхин тедүд орклдж аарглин, өвдл, сөгдл, уйн мууһан дундан авад, күч сээтэ бух, царнь нег дегцэр чоһыг орклдн мөргж көөһэд, ээлһж зээлүлдг юмн. Бидн ода яһад үкр малын киртэ эс болж чадхви!

Тедн тийгж күүндсэр Улан хад тал одж йовхд Бадм үг, дун угаһар өмннь йовла. Бадм тийгж йовхдан: «Му бэрэ герэрн Улан хадын зүн иргднь бээнэ гисн эс билү? Иргднь өрк ээл бээхлэ, хадын орад каклыг, көглжрһн шовуд яһад жиргж бээхви, зерлг көвүднь яһад эс үзгддвн, түүнэ нохань яһад эс хуцдвн? Алад чилэһн болх ю? Жа, эндэс зулад нүүж одсн болх ю?» – гиж бодад, ус авдг нэрн зам хаалһ деер күүнэ көлин мөр мөрдж үзв. Тийгэд Бадм:

– А, жигтэ юмн, энд ээл эмтн эс бээхшн болад бээдгнь юнви?

– А, жигтэ юмн, – гийһэд, Саргн чигн сежглэд: – Энчн ээл эмтн эс бээһншн эс ю? Яһад иим эжго, ээл уга юмб? – гийһэд алхлж йовв. Тийгж йовад нег юмнд соньрхсншн хэлэж зогсв, өкөж халха өвснэ уңгас көк цоохр эрэтэ китд шаазнгин хамхрха олж авад:

– Мини эцк эмд цагтан цэ ууж бээһн шаазннь билэ. Эзнь аль кезэнэ нас барад, толһан яһнь чигн уга болсн эн өдр цэ ууж бээһн шаазнгин хамхрха хэрнь эндэн бээһэ санж, энүг үзэд, би эцкэн үзсншн болув, – гив.

– Эн Хад үвлзнгиг ода кен эзркж бээхви? – гиж һончг сурв.

– Кен эзркх билэ, одакл Маңһсин ахнь Бардм эс ю, байн мээмэчинд келслгдж, жил бүр долан-нээмн хө авч эс бээнү? Өнгрсн жил байн мээмэчин мал ирсн уга, кесг жилэс нааран энд чон улмж одж гинэ, энд аң, гөрөһн элвг болхас чон хурж ирдг.

Тийгэд күүндсэр Улан хадын иргэр буру эргэд ирхдэн зергдэн чочад, дордоран зогсв. Теднэ хос нүднь бүлт өсрж одхдан шахв. Герин бүүртк ова болсн үмсиг үзэд:

– Ямр ик үмснви! – гиж һончг ам нееж келвл, Бадм уульн гих бээдлэр:

– Геринь түүмрдж оркж биш ю, нег экин омаһас цувад эс һарсн болвчн, нег эцкин үрн билэ бидн, көөркүм тийгэд цаснд мөр уга, цааснд нерн уга йовсн юмн ю? – гийһэд, Бадм нульмсндан күч күрч ядад арчж бээв.

– Тиим биш биз, – гийһэд, Саргн одад, тайгин үзүрэр бүүрин үмсиг хучлж үзв. Һончг чигн одад хучлж үзв.

– Энчн даң шарлжн болн түңгин үмсн эс ю? Гернь түүмрдсн болвл, ишкэ хурмшин үмсн, уһн, термин үмсн болн хээһн тулһин үдл бээмэр эс билү? Түвшнэ бийнь көвүдтэһэн эмд бээмэр, – гиж Саргна келсиг соңсад, Бадм бас хучлж бээв.

¹ Зэңгдрв – уйдв.

² Тэргин – тэрэ тэрдг.

³ Малың киртэ – малла эдл.

– Негт болвл, теднэ бийсинь бэрэд, геринь нүүлж одсн болхнь маһд, негт болвл, герин му бүрәсн болн модан хадд һарһж тэвэд, түнг шарлжинь түүмрдж оркад, бийснь эрс һаңһд һарч йовсн болхнь маһд, – гиж Саргн келхлә, Һончг немэд:

– Тана сүүлин келсншң болхнь маһд, тер тоот бийсинь бэрж авв чигн, геринь нүүлж одад ю кех билә, тер кевтнь түүмрдж оркмар билә. Тиигсн болвл, тана келсншң унын, термин модна үмсн, му, сән хурмш ишкән үмсн, ааһ-савин үлдлнь бээмер эс билү, – гихәд, Улан хадын хөөт сала өөд хэләж: – Тер салан дунд нег ик аһу, экн тал нег ик аһу бээдг, тер хойр аһун алькднь һарснь чигн берк юмн, тедн лав тер аһуд һарч одсн болхнь маһд, – гив.

– Тиигсн болхнь маһд, зуг тер хойр аһуг тедн меднэ гиж ю? Һарч одх хаалһинь меднэ гиж ю? Улан хадын иргәр олин мөр хэләж үзий, өөр эргәнд бээхнь маһд. Хөөт салан булгин уснас ус авлго бээшго, – гиж Саргн келв. Тиигәд тедн Улан хадын иргәр нег эргж, ул мөр хэләж үзв, тендәс йовад, булгин усна көвәд одад, ул мөр хэләж үзв. Тиигәд ямр чигн мөр олж ядад, аһуһин негнднь һарч одсн болхнь маһд, тенд одый гилдәд йовхла, Бадм доран зогсч бээв.

– Теднә яһсинь медлго бээж, һаңһн уул өөд һарад яһна?

– Тиигж болшго, урдар Һалдниг олж золһх кергтә, болзган зөрчж болшго, – гиж келәд, Саргн тайган тулсн кевтән өгсәд йовв.

– Тиигий, – гиж келәд, Һончг ардаснь йовв. Тедн йовсн кевтән салаһар өгсч одад, хамрт һарв. Кедү сер давад, нег салад орв. Тиигәд нег ик аһун амнд күрәд ирв. Йовһн күн босаһар орад одм уудм ик аһуһин амар дахлдн орж йовад:

– Үзцхәтн! Шарлжн өвс девсч эс ю? Тедн энд бээдг янзта.

– Тиимә! Тедн энд ирәд бээж.

– Эндәсн бас шилжж йовсн ю? – гилдж бээв. Һончг үкс одад, аһун иргәс нег юм авад үзв.

– Юнви?

– Нохан хошуна үндсн.

– Цәһин ормд буслһж ууһад бээж биш ю?

– Эндәс йовад бас кедү хонж оркж кевтә!

– Тиигсншң.

– Эн салан экндк аһуд һарч одсн болх ю?

– Тиим болхнь маһд.

– Жа, йов, урдар Һалдниг олж авх кергтә, эсргүцж бослһ һарһна гидгчн наадна керг биш. Чадвл – тер хәргс амбниг мөрн деерәснь татад унһана, эс чадвл – эврәннь толһаһан өгнә гисн үг юмн. Һал уснас хәрдго зөргтә бээх кергтә. Ода үзхнь маһд, зовлңгин захинь чигн үзлго бээж сулрж болшго.

Тедн тендәс йовад, хамр өөд мацж бээһәд, эрә гиж хамр деер һарад ирв. Үзүр болад, Һончг һарч одв. Ардаснь Саргн һарад одв. Хэләж бээтл: – Тер, тер! – гихәд, Һончг һарарн тер сер хамриг зааж: – Нег ноха гүүж йовна, – гив.

– А, тенд бээдг чигн, тер аһуд бээдг чигн.

– Тер нег күн хадас бууж аашна.

– Зерлг әмтн гидг тер көвүнь санж, – Бадм сүвәһән тулж зогсад: – Чолунбат! – гихәд кедү дәкн хәәкрхлә, хадын дүүрән хәңк-жиңк болв.

Нурвдгч бөлг

Налдн

Негн

Көк ташуг бүркэд, көр цасн хурсншц цээж бээх ик хөн болвл – амбн нойна нар зуур идж керглж бээсн сув хөд болна. Белчж бээсн хөөнө захд хөөч залу тайган тулсн кевтэн нүд алдлго холас аашч йовх нег йовһн күүг хэлэж бээв. Хэлэж бээтл, шуд хөөч залуһин үзгүр ирж, тарад идшлж бээсн хөөнө захар эргэд хартлнь шинжлэд үзхлэ, хасг цаһан махлата, ик хар сахлта, нүдндэн хар шил зүүсн сонһн бүдүн күн бээж. «Сонһн жигтэ юмн. Хамаһас ирж йовх кен гидг күнви? Йовһн йовмар күн биш кевтэ юмнви? Нанла ямр учрта болад ирж йовхви?» – гийһэд, хөөч залу улм алң болв. Хөрн алхм өөрдэд ирхд эрэ баргцан¹ таянд:

– Э-э! Чи билү? Хадт шаңл олһж байжулс гийһэд ирвү чи? – гийһэд, царгин оосран тээлэд босв. Налдн ирэд, хойр һаран хам бэрж өгэд:

– Али, авад йов, – гихлэ, хөөч залу ха-ха инһэд:

– Чөткр чөткрэн алулх йосн гиж хама бээх юмб, – гийһэд, Налдниг теврн авв. – Чи минь эмд-менд йовж санж шү. Тенүлчн йовсн күн, чи ю үзж, ю соңссмби? Му йосиг засдг сэн йосн бээдг чигн ю? Чамаг Зууд одж, Дала Ламд мөргхэр йовгчдыг дахад йовж гиж соңслав. Зуг би тер үгиг итксн уга билэв. Тиигхин зуур Налдн үкж гинэ, эжго уулд цүлгдсн экиннь өөр одад, кижг өвчэр үкж гинэ, бэрхэр одсн Балдн нирв үзэд, ээж чочсн кевтэн ирэд гемнж гинэ гиж соңсад, иткж ээмрэд, кедү сөөһин нөөрэн алдсн билэв, кедү өдрин хотан чик идж ядув би. Хөөннь амбна һарһсн зариг соңсад, үксн Налдниг яһж эмдэрнь бэрж ирхви гиж ик алң болув.

– Тиим, үкэд, Номин хаанд одад ирлэв би. Чамаг буру дуудад иржч, дуудж ир гиснь би биш, Бардм байн санж, бас Балдн нирв, Маңһс амбна нерн бээнэ.

Иигэд седклин хань хойр залу күүндсэр сүүлднь Маңһс амбнд болсн хорсхлан күртсэр алхлад, хөөт сер деер һархла, хорма дор көкрж бээсн көк уласна захар амбна яамн цээлзн һарч, амбна нер төриг бадрулж бээхшц сангдж бээв. Тиигхин тенд хойр залуһин сананд яамна бэрлһин үйдк өдр, сармудын өңгрцнь бодгдж, заргдж бээсн күн гидгчн шорһлжн гимэрл нухж, кев цокж, буһш кермлж, мод, чолу үүрэд зөөж бээх мет сангдж бээв. Налдн толһаһан зээлж:

– Иим шил яамн бээтхэ, нег ова шавр чигн уга бээсн малчх ормд² чолун буһшар иим яамн бэрүлнэ гихнь амр ю? «Шавр күнд болхла, ишкэ һасн һуру³ орна» гидгшц, эркин күчэр бэрүлсн шү. Бидн эцк көвүн хоюрн ирэд, көвүннь би аху кегчд буда кеж бээхд эцкм мод, чолу үүрэд үкн гиж бээсн юмн. Тер мет тадн эцк көвүн хоюрн бас көлсән урсхж бээсн эс билү.

– Тиимэ! Тайг Харин малян нүдн угаг юн гихв!

– Маля хату, махн жөөлн болхла, арһ уга эс ю? Цокгдсар йовж заргдхл юмн. Тиигж бүтсн яамн шү тер.

Налдн үгэн залһад, ирсн учран хөөч залуд нууж нөл уга келж бээв. Хөөч залу зөвшэрн чинж бээһэд:

– Чадхла, сэн керг чигн, эс чадхла, толһаһан алдх керг чигн. Эн цагин эркд нам сууснь чигн бөгстэ, толһатаһан бүтн бээж болх ю? Мини ах Дорж ямр бослһ кеж оркад толһаһан алдсмби? Мини багш лам ямр бослһд орлцж оркад, толһаһан

¹ Эрэ баргцан – эрэ гиж.

² Малчх ормд – уул заагт бээх малын идгтэ һазр.

³ Һуру – кемжэн медүлжэх үг.

алдсмби? Шуран күргн Цевг ямр бослhd орлцж оркад, толһаһан алдсмби? Амбна баһ хатна аваль күргнь ю кеж оркад толһаһан алдсмби? Хөөг номһн гийһэд, чон өршэшго, алвт номһн гийһэд, амбн нойн өршэшго болла! Эәһэд, нам бээв чигн – тер, ээлго босад эсргүцв чигн – тер, эәһэд, нам бээх дутман тедн улм дажрх юмн.

– Чини келсн зүүтэ. Мини ямриг сән медхч, бий һанц, ханцн дертэ, хорма орта йовсн нег күн би. Хорсл гидгчн мини чеежер дүүрэд хорн шү болж одсн бээнэ, үзич, – гийһэд, некэ олдндан зах өвриг секэд, нүцкн улан махмудан үзүлэд: – Эн халунд иим дүнгән девлтэ өдр, сариг өнгрэхчн амр ю? Һалдн, чи сана амр йовад бэ, чини закж келсн йосар белн бээж, чикн саг, нүдн хурц бээж бээсв.

– Жа, залу, тиигвл би йовсв, – гийһэд, хөөч залуг ширтж, салж ядсншң үкс гиж һаринь атхв.

– Жа, залу, нанд итк, энд шааж орксн нег һасм бээнэ гийһэд йовад бэ, мини ижл «һэргтәһэс» Көкэ көгшн бээнэ. Чи таньхнь маһд, түүг хээж од, эмгн көгшн хоюрн амбна хойр хора бедиг хэлэж бээнэ, гернь бедин кермин амнд бээнэ. Түүнд кел, тер чамд тус болх. Терчн толһа алдхас ээдго күн. Тиигэд «һэргтә» нер олсн юмн. Тер амбна бульчрха бүкниг тоочн меднэ. Бас чини келж бээсн Цевгин бүсгэ Шура гидг бер бээнэ, түүг олж күүнд, тер бер му сэнгрцгинь уудлн келнэ. Эн өдр тер зовлңгин далад урсх гиж бээх юмн. Бас буһ тежэж бээсн Дава гидг көгшн бээнэ, түүг олж күүнд, тер бас туслхнь маһд. Ик хатна герт заргдж бээсн нег зарц бүсгэ бээнэ, түүг олж күүнд, тер чигн тус болхнь маһд, – гив. – Манж бошхин ормд даңс герт алв хааж бээсн Жав гидг залу бээнэ, туула зүрктэ эмтн. Түүнд белн деер бичэ өөрд. Келн деерән балта нег бүсгэ бээнэ, хоч нернь Һалмн Цаһан, түүнэс хол зээлж йов.

Тиигэд хойр хань залу салж ядсншң сеерэр һарч йовв.

– А, Өндр Хээрхн Ханһа мини! Хойр живрән делэд нисч йовх хан һэрд шовун гимэр, үзич! Юн гидг сээхн үзсклңтэви? Өлкн талнь ноһарад, өрг, альмнь шавшад, аршан уснь цээлзэд, алг цецг һазр хучж эс ю?

– Көвч¹ сээхн ө-шуһуһарнь көнэлтэ му хулха бөгж², алдр аһу бүкнднь алмс, чөткр үүрлсн эс бээнү? Энд нег хулхач бээнэ, өдрэр энд шар шовун метэр бөгнэ, сөөд һарад меңнэ. Түүнэ хоч нернь Тулм Улан болна.

Һалдн тендэс йовсн кевтән кесг боһнь сеериг давж одад, барун уулын толһад улаһад сүүрлж бээсн нариг нарвчлн хэлэж оркн доран суув. Деерэс нег керэ нисч ирэд, тендк бичкн шавр ова деер буув. Түүг үзэд, Һалдна сананд Цевгин үкл эклэд бодгдв. Тер болвл – Цевгин бульш билэ.

Кедү жил урд, яамна бэрлһин эклд, Цевгиг амбна һошхин алв хаахд һарһад, герэрнь нүүлһэд одв. Бүсгэнь Шураг баһ хатна герт зарц кеж авад, бийинь адунд йовулж. Тиигэд сар боллго бээтл, Тайг Харин нег нүднь көкрн хавдрлад, күн үзхин дүр уга болсн бээж. Түүг мөрнэс унад авч оркж гиж келхин зерг Шура домнж оркж гидг үг бээн тарж бээв. Дарунь Цевг адунас дуудгдж ирэдл, нухх ахуд орв. Тиигдгнь Тайг Хар кихүһән Цевгэр һарһх гисн юмн санж. Түүгинь будач болж бээсн Һалдн медж бээсн болхас нег ора һар сулдсн зав чөлөһәрн ахун һазрт Цевгиг хээһэд одв. Цевг һанцарн зуурлдсн бээж.

– Яһв залу? – гиж сурхлань, Цевг хуухан маажж:

– Кеж үзэд уга юмн кецү гидг эн, үзич, – гийһэд кевлсн буһшан үзүлв.

Һалдн үзэд:

– Кеж үзэд уга юмиг кеһэд сурх кергтэ, – гийһэд, Цевгин һарас кевинь авад, яһж кевлхинь зааж үзүлэд, ора сө күртл туслад, үзүлсн тооһинь күцэж өгв.

Манһдуртнь Һалдн һаран сулдхж ядн ора сө будана герэс һарад одж йовтл, өмнэснь Шура гүүж ирв.

¹ Көвч – көк, нигт.

² Бөгж – дүүрч.

– Шура ю чи? Цевг ирвү? – гихин тедүд Шура бэрклн уульж оркв. Һалдн чочж:

– Яһв, юн болв? – гиж сурхла, Шура:

– Юуһинь сурнач, цокад алж оркж, алад, ахуһин һазрт хайж оркж, – гив.

– Юн гинэ! – гихэд гүүһэд күрвл, Цевг сергэд, нүдән неесн бээж. Һалдниг үзэд, һаринь бэрж авад:

– Тайг ирэд, кевиг сән цокж угач, цуһар тааршго, яамна бэрлһнд саад кеж бээнэч гихэд, цокад, иим дүңгин болһж оркв. Тер му санаһар тиигж бээх юмн. Би болшго бээнэв, ода Шураг... – гихэд үгән үргжлүлж чадшго болсн санж. Һалдн эн күртл бодж ирэд, эврән эрк угаһар сана алдж оркн алхлж бээв.

Хойр

Цевгин бульшин тендэс Һалдн чееж дүүрң хорслтаһар алхлсн кевтән амбна тэклһнэ хамр деер һарч одад, нарвчлн хэлэхлэ, тенгрин барун йоралнь улвр шар алтн цацрг татсн бээв. Хар өңгтэ нүдн шилән авч, цаһан махлаһан хоор дарж оркад, хөөт үзг хэлэхлэ, өндр нэрхн орань нарна герлд цээлзж, өлкн хормань ноһарн туньрж бээв. Түүнэ үзсклңгиг бахрн харж, Һалдна чееж уужмдж, тавта гигчэр нег эмсхж авв. Цаарлулн үзхлэ, саглр өндр уласн модна заг завсрар мөңгн цацрг цээлзн, амбна шин кевин цаһан яамн үзгдхшң болла. Һалдна манна атыж, кө хар күмсгнь зэңгдрв. Яамна өмн нег дууна һазр үрглжлн көкрж бээсн девсң деер амбна ээлин цаһан гермүд яралдж бээв. Һалдн доран сууһад хэлэхлән, ээл герин барун талар цувад дүңгэлдж бээсн ик-ик цаһан гермүднь тер маңһсин ик хатна ээл кевтэ, зүн талар цувад дүңгэлдж бээсн цаһан гермүднь түүнэ эрк-берк баһ хатна ээл кевтэ, хойр цува ээл дорк гермүднь – зарцмудын гер болж медгдв. Тиигэд хорслтаһар хэлэж бээхднь хөөч залуһин келж бээсн үг сананднь орв. «Тиим чигн, түүнэ келсншң чигн, мөрнэ моднь тиим хол зээтэ бээдг чигн, нег дууна һазр хол зээтэ бээнэ гиснь докаж¹ келсн биш санж, эннь сүр һарһхин бааш юмн. Учрта, кергтэ болад ирсн эмтн, баралһхар ирсн эмтн мөрән көтлэд, мөңгән өврлэд, холцр бууж, зүркән төвкнүлж, келдг үгән товчлж, бийән ясч авад урдар даңс герт одж, лаңһа² авад, тиигэд одх юмн чигн. Па-па, юн гидг ямбави³? Тендэс мөртәһән нег алхм һазр уралан орж йовх йосн уга, йос алдсн күн хөрн тавн маля цокулж, хөөтэ, мөртэ одж буру эрх юмн гинэ. Па-па, юн гидг эрк зарһви? – гихэд, Һалдн амн дотран шагшрв. – Ээл герин хоорнд күн үзгдхш, наадад гүүлдж йовх көвүд чигн уга. Эәһэд, гер-гериннь үүднэсн һарлго уульж бээсн көвүднь ца амбна Тайг Хар аашна гихлэ, тер доран уульхан уурна гиснь үнн үг бээж. Үкр, туһлын зелнь, хөн сүргин хотнь бас хойр дууна һазр хол зээц бээж, эннь зарц күүнд зовлң немж бээх керг гиснь орта үг! Үнэртән мист наадн, хулһнд үкл мет керг! Согту цагтнь учрсн күн цуста, эрүл цагтнь учрсн күн нульмста һарч йовх юмн гиснь үнэртән олж келгдсн үг бээж». Һалдн эн күртл бодад, ээл үзгүр ширтж бээһэд босв.

Амбн нойн ке сээхн өндр шар цоохр орн деер өдн түнтгиг дурта талдан тэвэд, ташалдж, эрә өндэж, эмсхн шуукрж, өвдг деерән тохгдсн ик цаһан эрвңгән илж, хар сахлан халхин аюһар шувтрж, зүн талан эргж, көл баран шуһу тус цаһан ширдг деер суусн баһ хатнан хэлэв. Тиигэд күрл өңгтэ нүр-чирэднь маасхлзсн илрл һарч, эрә өкәж, хар хурм һосна түрәһэс мөңгн амта хар чагчаг эрә татж авад, илж, зүлгж бээһэд, шуар нүдлгдсн бөгләһинь суһлж ядад, эрә һарһад, зүн һарин альһна хотһран

¹ Докаж – дөгәж.

² Лаңһа – зөвшәл.

³ Ямба – деерлксн бээдлтә.

дүүртлнь насва кеж авад, дорк урлан өртэлһн хавчулж оркад, деерэснь келнэ үзүрэр дарж, урлын нахан бомбалһн, барун талан эргж, дерин шуһу уру нульмж, нийһэд, баһ хатнан бас нег хэлэж оркад, хү, наар гиж һарарн дока өгв. Үүднэс зарц залуг дуудж авад:

– Мэ, тат! – гиж барун көлөн хойр һарарн дөңнэд өргв. Зарц залу хурм һосинь татж бээхд: – Хү, ноха, буда идснго билү, күчлэд тат! Йо, йо! Хү, ноха! Күншң эвтэ тат! – гив. Тиигж бээһэд: – Юн гидг эв-зев уга буг санжви? Иим буг мини үүднд күүнэ төлэ ирж алв хаанав гинэ, үнэртэн санан уга буг санжч, көлдөн татсн царган үзлго көгсэд күрч ирсинь! Эн бугас биш, хөрн тавн ирг хөөг би алдну, ас гисэн алдж үзэд уга билэв, – гиж уурлад, зүн көлөрн ишклэд оркхлань, зарц залу гедргэн сарваһад одв. Сарвлзн босч ирэд, зарц залу барун цохан бэрж илв. Зарц залуһин һарин салаһар цусн урсч һарв.

Тиигхин тенд цаһан ширдг деер зүн көлөн жииж, барун көлөн тэкилһж, ардан орна көл түшч суусн баһ хатн көштлэн инэж, барун талан эргн, жирвһр күмсгэн сертлзүлн, амбн эрэн нег хэлэж бээһэд, сиик санжлһан эклэд тээлв. Зарц залуг һарһж оркад, амбн өмннь бууж ташалдад, баһ хатн талан марзаж:

– «Инэсиг сур, уульсиг сурһ» гидг, чи юунд инэв, һожһнчн көдлвү? Нааран ир, көөркү мини, – гив. Баһ хатн урлан бомбалһад, шордасншң һарч келхдэн:

– Нарн, сар болсн тер дагнян зүүдлсн ю? Аваль хатн амтта гидг, түүндэн од, – гийһэд киитнэр инэж оркн, бас келэд авдг зав ирлэ гиж бодсан илдкн: – Арвн термтэ өргэд түүг сууһад, алтн мөңгн, эрднь бүкнэн түүнд хадһулад, тамһан түүнд бэрүлэд, төрэн түүнд өгч эс бээнү та? Намаг хээртэ үзнэ гидгтн хуурмг үг, тиим эс болхла, мини заксияг яһад келгж эс өгнэт? Һар зуур зардг кедү цевр-цер күүк бас олж өгсн угат, намаг эргцэд бээдгтн – дурлад тиигсн биш, хэрнь бусдас хардад¹ бээдг кевтэт, баһ наста юмн яһж одх болв гийһэдл мини гертэс һаршго эс бээнү та! Эмч ламнр ирэд, судцим бэрхин зуур бас хардад, яһж оркх болв гийһэд, ширтэд бээдг эс билү та? Үнэртэн намаг хээртэ дурта үздг юмн болвл, арвн термтэ ик цаһан гер бэрүлж өгтн, бөжглж², дуулж чаддг өңг сээхн күүкдэс кедүһинь авхулж, мини өөр баран болһж өгтн, цер-цеврэс шалһад кесг зарц бер, күүк авхулж, мини һар зуурин зарц болһж өгтн, эд буйн, адл³ малас өнч салһж өгтн! Эн өдр тана ах өгч ядсн тер хар мөрнэс харан уга⁴ деер хул мөриг авад ирснд байрлн һарч үзлго, хэрнь дурн угатад кив киитн овртаһар мөр күргж ирсн Жавиг эс үзсншң, үгинь эс соңссншң бээхэс баргдшгоһар түүг тиигж генүлвт. «Махна төлэ шор түлгднэ» гийһэд, мини төлэ тер залу тиигж хал⁵ үзсн юмн. Тиим эс ю? Олз авад ирсинь соңсм цацу оошк-зүркнтн делвртл байрлн гүүһэд һардг эс билү та? Баз ах гийһэд, Хаһрха Чикн Манжд хальдж ядн, хорслан Жавар һарһж бээнү та, тиигж бээснтн керг деерэн ик хатнаһн ээж бээһнь тер биш гиж ю? Байн деерэн өнр төркнтэ гийһэд ээж бээх биз. Төр дүргүлдг төркн уга нанар ю кехви та, – гийһэд нульмсан асхрулж бээв. – Тер мөрн кенэ күчэр ирсмб, би тиигж хээкрэд ээлһсн уга болвл, тер мөрэн көтлгж тэвх билү? Өңгрсн жилин һуурснд⁶ һарсн зерлг хар тэмкин цецгиг соңсч, кү тэвэд салһж⁷ авсинь соңсдг болвл, улсин цааж цеерллиг зөрцжч гийһэд сургт татгдх билэт!

Амбна арһнь уга болад баһ хатндан сээрхж:

¹ Хардад – хочлад, харлад.

² Бөжглж – биилж.

³ Адл – олн зүсн.

⁴ Харан уга – теңкэн уга.

⁵ Хал – зовлң.

⁶ Һуурсн – тэрэ хадсна хөөн һазрт үлдсн урһмл.

⁷ Салһж – түүж.

– Мөргн хатн мини, цецн хатн мини, – гийэд магтж, – келгж өг гисичн келгж өгсв, – гийэд эвлж бээв.

Тиигхин тенд даңс герт бичг бичж суусн хойр бичэчин негнь – хөөмрт, негнь – барун бийд суусн кевтэн келсэн арчад, нусан татад бичжл бээлэ. Ноосн бириг чолун янтад ниилүлж бээсн өндр насна хар күн болвл – амбна ик бичэчнь болна. Манжу, моңл бичгиг сээхн бичдг күн, китд кел бичгиг бас сэн меддг күн. Үнндэн амбна сүвч күн билэ. Гижгэн хооран илж, нэрхн хар сахлан шувтрж, барун талан эргн, баһ бичэчэн дуудад:

– Бичж дууссн ю? – гиж сурв. – Али, умш! Соңсч үзсв. Болж уга, болж уга. Амбна сүүлин нег уда кесн харуг немж хуваснго ю? Түрүнк хойр удаһин харуг – бүгд зун цариг даңс герин хару деер немэд бич, керг деерэн даңс герин хару гидгчн басл амбна кесн хару эс ю? Цугинь бүгдлэд ирхлэ, эрэ хойр зун царин хару эс ю? Сумн болһнд эрэ хөрәһэд цар тусх биз, сумн болһн тус сумнаннь харуг немхлэ, эрэ һучад царин хару болх биз, өрк болһнд цацад тэвдг болвл, өркин нежэд бүрү тусх биз, нег жилд нег бүрүһин хару төлхнь юн чигн биш. Амбна бийэснь сурж үзнэ гинү чи? Амбна бийэснь сурад ю кенэ? Сурад му үзснэс сурлго бидн эврэн медэд, хару бүкнинь нутгин харуд бичж оркснь деер биш ю? Энчн амбнд сэн үзгдхин зав мөн. Амбна итклиг олдг эн завиг алдж болшго, энчн бидн хойрин хув-заян ямр болхинла холвата керг. Чи ода күртл иим чухл¹ кергиг медэд уга бээжч, оданас сээнэр медж ав. Амбн нойна нутгин алвна кергэр нег жилд кедү саам хот орсн харуһинь тооллго яһж болхви! Икнкнь яамна бэрлһнд керглсн гиж чи келсн эс билү? Амбн нойн тиим сээхн яамн бэрүлснь бас нутгин нер алдр эс ю? Амбн нойна нерн алдр болн нутгин нерн алдриг яһад салһж үзх юмб? – гиж, баһ бичэчэн бурушан заңж бээтл, амбн дуудж бээнэ гиж зарц хошх орж ирв.

Амбн баһ хатнаннь һундлыг тээлж амрулсн болад, мөңгн амта цөгцэр эрк ууж бээһэд, бичэчнрэн дуудж, барун бийдэн суулһв. Бичэчнриг нег хэлэж оркн:

– Кедүн зүүлин зар зэрлг, зэрлг тушал цугинь бичэд белдсн ю? Өңгрсн нег жилин даңс герин хару болн мини һурвн нутгин алвна кергэр хотл орсн харуһин цугинь негдүлн бичэд, сумн болһнд хуваһад бичсн ю? Али, бичсэн умшцхатн, – гив. Ик бичэчнь күзүһэн барун талан эргүлж, ода медвү, үгчн бээвл, ода кел гисншн, баһ бичэчэн докаһар нег хэлэхлэ, баһ бичэчин шил тасрад одсншн, толһань уру һудыж одсн бээв. Тегэд ик бичэчнь тиигж бодад, тиигэд кевв гийэд амбнд келж бээхд амбн сээшэж, толһа докж, сэн гидг үгиг давтж бээв.

– Бас нег зэрлгиг бичсн ю? – гиж амбн сурв. Ик бичэч бүсин үзүрэр толһаннь келсиг арчж оркн:

– Деедин зэрлг тушал болн тана зэрлгиг тушалын йосар цергин насна эр күүнэ цугинь цергин алв хаадг даңсд орулж бичэд, түргн авч иртхэ, тогтсн өдр хонгас саатж болшго, байна, нойна көвүд, ачнр гийэд оркж болшго, зааж үзүлсн өдр цагас саатдг болвл, деедин зэрлг тушалыг зөрцснд тоолж шиидкнэ гиж бичсн, – гихлэ, амбн бас толһа докж, сэн гих үгиг улм давтв.

Тиигтл Тайг Хар орж ирэд, ямр тушал зэрлг бээнэ гиж бээхшн хэлэж зогсснд амбн түүг хэлэж:

– Манж бошхин бийнь маңдур нарн һархла амжн иртхэ гийэд, Жавд келэд йовул! Йо, чи одж үзвү? Нас күцсн бөдүн цар кедү баргин бээнэ?

– Зу шаху бээнэ.

– Тиигвл, цар авхар ирсн күүнд адг гихдэн тэвн цар туулһад йовул. Дарунь нутгин сумнас хойр зун тэвн бүрү цуглулж авхла, кедү жилин дара² хойр зун тэвн бөдүн цар эс болну, – гийэд амбн инэж бээв. Тиигхин тенд баһ хатна һар деер ус

¹ Чухл – ик чинртэ.

² Жилин дара – жил давхла.

кеһэд уһалһж бээсн бер болвл – Цевгин бүсгэ Шура билэ. Тайг Хариг моһа үзж бээсншң жигтэһн хэлэхэд, өһгнь хүврэд одв.

– Хү, буг болла, – гиж баһ хатн чүүгтэ¹ усиг тэвүлж оркад: – Шура, зуг тиим эриг һолвл, амнд орсн кишиги келэрн түлксн керг болна. Мана амбна ямриг чи сән меднэ биш ю, – гийһэд, келэн һарһж, дор дууһар шимлдж келж бээв. Тер зуур гевш лам орад ирв. Баһ хатн Шурад ю келж бээсэн мартж, шинкн делгрсн цецгшң болад инэж бээв. Гевш лам насва көкүрэн амбнд бэрэд:

– Танд байр күргж ирсүв би, мана үүл бодсар бүтж, тана бийд онцар келсв, – гийһэд дока өгснд, амбн түүнэ учриг медэд: «Одак хойр гелң йовсн кевтэн һавл толһаһинь авад ирж биш ю?» – гиж бодад, хойр бичэч, Тайг Хар цугинь һарһж оркад, гевш ламин күргж ирсн байрта чимэг соңсхар бээв.

Һурвн

Тээз деер тоглыж бээсн жөжг² наадыг соньрхн хэлэж бээхшң удан суусн һалдн көлиннь унтрсиг бас медж уга, эмкэхэн зууж босад, доһлж йовсар тэклһнэ хамр уруд орж, тенд белчж бээсн үкрин сүргин хажуһар өңгрхдэн бөдүн улан алг цариг таяд: – Энчн амбна даллас хоцрж уга шү. Ямр учрар ирж орксмб? Э-э! Арху бошхин шар жиңс зүүһэд, байр кеж йовна гисн эс билү, тиигэд авч ирж татсн юмн чигн! Хээмнь, тер бошхар ю кедгви? Бошх түүгэр ю кедгви? Хээрн цар, эм тежэж бээсн нег царан татсннь, – гийһэд инэв. Бор кецэр алхад, усна көвөдк шагшг өвсн дотраһур одж йовад, тенгр өөд хэлэхлэ, хо бүрүл болад бээж. Тиигэд ус һатлж, Көкэ көгшнэ гер уру одж йовхд ораһин серүн салькн халхинь жөөлн илж, хамртнь соньн сээхн үнр каңнуулж бээв, йовсн кевтэн бедин хорад күрэд ирв. Бедин хораг үзэд: «Бедин хоран кермиг бас иим өндр цокдг юмн ю? Көөркү тер Өлзэтин цусн, көлсиг сээтр сорж биш ю, хойр хаһс³ сар һошхин алв хааж бээхдэн амбнд бедин хоран керм цокж кеснь эн чигн... – гийһэд амндан шимлдв. Керм дахж одад, керм деер һарч, Көкэ көгшнэ герин тусаснь хэлэхлэ, герин туурһин хаһрхаһар түңгин һал улаһад үзгдж бээв. «Хот будаһан шин кеж бээхнь маһд, эмгнь шарлж, түңг үүрэд ора хэрж ирсн болву, көгшнэ бийнь амбна тендэс бас шинкн ирсн болхнь маһд, эн хойр настниг шимж, болд ясн дотрк чимгинь сорж бээх биз! Па-па! Юн гидг Маңһсви? Нүднь шорад эс цадхас ондан юмнд цадшго маңһс чигн...» – гиж бодсар кермиг давад одхла, герин барун өмн бийд уята кевтсн улан үкрнь һалднас чочад босхдан соньрхн хэлэж бээв. Тиигэд һалдн: – Эн өдр мини кермин хайигас татад һарһж өгсн үкрнь эн чигн, түүнэс ондан һазань нооста ноха чигн уга юмн, – гиж сана зовсар герин барун бийэр эргэд, орн тустнь одад, туурһин ээмгин хаһрхаһар бас шаһаһад хэлэхлэ, тулһин амнд сууһад түңг түлж бээсн Көкэ көгшнэ маһмуднь элкн өңгэр герлтж бээв. Киилгэн өлкиннь захар бүслж оркснд арснь хавсна ясндан наалдад хорзаж бээв. Эмгнь көл барана өмн хурс нүдж бээхшң бээж. Тиигтл Көкэ көгшн:

– Яһж? Өвснь сән гийһэд тенд архлж орксн билэв, – гийһэд, хээсн деегүр эмгэн хэлэв.

– Яах билэ, эмнэ хүв тасрхдан күрч, бидн хойрт түүнэс ондан хэлэсн юн бээнэ, түүг авч одад тамин хажуд архлдгчн юнви? Тамд өйэдэд үкүлж болж⁴, эрэ мөч одад⁵ үзв би.

¹ Чүүгтэ – чееньгтэ.

² Жөжг – бичкн.

³ Хойр хаһс – хойр дундур.

⁴ Ойэдэд үкүлж болж – көлврэд үкн гиж.

⁵ Мөч одад – цаглань.

– Ю яһлав, тиигж ю? Яһж татж авсмбч?

– Һарад хэлэхлэ, үкрм бээрндэн үзгдшго болж, тиигэд алдрад йовж чигн гихэд гүүсн кевтэн одхла, туң хайиг тамин тагтнь дөрвн көлнь сарвасн бээж. «Теңгр цокж, теңгр цокж, ямр үүлин үрэр энд авч ирж архлсн санжви!» – гиж бэрклн, иигэн-тиигэн нег хэлэхлэ, күүнэ баран бээтхэ, юн чигн үзгдсн уга. Тиигэд гер уруһан бэрклн гүүвв, гүүж йовтлм, кермин һаза бийэр нег күн гүүж одсншң болв. Гедргэн гүүһэд, нүдэн арчн хэлэсэр одхлам, нег күн хайиг дотр орж, үкрин дөрвн көлиг арһмжарн баглж бээхшң үзгдв. Тиигэд келсн үгм болвл – сэн күн санаһар гихэд күрэд ирсн санжви гилэв. Тиигж бээтл үкриг толһаһаснь өргэд, өндөлһэд ирв. Хайгин ирмэг деер һарад, хойр өврэснь татад һарһж ирв. Юн гидг бөк залуви гиж бишрэд, насчн ут болтха, насн турш амулң эдл гиж йөрэвв, – гихэд, эмгнь келж бээтл, Көкэ көгшн бас:

– Терчн кемби? Чи таньсн уга ю?

– Неринь сурж угав, хасг күншң билэ, цаһан махлата, хар нүдн шилтэ күн.

– Цаһан махлата гинү чи? Өңг-зүснь, төс-бээдлнь ямршң билэ?

– Тург ик бийтэ, өндр хамрта күн.

– Тиигж йөрэхлэчн юн гив?

– Толһа докад, инэмсклсншң болла, тиигэд ирсн талан йовж одла.

– Ямр цаг билэ?

– Үдин өмншң билэ, – гихлэ, Көкэ көгшн алң болж, толһаһан илж, өргнәннь сахлыг шувтрж:

– Һалдниг таньдг билү чи?

– Эрднин гецл ю? Түүг үвлэр кижг өвчэр үкж гиж эс билү?

– Мини үзхэс тиим биш, түүнэ тускар эдл биш олн зүүлин күр бээнэ. Түүгэрнь үзвл, Һалдн үксн биш, эмд-менд йовхшң, эн өдр чини үзсн тер күн Һалдн мөн маһд, түүнэс ондан тиим болмар кен билэ, бүдүн тарһн үкриг гүн хайигас татад һарһж оркдг ондан бөк залу хама бээсмб? Түүг амр эс бээлһхлэ, тиигж чөткрлэд, бийән хуврүлэд йовж эс бээх ю?

– Һалдн мөн гинү та? Тер яһж ээлго амбна эн ээлэр ирдгви?

– Түүнэ яахинь ода деерэн келхин арһ уга. Зуг эн өдр чини үзсн өвэрц күн Һалдн мөн болвл, амбна иргинь малтхар тиигж йовсн болхнь маһд, үнэртэн Һалдн мөн болвл, тер ода манад ирхнь маһд.

Тиигэд Һалдна тускар күүндж бээһэд, көгшн, чочн, үүдн тал хэлэв, эмгнь бас үүдн тал ширтж бээв. Тиигтл үүднд эрэ багтм болад, тург ик бийтэ, цаһан махлата, хар нүдн шилтэ күн орад ирв. Тиигхин тенд көгшнь өдрөһэ чини үзсн тер өвэрц күн мөн ю гисншң эмгэн нег хэлэв.

– Аав, та сэн бээнү? Ээж, та намаг таньж бээнү? Би Һалдн биш ю? Амбна яамн бэрлһнэ цагт будач болж бээхдэн танад ирэд бээдг эс билү?

– Һалдн билү чи, – гихэд, Көкэ көгшн үкс гихэд, һаринь бэрэд авв.

– Өдрэр мини үкриг хайигас татад һарһж орксн цаһан махлата күн чи билү? – гихэд, Көкэ көгшнэ эмгн үкс ирэд, Һалдниг татад үмсч бээв. Тиигж харһад, тиигж мендлцснэ дару сууһад, седклин үгэн эклэд күүндв.

– Жа, Һалдн, сананд уга бээтл күрэд иржч, үкж бээсн һанц үкрим хайигас татад һарһж өгвч, «сэн күн будан деер» гидгшң хээстэ буда һарһж бээтл орж ирвч. Жа, Һалднм, келэд бэ, хамаһас ирж йовснчн энви? Ямр учрар, яһад йовж йовснчн энви? Гегэн цаһан өдрэр гетж, хээж бээсн ээлэр ирх учр юн билэ? Нег соңсхла, зуучлсн кү даһад йовж гинэ, нег соңсхла, кижг өвчэр үкж гинэ, үвл һарад, хавр болж бээхд Балдн нирв, Гилг демч ахта арвн-хөрн күн бэрхэр одад, хоосн ирж гинэ. Ода соңсхла, Һалдн эврэн ирж, учр-йовдлан медүлж, уучлл олж, сээшл автха гихэд, зар зэрлг һарһж гинэ, – гиж келж бээв.

– Хү, көгшн, үгэн товч кел!

– Ачта аавдан эмдин белг, – гиж нег ханз хархж, Көкэ көгшнд бэрв, – ачта ээждэн белг, – гиж эмгнднь альчур бооһад бэрв. Тиигэд өвгн эмгн хойр:

– Сансн үүлчн бүтх болтха, сәксн бурхнчн өршэх болтха! – гихэд, йөрөл тэвв.

– Аав ээж хойрм, тана йөрөлэр болтха!

– Жа, Һалдн, келсәр бә, хама йовж йовнач? Ю үзж, ю соңсвч?

– Келәд баршго керг олн бээнә. Хамгин кецүнъ – мана эндкин нойд, баячуд дегд үлү кетрәд һалзурж бээнә. Яду-зүдү әмтн идгдхд күрч бээнә. Энүг та бас үзж әс бээнг?

– Идгдхд күрсн биш, хәрнъ негт идгдж бээнә. Намаг күртл хату бүлкн гилго зальгж бээнә.

– Тиимә! Цугнь ховдг күн нойн суусна аюл юмн. Би зуульч дахад Зууд одсн угав, кижг өвчәр үксн чигн угав. Зуг хот орж, нутг төгәлж кедсәр әрвн юм үзж соңслав. Харһулад бодад үзхлә, бидн дегд номһн болад ноолгдсар ирж...

– Алж бәәхлә, тиигэд цань ямр арһ бээнә?

– Алгдадл бәәхмн биш, алж бәәһәд алгдв чигн һундл уга әс ю? Бидн негдж босад, Маңһс амбн, Бардм байн, Сорж да ламиг алад тоньһж әс чадх ю?

– Тиигж чадвл, юуһинь келхви!

– Талдан һазрин ядучнрин кеж чадсиг бидн бас кеж чадх. Чухлнь – алгдж, идгдж, даргдж бәәх нутган серүлж, санаһан ниилүлж, нудрман негдкх кергтә.

– Келхчн зүүтә. Яду тоот цуһар нанла әдл болвл, керг амр, зуг Жавшң әмтн бас олн бээнә шү.

– Тавн хурһн цацу биш, әмтнә ухан-санан әдл биш, учр йосиг медвл, әәмтхә күн чигн баатр болж одх юмн. Маңһс амбн болн талдан баячуд, нойдын угиг та сән меднә. Теднә хорта, ялта му кергиг бас сән меднә. Түүгинь илчләд, нутгт медүлвл, тиигэд миңһн түмн күүнә өшрл хорслыг кәдлгәд, негдкж, төмр нудрм болһж болх юмн.

– Орта, орта, тиимәс юн сәәнви? Һалдн-а! Чи намаг иткәд йов, чадвл – мөн ода маңһсиг керчж оркдг санатав. Эн амбн ка зергтә нойна цагт залу дүүвр насндан түүнә зарц һошх болснас нааран әдү дүңгин өвгн болтл түүнә үүднд насан барлав. Түүнә амбн нойнд яһж күрсн, адрг дүүрң адл мал яһж цуглулсн, авдр дүүрң алтн мөңг яһж хурасн, авһа деерән авһа яһж авсн күртлнь сән меднәв. Түүнә иим әмн һазриг меддг төләд намаг тәвшго бээнә. Алхм гихлә – биш, әс алхм гихлә бас биш, зуг аштнь намаг кел таслн алад тоньһхиг кезәнә сүвлж орксн юмн. Үзич чи, Һалдн! Күклим арстаһинь үмтәж, гер шүдим кү цоксн шү, үзич эн.

Гецл йовснасн харлад, ач күүкнәннь нүүрәр ка зерг олсн юмн. Ач күүкән көгшн амбнд баһ хатн кеж мордулв. Көгшн амбн үкәд, бийнь амбна зергд күрснә хөөн жич көвүһән күн дүрәс харһж, мал буйинь эзлж авла. Ач күүкнь яһад үксмб? Түүг герәрнь нүүлһж авад...

Иигәд Көкә көгшн Һалдн хойр өр гегәртл күүдн сууцхав.

Дөрвн

Өндр Хәәрхнә өлкнә нег зураһар хойр күн дахлдн өөд һарч йовла. Кедү алхм өмннь темән шовуншң доңхаж, ханцан тохадан һарһад шамлж, шуңһрцган өвдгтән һарһад имкрж, оошк өңгтә асх чолуг нүцкн кәләрн шар-шар ишкәд, өөд әврж йовснь Һалдн билә. Һалдн хойр кәлән нег тегтрг деер лавлж ишкәд, нурһан һоолж, эрс һаңһ хад өөд хәлэхдән шилнь ардан нуһрж шахв. Зүн һарарн гижгән дөңнж бәәһәд, амн дотран: «Юн гидг сүрлг эрс һаңһ хадви, энүнә альдаһарнь һарад одх юмби?» –

гиж келэд, элкн өңгтэ эрс хад, оошк өңгтэ асх чолу, ноһавтрсн арц, тэвлһиг бишрн хээхж, тенгрт хавшад нисч йовсн бүргд шовуг бахрв. Һалдн генткн сана авсншц ардан хэлэж, арднь дахлдн һарад ирж йовсн Көкэ көгшнд:

– Хү, аав, та һарад ирж оркву? – гив. Эмсхж шуукрснар хажуднь һарч зогсад, ишкэ махлаһан авч, киилгиннь хормаһар көлсән арчж оркад, Өндр Хээрхн һаһ хад өөд хэлэж, сахлан шувтрад:

– А, чавас, залу баһ дүүвр цагт энчн юн чигн биш билэ, торлһн уга, зогслт уга давж һарад йовжл бээсн хад билэ. Нас авч, чидл, чимгм доратж бээсн эн өдр уулын сүр деерлкж бээхшц бээнэ! – гихэд, Көкэ көгшн арһ барсн кевэр инэв.

– Би үүрэд авсв, – гихлэнь, Көкэ көгшн ха-ха гиж инэһэд:

– Тиигснь кергго, тиигж доратад одсн угав, тиим кемжэнд күрсн болвл, амбн хойр хора бедән нанар хэлэлһх гиж ю? Хэләнэ гиснчн керг деерән хаврас намр күртл услж арчлад, хадж бооһад хурана гисн үг юмн. Тиим дүнгин чидл, чимгн уга болвл, күмснэ барул гихэд, кезәнэ намаг девсүлж алх билэ, теңкэтэдән тиигэд «һэргтэ Көкэ» хоч олад заргдж бээх юмн. Үг келндм хорсч, күклим үмтэж, шүдим күүлж эс бээнү? – гихэд инэв. Тиигэд Һалдн бахтн хэлэж: «Юн гидг олмһа үгтэ цецн өвгнви? „Эмэл дор күлг, махла дор күн бээнэ“ гидг эн чигн», – гиж бодад:

– Аава! Альдаһарнь яһж давхви? – гихлэ, Көкэ көгшн бас:

– Ай, Һалдн, халун булмгиг захаснь мерэд иддг, хадын беркиг эвинь олж давдг юмн, – гив. Тиигэд эрс һаһ хадар һарад одв. Цаар тоңһаһад орж йовтл, Көкэ көгшн бас: – Ай, Һалдн, күр-күр гисн нэр чимән соңсгдну, цаачн сүрлг сээхн күркрэ бээнэ.

– Күркрэ гинү? – гихэд, Һалдн ар уру гүүж одад, доран зогсад, сал уру хэлэхлэ, өндрэс цөөлзн бууж бээх күркрән усн үзгдв. Һалдн гүүсн кевтән күрэд одхла, нүр-чирэ өөднь чииглг киитн салькн үлэж, дорас цаһан көөсн бүрглж, соньн сээхн серүн эмсхл эмсхүлв. Һалдн седклдән: «Ямр сээхн үзмжви!» – гихэд бахтж, көвэднь одж түрглү кевтн, уснасьн уув. – Па-па, яһсн киитн уснви! – гихэд, цегән туһлг усн дотр дүрән үзэд соньрхн, генткн сана алдад, ик хар күмсгнь зәңдрэд, өргн тиньгр маңнань атыһад одв. – Хээрн нүдм! – гиж келэд, аран шүднь зууньрад, арвн хурһнь атылдад одв. – Өшө! – гиж ам алдн, нудрман атхж босад: – Эн нүүлтэ йиртмжин үндсннь таслх кергтэ! – гив.

Тер зуур күрэд ирсн Көкэ көгшн алң болж, Һалдниг ажглин хэлэж оркад, түрглү кевтэд, ундан хантл киитн ус ууж авв. Һалдна ардас одад, чолун деер зерглж суув.

– Энд нег хулхач бээдгиг чи соңссмби? – гиж Көкэ сурв.

– О, Байр көгшнэ мөриг авч одсн тер ю? Терчн эврән медэд кесн биш, сүл сүүдрән гидглэ эдл хулхачан зардг юмн. Ик хулхачнь эн амбн болна.

– Тиим, тер хулхачиг эндк эмтн Тулм Улан гиж хочлдг. Тер Тулм Улан деерән амбн нойн ахлачта, доран олн зарц хулхачта болхас хама, ямр-ямр сән мөрн бээхиг тер бүр медх юмн. Сән-сән мөрдиг хулхалулж ирэд, эн Өндр Хээрхнэ өлкнэ ө модн дотр уйж бээһэд, Алг уулыг давулин авч оддг. Алг уулын хөөт белдк нутгт чигн хулхан керг ахлж бээсн ик нойн бээдг чигн. Тиигэд тендэс сән-сән мөрдиг авч ирэд, эн амбнд өгдг юмн. Эн амбна адунь тиигэд түргн өсэд, миһн өнгрж бээхин нег учрнь эн. Энд бас нег гелң күн бээнэ, өдртнь эндэс аһуд бөкэд¹, сөөднь аһуһас һарч ирэд, Сорж ламла хэрц сүлжэ кедг санж. Түүг эмтн Көк гелң гидг.

Энүг соңсад, Һалдна сананд кесг жил өмн нутгт болж өңгрсн нег керг орв. Тернь иим санж. Хаврин цаг билэ, ямр нег гегәнэ чаңзд² гегәнэ саң тогтахар ирж гинэ, амбна зөвшөл болн да ламин бичгтэ гинэ гидг үг нутгт тарж бээлэ. Гегән илтк болж³ гидг үг бас тарад, нутг нег өдр күрэд хурж ирж. Сүмин өмн шарһ мөрнд тер

¹ Бөкэд – бултад.

² Чаңзд – бурхн шажна керг-үүл күцэдг күн.

³ Илтк болх – хүвлх.

гегэнэ хувцн-хунриг залж орксн бээж, нутгин эмтн чиклдж түүнэс эдс авч, күзүн деерэн улан зэнг тэвүлж, арша аршалж бээв. Тиигэд сум-сумар гегэнэ саң тогтхд мал, мөңг өргж бээв, баячуд, нойд хүвдэн мал, мөңг өгч бээв. Тиигэд кедүкн өдрин дотр гегэнэ саң тогтж, хойр хотн хөн, нег хора үкр, зу өңгүрү адун цуглрв. Өргц бэрцин алтн, мөңгн бас асхрн ирж бээв. Хөөннь соңсхла, чаңзд орһж одж гинэ, ик алтн, мөңг ачад йовж гинэ. Чаңзд биш, хулха-зальхаһар йовсн нег гелц санж гинэ, амбнас хуурмг зөвшэлин бичг авсн санж гинэ гисн хов-жив үг һалв дүүрч одсн бээж. Үүнэс көлтэ кедү күн шаргдж, шуургин орад цааж үзсн юмн гиж, Көкэ көгшн келж бээлэ.

Тедн тендэс йовсн кевтэн Харңһуһин орад һарч одхар нег өлкэр эврэд һарч йовв. Мацж эврэсэр Харңһуһин орад һарад одв. Тиигэд үүлтэ теңгр, бүргд шовуг нарвчлн махлалж бээһэд:

– Харңһуһин эрс һаңһд эртни цагт арһмжар орж одад бүргдин жулжһ авч бээсн юмн, – гив. Тендэс барун талан одж, цаһан, улан, ноһан, көк кедү өңгин гүн хавчл уру һарч бээһэд, Көкэ көгшн һарарн уру зааж: – Харңһу гидг эн, – гив. Һалдн үкс гиж Харңһу уру өңгэж¹ хэлэх гитл, Көкэ көгшн үкс Һалдна һар деерэс бэрэд: – Сүрдэд киисч одвза, Харңһу гисн учрнь болвл – хойр бийнь эрс һаңһ, хөөт бийнь бүтү, өмн бийнь задһа гивв чигн уутъхн болхас дораснь хойр көлтн һарч чадшго, һал үдин баргт тиигэд йоралднь нарн эрэ тусдг, тиимэс Харңһу гиж нерлсн юмн, үзвү чи? Дор таг ноһатрж эс бээнү? Тенд ямр юмн үзгднэ? – гиж сурв. Һалдн алц болсар:

– Моогу² мет цаһан юмн үзгднэ. Зуг тер моогу биш биз, моогу яһад үзгдхви? Күүнэ хумха толһан ясн ю?

– Тиимэ! Тер болвл – күүнэ хумха толһа мөн. Эн хумха толһан үлгүриг эн өдр чамд келж өгсэ гихэд, энд дахулж ирсн би. Эн болвл – нег нууц, түүг күүнэ хумха толһа гиж медшго юмн, медв чигн кенэ толһа болхинь медшго. Эн нууциг амбн меднэ, Тайг Хар меднэ, Тулм Улан гидг тер хулхач медхнь маһд. Би болвл, нүдэрн үзсн биш, чикэрн соңссн юмн. Соңссарн келж өгсэ.

– Кенэ толһан яснви? Энд яһад бээх болсмби? Кезэ, ямр цагас авн бээх болсмби?

– Эндэс бүргд шову авлж йовсн нег настн үзэд, нанд келсн юмн. Баргцавл³, амбна яамна бэрлһин цаг билэ. Баһ хатна урдк аваль күргн Цевг яһсинь чи соңссн ю?

– Бүсгэһэн орһулж одхар завдж бээтл, бүсгэнь келэд бэрүлж оркж гинэ, хөргдж бээсн герэсн зулж одж гинэ гиж бээсн юмн. Зуг тернь Тайг Харин сүвлж кесн арһ тедү юмн санж, – гив.

– Цевг болвл – дунд зергин байн күүнэ һаңц көвүн билэ. Эцкнь бичгтэ, номта бээж, хавц зерг олсн күн. Цевгин бийинь гивл, зөв тавин нурһта, кевлүн сээхн, цова серглц залу билэ. Тиигэд үр ханьмуднь түүг Орчлңгин Сээхн Миңгъян гиж шоглдг. Эцкнь эрт нег күүнэ һаңц күүкнд эрк зөөж худ болад, хөрн наста цагтнь герлүлсн бээж. Эцкнь нас барсна хөөн буйнь баргдж доратсн болв чигн, эр эм хойр эв орута сээхн эмдрж бээсн юмн. Тер үйд Тайг Хар амбна заксн йосар өңгтэ сээхн бер, күүкдт нүд оркад йовдг санж. Нег өдр Цевгин бүсгэг үзэд, үнэртэн гегэнднь аду манм, герлднь үүл бэрм һо сээхн бер санж гиж амбнд одж келж. Амбн соңсад, Цевгиг һар зуурин бичэч кенэ гиж герэрнь нүүлж одж. Цевгин бүсгэн һо сээхниг үзэд, амбн һөрдж⁴ Калмн Цаһан гидг бүсгэһэр дамжулад, эр эм хойрин завсрт

¹ Өңгэж – күзүһэн сунһж шаһах.

² Моогу – теңгрин ки.

³ Баргцавл – кирцхд.

⁴ Һөрдж – ховдглж.

хутхар тэвж, тедниг керүүл-цүүгээр бөөлж, Цевгт хулхан гөр нааж, орж зулхднь күргж. Тиигэд эр эм хойриг салж оркад, кедү сар өңрснэ хөөн бийнь хар күчэр бах хатнан болж авсн юмн. Хөөннь Цевгин бүсгэ меклгдсндэн гемшч, аваль күргндэн кел күргүлж, үгэн негдкж орж зулхар бөөтл, амбн медэд, тер бүсгэг цаажли сурад бөөж Цевгиг тосх назраснь бөрж авсн юмн.

Эн күртл Көкэ көгшн келж бөөтл, Һалдн тесвр алдад:

– Юн гидг килнцтэ кергви! – гив.

– Энүг килнцтэ керг гинү? Үүнэс күнд килнцтэ үүл йовдлын үлгүр бас бөөнэ, – гив, нег күүкнэ учрлыг бас келж өгв.

Тавн

Харһуһин арин нег зураһар урудн орж йовхдан Һалдн орж өңрсн хурин өвснэ чиигэс хөрглн, хойр шунһрцган бүдүн хуйдан һарһад имкрж, нэрн жим хаалһар урудан Харһу үзг орв.

Орж йовад Һалдн доран зогсч, һал ора деерэснь шарж бөөсн нариг нарвчлн хэлэж оркад, амндан: «Үүлнэ цааһар һарсн хар үүлн гидг эн чигн», – гив, барун һарин альхарн маңнаннь көлсиг шувтрн арчв. Тер зуур бөк гидгчн бүдүн өвснд бүдрнэ гиж Көкэ көгшн закж келсн үгнь чеежднь давтгдж йовв. «Тиимэ! Тер Тулм Улан гисн хулхач амр биш болхнь маһд, меддго һазр, таньдго нутгт ирж, эжго уулд бөгж хулха кенэ гихнь амр биш. „Дав деер сандрж, керг алдж үзэд угав, даван деер хальтрж, кел алдж үзэд угав“, – гиж Тулм Улан келж биш ю. Тиимэс тер лав ухата, сагта, утхта, селмтэ элмр болхнь маһд», – гиж Һалдн кичэсэр¹ йовв.

Зураһар урудн орж йовад, нааран-цааран йовв. Өндр харһан орад хойр шаазһа эргцж, шаг-шаг гилдж бөөхиг үзэд, доран зогсч шинжлв. «Үүртнь моһа орсн болх ю, эсклэ зерлг мис һарсн болх ю, эс гиж тер модн дорнь тер хулхач унтж кевтх ю, юн гивв чигн учр уга шагшч бөөшго», – гив хэлэж бөөв. Һалдн тиигж йовсар булгин уснд ирж сууһад, киитн булгин уснас ундан хантл ууж авв. Тиигж суухдан Һалдн басл тер шаазһаг ажглж, Көкэ көгшнэ эмгн үсэр нухж, тосар элдэд болж орксн тоһш боорцгиг уснд девтәһэд идж суув. Һалдн генткн мөрнэ түргсн дүүрә сонсад, боорцган бәрсн кевтән босч: «Эн эжго уулд ямр мөрд бөөнэ? Тер модн дотр түргсншң эс болву? Жигтә юмн. Хойр шаазһан эргцснь учр уга биш санж», – гиж бодад, боорцган товртан дүрж оркад, тер үзгүр йовв.

Одж йовхин зуур Һалдн бас: «Байр көгшнэ мөриг авч одад, ө-модн дотр уйсн болх ю, энд ондан бас кенәннь мөриг хулхалж ирэд уйсн болх? Тер хулхач серүн бөөсн болвл, намаг үзсн болхнь маһд, нөр алдсн болвл, модна дор сүр суха болад унтж бөөхнь маһд, – гиж бодхин хамт сананднь бөк гидгчн бүдүн өвснд бүдрнэ гиж Көкэ көгшнэ сурһсн үг бодгдж, шаазһаһас саг, буһас болһамжта йов гив хэлэж бөөхшң билэ. Тиигэд Һалдн тер һазрин дам бөөдлиг ажглн хэлэж авад, нег зураһар бөкәж² йовв. – Кермжән негн биш, хойр хулхач тенд серүн бөөсн болвл, негнь барсшң, негнь өтгшң дөврн ирсн тер цагтнь хав алдж, хад мөргж үкхн угав, тиигдгт күрдг болвл, Һалдн нерән алднав, – гив таһрглж бөөхшң бөөв. Тиигэд Һалдн һазрин дам бөөдләр бөкәж мөлкж, агчмин зуур цагдул³ модна захд күрэд одв. Цагдул модна бут дотр йовһн сууж, харһа модна бут уру ажглн хэлэж бөөтл, шарвадсн мөрнә сүл үзгдэд одв. Мөрн бөөхнь бөөв чигн, бөөдләрнь үзвл, сул мөрн биш, уята мөрншң, зуг нег мөрн болву? Кедү мөрн болв? Тер хулхачин кел мөрн ю? Эсклэ ондан мөрн ю?» – гиж бодад, тендэс һарч, модна бут дотр күрэд одв. Хойр күүнэ тевр күршго нег бүдүн харһа модна ардас хэләхлэ, һурвн мөрн уята бөөж.

¹ Кичэсэр – болһаж.

² Бөкәж – өкәһэд.

³ Цагдул – модна зүүл.

«Энчн хулха-зальха хурвн толһа ниилж авад, унтж кевтх юмн ю, – гийһэд, мөрдиг ажгхла, хурвн мөрнэ негнь тохмин ормарн көлстэ бээв, – тиим чигн, хойрнь хулхалад авч ирсн мөрн чигн, кен-кен гигчин мөрн болв? – гиж лавлж нег хэлэхэд, савһр делтэ, хар делтэ мөриг таянд: – О! Тер гелңгин мөрн чигн, кедү согту йовв чигн, алдл уга көлднь төмр туша тэвдг эс билү, сөөд һарад кедү хэлэдг эс билү? Тернь Борлдан гелң Осрин үүлн бор мөрн санж шү, түүнэ мөриг яһад хулхалсмби? Балдн нирв хулхалулж өгсн гиж ю? – гийһэд, мөрдин өөр күрэд одхла, тохмин ормарн көлстэ бээсн элкн өңгтэ күрң мөрн чонын хойр чикэн хээчлэд, түүнлэ сээхн зооһан хоталһн, туг сээхн сүүлэн савад, өмн хойр туруһарн һазр чавчад, уудан кемлэд, эрэ тесч бээхшң бээв. – Па-па, сүркэ мөрн! „Хулхач залу мини мөр шалһна, аңһуч залу бу шалһна“ гидг эн чигн», – гиж бодад, ардан эргж хэлэхлэ, нег модна ацд өлгөтэ хар көкүр үзгдв. Үкс одад, модна ацас авхла, көв көңгн¹ бээж. «Энчн хоосрулн ууж чигн», – гийһэд зээлж үзв. Бөгләһинь авад үнрчлж үзхлэ, саалин биш, хар эрк чигн, тиигэд энчн хамаһан авч кевтх юмб гиж нааран-цааран хэлэж, илгн хар даальң бас өлгөтэ бээхиг үзэд, һазаһаснь дарж үзхлэ, нег толһань хоосн, нег толһаднь баахн күмсн бээхшң билэ. «Тулм Улан гидг эн луусин бийнь хама одсмб?» – гийһэд, цаарлн гетэд үзхлэ, бөкр модна дор нег күн унтж кевтхиг үзв. Ик хар эмэлин накуг дерлсн толһаднь нарн тусад, нүр-чирәнһ улим улаһад көшч одсншң билэ. Гүрэдән дээкрэд ширлдж одсн гижгән ораһад, барун цох деерән хавчулж оркж, торһн боодгин цацгнь барун чикинь бүтэж оркж. Мах идж, эркән ууж бээһэд унтсн боллта, ик хар ханжал утхан барун һартан бәрсн кевтән кевтнэ. Зүн һар дорнь хөөнэ өвцүн кевтнэ. Чеежнь секэтэ, хойр оочарнь тәмкин өңгтэ шүлсн һоожж бээнэ. Тиигэд эркин, тәмкин жигтэ му үнр каңкнж бээв. Һалдн түүг дөөглсэр мусг инэж, амн дотран: «Тенүл күүнэ диважин гидг эн чигн, хулхач күн тиигэд иигжл эмдрдг биз, – гиж бодхла, сананд Сорж да ламин эмдрлин бээдл бодгдж: – Эн күрәһин да лам би гиж күүнд эдс өгч бээсн тер һарарн энүнэ күргж өгсн хулхан үкрин махиг барад идж эс бэәнү, тер мет тер һарарн арвн хар нүүлин цугинь кеж эс бэәнү», – гиж бодад, генткн сана авч, иигж санамр болж болшго гиж, көлин үзүрэр семәркн ишкж одад, толһа деернь йовһн сууж, һараснь хар ханжал утхинь авв. Тиигэд бас ик хар эмэлин һанзһас хар килһсн арһмжинь авв. Тиигэд хойр көлинь шилвәрнь баглад, арһмжин нег үзүриг бөкр модна ацд өлгэд, зурһан талта маляһар цокад оркхла, Тулм Улан гисн хулхач бәрклж сарвлзн серэд, моднд көләрн дүүжлгдэд одв. Өрчнь маляд шу цокгдсн болхас цусн һоожж бээв. Һалдн түргхнәр хойр һаринь арднь тэвэд, күлэд авв.

– «Кесн үүл эзән олна» гидг эн, эн өдр мини һарт орвч, өдрчн иигэд дуусв, шорачн энд киисв, – гихлэ, Тулм Улан:

– Чамаг баргцаһад медж бээсн би. Чи болвл, дөрвн эрин бөктэ, дөчн эрин зөргтэ сохр гецл Һалдн мөн, чи эн өдр намаг күчэр биш, арһар авлач. Арһ уга, эркин хорн болла. Жа, Һалдн, чи намаг иигж зоваснь керг уга, нанас авч ядсн өшәчн бээх уга юмн, бидн хойр ижл әмтн болхас нег-негән иигж зоваснь керг уга, алдг болвл – зовалго түргн ал, тиим биш болвл – зовахан бэ. Би чамд тус күргж йовсв, хөөннь амбна бас нег тайгнь болад хатрж йовсн цагт чамд сән мөр авч ирэд унулж бээсв, сән тарһн үкриг авч ирэд, өөк өмкүлж бээсв, – гив.

– Би болвл, чамла ижл тиим әмтн биш. Хөөннь тер амбна тайгнь болад хатршгов. Әмдин зовлң бичэ үзс гивл, мини сурсн бүкнд үнн хэрү өгч бэ.

– Оошк, зүркм әврэд, амарм һарч одн гиж бэәнэ. Алдг болвл, иигж зоваһад ю кенәч, уусндм ус келгэд ю кенәч, тусин хэрүг хорар хэрүлж чадшгов. Тиим күн биш би, тер амбна тускар юм сурад кергго, нег амн үг келж чадшгов, алдг болвл – түргн ал, – гийһэд келж бээтл, Һалдн киитнәр инәһэд:

¹ Көв көңгн – гийгн.

– Тиигж чадну чи? Ачинь тусар хэрүлж чадну чи, тиигэд зовлң дааж чадну чи? Эн болвл, чини үзх зөвтэ цаажин наад захнь болна, чи чаддг болвл, эркэ хурхан позалһад, эр санж гийһэд магтсв, – гив. Тиигэд нег һанз тэмк татх болтл, Тулм Улан йо, йо гийһэд йоолж бөөһэд:

– Чадшгов, сурсн суртгчн хэрү өгсв, медсэн келж өгсв. Би болвл – Алг уулын ца бээдг алдр ик нутгин күн билэв, эмнэ арһд иигэд хулхаһар йовлав, бүсгэ, көвүдм улан нүцкн бээнэ. Теднәннь төлэ эн өдр чамд үннэн келэд, уучлл һуусв, – гийһэд һуув. – Харңһудк хумха цаһан толһан үлгүриг нүдэрн үзсн керг биш, чикэрн соңссн би.

– Чи бийэр орлссн болхла, яһад нүдэрн үзсн керг биш болхв? Чи үннэн келшго болвл, үклин мууһар үкнэч, күүнд үзүлсн зовлңгин зууна нег хүвинь чигн үзэд угач!

– Үннэн келсв, – гийһэд, – амбна баһ хатна аваль күргн Цевг гидгиг сө авч һарад, тушата күлэтәһәрнь нанд дүрүлсн билэ. Тиигэд би Харңһуһин орад авч ирэд, харңһу уру хайсн юмн... – гив.

Зурһан

Тулм Уланиг бэрж авсна хойрдгч өдрин өрүн Көкэ көгшн Һалдн хойр бас Харңһуһин Өндр Хээрхн өөд хойрдгч уда һарч йовла. Эн саамд хөөч залуг бас дахулж, һурвулн дахлдн цүврлдэд одж йовла. Ода ямр бачм учрар Харңһуһин ора өөд һарх чухлта болсөмб? Өмн уда һарад, Цевгин ясиг олж үзлэ. Тулм Уланиг бэрж, нутгин нег аюлыг эрлһв. Тиигхдэн Тулм Улана амнас Цевгин нүүлтәһәр алгдсна учриг медснлэ хамт хамгин чухлнь – Маңһс амбна болн Сорж ламин хорта му сүмснь эндк Харңһуһин хадд бээх нууциг медж. Тиигэд Тулм Уланиг күлж тушад, экиннь бээсн аһуд оркж, экдэн закж оркад, Харңһуһин хаддк бас нутгин нег аюлыг, онданар келвл, Маңһс амбн болн Сорж ламин хорта му сүмсиг сөнэхәр¹ Көкэ көгшн һазрчлн одж йовснь эн бээж.

Тиигвл, тернь ямр дүртэ юмнви гивл, эндкин нег эрсин аһуд шинэс илдксн нег «хүвлһән» болн түүнэ хойр «сөөвң» бээдг чигн. Энүнэ тускар Тулм Улана амн өчг² Һалдна сананд орад, генткн инэд алдж: – А чавас, одаһин эн делкэд иим домг бас үүсдг болна! Яһсн генн номһн эмтнви, көөркс, – гийһэд шагшрв.

Эн домг үлгүр иигэд үүсч. Нег ээлд тенүчлсн нег көвүн заргдж бээж. Барг нээмн нас күрсн, цурдһр гестэ, ик һавл толһата санж. Хөөт экиннь халас зулад орһж тенүчлн, ик өгснднь хонад, баһ өгснднь үдлэд заргдж, эмән тежэж йовж.

Генткн нег өдр тер ээлд хойр гелң орж ирэд, ик барана өмн суусн герин эзниг хэмэлх чигн угаһар, көл барана өмн суусн бүсгэг үзх чигн угаһар шуд барун хасвчд һар теермәр талх татж суусн зарц көвүнэ өмн одж, нег зерг шинжлн үзэд, өмннь намчлн мөргж унв:

– А, хүвлһән мини, уучлн сойрх! Тана цол юн билэ, ээлдн хээрлтн!

– Мини нерн Нимэ, – гихләннь, өврәсн ик шар хадг һарһж делгн татад:

– А, деед ик хүвлһән мини, мөн дүрдән тохрж хээрлтн! – гийһэд савачлн мөргж, на-ца саң тэв гиж, герин эзиг бүр ухань һартл сандрулв. Тиигтл гелңнь даальңгасн эвкэ боолһата шар улан өңг бүрин хувргин хувц һарһж бәрэд келхдән:

– Деед ик хүвлһән мини! Бидн ута Зууһин орнд күрч, богд Дала Ламин ээлдхләр таниг залхар хээж ирсн билэ. Ээлдсн темдгин йосар Өөрд моңһлын орн бүкнәр ирж хээж йовсар, энд тавн өңгин солһн татсар танд баралхж ирләвидн. Мөн дүрдән тохрж хээрлтн! – гив.

¹ Сөнэхәр – хораһар.

² Амн өчг – өгсн үг.

Герин эзн эр эм хойр тенд өнг зүснь үмсн болад: – Алдс болв, алдс болв! Эс медхин үүлэр таниг дамнж нүл кевв би, уучлгн! – гийгэд, чичрн дагжад мөргжл бээв. Тийгтл хар саната нег гелннь герин эзнэ ханцнас татад: – Хоосар мөрглго, бэрц бэрэд мөрг, – гив. Герин эзн сандрн, авдран уудлад, хадлсн тавн лаңгин чикт (цаһан мөңгөн) сээр хадг деер тэвэд, өмннь тэвж мөргв. Иигэд тенүл көвүн Нимэг хүвлһнэр залж авад, эндкин аһуд авч ирсн санж. Эндэн тернь хүвлһн чигн биш, зөвкн тер көвүнэ ик һавл толһан яснь Сорж ламд кергтэ болсн учр юмн санж. Һалдн эн күртл бодад иртл, негт хадын сер деер һарч ирсн бээж.

Хадын сер деер ирэд зогсс гийгэд амр авхин зуур Көкэ көгшн хадын зура уру зааж:

– Ода таанр мини ардас дахх кергтэ, мини ишксн мөриг алдлго лавлн ишкж йовцхатн, көл алдгсарл эн беркд һульдрж үкнэ. Уру хэлэж бас болшго, сүр татна, – гиж закад, амн дотран нег юм умшч, хадын зеегэр дахулн йовв. Иигэд хадын ө сеvig тамтрн йовад, хойр эгц беркиг менд өнгрж зогсад, Көкэ көшгн зааж келв:

– Эн өмнк түлкц түнтгриг өнгрм цацу цаад бийднь аһуһин амн үзгднэ. Ода, Һалдн, чи түрүл, чини нүдн хурц, эрвс гисиг алдлго, сервис гисиг өнгрүллго ажглн йов. Бидн ода аһуһин зүн оочар одж йовх юмн, эн керц хаалһиг күн медшго, тер хойр гелц чигн медшго. Тедн зөвкн барун оочарнь арһмжар мацж бууханл меднэ. Мадна баргцснар болвл, эндр Көк гелц аһуд эс бээхнь маһд, тер Сорж ламд сө одсн кевтэн эргж ирж амжад уга, энд ода Нимэ болн Хар Сахлт хойр бээх юмн. Зуг Хар Сахлтнь гешүн түүж, гесэн цадххар һарч одснь чигн маһд, – гиж келэд, Һалдна ардас дахлдн түлкц хадг эргэд одцхав. Аһуһин амнд өөрдж одад, Көкэ көгшн бас «зогс» гиж Һалдниг татж келв:

– Тер аһуһин амндк торһн элсиг үзвү? Чи бээжэ, би одад, мөр шинжлсв, – гиж келэд, сем-сем алхж одад, шинжлн үзэд, ардан дайлв. – Үзич, нүцкн көлин мөр эс ю? Шинкн һарч одж, барун көлин мөрнь хурһна мөр уга мухр эс ю? Мөн, тер доһлн Хар Сахлтын көлин мөр мөн.

– Тиим санж.

– Тиим болвл тер көвүг һанцарнь сул оркшго, лав күлэтэ, тушата бээх юмн. Эн өдрин арвн тавна сар һархла, зерг хүвлһн төрлэн олна гийгэд гендэд сууж бээхнь чигн маһд. Һавлан көрэдүлхэр бээхэн тер яһж медхви, көөркү.

– Би орад үзэд ирсэ?

– Орвл, орад үзэд ир, бичэ уд, Хар Сахлт ирх цаг болж бээнэ, – гиж закад, чолуна ард бөкв. Һалдн аһуһин амиг нег шинжлэд:

– Энчн Бардм байна догшн хар буурин амншц санж, – гиж келэд, аһуһин амар орв. Орад үзхлэ, икл у көндэ аһу бээж, барг тавн зун хө сул хотлмар болн доркн хогта санж. «А, эрт дэн-дажна цагт энүнд эмтн малан хорһдулж бээсн гидгнь үнн үг санж», – гиж бодад, деевр өөдн хэлэхлэ, күн ээм шовһр хар хад арзаһад уру унмар бээв. Цаарлад кедү алхм цацу шов-шов гих усна дусалын дүүрэн соңсгдв. Цаарлад орхла, мелтнсн цегэн усна тогтал үзгдв, аһу мухрдад, хойр талан көндәрсн бээв. Ажглад үзхлэ, зүн көндэд гилс-гилс герл үзгдв. Гетж алхсар одхла, хадын тегтр деер зул асаж, зулын дор һавл толһата көвүн гилц-гилц гийгэд зэмлсн сууж. Һалдниг үзэд, ширтн бүлтхлзв.

– Энд ю кеж бээх эмтнви чи? – гийгэд сурхла, бас үг, дун уга бүлтхлзн ширтв. Улан торһн лавшг деер шар торһн күрм өмскж, цаһан ширдг деер зэмлүлэд, хар ман эркиг һууртнь өлгүлсн бээж.

Һалдн бас дөкэд:

– Хү, чи энд ю кеж бээх эмтнви? – гихлэнь, тийгэд бичкн көвүн:

– Би хүвлһн болна.

- Тиигэд энд ю кеж суух юмб?
- Хүвлһнэ төрл олж, ширэд залгдхиг күлэж бээнэв.
- Кезэ, ямр цагт ширэд залгдх юмнви?
- Дүүрч сарин герл дор.
- А, тиим ю? Хүвлһн бурхн ю чи? Көлдчн юнви? Көлдэн юн гинһэд төмр гинж тэвүлж орксмбч?
- Хүвлһн бурхнд шулм, чөткр харш юмн, энд шулм, чөткр ик гинэ, тиигэд гинж тэвүлв.
- Энд һанцарн бээх юмн ю?
- Уга, мини хойр сөөвч гелң бээнэ.
- Тер хойр сөөвчн хама одсмби?
- Негнь өцклдүр ора йовсн кевтэн ирэд уга, негнь гешүн түүж ирхэр һарч одла.
- Намаг таньл уга бээнү чи?
- Нег һазр үзсншң болад бээнэ.
- Үзсншң гинү? Чамаг цокж бээсн күүнэ һартас алдулж авад, нусн-нульмсичн арчж, һартчн боорцг бэрүлж, энүһэс хооран бичэ хулха ке жу, күүнэ будана герт орад бичэ хулха ке жу, геснчн өлсхлэ, сурад ид жу гиж закад тэвсн күн би биш ю, – гихлэнь, көвүн өкс гинһэд:
- Чини нериг Һалдн гиж бээсн. Һалдн ах-а! Эн өдр энд яһад ирсмб, мини эдст күртхэр ирсн ю?
- Һалдн тендэс эргэд һархин зуур бичкн манж көвүнд санань зовж: «Көөркү, көөркү, эн асхн һавлан эмдэр көрөдүлхэн тер яһж медхви, чавас», – гиж амндан келж бээһэд, Һалдн генткн доран зогсад, чинңж бээхд у-у гисн шар шовуна дууһар күн ирж йовна гисн дока өгч бээхиг соңсад, һэ-һэ гиж керэн дууһар би медлэ гисн хэрү дока өгэд, нег чолуна ард сууһад гетж бээв. Тиигэд сууж бээтлнь, түш-түш гисн нүцкн көлин аньр-чимән һарад, аһуһин амар нег күн орж аашна. Нег сүүдэн һосан теврж, нег сүүдэн гешүн сүүвдж авч. Урлдан кирмг хар сахлта, үрчһр нүүртэ, теглг нурһта махльгцр гелң өнгрж һартл, Һалдн эрвс гиж босад, эр барсин шинжэр далынь балв атхж авад, түш гитл түрглү хайв. Сарвлзн босх гитлнь даларнь девсэд, һазрт кевлж оркв. Тиигэд көл, һар дөрвинь татад, сээр деернь күлж бээтл, Көкә көгшн гүүж ирв. Тедн хэлэж суутл, Хар Сахл эмсхлж шуукрад:
- Эм авр, эм авр, – гиж оркнр уульхд Көкә көгшн хорслан дарж ядн, бөгсәрнь ишклэд:
- Чи, буг, эн аһуд юн гиж йовхви? – гиж сурв.
- Бичкн манжиг хадһлж бээлэв.
- Эмнчн кергтэ болвл, чи энд ирсн учран болн ондан медсэн тер кевәрнь келж өг, – гив. Көкә көгшн немэд: – Тер кемб? – гиж ишклэд, Һалдниг үзүлж: – Һалдниг соңссн ю? – гиж сурв.
- Сонслав, медсэн келж өгсв, эм авртн, – гинһэд уульж бээв.
- Эн көвүг энд авч ирэд тушч орксна учр юнви?
- Һавлын ясинь авхар авч ирлэ.
- Яһж авх юмб? Юунд кергтэ юмби?
- Эмдәрнь көрөдж авх юмн, эн манжин толһан һавлнь онца ик, тиимэс Сорж гөңгә маднд даалһв. Нутгин үзл, олна соңслас зээцж, эн аһуд ирж, түүнэ даалһвриг бүтэх болсн юмн. Иим һавлын ясиг увдислн сид бүтэж мөңглэд тэввл, амбна кишг-буйн хурна гиж зэрлг болж.
- Көк гелң хама одв?
- Сорж гөңгәд одж зэрлг күртэд ирхэр йовсн.

– Сорж лам чамд ю өгх болсomb? Маңһс амбн чамд ю өгх болсomb?
– Хүвлһнэ сэкүс буулһж, олнас орсн өргц бэрцин хаһсиг маднд өгх болла.
– Өлзэтин күүкн яһж үксomb?
– Өрүн бишэр гестж, ичхлэрн, байн хорлсн гиж соңслав.
– Бичэ худлар чальч! Бидн негт медсн юмн, эмичн тэвх гиһэд келүлж бээнэв, эсклэ чамаг Харһуд шивнэ, – гиһэд өндглзв.
– Уга, уга, үннэн келсв, Тайг Хар хор уулһад алв, нанар эмчлүлэд хорн эм уулһв...

Арвн тавна сарин герлэр ик аһуһин амн аңһаж, шүдн соянь гимэр юмн арзалдхшн оңһаж бээв. Амн деернь арцин бут сөрсэлдж, үкэрин чинэн чолун энд-тенд тонталдад харлж бээв. Чолуна уңгд кедү күн бөгж сууна, һалдн чолун деер түрглү кевтсн кевтэн эрс гүн уру хэлэж бээв. Тиигэд хэлэж кевтхдэн ард чолуна уңгд суусн эмтнэ үгиг чиңнж бээв.

– Хү, нүүлтэ гелң, иигж суухдан чи ямр юм бодж суунач, – гиж толһаһарнь худрад, Көкэ көгшн сурж бээв. – Чи басл му арһ бодж сууну? Мана закж келснэс нег амн үг буру келдг болвл, му санаһар ямр нег дока өгдг болвл, эврэнчн сүвлсн нүүлтэ үүлиг бийдчн үзүлх болна, чини белдсн йосар һавлычн көрөджд алад, Харһуд хайнавидн, чи ода медж орк. Эмдин зовлң бичэ үзсв, авргдл олсв гиж бодж бээвл, чи кеж ирсн хорта үүл йовдлан бодж үз! Арвн хар үүлин цугинь кеж ирвч! Амбна нер кеж, Тайг Харин даалһврар Өлзэтин күүкиг хор уулһж алвч, эн болвл – нег ялчн болна. Амбна буйиг зузарулхин төлэ Сорж ламин даалһврар Нимэ көвүнэ һавлыг тээрч авхар орлдвч, эн болвл – хойр ялчн болна. Эн хойр ялчн толһад зөвлх юмн, – гихлэнь, Хар Сахлт гелң чүлчрэд¹:

– Би келсв, би медсэн келсв, – гиһэд, – тер Көк гелңгин уг нернь Кеемчг. Бас Көк Кеемчг гидг. Күрэдэн хулха-зальхаһар һээлгджд, нутгасн һарч, тенүлэр йовсн гелң билэ. Түүнэ кесн үүлнь мини кесн үүлэс кедү дэки күнд юмн...

Хар Сахлт гелңгиг иигэд сургт татад, теднэ ялт кергинь өчглүлж² бээтл, генткн теңгр бүркгджд, Өндр Хээрхнэ хөөт талк теңгр эвкгдн ик хар үүлинд хамгджд, цэклһн цэклэд, арвн тавна дүүрн сарнь күр-хар гисн сүркэ дууһар гилс-далс герлд даргджд, эргн төөрнэ³ юмн тодрха үзгдшго болв.

Тиигж бээтл эрс хадын дорас шар шовун ду һарв. Бээс гиж бээжәһэд, зүр гөрәснэ дун соңсгдв. Көкэ көгшн зүрин дууг соңсад:

– Эн ямр чимэ өгч бээнэ? – гив. Һалдн чочад, чик тэвж соңсхла, бас эрсин дорас һарсиг сонсв. Көкэ көгшн: – Зуг хажудк һээһэс сурад үз, – гив. Тиигэд хөөч залу толһаһарнь нег худржд алад:

– Хү, һэ, соңсву? Зүрин бэрклһэр чимэ өгдг болсн билү? – гив. – Кел!

Хар Сахл чүлчрэд:

– Зүр боллго, ишкэн дуудад бэрклжд бээснь тер, сө болһн тиигэд бээдг юмн, хур орх гиж бээх болхас хадд хорһдад иржд йовснь тер, – гиһэд келтл, толһаһарнь пид гилгжд нег чичэд:

– Эн һээһин худл келжд бээхнь! – гиһэд захдн татв. Хар Сахл сандрн чүлчрэд:

– Уга, зүр биш, кеемчг⁴ чигн, тиигжд зүршн бэрклэд, чимэ өгх болсн юмн.

– Тиигвл, чи зүрин ишк болжд хэрү чимэ өгх юмн ю? – гихлэнь, Хар Сахл түр бодс гиж алад:

– Уга, би тиигжд чимэ өгшго, эн чимэг соңсн, арһмжд хайжд, татжд һарһх болсн юмн, – гив. Һалдн түүгинь соңсад, Хар Сахлтыг Көкэ көгшнд туулһад, аһун амнас

¹ Чүлчрэд – кельн ээдрэд.

² Өчглүлжд – шаһад, үнн келүлх.

³ Эргн төөрнэ – эргндк.

⁴ Кеемчг – зерлг аң.

зээцэр одулав. Тиигэд арһмж хайж өгэд, шаһаһад үзхлэ, гилс-гилс гисн цэклһнэ герлэр дорнь хойр күн зогсхнь үзгдв. Һалдн ардан хөөч залуд:

– Хойр күн бээнэ, негнь Тайг Хар боллта, – гиж дор дууһар шимлдж келэд, түрүлэд һарч аашхинь үзэд: – Түрүлж давшснь Тайг Хар биш санж, тер иигэд һарч чадшго, тер бас согту болхнь маһд, тендэн күлэхэд унтж авхнь маһд, – гиж бээв.

Арһмж бэрэд һарад ирж йовхин зуур гилс-гилс гисн цэклһнэ сүркэ герлд өмннь татад авх гиж бээсн Хар Сахлт биш, хэрнь өвөрц ик күн болхинь үзэд, Көк гелң гедргэн шувтрн гүүтл, Һалдн арвс гиһэд даласнь атхж авад, эрс деер түрглү хайв. Көк гелң мисшң көл, һарарн тусад, сармн босад, Һалднла бэрлдв. Тедн тиигэд ноолдж бээтл, хөөч залу сандрхдан үкс одад, Һалдна көлэснь бэрж авад татж. Тиигэд унн алдхдан Һалдн сандрад, ардан күчтөһәр тиирэд оркхла, хөөч залу гедргэн сарвн одв. Һалдн Көк гелңгиг даласнь атхж бэрсн кевтэн босч ирэд, Көк гелңгиг кеду дэж хад мөргүлснд Көк гелң доран нуһрн унв.

Үкж кевтсн Көк гелңгиг деерэснь хөөч девсч бээтл, Һалдн тосад:

– Хү, зогс! Түүг алж керг уга, амн үгинь авхм, – гихлэ, хөөч залу:

– Юн гидг бөк һээдцн санжви, көлэснь бэрж авад татж бээхлэм, тиирэд оркхдан гедргэн сарвалһад оркв, – гиһэд, ар духан¹ илж бээв. Һалдн инэхэд:

– Чи сандрхдан кенэ көлэс татад, кенд тиигж тииргдсмби? – гихлэ, хөөч залу чочад:

– Ай, тиим ю? Чини көлэс татад, чамд тииргдсн билү би? – гиһэд, Һалдниг ширтж бээв.

– Сандрсн күн кү ална гидг тер. Намаг эрс уру хаюлхд эс күрвү чи, – гив.

– Хэрнь тиимшң билэ, – гиһэд, хөөч залу келэн һарһад зогсв. Тиигхин тенд бичкн гецл Нимэ суусн кевтэн шавр бурхншң зулын буур герлд бүрг-барг үзгдэд, керслг бор чирэнь өңг алдн цээж, бүлтхр хар нүднь нульмснд чивж одсншң бээв.

Долан

Арвн тавна сар аһар теңгрин уудмд дегдж, һазр делкэ цээлзж бээхд өндр уулын хормад амбна яамн дүңгэж үзгднэ. Яамна үүднэ хойр бийдк чолун сиилмл арслң ар шүдэн арзалһж, ик үүднэ деерк дөрвлжн хар хатамл күрә деерк «өлзә өршәтхә» гисн алтн урллын хойр үг гилс-гилс дүрәнэ. Хааһульн таг хааһата бээж, хоран дотркнь нам-жим, дүң-дүлэ билэ. Герл һарсн нег терзэр шаһан үзхлэ, Сорж лам нуһан үүрэд, у герин дотр ширдмл улан шал деегүр нааран-цааран алхлн, хар булр эркэн имрдэд, нег юман боджана. Тер бээн-бээн кермд өлгөгә ик цагиг хэлэж оркн, илгн улан урлнь гүвр-гүвр көдләд инәмсклнэ. «Мини хойр гелң ода яг эрднь һавлыг авад аашх биз, тер Кеемчг гидг тенүл амртан көк чон хөөч олсн уга шү. Тер тиим шулм болсн төлэд амбниг автан орулж, итклинь авч, эд-эрднь, адл мал хураж өгэд хувалцж бээх юмн. Тер Хар Сахлт гелң чигн түүнэс хоцршго шулм юмн. Келнь чүлчрә, көлнь доһлң болвчн, эс кеж чадх кергнь уга, эс ухалх арһнь уга. Амбна нерн нүр гиһэд, Өлзәтин күүкиг бүтүһәр хорлн эс тоньлһв? Амбна кишг-буйиг зузарулхин төлэ күүнэ һавл тэкүлж, сид бүтэлһх арһ-мекиг бодж һарһад, эврән хээж йовад, тер тенүл гецлин һавл толһаг шинжлн олад эс ирвү? Эднә кергүднь номин йосар бүтж бээтл Амбн байрлшго билү, хойр оочнь чикндән күртл инэх биз. Көөркү, ачинм кишг тиигэд делгртхэл...». Сорж да лам иигж бодад, гер дотран нааран-цааран алхлж бээтл, үүд түлкәд, гевш лам малзн² толһаһан илж, товч хамран чимкн орж ирв. Хойр геңгә мухр маңнаһан мөрглдүлн мөндлцэд, сандлд сууцхав, хамрин насваһан бэрлцэд:

¹ Ар дух – толһан ар ясн.

² Малзн – хожһр.

– Эрднин хавл өлзэ өршэтхэ! – гихлэ, Сорж лам хэрүднь:

– Тана йөрэлэр болтха! – гив. Сорж лам суус гиж бээхэд, залһн келхдэн: – Бүтцнь онц сэн хавлта төрсн гецл санж, үнэртэн мана амбна ачин заянд ниицсн бээнэ. „Заяна кишг заянд ирнэ” гидгнь эн шү.

Гевш лам эн үгиг соңсад, дотран баахн дур угацв, яһад гивл хавл тэхх болн хавлын шинж темдгиг зурхалж өгсн күнь йосндан гевш лам билэ. Энүг медж бээтлэн ачллын нег амн үг келхнь бээтхэ, хэрнь түүнэ тусиг уга гих татврта үг келснднь һундрхж, Сорж да ламин өмнэс нег хэлэж оркад:

– Алтыг эс давтхла, сэн алтн болж чадхш, – гиж келэд, киитнэр нег инэж оркв. Даруны залһад бас: – Тер гецлин хавл толһаг би сээнэр шинжлсн юмн. Эрднин хавлла эдл төрсн төлэд түүнд юмн хальддго, тенүлчн йовад кеер хонж, кецд кевтэд йоввчн, шулм, чөткр түүнд хальдшго, чон, чөөвр¹ чигн өөрдж чадшго, богт кевтж, бузриг идв чигн гем уга, өвчн хальдшго, көлдэд үкхнь чигн уга, олж идснь хот будан болад бээдг санж... – гихэд келхин зуур Сорж да лам му чирэлн, нүднэ булгар гевш ламиг нег хэлэж оркн дотран: «„Арва идсн дааһн агтын толһа өөд һарад бээнэ” гидгшн, цадж авад, амбнд ачрххд күрвү чи? Мини ач бериг үзхлэрн, альвлн завсадад², арһ-мек сүвлхэс ондан ю меддг билэч...» – гихэд бүтж уурлад, чирэнь күрн улан болад одв. Тер зуур эмсхж шуукрад, амбн орад ирв. Көк торһн лавшгин хормаһан өөд шүүрч, хар тажн күрмэн сажн, Сорж да ламин туслду сандлд одж суутл, гевш лам насван көкүрэн һарһн, амбнд бэрж:

– Сэн үүл мана номин йосар бүтх болтха! – гив.

– Би баахн саатад ирүв, хойр гелң бас ирэд уга ю? Одал аашх биз.

– Тииглго, одал ирх цагнь болв, – гихэд, гевш лам үүдн уру хэлэв.

– Жиңкн эрднин хавл гинү та? Мана хатн таниг тиигж ээлдсн гинэ.

– Тиим, тиим, юмн хальддго рид-сид бүтсн хавлта болхас тер гецлд шулм, чөткр эс гиж барчд шалтг хальдаж чадшго...

– Жа, болж, чи икл юм ээлдж меддг билэч, – гихэд, Сорж да лам Гевшин үгиг таслн, үрглжлн келв: – Дольг зална, жиңсрднэ гихэд бээж бүтэснчн юн билэ? Жиңсрдсн һалдн цаачн эмд йовсар, һээд һарһсн алмс чөткр Түвшн бас сэн йовсар, хэрнь гедрг мини ик ачин агт күлгэс, ач-үрэс эклэд эмн һолынь бас эн йиртмжэс хайцулвч! Ода бас мини Бардмин гертэс... – гихэд, хоңк мөөрснь хоолднь тееглдн бөглрэд, амнь извлзн, мана ик ач бериг эзлн суувч гиж келх болсн үгэн гедргэн зальгж, амбн ачан гилс нег хэлэж оркад, дунь тасрв. Тиигтл гевш ламин һар, көлнь чичрэд, тесэд босч:

– Мини сэн седкл, кесн ач-тусиг иигж һазрдулну чи? – гихэд нойд нохасин кемклдэн эклм цацу Маңһс амбн уурлад:

– Та яһж бээхтн энви? Эн өдрин өлзэтэ, байр-бахта цагт хатхлдхнь ямр учрви? Ач-тусан тооллцад яһс гиж бээнэ таанр?

Үнгн арһта гевш лам тер доран ирзэхэд, хульгн бээдлэр келхдэн:

– Амбн, та бичэ чилрхтн! Бидн хойр гелң тана төлэ зүткж зүдрсиг эн ламд келж өгх гисн юмн, – гиж залһад, эврэн зурха шо нээрсэн болн Нимэ гецлиг олж залад, хадын аһуд бээршлүлж, хавлынь эмдэр көрэдж авч ирх күртк йовдлыг зааж өгсөн нег давтн келв. Түүнэ үг төгстл кедү удан болснь меддснго. Генткн кермд өлгэтэ цагин диң-диң гих дууг соңсад үзхлэ, негт сө дунд өңгрэд, үкр цаг болсн бээв.

– А, соньн жигтэ кергви! Яһад иигтлэн саатж бээхви! Һалдн гидг тер шулм хорлж йовх гиж ю?! – гиж гевш лам келтл, Сорж да лам түүнэ үгиг хавлн таслж:

¹ Чөөвр – зерлг аң.

² Завсадад – жаавадад.

– Юн гинэч? Һалдн хорлж йовхиг чи яһж медсмби? – гийһэд, дэврэд орв.

– Һалдн эс учрлдсн болхла, ондан тедн хойриг тосмар кен бээнэ? Иигж саатмар биш эс билү!

– Ха-ха, гевшин келхнь орта үг. Тер хойр гелңчн орн орчлнд уга шулм гидг эс билү? Һалднд эс бэргдвл, ондан тедниг кен тосч чадхви? Гевш медж бээнэ, чимэтэ болхнь чигн маһд, – гиж Маңһс амбн келтл, гевшин дүр-дүрснь хүврэд, акад болад одв. Тиигтл Сорж лам хажуһаснь һал немж, тос тэвсншң хорнднь күргэд келхдэн:

– Эн гевшин эс сонсх юмн уга, эс шурих гер уга. Амбна нериг даңж, арһ-мек зарад, алтн мөңг хурасчн баһ ю? Ахинь барчдулж алад, гертнь орж авлач, ода түүгинь яһс гиж бээнэч? Тиигэд бас ач-тус келэ гийһэд ачрхх дуртач, тенүл чамаг «гевш, гевш» гийһэд өргэд бээхлэ, ода кетрэд, толһа өөд һэрэднү чи?

– Чи яһж ирсн болна, тер кевэрн тер замарн нүднд үзгдлго тоньл! – гиж Маңһс амбн ширэ ташн хээкрв.

Гевш ламин урмднь буурад, маңхн толһаһан чичэд суухин зуур тер: «Ки мөрчн кевтж, кишгчн ширгтхэ! – гиж дотран харал тэвснлэ хамт: – Ода эднтэ муучлдвл¹, Цевгшң Харңһуд шивгдж, ясм цээх болна. Арвн хар нүүлиг кеж дассн тоот тиигшго гихин арһ уга. Ода арһлад цеелж өгсн йөмбү болн баһ хатндан келгж өгсн алтн сиик, мөңгн буһуһин өртгэн хэрүлж авх арһ һардсв», – гиж болад:

– Жа, амбн, тана зэрлгэр тоньлсв. Өршэл болад, зеелж зарсн йөмбүһэн хэрүлж хээрлтн! – гихлэ, Сорж лам өсрн босад:

– Эн һуульһнчас бас мөңг зеелх юмн ю? Юн гидг нүр уга үг келж бээнэч! – гив.

– «Сән хулхач хэрү хээкрнэ» гидг эн. Али, темдг бичгим һарһад ир!

– Эзн нойн, танас яһж ээмшг уга темдг бичг авхви? Тиигэдл өгч оркх эс билү.

– Үзсн герч күн бээнү? – гийһэд Маңһс амбн киитнэр инэв.

– Тана бийд тусхалн өгсн болхас кен олж үзхви. Теңгр бурхнл меднэ, – гийһэд, гевш лам уульңнв.

– Бас бээнү?

– Тиим, бээх юмн билэ, тана баһ хатна сиик, буһу... кедү мөрнэ өртгэр келгсн...

– Баһ хатнд юуна учрт сиик, буһу келгж өгсмбч? Энчн амбна нерн, алдриг һутасн керг биш ю? – гийһэд, Сорж лам нульмж хээкрв.

– Уга, амбна эврәннь закварар келгж өгсн би... – гитл, амбна насва шүүстэ көк шүлсн бас шалд гийһэд нүүртнь цацгдв.

Иигэд эдн нохан кемклдәһәр өр цээлһсэн медлго өңгрэв. Эрднь һавл бас «залгдж» ирсн уга. Керг-үүл саад тотхта болсиг баргцан медсн амбн нүдни өмн негт задрсн нууцан яһж арһцхан бодна. «Һарт бэргдмэр герч темдгиг эрлһ кергтэ», – гиж болад, гевш ламд жөөлн эврэр келхдэн:

– Бичэ уурлтн, гевш геңгэ, танас тус үзснго биш, бидн цуһар нег-негндэн туслж демжж ирлэ, ода эрвжго юмнас эвдрлцвл, нутгин өмн бидн цуһар шал болна. Олсан тогтаж, идсэн шиңгэж йовцхай, һазр-һазртан «һаха тохадан»² болцхай.

– Хэрнь тиигхм, тана туслмжар толһа өндэж йовсан би мартшгов.

– Би чамд темдг бичг өгсн эс билү? Тер бичгин цаг хуһцань күцв. Ода түүг нанд хэрүлж өг.

– Жа, болна, – гиж келэд, гевш лам һарч, гертэсн амбна өгсн гевш кергмин герчлл бичг авч ирэд, сандл деер кецэлдн суусн Маңһс амбнд хойр һардн бэрв. Тиигхдэн келв: – Тана эн зэрлг бичгин ач-тусар... – гийһэд келтл, амбн өмнэснь һаран заңһад:

¹ Муучлдвл – эвдрхлэ.

² Һаха тохадан – бээсн кевэрн.

– Ач-тусан тооллдсна керг уга. Авснь авсндан, идснь идсндэн болтха, – гив.
– Хуурмг гевш, хулха чөткр, ода эмэн авад, үзгдл уга эрл, – гивэд, Сорж да лам хажуһаснь «гевш» үзгүр хумха хурһарн зааж бөөв.
Зуг Маңһс амбна бодлд юн орж бөөхиг кен меднэ. Аашлсн «гевшиг» бачмдх цагт яахинь теңгр меднэ.

Нәәмн

Нарн арһмж турш деер һархин баргт Маңһс амбна яамн үзгүр Көкә көгшн алхлн одж йовхдан бээн-бээн барун һартан бәрсн нег келкә түлкүрән шаржңнулн нег харж оркад, ханмжтаһар инәмсклнэ. «Зүүднд оршго керг, – гиж амндан шимлдж оркад, түлкүрин келкәһән бас нег уда хэлэв. – Намаг ода Тайг Харин ормд та саң хэмэргч болна гивэд Тайг Хариг Харңһуд алж хайх цагт һалдна шоглн келснь үнн керг эс болву? Эн шулм яһж урдаснь ээлдж медсмб? Соньн керг-а! – гиж бас бодсар йовв. – Эн Маңһс амбн мини ямр күн гидгиг, түүнэ эмнд күрх үүл-керглә холвата күн гидгиг бүр седж медснго бээнэ, – гиж бас бодад, седкл санаһан төвкнүлв. Көкә көгшн амбна яамна үүднд күрэд, «өлзә өршөтхә» гисн пээзин үзгиг хэлэж бөөһэд: – Өлзәчн зээлж, кишгчн баргдж бөөнү шү. Кишгин тулар хуусхин ханьчн негт сөнлэ», – гиж дотран бодсар цаар алхлн орв.

Ода һалдниг гивл, тер Көкә көгшн гертән буцж хәрснә маңһдуртнь ялта хойр гелңгиг Тохан бүтүд бөөх Делән һарт күргж даалһад, Байр көгшн Легдн геңл хойрар хавсрулн манулж оркад, тендәс дәкн өөр шидр Нимә көвүг экдән күргж өгснә дару сө дүлн гүүлгәд, өр гегәрхин баргт амбна яамна өмн үзгдк Устын Салан сеерт одж буув. Бууһад, мөрән тушад идүлж бөөхдән: «Амртан Тулм Улана күлг болсн биш санжч, живртән гимәр бээнэ, – гивэд нег шинжж, цаар давшад, сер деер һарч кевтәд, амбна яамна тендәс һарх, одх күүнә бара харв. – Энд харһлдхар болзглсна негнь күрэд ирх болву, – гивэд бээн-бээн урудан харв. Тиигхдән бийднь цуцрж муудснь медгдж, һар-көлнь сулдад эвшәлһж бөөв. Яһад гивл – тер өдр сө хойриг унтж амрч бөөтхә, көлән жииж нег эс суусар, нааран-цааран довтлсар өңгрәсн билә. Тер кедүһәр бийән чаңһав чигн, нүднь аньлдад, күч өгл уга, дуг гивэд одв.

Генткн серәд үзхлә, нарн неләд деер һарч, һазрин көрсн экләд халж бөөв. Өндәһэд, Маңһс амбна яамна үзгүр бара харсар тенд юн болж бөөхин тускар бодв. «Өңгрәсн сө эрднь һавлан күләһэд эс одснд юн, – гиж бодад, – ямр керг-учр үүссн болв? Өцклдүр нег өдрин турш бас ямр керг йовдл болсн болв? Эн сө өңгрәд, ода күртл амбна яамна һаза, дотад көлтә юмн үзгдшго бөөхнь ямр учртав? Мини энд ирәд кевтсиг маһдлж чадшго бөөнү, эсклә хүврлт болад, һарч ирж чадшго бөөнү, яһад негнь эс ирв? – гиж бодв. – Тиигәд бас би иим кеңү зеткртә кергиг бүтәһэд ирсн бөөхлә, яһад байр-бахтмж келәд, негнь эс ирдв, яһад му сән хойрин нег чимә эс ирүлдв? – гивэд чигн бодв. Тер зуур генткн экнь Түвшнә заксн сурһмж сананднь орад: – Хү, би яһж бөөхнь энви! һанцарн икл орчлнд керг үүлдсн күн болж ю би? Көкә көгшн болн хөөч залу эс демжсн болхла, тедниг бәрхнь бөөтхә, мини эмн бас батлһ уга эс болх ю? Тиигәд бас хәргсин һол үндсиг таслад уга эс ю...» – гивэд, бийдән хансан гемшәж бөөв.

Һалдн тиигәд бодлһд орагдхин хамт сүжг уру бара хэләж бөөтл, нег күн йовһар Устын Сала өөдләд аашхнь үзгдв. «Энчн кембви? Тер хойрин негнь бизл? – гивэд, нүдән нухад баралн шинжлв. Бий цогцинь баргас үзвл, хөөч залу мөн кевтә. – Тер ямр чимә күргж ирх болв?» – гивэд, эрә тесврлн күлөв.

Хөөч залу чигн һалдна бараг үзәд, өкәсн чигәрн сер өөд түргн-түргн ишкн давшсар байр-байслтаһар күрч мөндлцәд:

– Би ямр чимэ олж ирсиг чи тааврлж үз! – гийхэд инэв.
– Сандрхларн, самурж одж ю?
– Туң тиим болж, чи медж бээнэч. Кишгнь «эрднь навл» одхас урд бийсиннь навл хамхрлдад тарсн янзта. Арвн тавна тер сө Сорж Маңһс хойр одак ээлдэч гевшэн хээлэд, угин дүринь илрүлэд тоньһж гинэ. Йосндан ямр учрас эвдрлдн кемклдсиг эс медүв.

– Тайг Харин тускар, хулхач гелңгин тускар юн гиж бээдг чигн?
– Теднэ зеткрт учрсиг медсн болх ю гитл, үүнэ ямр бодлвр кеж бээхинь сээтр сурглж амжад уга бидн. Э-э, үнэр, нег чухл сэн чимэг чамд келхэн хоцрж бээнэв...
– Ямр чимэнви?
– Мана Көкэ көгшнэ һарнь теңгрт күрсн бээнэ.
– Яһад, тер юн болжви?
– Хэ, сананд уга керг, түүг Тайг Харин ормд саң хэмэргч болһсн бээнэ.
– Жа, медлэ. Ода чи одад, Көкэ көгшнэ эс гиж ондан улсин амнас яамна дотр болж бээх учр-йовдлыг нигтлн олж соңс. Дарунь бидн басл энд харһлдий. Шамдад хэр.

Хөөч залу йовсна дару һалдн басл тендэн амбна яамна үзгүр бара харсар кевтв. Тиигхднь басл элдв керг эклэд бодгдв. «Көөркү Цевгин бүсгэ Шура яһж бээх болв? Тайг Харин саврас гетлсэн соңсвл, яһж байрлх болв? Көөркү тер амбна ик баһ хойр хатнь кемклдэнэ шалтгар Тайг Харин саврт орхас хөөгснь сэн болж, эн бас түүнэ сэн заян санж...» .

Һалдн нег талар бодлһ бодж бээв чигн, нүднь салан уру харж бээв. Генткн Устын Салан өгсэд нег бүсгэ күн одж йовхиг олж үзэд: – Хү, эн бүсгэ аль хоорнд салан амнас өңгрэд одснви, би яһад олж эс үзв? – гийхэд, бийэн гемшэхин зергэр, тер бүсгэ күүг ажглн харв. Үзхлэ, үсн гижгнь өрв-сөрв болж, барун сүүдэн нег килһсн арһмж хавчснь үзгдв. «Түлэнд одж йовх бүсгэ ю?» – гийхэд чигн бодв. Тер бүсгэ салан дундурт һалдна кевтсн сеерин туслду ирэд, салан хойр талыг ажглн хэлэж бээһэд, өөрцр нег харһата ташуһур гүүв. Һалдн түүг ажглн шинжж бээһэд, генткн чочс гийхэд: – Хү, энчн Шура мөн кевтэ юмнви! – гиж келэд, сарвс босв.

Тиимэ, тернь Шура мөн билэ. Зуг юн учрас арһмж сүүвдэд харһа өөд гүүж йовхви? Түүнэ учрнь иим санж. Маңһс амбна баһ хатн Шураг Тайг Хард авч өгхэр түүнэ эр Цевгиг алулсн бээтл, ик хатнь Шураг эрнь амбндан баһ хатн болһж өгхэр орлдв. Үнэртэн Шуран өнг зүсн баһ хатнас хама уга өнглэг болад, кевлүн сээхн төрсн эмгтэ юмн. Тиимэс амбн чигн түүнд саната. Гитл баһ хатнь түүнтэ ханһдад хэрүцж эс тесхлэрн, Тайг Хариг көкэрүлж¹, түүнд бүсгэ кеж өгхэр элдв хорта арһ-мек һарһсн бээж. Тиигэд амбна баһ хатн гевш ламла келклдж, амбниг арһдн бээж, Тайг Хард авч өгхэр тогтад, Шураг хашч, хату, жөөлн дарлт үзүлж бээв. Йилһуя, эн уда «эрднь навлыг» бүтэж ирм цацу Шураг Тайг Хард авч өгхэр тогтаж. Зуг Шура үкв чигн зөвшөрлго бээж, эм темцн өрцсэр бээж. Иигэд Шура бийэн боож үкхэр гүүж йовснь эн бээж. Шура үкхэр зөрг бэрж йовхдан эк, адг уга олн юм бодв. Тер: «Би тер му эмтнд бүсгэ болхар үкснь деер. Хээртэ эрим эмдэр цокж алсн му эмтнд бүсгэ болж суухнь түмн нүл биш ю? Юн гинэ? Кишгән келэрн түлклэ гинү, Тайг Харшң эр чамд дэж олдх уга гинү... Чи жа эс гивл, шуурһин орад һарһна гинү... Тү! Му шивгчн, килңцтэ оралң! Чамшң эркн Харһуд хумха ясн болһж оркад, түмн нүүлт амбна авһа болж суусан жирһл гиж үздг янхн² алмс бишв. Үкнэв, тиигж эмд йовхар үкнэв!» – гийхэд уульж йовв.

¹ Көкэрүлж – үгдэн орулж.

² Янхн – хуульсг күүкд күн.

– Хү, Шура, зогс! Хама однач, Шура! – гиж дуудсиг соңсч чочад, ардан хэлэхлэ, том бүдүн нег күн сеерин ташуһас мөөгэлн орад аашхиг үзэд, сандрн, хажуһин бүтү моднур гүүв. «Намаг көөж бэрхэр дахсн Тайг Харин нег нохань санж», – гиж болад, бүдрн-бүдрн гүүнэ, гүүх дутм хойр өвдгнь нуһрад, болшго болв. Гетлж, амжшго болад, киһһһн гедргэн эргэд, өндрцр нег эрс хад уру бийән хайхар одж йовад, бүдрн унхларн, көлнь эмн уга болад, босч чадлго һазр самрдад бэркль. Тиигтл нег том бүдүн һар түүнэ далас атхн өндөлһэд татснигл медэд, дэжж нүдән неелго харһцж унв.

Шура тиигэд кедү чинән удан кевтсэн медлго, генткн серэд өндөхлэ, одак том бүдүн хар күн хажуднь хоор хэләһэд сууж. Сарвс гихэд хажуһасн нег чолу авад бостл, һалдн эргж тосад:

– Хү, Шура, яһж бәәхчн энви?

– Һалдн, чи ю? – гихэд, һартк чолуһан алдв.

Кесг болтл көләрн зогсч бәәһэд дэжн чаһрж:

– Һалдн, чи намаг бәрж авад яһс гиләч? Бидн һаһц, зееһин салтрта эс билү, ода намаг Тайг Хард бәрж өгэд сээрхдг болж бәәнчи? Маһһс амбн уучлл, шаһнл зарлж чамаг дуудулснд ирсн ю чи?

– Тиим биш, Шура, чи мини келхиг түрүләд соңс, – гихэд, бийинь түшч суулһтл:

– Цааран бә! Чини хар мөрәр авһ эгчинм нег әәлин улс үкэд бәргдж бәәнә, һалзурхнь һалзурж бәәнә, чамшң әмтн төрснәс эс төрснь деер, сәәндән сохрсн угач.

Һалдн арзаһад инәхәс ондан арһ уга болв:

– Жа болж, әмн мөч¹ харһлдж би, эсклә үкж оддг санжч.

– Үкхлә яһдг чигн! Әмдәр бәрж тушах болсндан байрлад инәж бәәнчи?

– Тиим биш, Шура, ода би чамаг эцкдчн күргж одый, тиигэд учр йовдлан күүндий.

– Юн гинә? Мини эцкин күчн эс күрсиг демжәд, намаг Тайг Хард мордулх гиж ю? Кесн мууһасчн ода би үлдвү? Мини эцкд өгх болсн мөрн, мөңгнд нүднчн улаж одву?

– Ай, Шура! Чи күүнә ясн чимгнд хатхгдх үг бичә кел, бидн нег ясн, маһна тасрха эс ю? Би чамаг аврхас биш, хорлх әмтн биш. Эцкчн бас тиим саната болвл, ода манад од, чамаг авһ эгчдчн тушаж өгий би.

– Юн гинә! Терчн һалзу өвч олсн эс бәәнү?

– Тиим, гитл ода сән болсн бәәнә, хәрнь угин эрүл бәәснәс бас чаһррад сән болсн бәәнә. Мини эк сән болхас барх уга, Эрлг Номин хаанд одсн би бас наачн әмд-менд эс ю? Эрлг Номин хаана дуудулснь би биш, хәрнь Бардм байн санж, даруһ бас Тайг Хариг дуудж авад йовв.

– Юн гинәч! Тер һә урж өдр баашлж эс йовлу.

– Чи амбна яамнд бәәж бәәтл, түүнә үксиг бүр соңсснго ю? Түүнә ормд Көкә көгшниг саң хәмәргч болһсиг үзснго ю? Тиимә, тернь чамта холвгдлта керг болхас чамд соңсхго шү, хәрнь бишрдхләрн, чамаг генүлшго болхла, хорлхнь маһд.

Шура эн күртл соңсад, алң болж бәәһэд: – А! – гиж нег бәркләд, салдаһад доран нуһрн унв.

Баран балрад, харһһу бүрүл болхин баргт Шураг сундулж авад, Устын Салаһас цаар һатлн, кедүн һамриг керчн өңгрәд, өргн көдә керәд, Тохан әәлин үзгүр одж йовхдан Һалдн:

¹ Әмн мөч – цагларн.

– Зовлң үзсн күн цуһар чамшң эврэн үкэд бээвл, эн делкэ күн уга хоосрж одх биш ю? Зовлңд учрж бээх яду-зүдү күн кедү олн бээхиг тоолхин арһ уга, зуг илжртл жирһж бээхнь цөөкн эс ю, тиигэд бас ядучнриг дарлн дажрж зоваснь цусн махар жирһж эс бээнү! Чини боож үкхнь ял уга керг, хэрнь Цевгин өшэг авхин төлө эмд бээх кергтэ. Тайг Хар негт Харһуд яснь хумхарж бээнэ, Цевгин сүмснь тенд түүнэс өшэ авч бээнэ. Зуг мини келх гиж бээхнь – бидн эмд бээхдэн Маңһс амбн, Сорж лам, Тайг Харшң эн йиртмжин му һээсиг сөнөхин төлө темцх кергтэ.

– Чи ю келж бээнэч? Чи теднлэ һацж йовад ямр сэ үзвч? Чини көлэр нег ээл сөнж эс бээнү, чини көлэр эмч геңгэ бас цокгдж эс үквү? Сүүлднь бас шулм, чөткр нер олж һээлгдж эс бээнү чи?

– Шура, чи буруһар таньж бээнэч. Бидниг шулм, чөткр гиж келхнь бээтхэ, түүнэс үлү келвл – келэд бэг. Нег бодхд, бидншң зовлңта эмтн – цөм шулм юмн, зуг жиңкн шулм чөткр болвл – Маңһс амбн, Сорж лам эдн мөн шү, Бардмин садһ өвчтэ көвүнэ төлө дольгт одсн угач гихэд, мини ахиг цокж алснь мини мууһас болву? Көвүһән дольгт өгсн угач гихэд, эцким цергт көөж, эким һээдж цүлснь бас мини келэс болву? Лимб эмч төв йосиг бэрмтлэд, мадна төлө үг келж оркад алгдснь бас мини керг ю? Тиигвл мөрнэс унад, толһань цумрсн Бардм байна үкл бас мини керг ю? Өцклдүр девсгдж үксн Тайг Харин керг үнэртэн мини кесн керг юмн.

– А! Чи үнэр түүг цокж алву?

– Би келж бээхлэ, чи бас иткшго болну? Би кезэ худл келж, хуурмг керг кесмби? Намаг чи юн гиж үзвл – чини дурн, чөткр гивл – мөн чөткр, тер хэргс тоотын тохмиг тоньһдг чөткрв. Чамаг хорлдг чөткр биш. Эн учриг медвл, чи бас чөткр болж хүврнэч.

– Сээхн һалдн, чи нанд бичэ һунд, би одахн чамаг буруһар таньжв. Күн арһан бархла, эмнь амнд һарсн цагт эк, адг уга элдвин бодл төрдг санж. Эгчэн ода уучл!

– Ха-ха, кемр би чамд уурлад һундсн болвл, чамаг негл базһад балцлж оркх билэв.

– Ода бидн хама одхви?

– Чамаг Тайг Хард авч одж өгнэв.

– Чөткр, чөткр чи! – гихэд, даларнь чичэд инэв.

– Үкнэ гиж эс бээлү чи, ода юунд инэх болчкв?

– Үнэр сурж бээнэв, ода кенэд одх юмб?

– Авадан однав.

– Авачн хама бээнэ?

– Тохан ээлин тусдк уулд.

– Һанцарн бээнү?

– Уга, тенд олн шулм, чөткр бээнэ. Ямр-ямр чөткр бээхиг одсна хөөн меднэч.

Дөрвдгч бөлг

Эсргүцн бослцснь

Негн

Онтрхуд шаһан чинән үүлн уга, уулын толһад нарн тусч, һазрин өр цээсн бээв чигн, күрәһин ээлин зуухин хоолас утан чигн һарх уга бээв. Күрәһин өмн үзгәс нег мөртә күн һарад, күрәһин зүн бийәр эргәд одж йовв. Түүнә хур тарһн цаһан бор мөрнь бальчгта һазриг булц-булц ишкәд, хотхр һазрин тогталыг цацрулад одж йовв. Гесән татад, тавнь орсн мөрн хойр чикән хээчлн дүүләд¹ цервж йовхд күрн дампр махлата тарһн улан гелң хөөт үзгин Өндр Хээрхниг хэләж яарч йовхшң билә. Тер болвл – Борлда байна гелң Оср билә.

Эн өдр Оср гелңгин эртлж мордснь – авһ эгчиннь менд медхәр биш, седклин ханьнь Тайг Харин гер авсиг йөрәхәр белг күргж йовснь тер чигн. Тиигәд тер седклдән: «Герләд хойр хонж эс оркву, олн жил белвсрж йовсн хумха ода амрад одсн биз, Шура чигн уурнь тәэлрәд, зүн бийднь шар-шур гиж йовх биз, дөч ишксн насндан дөрвн өңгин цецг делгрсн биз, – гихәд инәднь күрч йовв. – Мана эгч юн гиж бәәх болв? Санандан күрч чадлго шал болж, Шураг һурвдгч хатн кеж өгәд, баһ хатна үн-хуныг дардг болж орлдснь, ода «үн уга һазрт үнгн, туула хурдан барна» гихин әдл керг болла», – гиж бәән-бәән инәднь күрч йовв.

Генткн өмнәснь көндлң һарч ирсн күүг үзәд: «Ямр өвәрц күнви? Иим турта бүдүн кен билә? – гиж сортлзв. Үзхлә – хойр шуңһрцган имкрж, ханцан шамлж орксиг үзәд, зүркнь ширд гиж, махмуднь ирвәтрсншң болад одв. – Һалдн болх ю? Тер сохр гегән цаһан өдрәр әәмшг уга юн гиж йовх юмби? Мөрдәд некж йовсиг тер соңссн уга гиж ю? Әнчн яһс гиж йовж бәәхнь энви? Тер мөн чигн, сохр нүднь тодхн үзгдж бәәнә, үкдг үүлнь хатхад ирж йовх биз! Түргн одж лам геңгәд буулса, Балдн нирв, Гилг демч әдниг түргн һарһж бәрүлтхә», – гиж цаһан бор мөрнә жолаг татн, барун талан эргх гитл, сананднь амбна шидр зарлсн зар зәрлг орад, «Һалдниг чочаж үргәж болшго, һар күрч болшго, әмнднь хор күргж огт болшго, Һалдн эврән ирнә, тиигәд туста сән күн болна» гиж бәәхшң болв.

Тиигәд одж йовтл, Һалдн инәмсклсн өмнәснь ирәд:

– Оср-а! Та сән йовну? Түргн одж Сорж ламд намаг ирж йовна гихәд келж орк, – гихлә, Оср хош-хош инәж:

– Лам геңгә чамаг ирхнь маһд гиж күләж бәәнә, амбна зәрлгәр ирснчн сән болв, – гив.

– Би түүндчн ондан байрта чимә күргәд ирж йовнав. Ямр байрта чимәнви гихлә, Маңһс амбн орһад тоньлж, хулхач нохан кевәр орһад зәәлж, кесн яласн әһәд зәәлсн чимә келхәр ирләв.

– Хү, юн гинәч? Һалзурж одвч? – гихәд довтлн давад одв.

Тиигәд Осрин ардас хэләж: – Чи тиигәд түүмр тәвдг болла шү, – гиж келәд, йовсн кевтән шувт Чүрмин хорад одв. Гер деер һарч Һалдна бараг хэләж бәәсн негнь Оср гелң санд-манд одсиг тенд цуглрсн улст келж өгәд, инәлдж бәәв.

Һалдн орж ирснә хөөн Легдн орж ирәд, толһаһан илж: – Инәдтә керг болла, – гив. – Сорж лам орн деерән зәмлж, маань тоолж бәәтл, санд-манд ирсн Осриг ширтж:

– Хү, гелң юн болвч? – гихәд сурв.

¹ Дүүләд – хурдар.

– Ирж йовна.
– Кен ирж йовна?
– Һалдн ирж йовна.
– Түүг үзэд, харцх үзсн богшурһашң сандрсн ю? Тиигж сандрдг юн бээнэ, амбна шин зарлсн зар-зэрлгэр ирж йовх биз.
– Тиим биш.
– Тиигэд юнви?
– Амбн орһж одж гинэ. Тиим чимэ күргхэр ирүв, одж гөңгэдөн кел гив.
– Үнэр тиигж келсн ю? – гиж лавлж нег сурад: – Цаадксан дуудж ир! – гийһэд, Сорж да лам сандрад, һар, көл болгсдан дуудж, эх толһаһан алдж.
Легдн тиигэд Сорж да ламин тендэс үзсэн келхлэ, Һалдн:
– Тиигж сандрснь маднд сэн, кен гивв чигн тиигж сандрсн күн керг алддг юмн, – гив. Һалдн үгэн залһад, өнгрсн сө амбниг яһж алдж йовулсан келв.
Хур бүр-бүр гийһэд зогслт уга орж, сө хав харңһу бээхд кел бэрхэр Һалдн хөөч залу хойр амбна яамн болн Хээдгин ээлиг манж бээв. Тедн Хээдгин ээлин барун бийэр одж йовтл, нохас хуцад, ик хатна герин өмнк хотхр уру гүүлдсншң болв. Тиигэд хоюрн тер үзгүр гетэд одхла, эрмг деер нег мөртө күн барлзв. Өөрдэд одтл:
– Та күрэд ирвү? – гийһэд дор дууһар тер күн келтл:
– Э-э, би, – гиж одн, мөрн деерэснь көм татн, һазрт дарж, аминь бэрэд авв.
– Чи бичэ бэркл, чамд хор күргшго бидн. Чи кенви? Сөөһэр энд ю кеж йовнач? – гихлэ, тер:
– Би Арш бошхин дахуль билэ. Ноост зэнгин зарулар амбнд белг татвр күргж ирсн билэв.
– Аршчн хама одв?
– Цаатн, тенд шеехэр буув.
Һалдн эрмг уру одад, Арш бошхиг мордтлнь дорнь бэрж, мөрдинь холвж хөөчд өгэд, һууринь тасртл атхж суулһад, сург татв. Күчтэ том бүдүн күүнд бэргдснд тавн ухань тарад, эһһэд, чичрж бээһэд, Һалдн мөн бээхиг баргцж таньв.
– Би Һалдн болна. Чамд хор күргшгов. Чи энд ямр учрар ирсэн, эндэс ю үзж медсэн кел!
– Сээхн дү мини, би Ноост зэнгин зарулар ирсн юмн. Амбн Илин хот орж, нутгин керг бүтэнэ, эн сөөһин бийднь кесг йөмбү өгүл гиж зэрлг болсн санж. Тиигэд түүг күргэд ирсн билэв.
– Түүгэн күргж өгвү?
– Уга, баһ хатна герт одхла, мадниг орулсн уга, амбн ик хатна тенд хонсн гинэ. Ажглхла, баһ гертэн бас нег «гийч» хонулта янзта.
– Тиигэд чи ик хатнд одсн уга ю?
– Одад уга.
– Эцкчн амбнд ю келүлсмб?
– Нег йөмбү, бас... бас бичг бээнэ.
– Авч ир нааран, – гийһэд, Аршин өврэс хадгт орасн нег йөмбү, нег эвкэр бичгиг һарһулж авад, бийсинь дахулад цаарлн одхдан хөөч залуг Көкэ көгшнд йовулв.
Һалдн өнгрсн сөөһин йовдлан үрглжлүлн келхдэн:
– Тиигэд би Хээдгин ээлин захдк ээлд одад, бичгиг үзж, ур, килнм бадрад, һарт бэргдсэн базһад билшлж оркхшң болв. Бичгт келгдснь: *«Амбн, тана алтн цогцин менд амулң бээхиг Зункван сәкүснд даадхн зальврнав. Эрднин геүл Һалдн ахта кесг әмтн таниг хорлхар гүүлджә йовна. Эн асхн эс болвл, маһндур асхн эрк биш керг үүснә. Хойр гелңиг сулдхжә, күргн Хар Жилһниг төмлн, түргн чимә күргүлүв. Ардаснь бас санамр бәәжә чадлго көвүһән йовулув. Баһ болв чигн бәәсн*

нег йөмбүһән өгүлүв, хаалһин зарвр кетн. Эн сөөһин бийд мөрлн йовтн!..». Тиигэд керг алдрсиг медэд, мордн довтлж, ик хатна бор герин ард ирэд ажгхла, дүн-дүлө, тагчг, ээлин хоорнд аньр-чимэ һарх уга бээв. Соньн жигтэ юмн гийэд, бор герин үүдиг секн орхла, барун хасвчднь күн инцгн зовж бээхшц соңсгдв. Татад үзхлэ, зарц бүсгәнһ күлэтэ бээж.

– Эгчэ! Эгчэ! Би һалдн, танд юн болв? – гийэд сурхла, амнь бас бөглэтэ бээж.

Амнднь чиксн альчуринь авм цацу тер:

– Һалдн, мөн ю чи? Керг му болла, чи хама одсмби? Амбн орһад йовж одла.

Йовад, нег цэ буслхин цаг болв.

– Көкэ көгшн, Өлзэт эдн ирсн уга ю?

– Теднчн зөнгтэд, тус уга кергт оралдж, бийснь бэргдж хөргдсн бээнэ.

– Юн гинэ? Яһад бэргдсмби?

– Тер зөнгчн баһ хатна герт хонсн гевш ламиг бэрж авад цаажлж бээтл, эдн бэрж авсн...

– Маһс амбн ямр жигтэ чимэ олад орксмби?

– Таанр эврэн керг алдсн шү, таанр дотр му күн орлцсн санж. Ноостын күргн Хар Жилһн ирж чимэ өгв. Би унтж бээтл, ик хатна герт олн күүнэ күүндсн дун соңсгдж, амбн бээн-бээн огж хээкрв. Тиигэд би босад, үүднэ заагар шаһаж үзхлэ, Хар Жилһн, Көк гелң, Сахлт гелң хурвн ирсн бээж, цаатн ода аашцхана, шамдн йовтн гийэд, амбниг яарулж бээв. Тиигэд би чинңж бээтл, ардасм негнь ирэд, намаг бэрв. Амбн хатн хойр намаг кедү-яду девсч гүвдэд, энд күлж оркад һарцхав. Тиигтл бас олн күүнэ шууган һарч, дотраснь Көкэ көгшнэ дун соңсгдв. Чинңэд сонсхла, баһ хатна өврэс гевшиг бэрж цүүгж бээтлнь, эдниг тууж ирснэ туск үгмүд келгдж бээв. Кесг хоор нааран-цааран шамдн гилдэд мордад эрлцхэв.

Тиигэд күүндж бээтл, Хээдгин ээлин нохас хуцлдад, мөрнэ түвргн соңсгдв. Һалдн:

– Манахс ода шин ирж йовдг чигн, – гиж келэд һархд зарц бүсгэ чигн дахн һарв. Тедн амбна яамн үзгүр одж йовтл, өмнэснь хойр күн һарч ирв. Негнь Байр көгшн санж. Тер Һалдниг үзэд:

– Һалдн, мөн ю чи? Жа, болж, бидн һуч баргин күн ирв.

– Һурвн зун күн ирв чигн, тус уга болв.

– Яһад? – гиж Байр көгшн чочж суртл:

– Орһж одж.

– Яһла халг, энд бээсн тоот ю кеж бээсн юмби? – гиж Байр көгшнтэ йовсн Бадм келтл:

– Энд бээсн тоотын алдл биш, таанрин дотрас аюл үүскв. Хар Жилһн яһад таанр дотр орж авсмб? Тер хойр гелңиг дахулж ирэд, хамг нууциг Маһс амбнд келсн бээнэ, – гиж Һалдн келэд, зарц бүсгәһэс: – Али, Көкэ көгшн, Өлзэт эдниг хама хорсиг медвү та?

– Лав яамна хорад нег герт хорснь маһд, – гив.

Тиигэд тедн гүүлдэд яамна хорадк гермүдиг негжн гүүлдсэр бээж, тэрэ будана саң дотрас олж авв. Үзхлэ, Көкэ Өлзэт хойрас һаза¹ хөөч залу бас ирэд бэргдж. Көл, һаринь көдлш угаһар баглж күлхин хамт амнднь бас альчур чикж оркж. Көкэ көгшн сулдм цацу яһла халган дуудж, толһаһан чичэд:

– Намаг чөткр хатхж! Янхн яңһрцгин шившгтэ бэргдэд оджв. Эсклэ бас нег арһ һардад зулж йовхинь саатадг эс билү би. Яһла халг, һар цөөкдэд бээлэл, эсклэ бас бэргдх уга билэ...

– Хөөч, чи яһад хамт бэргдсмби?

¹ Һаза – нань.

– Би Көкэ аавиг хээж йовад баһ хатна тенд гевшиг бэрж, күлэд малядж бээсн деернь орлав, тиигтл гент...

– Көвүн, чамд гем уга. Көгшн би зөнгтж, йир юуһинь келхви! Хар Жилһн ирж кел күргсн уга болвл, тер һэ согтад, эмн-шир уга унтж одсн билэ. Мууха керг болв.

Түүнэсн һарад яамна ик үүдндк хойр чолун бэрмл арслнгиг һалдн теврн өргж балв цокад, алтн бичэртэ пээлүринь хамхчв. Саң көмргинь бүтүмжлж¹, геринь негжн бээцэж, амбна тамһиг олж чадсн уга. Зарц хатдынь цуглулж, зэрлг журм күлэн соңсар сурһж келэд, Көкэ көгшнэр дарһ болһв. Тиигж бээтл Легдн ирэд, Тохан ээлэс хойр гелңгиг хулхалж, һалдна дү Чолунбатыг цокж, күндөр шархдулсн чимэ келв.

Һалдн тиигэд өңгрсн сөөһин өңгрлтиг келж суутл, нег наста геңгэ орж ирэд:

– Э, көвүд, барчд² уга сэн йовцхану? Һалдн, чини келсн үнн ю? Амбн үнэр орһж одж ю?

– Та итклго бөөнү?

– Үнн болтхал, көвүд мини, зуг кергин хөөнкиг чигн кицэх³ кергтэ. Керг-үүлчн номин йосар бүтх болтха!

Хойр

Һалдн тиигэд Чүрмин герт ирж, нег сург гелң, геңлин соньрхлыг көндөж татн, цуглулад күүндж бээхд Сорж да лам тенд Оср гелңгэс Һалдна күрэд ирсн болн Манһс амбна орһж зулсн чимэг соңсад, иткх, эс иткхэн медлго, үннч шудрһ гисн Балдн болн бас кесг гескү демчэн дуудулад сууж бээтл, Сәнбайр өвгн ахта кесг күн Сорж ламин хорад орж ирв.

Сорж да лам Сәнбайриг сарвхар үзэд чочх, байрлхин хоорнд сарвлзад, үүдн тал хэләһэд суув. Түүнэ чочхнь – күрэд дими ирдго көгшн генткн ирснэснь чочв. Түүнэ байрлхнь – нутг дотр нер күндтэ йос учр келдг күн болад сандрсн цагт ухан-сүвин демжл болх болв гиж бодв.

Сәнбайр орж ирэд, Сорж ламин мөндиг сурад, адһл уга насван татлцад суув. Юн гих болв гиһэд, Сорж ламин зүркнь кив-кив гиж бээтл, Сәнбайр үгән эклэд:

– Геңгэ, танд баахн учр йовдл медүлхэр ирләв. Та болвл – арвн хар нүүлиг эрлһж, арвн цаһаниг делгрүлх нутгин эзн өршәлтэ биләт. Амбн нойнд шидрәс нутг алвт баахн һундлта болж, һундлан тээлүлхэр цуглрн ирх гиж бээтл, урж сө генткн хот орад зулж одсн санж. Амбн болн түүнэ зэрм төрл-садн, зэрм эргү, мооньг, хулха, хуурмг улсин олн алвтыг зовасн килнцтэ керг эрвн бээх юмн. Энүг та бүр ээлдж бээх юмн. Ода нутг алвт босад эсргүцж бөөнэ, зарһлж бөөнэ. Эн болвл – мана харчуд болн амбн, зэңгин хоорндк керг болхас хуврг таанр орлцлго бээхиг күсч бөөнэ. Иигж күсхин учр гивл – тана дорк самнр сәклән алдсн кедү гелң бас түүнд орлцад, нүүлтэ керг үүлдснь нутг дунд илчлгдж бөөнэ. Энүг та бас ээлдж бээх биз. Ода та тедниг йос номд орулж шиидкж өгтн. Олн алвтын өшрәл хорслыг дархнь – кецу керг. Танд медүлж ирсн керг эн билә.

– Хү, өвгн, та юн гиж бөөнәт? Тиим керг бас бээх юмн ю? – гиһэд, Соржин чирәннь мууха хүврэд, цулцһр улан хачр, амнь көкрэд одсншң болв.

– Тиимә! Бээхнь бээтхә, зэрм нүл килнцтэ кергиг тана зэрм хуурмг самнртн үүлдсн шү.

– Кенви тер?

¹ Бүтүмжлж – хааһад.

² Барчд – зовлң.

³ Кицэх – саглх, болһах.

– Кен-кен болхиг та бас ээлдэж меднэ. Доржин үкл, Лимб эмчин үкл, Цевгин үкл, Түвшнэ цүлгдл, Нимэ гецилин һавлыг көрэдсн, гевш ламин меклл зерг кергүд мана нутгт аюл һамшг ирүлсн эс ю?

– Те... терчн бүр һалдна үүсксн керг биз. Тер кезэд делкэ үүмүлсэр йовна. Мөн одахн күрэд ирж, һал түүмр тэвсн бээнэ.

– Э, би бас мартж бээнэв. Һалдна нүдэн сохлсн керг бас цээлһх зөвтэ нег ялта керг юмн.

Эн күртл күүндж ирхд Сорж да ламин сүмснь бүр зээлсншц болад, үг, дун уга, эмн-шир уга шавр дорм болад одв. Хажудк улснь бас үг, дун уга болад һудылдад одв.

– Жа, геңгэ, та залрж амртн! Би олин нутгин закж даалһсн үгиг танд дамжулув, – гиж келэд, Сәнбайр һарв.

Сәнбайр ахта улс тендэс һарч йовсна ард Оср гелң Балдниг дахулад орж ирв. Үзхлэ, Сорж да лам яг шавр дормшц болад көшч одсн бээв. Сәнбайр көгшнэ үгмүд зүркнднь жид болж шаагдсиг юн гихви, ачнь – Маңһс амбн – авһ ламдан нег амн заквр үг уга зулад йовж оддгнь юнви, нутг үүмж, үг зэрлгнь гүүх бээтхэ, хэрнь гедрг шал болж шахгдхинь юн гихви... Эн бүкн Сорж ламин эмн сүмсинь көөһэд, һээд зээлүлж, долыгт һарһсншц болж, зовньл хорслын хоорнд сууж, ухрхань ув улан болсн бээв. Балдн ирм цацу өндэж бичэчэн дуудулхин хамт үүдэн хааж, тедн хойрта нег юман күүндв.

Үдин хөөн күрәһин хөөт сала өөдлэд, мөртэ хойр күн хатрулад одж йовв. Энүг баралж үзсн Чүрм ардаснь ажглн шинжж үзснд хар саарл мөртэнь – Балдншц, цаһан бор мөртэнь – Оср гелң болж шинжлгдв. Тиигэд адһн Һалднд одж келв. Дарунь Легдниг дуудад, кедүлн эн учриг зөвчлв.

– Тер хойрин һарч йовсн үзг-чигэр үзвл – Балдн Көк Чөткр эгчиндэн одж йовх кевтэ. Зуг Сорж лам теднд ю закж, һамаран йовулж бээхиг кен медлэ, – гиж Чүрм келж бээтл, Соржин герт заргдж бээсн бичкн гецил гүүж ирэд:

– Һалдн ах-а! Геңгэ эс бээнү, терчн Балдн Оср хойрт бичг бичж өгэд, бас икл мөңг өгэд йовулв.

– Һамаран йовулсиг медвү чи?

– Уга, намаг соңсхла: «Күүнд медгдж болшго, зууран кицэж йовцхатн! Балдн, чи кергән бүтэтл, эрк бичэ у...» – гиһэд закж бээхигл соңслав.

– Жа, учр йовдл тодрха болв. Сорж лам Сәнбайр ахта мана улсин санулһиг¹ соңсад, йос номта бээхнь бээтхэ, хэрнь му сана сүвлж, хорта арһ һардсн санж. Шамдад мөр белдк! Чүрмэ! Бидн хойр некий, тедн лав Маңһсин ардас одхар һарсн юмн. Илин жанжнд татврлх алтн мөңгинь күцэж өгүлхин һаза бас ямр хорта юман заксиг кен медлэ. Тедниг замин зуурнь эвтэлдг керг.

Иигэд Һалдн Тулм Уланас олзлсн элкн күрңгән унж, Чүрм толвта боран унад мордцхав. Тиигэд дөтлн һарад кесг сер көндлң керчн довтлж, Бардм байна ээлин деед көтл деер одж бууһад, бара хархла, хойр гелңгин мөрн теднэ һаза уята бээхнь үзгдв. Хоюрн көтл деер баахн амрад, теднлэ яһж бэрлдхән күүндцхэв.

– Тедн ээлэс холжсна хөөн күцж одад бэрхмн. Ээл эмттэ һазрт кү үүмүлхмн биш. Мини күрң тедниг күцэд одж эс чадх ю?

– Балдна хар саарлыг үг уга күцнэ бидн. Зуг Осрин унсн цаһан бор урлданд шөвлж бээсн юмн. Тер зулад гетлж одх болхла, яах болв?

– Тер һанцарн зулад хама одхви! Зуг Балдн бас теңкэтэ бөк күн эс ю, тер нанас ямр зергви?

¹ Санулһиг – селвиг.

– Бөкнь бөк күн, тиигэд бас мөрн деерэн чаңһ гиж келцхэдг билэ. Тиигв чигн ода наснь дөч һарч, эрkd шавгдсн күн болхас чамас хол дора болхнь маһд.

Һалдн Чүрм хойр күүндж суутл, Балдн Оср хойр чигн һарад, мордад бээв. Тедн һарад, хотхр уру орж бара тасрхин баргт Һалдн Чүрм хоюрн мордад, көтл ташрлн ардаснь гүүлгв.

Оср цаһан борарн Балдна ард, өмннь һарч көндлңнэд, хар саарлынь шинжн дөөглж:

– Энүг бас мөрн гиж унну? Үүл болад Һалдн некэд күцж ирдг юмн болвл, түүнэ барун һарин альхнд базһгдж үкнөч, – гийһэд инэж йовв.

– Али, авад ир, – гийһэд, Балдн һаран сарвалһв.

– Ю? Ямр юм авад ир гинэч?

– Одак эгчин өгсн лоңхта хариг... – гиж жолаһан татж, дөрөһән ишкн сүүждэд келв. Оср чочж, алһцсн янзар түүнд:

– Ээлин захас һарлго бээж эрк ууна гисн ямр үгви? Холжж һарад, уул давж одад, санамр болсна хөөн тиигэд.... – гийһэд, Оср эс өгв.

– Хар хуух Балдн хар саарл хойриг меддго кен бээхви? Хар саарлан унад Балдн мордж гихлэ, кен ээмшг угаһар некж мордхви? – гиж ха-ха инэв.

– Һалдна ямриг бас медэд уга ю? Та негдгч уда Һалдниг бэрнэ гиж одад, үксн күүнэ күүрэс сүрдэд һарч зээлсн эс ю? Тиигэд «үксн буурин толһаһас эмд атн ээнэ» гидг үлгүрт багтвт, хойрдгч уда Һалдниг бэрнэ гиж одад, сүк даладсн бүсгэһин сүрэс сүрдж эһһэд һарч зээлсн та, тиигэд арһтадан эмд ирвт. Тиим эс ю? – гиж келж бээһэд, өврэсн лоңхта эркиг авч өгв.

Балдн үкс авад, бөглэһинь шүдэрн мөлтлж оркад, доңһдж бээв.

– Хү, хү, – гиж малян ишэр Балдниг худрад, – Һалдн, Һалдн! – гихлэнь, Балдн чочад хэлэв. Тиигэд Оср гелң инэж бээхд Балдн уурлад:

– Тер сохрин шорань энд кииссн эс болвл иршго, хар саарлын бөгтрһд одад, Харһуд хайгддган медх уга гиж ю? – гийһэд бас доңһдв. Сүүлэрнь хаһелсн эрктэ лоңхиг өвртэн дүрж авв. Оср инэһэд:

– Иигж бээтл Һалдн күрэд ирдг юмн болвл, яахви? Догшн харин омгар оңх тусх биз та.

– Мини яахиг тер цагт үзх болнач, – гиж бардаһад, урлан хажилһн бээж түрөһэсн хар чагчаһан авч, зүн һарин альхндан насва көкхин зуур: – Түүг би дал деерэснь балв атхад... – гийһэд келтл, Оср генткн:

– Яһла халг! Цаачн Һалдн күцэд аашна! – гийһэд му дууһарн бэркред одв. Тиигтл Балдна нүднь бүлтрн шахж ардан хэлэхлэ, үнэртэн нег мөртэ күн сумншң шуугулад аашсиг үзн, чагчаһан чигн түрэлж амжл уга, хар саарлан дэвн малядад довтлад өгв. Цаһан бор мөртэ Оср ардаснь: – Хү, зогс! Зулад һарч чадшгоч! – гийһэд бэркль.

– Оср-а! Чи түүнлэ зуурлдад мед, би алдрад одсв, геңгэн бичг заклдиг бүрн-бүтн күргж одсв!

– Хү, зогс! Би яһж Һалднла теңцхви? Би алгдна!

– Хэмэ уга, Борлданкин нег чамар дутад одх уга!

Оср ардаснь довтлн бээж дуудхин зерг бас харал тэвж: – Иим му эмтн билэч! Долан мууһар үкж эрл! – гиж йовад ардан хэлэхлэ, Һалдн негт күцэд ирсн бээв. «А, миңһн нүдтэ бурхн мини, эм аврн сойрх!» – гиж зальврн бэркртл, Һалдн дэврүлн өңгрхдэн:

– Зулад хамаран гетлнөч? Авдг эрлгчн – би! – гиж келэд, дал дундаһурнь негл маля цокад өңгрв. Жолаһан эргүлн ардан хэлэхлэ, мөрнәннь оңһн делиг теврн тоңһаж бээхиг үзэд, ардаснь күцж ирсн Чүрмд:

– Жа, Осриг яахан чи мед, би тер Балдниг... – гиж ардан нег хээкрэд, хойр хамр давад одсн Балдна ардас шуугулад одв.

Осран хайж өгэд, эмэн авад зулсн Балдн хар саарлнь дэвх дутм хашндсншц, эмнь амарн хархшц бачмдад: – А, бурхн мини, Оср, чи арһлад баахн зуур болв чигн тордн саатах болву! Нанла ирэд бэрлдх болвл, тер цусна төлө цусн, эмнө төлө эмн, нүднө төлө нүд авхар ирнө шү. А, бурхн мини! Чу, чу... – гийһэдл эмсхж бээв.

– Хэ, Балдн! Хар саарлчн хар нүүлт эмичн аврж чадшго! Өдрчн эндр чилнэ! Нүднөннь төлөд нүдичн сохлж, ахиннь эмиг һоларчн харһнав. Эрин эрмчн бээвл – зогс, наар!

Балдн өөрдэд ирсн һалдна үгиг алдг онг¹ соңсч, чеежнь харһнутада, нээмн чимгнь унтрад бээв. «А, бурхн! А, бурхн!» – гиж давтхас амндан ондан үг уга йовла. Тиигтл һалдн күцж ирэд, Балдна далас көм татн өңгрхин тенд Балдн мууһар нег оркн, хажуһин хар киир чолу үмкэд, ду һарн, һазрт шигдн тусв. Һалдн шүүрдэн өнгрж һарад, жолаһан эргүләд, өлкн талд бууж, мөрән тушв. Тер зуур улан һалзн болсн дух чирәһән өргэд, Балдн босч, хар иштэ утхан хүүһэснь суһлж бэрэд, цаар өлкн өөд тамтһлзн гүүв. Тиигтл һалдн мөрән тушч хантрад, түүнэ ардас көөж одхин зуур керц деер һарч авсн Балдн өвртк дундур лоңхта эркән харһж зальгад, лоңхан Һалдна өмнэс шивж сандрн, һазр самрдн чолу авч, Һалдниг эклэд чолудв.

Зуг халмна деерән сандрсн төлөд шивсн чолунь оньг уга тусч бээв.

– Балдн-а! Арвн хар нүүлиг кеж чадсн залу чи ода авһашц бичэ һазр самр! Һолынь таслад, эмичн эсрг ораһарчн харһх цаг болв, – гиж келэд дэврн одтл, тер утхан чигләд өмнэснь дэврв. Һалдн түүнэ утхта һарин тохаһар ишклэд оркм цацу, хар утхнь өсрэд арднь тусв. Балдн гедргән өкөж утхан авн гитл, бөгсэрънь девсэд оркснд духарн һазр мөргн элк түрглү унв. Тер зуур Һалдн деернь зээдлн, дарж шилэснь базһад, кедү-яду һазр мөргүләд, хойр һаринь татн сольвад, өвдглин нуһчад оркхла, Балдн орклад бээв. Зуг Һалдн түүг девсч алсн уга, хэрнь ялынь тоочад, өндөлһлго өвдглсэр бээв.

Тиигтл Чүрм чигн Осриг күлж көтлсэр ирв. Иигэд хоюрн Балдн Оср хойриг таг болтлнь күлж, мөрн деернь баглж көтлэд бууцхав.

Һурвн

Тохан ээлин өмнк нег салан усна арл деер нег гер болж модна захар харвтрн үзгднэ. Өрүн, асхнд тендэс көк утан цоонглин һарч бээлэ. Тер болвл – Түвшнэ гер билэ. Түвшн герэрн энд нүүж ирэд, кедү хонж бээхиг Тохан Ээлин зэрмнь медэд уга. Одж үзсн улс Түвшнэ халад, хатхад, зүүһэд, залһад өндөлһсн сегркэ хар гериг үзэд шагшрж бээв.

Түвшн барун туурһин хормаг дееркн секж суусн кевтән арлын һатлһна тертлк ирмгиг² шинжлн бээж, Тулм Улана гент үклиг бодж суув. Тиигж суухдан Түвшн: «Түүгэр ирэд һатлсн биз, Һончгин бээсн уга завшаһар³ ирэд, хорта харан өгэд орксн биз, хужрссн элмр авадад ууж орксн биз. Эмд герч болна гийһэд, маднд иткэд хадһлулснь – ач уга керг болв. Чолунбатм бээсн болвл, сүүдр мет хажуднь бээж үкүлшго билэ.

Һацата юмн, тер өдр Һончг бас уга билэ, би бас Өргин кергэр төр кеһэд сууж, түүг мартсн бээжв. Эн завиг тер яһж алдлго ашглсмб...» – гийһэд бодв.

Тулм Улан гих хулхачин үкл иим болж. Үдин хөөн герин сүүдр зүүндэн эргж одсн цаг санж. Ордн деер унтж кевтсн Өргиг хэлэсн кевтән сууж бээтл, «меемэ,

¹ Алдг онг – оньган өглго.

² Тертлк ирмг – тер талк эрг.

³ Бээсн уга завшаһар – угад.

меемэ» гийэд, бичкн гецл Нимэ сандрн гүүж ирхлэнь, Түвшн хулхачиг алдрад зулж одсн болж.

– Яһв? Зулж одсн ю? – гиж сурснд төгрг хар нүднь ора деернь һарад одсншн болад, «меемэ, меемэ» гийэд, цааранднь үг келж чадлго бээв. – Яһв, кукн? – гийэд, Түвшн толһаһинь илж сурснд бичкн Нимэ тиигэд:

– Үкж одж, үкж одж, – гив.

– Кен үкж одж?

– Одак Тулм Улан үкж одж.

– Яһад? – гиж сурснд Нимэ келэн балдалһж һарад:

– Иигэд үкж одж, гедргэн сарвасн кевтэн хойр нүднь гилиж бээнэ.

– Өөрнь бээсн уга билү чи? – гиж сурснд бичкн Нимэ шилнь тасрад одсншн уру хэлэж:

– Заһс хождж бээлэв, – гиж дор дууһар келв.

– Юн гинэ? – гийэд, Түвшн һарч гүүв, ардаснь бичкн Нимэ чигн һарад гүүв, теднэ дуунд Өрг чочж серэд, өндэж босв. Нимэг дахад Түвшн гүүсн кевтэн арлын тоха дотр күрэд одв. Нег өндр уласна уңгд Тулм Улан гедргэн шалхан кевтж, хойр оочарнь көк өңгтэ шүлсн һоожсн кевтэн бээж. Ноострсн бүдүн һарин нудрман өрч деерэн тэвсн кевтэн чигн. Бэрэд үзхлэ, көшч одсн бээж. Зүркнәннь цоклһиг чинж үзхэр өкэж, чикэн өрчднь тэвх гитл ардаснь:

– Хү, меемэ, му өвчэр үксн болвл, аюл болна биш ю? – гийэд, Өрг татж бээв. Түвшн босад хэлэж бээхднь хойр нүднь гилиж бээв, өрч деерэн тэвсн һартнь шавр шора атхата кевтэн бээж. Келэн тиирчсн боллта, төмр тушан ормин шархнь жулһрад, цусн һарсн бээж.

«Өркин үнр һарч бээнэ, эркд цөөрэд үксн юмн ю? Кен эрк авч ирж өгсмби? Баһ-саһ эркд согтдго эс билү? Хор хольж уусн гиж ю? Мууха болв, иим дүңгин герч күүг алдснь му болв», – гиж Түвшн бодхин зуур Тулм Улан хулхачин келж бээсн үгнь Түвшнэ сананд эклэд орв: «Би кедү му хулха кевв чигн, намаг Харһуд алж хайсн уга, хэрнь нутгт чигн тэвж йовулнавидн гийэд һалдна келсиг иткж бээнэв, тиигэд үзж медсэн келж өгнэв. Би болвл – нег хулхач күн, хулхач болхдан Теңгр уулын ора деегүр нааран-цааран гүүж бээсн хулхачв. Тана эн амбһла ханьлад арвн кедүн жил болж бээнэ, намаг ирж ханьлхд адунь тавн зу күршго бээсн юмн. Ода миңһн үлж бээнэ, түүнэ адун тиигж түргн өсснэ нег учрнь – хулхан ору болла. Түүнэ һар дорнь кедү хулхач бээхинь би меддго, нанла холвата хулхачнь оһн бээнэ. Тедниг кен чигн хулхач гишго юмн. Балдниг кен хулхач гинэ, Борлда байна Осриг кен хулхач гинэ, амбһна Тайг Хариг кен хулхач гинэ, Ноостын күргн Хар Жилһниг кен хулхач гинэ? Керг деерэн тедн цуһар хулхач, хулхач болхдан амбһна хулхачнр мөн. Сорж лам, Ноост зэңгшң эмтнэ амиг тарһн үкрин махар болн сэн мөрэр бөглж орксн хулхачнр болна. Тиигэд тедн жил бүр нанд эндэс кедүн арвн мөр хулхалад һарһж өгнэ. Байр көгшнэ тер күрн мөриг би яһж тиигж авч чадхви? Бүтү бээшң герт хадһлж бээсн санж биш ю. Түүг нанд Хар Жилһн гисн хулхач авч өгсн юмн. Түүнэ һар дор бас кедү хулхачнь бээх юмн. Теднэн дахулж одад, бүтү геринь цоолад авч өгсн юмн. Жавин авһин тер халтр мөриг би яһад тиигж авч чадх юмнви? Түүнэ герин үүднэ түлкүр, мөрнэ көлдк тушан түлкүриг кен түүнэ хавтхаснь авч чадхви? Түүг Борлда байна Оср авч өгсн юмн. Тер Жавин авһ гецлиг эрк өгэд согтаж уһаһад, хавтхаснь герин түлкүр болн тушан түлкүринь авч һарсн юмн чигн. Тер гецл Осриг харлв чигн, яһж һарһж келж чадхви? Келэд бээвл, керг ик, тана эн амбһ керг деерэн хулхачнрин хань болна. Эндкин хулхачнр иим нег ээтэ болхас һалзурж бээсн юмн...».

Түвшн эн күртл бодж ирэд, Һалдн тиигэд Харңһуд хайлго, эмдэрнь авч ирж өгсн юмн чигн гийһэд шагшрж бээв. Түвшн тендэс чичрһнэ бутын захд одв. Одад, нег юм үзэд орксншң болад хэлэж бээв, өкәһэд, чичрһнэ бут дотрас нег юм авв. Тернь хар ноһан өңгтә эркин лоңх бээж. Лоңхин модн бөгләһинь үзэд: – Хү, энчн одак Бадм эркнчин авч йовсн лоңх мөн чигн. Эркиг тер авч ирж өгсн гиж ю? Тулм Улан энд хадһлгдж бээхиг тер медсн эс билү, зуг тер көгшн Тулм Уланиг таньшго, түүнд эрк авч өгх хәрцән чигн уга билә...

Тиигтл генткн сананднь Ноостын күргн Хар Жилһн орв. «Бадм келхдән түүнә һарар дамжад, Ноостд хойр сән мөр авч ирж өгләв би гиж эс келлү? Хулхан йовдһнь задрж одхас әәһэд, тер хорлж алсн болхнь маһд. А! Тиим керг чигн, Бадмиг харлулж, эврән гетлхәр лоңхинь хулхалж авснь маһд», – гиж бодв. Түвшн эн күртл бодж гертән орад суутл, Өрг толһаһан бәрэд яалад одсншң болв. Тиигэд Түвшн толһаднь эркә дарм һазр цум цокгдсн шархинь үзэд:

– Юн гидг хорта эрлг санжви? Алх гисн юмн ю? – гийһэд хорслар шагшрж бээв. Тиигхин тенд Түвшнә сананд Өргин учрл экләд орв.

– Көөркү, көөркү, мини үзсн дөчн кедү жилин зовлңгар харж, чини үзсн арвн кедү жилин зовлң гидгчн кедү дәкн күнд болх юмн чигн-а! – гийһэд, толһаһан зәэлж бээв.

Арвн жил өмн эцк-экнь өвчәр нас барснд зурһан-долан наста Өрг өнчрн хоцрж, авһнь Хоңһр эзн болж, геринь нүүлһж, үкр, мөрн кедү бээсинь тууж одсн бээж. Тиигэд Өрг өнчрхин зовлңгиг арвн тав күртлән авһ бергнә һар деер үзэд, нүднәснь нульмсн хөөһлго йовж. Арвн тав орсн насндан Хоңһрас зулж, нег төрлин герт одсн бээж. Тенд одад бас арһс түүх, түңг шарлж үүрх зергәр йовж. Нег өдр Өрг әалин нег берлә хамт арһс түүж йовтһнь, кесг мөртә улс тәвлдж аашч чигн. «Согту улс ю? Энд ю кеж йовх улсви? – гийһэд Өрг хэлэж бээж. – Хавржңгин бәәшңгин өөр эргнәс арһс түүв гийһэд уршг кехәр ирж йовх ю? – гийһэд, әәһэд хэлэж бәәтл, ирсн улс бууһад, Өрг уру гүүлдхләннь, Өрг сандрн, сумлта арһсан асхж оркн зулх гитл бәрэд авсн бээж.

– Ахһр мини, уучлтн! Үүнәс хооран энд ирж арһс түүшгов, – гийһэд уульж һуусинь төртән авлго хойр һаринь хам теврж авад, өргж одсн кевтән негндән дүүрүлж. Тиигэд Өргиг кеерәс булаж одж.

Чонын сер деер одж йовсн ишкин метәр чишкәд бәрклж йовхдан Өрг: «Эцк-эк уга өнчн мини му хүв заян иимл юмн санж-а», – гижл бодж. Булаж йовснь ямр әалин ямр эрви гидгиг Өрг яһж медхви! Хаһрха Чикн Манжин әалиг зөв эргүлж ирэд, Манжин зүн бийд буулһж бәәхд Өрг тиигэд: «Тер зарцдан бүсгә кеж өгәд, зарц кехәр булаж ирсн ю?» – гиж бодсн бээж. Манжин бүсгә Буйн дөөглсн бәәдләр:

– Болж, болж, бошхин хатн болхан мед, – гийһэд инәж. Нәрн Цаһан гисн күүкнь хажуһаснь:

– Дөгәтә юмнви! Яман туулад яңһрцг эвдх ю? – гиж бээв. Теднә иигәд келж бәәсиг Өрг соңсч бээв чигн, учринь бас медлго бээв. Хойр-һурвн бүсгә ирж:

– Бичә тииг, киринь уһаж, киштһнь күрт, – гилдәд, гижгинь цуцж, шурһул тәвәд гүрв. Тиигэд Өрг нег өдрин хаһс болад угаһар көшгин ард берин кевәр сууж. Тиигэд сууж бәәхднь булаж ирсн улст цә уулһж, эрк бәрж, хадг альчур зүүлһж бәәхшң бәәсинь Өрг соңсад суув. Булаж ирсн улсин негнь: «Өнчн күүкиг кеерәс булаж ирләвидн, кишг буйндан багтаж, түүг асрж өргәд, кү кеж автн», – гиж закж бәәхшң бээв. Ора болж, әмтнә көл даргдхшң болж бәәхд хойр бүсгә ирэд, Өргин хувцинь тәәлүлж, орд орулв. Тиигх күртл Өрг кен гигчд эм болж бәәхән бас медлго бәәж.

Сагсг көнжлин зах татад, өврт орж ирснь – буурл сахлта арзһр хар көгшн Харха Чикн Манж болхинь зулын герлд тодхн үзэд, ээж чочад, бэрклсн кевтән харһцж одсн бээж. Өрг эн күртл келж ирэд, уульж бээсинь бодад: «Манж гидгчн нүүртән ноосн уга, толһадан өвр уга гихэс биш үнэртән көгшн тек гимэр санж биш ю...».

Тиигж суутл, Шура инэмсклн орж ирэд:

– Көгшн тек, – гихэд инэд алдж оркн, үгән келж чадлго инэв. Түвшн Өрг хойр алң болад:

– Яһж! Юн болж? – гилдэд одв.

– Сүрдүлхәр сүвлж¹.

– Яһад?

– Үкнэв гихэд.

– Түүнэ үкхэс кен сүрдж ээхви? Яһад үкдг чигн?

– Герин эзн бүсгэ ус дамнад, герин һаза ирж йовхднь гер дотр хар-хур гихэд одсн аһр-чимән һарч. Чочад одсн герин эзн бүсгэ одад, үүднэ тотх деегүр хэлэхлэ, көгшн тек Манж барун термин толһад дүүжлгдж бээхшң үзгдж. Тиигэд герин эзн бүсгэ ээж сандрхдан орад үзхлэ, Манжин харвтр хар чирәнһ балтад, оңкр нүднһ бүлт өсрнэ гисн болж жигтэхн үзгдж. Тиигэд герин эзн бүсгэ: – Үклэ! Үклэ! – гихэд кедү дэһн бэрклэд, һазаһас нег суулһ усиг өргэд орсн кевтән үкж бээсн көгшн текин толһа деер цутхад оркв. Тиигэд көгшн тек Манж бийнһ яг уснд унад һарсн көгшн тек гимэр болсн бээж. Тиигхин зуур гүүж ирсн Баатр тесвр алдн инэж орксн бээж. Дэкэд уурлад, бөгсәрнһ нег ишклж, шилэснһ базһн татж:

– Чи үкдг дурта билү? Чамд зовлң үзлго амрхн үкдг арһиг би үзүлж өгсэ, термин толһаһас дүүжлгдж үкнэв гихэд тиигж зовлң үзэд ю кенэч? – гихэд, герин үүдн уру чирж йовхднь, герин эзн бүсгэ сандрн ирэд:

– Хү, Баатр, яһж бэәнэч, энүг хама авч одад алс гиж бэәнэч? – гихэд зуурлдж бээв.

– Энүг би һолын уснд хаяд алс гиж бэәнэв. Эгч, та нам бээтн, – гихэд, үүрэд һарһад одв. Деесиг хойр һарарн татж зуурлдад:

– Үкдг дурн угав! Баатр, чи эм авр, – гихэд бэрклж бээв.

– Тиигэд юунд боогдж үкх болсмби?

– Арһ һардад, эндэс гетлэд одс гихин арһ билэ. Тохан ээлин ядучнрин цаажас Тохан бөкүн гидгчн тесч болшго юмн санж. Жииг гисн дууһинһ соңсад оркхла, ясм яарад, үсм үүрэд одсншң болла. Тиигэд баршго өдрт Тохан халун гидгчн нанд халун зуухд орад одсншң седгднэ. Тиигэд баршго Тохан ядучнрин келнһ шөвг, үгнһ жидшң болад бэәнэ. Иигж эмдин зовлң үзхв гиж бодсн уга билэв. Жиңкн бошх зергән өргж өгсв, намаг тэвж йовултха, баһ бүсгэ Өргән һарһж тэвсв, намаг сулдхж йовултха, Жавин цергин алв хаасн, һошхин алв хаасн келсинһ өгсв, намаг тэвж йовултха. Маңһс амбна өг гисн хөрн тавн иргиг өгч чадлго ирсн билэв. Тер хорслта бээв чигн, нанд юм кеж чадснго билэ. Эн өдр олн нутгин үзүлсн цаажин өмн тиигэд чадшго дүңгин болсн бэәнэв гихэд уульв... – гихэд, Шура Манжиг бэрж одад хашалн, сурж бээсн бээдлиг келж бээтл, Жав аашхнһ үзгдв. Түүг үзэд Шура бас:

– Эн кесг өдрт Жав ик хүврв. Манжин өңг чирэг хэлэж ядснас ода ширтэд землдг болсн бэәнэ, сөгдж бээснэсн ода нүдәрнһ худрад хорслан һарһдг болла, – гихэд келж бээтл, Жав орж ирэд, Түвшн болн Өрг, Шураг нег хэлэж авад, Шуран дор бийд сууж:

– Көгшн тек эн өдр инэдтэ ши наад тэвж өгч, – гихэд инэв.

¹ Сүвлж – ухалж.

- Инэдтэ ши наад тэвж өгсн кенэс соңсвчи?
 - Баатр келж өгв.
 - Баатрин өөр одву чи? Хадм эцкдэн бас сөгдэд амринь сурсн биз чи, – гихлэ,
- Жав инэхэд:
- Хуучна йосн гидгчн намаг тиим дүңгин болж орксн санж, – гив.

Дөрвн

Жомбһр хар ишкэ герин үүдн хам хаагдж, үүднэ һазань хойр бер зерглж зогсад, тотхин деегүр мөтгэлдн¹ шаһаж, ямр нег юм соньрхн хэлэж бээхшн инэдэн боож ядн, аман дарж авад, хооран цухрн гүүлдв. Түүнэ негнь Шура билэ. Инэхэд һарсн нульмсан белин альчурар арчж оркн, барун һаран инэсн кевтэн бээсн берин ээм деер тэвтл, тер бер:

– Кевтсн дүринь үзич!

– Хэрнь гиһиж, түүг Ноост зэңг гихлэ, күн иткнү? Тиим һал цэклм ямта бээсн зэңг нойн яһад кинь һарч одсн му арсн тулмшн болад, ямана көрсн деер кевтдвн? Хөөннь нег өдр кесн үүлиннь ораp иигж кевтнэ гиж тер бодсн уга биз, «залгдж» ирхин зуур чигн тиигж бодсн уга биз. Ордн цаһан герт гиичлгдж, мөрн, мөнгнэ татлһ тэвж, Манж бошхиг сурж өгхэр санад ирсн шү? – гиһэд, Шура инэж бээв. Шура үгэн залһад, нег жил Цаһана шинин негнэ өдр амбнд цаһа бэрж одхд үзсэн келж өгв: – Тер өдр герин зүн иргд зогсад хэлэж бээлэв би. Ноост зэңг гидгчн нүд хальтм билэ, көк үч деерэн хар торһн күрм өмсч, өндр улта китд шааха һосиг өскэлдн ишкж йовла. Тиигэд хар торһн күрмин ар дал деернь тоһсин өдн отхн² һодһлад, кесг өңгин герл цацрулхшн билэ. Көк номн³ жиңснь цух улан зала дотр герлтн үзгдхшн билэ. Яамна үүднд амбн һарч ирэд, мөндлн цаһалж бээв. Тиим дүңгин ямта йовсн Ноост зэңгиг эн өдр иим дүңгин кевтнэ гихлэ, кен иткхви? «Цагнь болхла, цасн деер түүмр шатна» гидг эн чигн, кедүн өдрин дотр иигэд сәрсн тулмшн болж одв шү, энүг иим дүңгин болж орксн Тохан халун, бүр бөкүн биз...

– Тиигвл, чи яһад тиигж одсн угач?

– Би болвл – зовлңгин тамас гетлж ирсн күн шү.

Шура болн тер бер тендэс йовсн кевтэн Түвшнд ирж, Ноост зэңгин тиигж кевтсиг келхлэ, Түвшн инэхэд:

– Диважин орнасна тaмин ордн яһад унж одсм энви гиһэд, зовлң эдлэд бээж, кедүкн өдрин дотр тиим дүңгин болж одсн биз. Түүнэ яһж «залгдж» ирэд хоргдсиг келж өгсв би. Ноост зэңг заңшларн бурхндан саң тэвүлж, тэкл тэкүлж оркад, судр номан делгн умшад сууж гинэ. Тиигж бээтл мөрнэ турун тувржңсн дүүрә соңсад, нүдн шилэн авад, секэтә иргәр өкәж, мөрнә цондг уру хэлэж, мөрнә цондгт ирэд бууж бээсн улсиг үзэд: «Ямр улсви, ямр учрар ирж йовхви? Негн, хойр, һурвн, дөрвн, – гиж амн дотран тоолад, – цуһар чимгн уга тоот чигн биш ю, зарһцж йовх ю? Юуһан өврләд ирсн болх? – гиһэд, тачалтаһар урлан долаж, өргиннь буурл сахлыг шувтрж, барун һарин һуурасн хар болр эркән авад, деер өргж, маань тоолж бээж. – Шавр, тоосан гүвж, товч, заһан ясч бээхәрн үзвл, медэтә улс болна. Өмннь йовсн одак Сәнбайр көгшн, Бардмин темәч эс ю? Эн Күңкән Чееж ямр учрта ирж йовхви? Келндән өргстә элмр гидг Бардм түүнәс әэдг эс билү? Али, мини дарциг юн гиж хэлэж зогсснчн энви гиж нег сурсв, лав хәрү өгч чадлго сандрхн маһд», – гиж бодж. Орж ирэд, зерглдж зогсад, амр мөнд суртл, Ноост зэңг оварж медсн угашн судр номан умшч бээхшн бээж. Сөгдэд амринь сурснд тегэд толһаһан өргж,

¹ Мөтгэлдн – өскәһән өргәд.

² Отхн – залань.

³ Көк номн – көк өңгин зүс медүлжәх үг.

нүднэ шилэн авч хэлэж. Дэкэд нег сөгдж амринь сурснд тиигэд хэрү мөнд сурж. Сэнбайр өвгн хадг альчуран татад, нег сөгдн учран медүлснд Ноост зэнг үг, дун угаһар зергдгдг зогссн дөрвн күүг барунасьн нерлж:

– Жа, Сэнбайр, Саргн, Байр, Бадм, – гиж нег хэлэхэд, – өмн белэс Сэнбайр Байр хойр, ар белэс Саргн Бадм хойр. Чи дөрвн яһад кел негдкж, зү таарад зарһ кеж ирсмби? Темэч, тенүлчэр ахлулад ямр зарһ кехви? – гиж.

– Темэч, тенүлч болв чигн, тана алвт бидн, экнь үрэн яһж хээрлдг болхла, хоюрн алвтан бас тиигж хээрлнэ. Олн жил мана тоог бэрж, толһаг мана атхж бээсн зэнг нойн билэт, танд учран медүлж чадна гийһэд, олн алвт нутгас бидн дөрвиг йовулсн билэ. Таниг мөрлж ирэд, Тохан ээлд кишг күртэхиг күсч, бээх, угаһан белдэд, кеж чадхан кеһэд, дөрвн нүдн болж күсн күлэж бээнэ. «Нутг гидг – нур» гих хуучн үг бээдг. «Нойна сээнд нутг байжна, нуурин сээнд захсн үржнэ» гидгшн мана Тохан ээл тана кишгт күртэд байжж бээнэ. Зуг Манж бошх баахн килнцтэ му керг үүлдсн төлэд нутг оларн килн төрж, түүг бэрж хашалв. Тиигэд таниг залрж одад, Манж бошхан шүн шиидкж, нутгин седклиг төвкнүлж болву гисн эрмшл билэ.

Ноост зэнг эн күртл соңсад:

– Чини келдг зөв, Манжд бүтсн буйн мана Сэнбайр көгшнд бүтсн болхла гийһич. Манж тиим ухан уга эмтн, деерэн амбн нойниг һундаж, доран олн алвтыг зоваж түрэсн бээнэ. Миһн хө хотлсн байн болж бээһэд, амбна өг гисн хөрн тавн ирг хөөг өгч ядн, амбнд му үзгдэд, хөрн тавн ирг хөөнэ чинэн кедү һару татсан тер меднү? Эн өдр нутгт чиргдж одсн нег учрнь тер. Бүсгэ, көвүдтэ бээж бээһэд өнчн күүк булаһад ю кенэ, күүкнэсьн баһ эс ю? Нүүлтэ, ичртэ юм кеж шү, түүг баһ бүсгэ кеж авад, дэкэд цокж алад ю кедгви? Эннь нутгт чиргдж одсна бас нег хол учр болна. Күчэр күргн орулж авсн өнчн һанц залуг һурвн жил төлэндэн¹ цергин алв хаалһж, тернь һар дуту земдг болад ирхлэ, келсн йосарн күүкэн түүнд өгсн уга санж шү, эннь нутгт чиргдхин бас нег учр болна, – гийһэд, цаһан килһсн гүүврэр батхниг хөрглж сэвэд, дэкн залһад: – Ай, Сэнбайр, Тохан ээл ямрви? Мел ядучнр гинү? Гермүднь мел хайрха-сегркэ гинү? һазаһан нооста ноха чигн уга ю? Тиим ю? – гиж сурв. Сэнбайр өвгн ха-ха гиж инэхэд:

– Зэнг нойн, одхларн, үзнэт, мана Тохан ээл урдкасн бүр ондан болж, малнь ода Тохад багтшго болж, – гив.

– Тиим ю? Яһад тиигж байжсмби?

– Тиигж байжсн учриг гивл – зэнг нойна өршэл билэ.

– А, тиим ю? Тиигэд Тохад ю кеж бээхмб Серүн шилд һарлго?

– Тохан ээлинхн Тохад дасч орксн болхас шилд һарснго юмн.

– Халун болх деерэн бөкүн ик гинэ биш ю?

– Тиим чигн кецү биш, тенд бас улан нүцкн көвүд чигн төр уга наадад, тоглад бээж эс бээнү...

Иигж Ноост зэнг заллһиг зөвшэрэд, залхдан мордж. Ноост зэнг Тохан ээлин ирмэг деер күрэд ирв. Цаһан килһсн гүүврэр батхниг хөргхэн мартж орксншн бээв. Сэнбайр өвгн киитнэр инэж оркад:

– Мана Тохан ээлинхн ямр санжви? Одхларн, сэн меднэт гиж эс келлү би? – гив. Ноост зэнг үг, дун уга Тохан ээлин үзгүр ширтв. Цээвр цаһан гер нег чигн уга, мал-хар нег чигн үзгдхго, цуглрад угтдг эмтн чигн уга бээв. Тиигэд Сэнбайр көгшниг хэлэхлэ, барун көлэн мөрнэ дел деер тэвж оркад, царгин оосран ясч бээхнь үзгдв. Тиигэд Ноост зэнг меклгдэд ирсэн медв. Барун талдан ташалдн, Сэнбайр көгшниг нег хэлэхэд:

¹ Төлэндэн – бийиннь ормд.

– Байжж оркла, мал-харнь Тохад багтлго бээнэ, цуһар гилтэ цээвр цаһан гермүдтэ болж оркла гиснчн али? Күлэж бээсн нутгчн али? – гиж Ноост зэңг сурснд Сэнбайр өвгн бас нег уда ха-ха гиж инэхэд:

– Жир өңгүрү наста, зурһан көк шүдтэ болтл нутг сурсн туршлһта нойн, мини тиигж эсргү утхар келсн үгиг та бас медсн уга ю? Агт мөрнэ сэнь, атн темэнэ шилдгнь¹, алтн мөңгнэ кимднь энд бээнү гиж бодсн ю? Тиим юмн гиж хама бээхви? – гихлэнь, Ноостын өргнәннь сахл чичрнэд:

– Чи тоот намаг элглж бээнэ, би эндэс буцнав, – гихэд, мөрнэ жолаһан татад ардан эргх гитлнь, Сэнбайр өвгн үкс гиж цулвраснь бэрж авад:

– Ямр һазрин ус уувл, тер һазрин йосинь дахх кергтэ, мана Тохан ээлд ирж орксн болхас Тохан ээлин йосиг дахх кергтэ, – гихэд, көтлэд йовв. Дахж ирсн бичэчнь барун бийэрнь ирэд:

– Хү, көгшн, та яһж бээхнь энви? Сумна зэнгиг меклж ирэд иигж болну?

– Мана сумна ядучнр Ноост зэңг, Манж бошхиг авч ирж, зарһлн шүүх болна. Ял тоолна гихэд мадниг төмлн йовулсн юмн. «Нумин сумн шаваһ хэршго, нутгин элч нойнас ээшго» гинэ, чи чигн одад, зэңгд хавсрлцж хэрү өгх кергтэ, – гихлэнь, үг, дунь ширгэд одсншц болв. Тиигэд Ноост зэңгин арһнь баргдад, дав деер сүвлж келснь:

– Нутг нойн хойрин нер күнд² – салшго холвата юмн. Таанр иигж бичэ йос алдтн. Өөрин үзхд, холын соңсхд ичр болна. Арвн – хөрн жил нутг сурсн³ зэңгэн үмгэж⁴ гинэ, чоннь көгшнән эмэлнэ⁵ гидглэ эдл болж гинэ гиж эс келх ю?

– Мана Тохан ээлин ядучнр авч келвл – нерн, күндлг гиж юн бээхви? Үгин үнниг келвл – ичх, эмэхэн барж орксн улан нүцкн, шал хоосн эмтн бидн. Тиимэс нерн, күндлтиг бодхнь бээтхэ, ял, яамнас ээшгод күрэд көкрж одсн эмтн бидн. Кедү уда нойн суусн болвл, нутгин танд болсн хорсл, өшрл тиим гүн болхнь маһд. Ямринь одхларн тиигэд меднэт, – гив. Ноост зэңг бодс гиж авад:

– Манж бошх нүүлтэ керг кеж чигн. Би йосар дуудулж авад сурж өгсв, бошх зергинь татж, булаж авсн тер бүсгәһинь һарһулсв, Жавин цергин альва⁶ көлснэ көлсиг төлүлж өгсв. Намаг тэвж йовултн, – гиж эрж һуусн бээдлэр келхлэ, Сэнбайр өвгн киитнэр инэж оркн:

– Манжин кесн нүүлт йовдлар хархла, тана кесн ял гидгчн кедүн дэкн ик юмн. Та арвн – хөрн жил зэңг күндтэ болж, нутг сурч бээхд тана һар дор бошх йовсн Манжиг танла яһж дүңцүлхви? Тана ял тандан тоолгдна, – гихлэ, Ноост зэңгин өңгнь хүврэд, кесг тунжаһад:

– Намаг сурдг амбн эс бээнү!

– Амбн таниг одж сурж чадшго, тер бас яду олн нутгт ялан күлэх болна.

Хар усна һатлһиг һатлад, көк ширг деегүр одж йовхин зуур Ноост зэңг эврэн йовсв гиж һуусн болхас цулвринь һартнь өгч. Тохан ээлин захар орж йовхдан Ноост зэңг Тохан ээлин хар-хар уурц гермүд, улан нүцкн көвүдиг ширтн ажглж бээв. «Яһад иим ижл дүңгәнви? Мини күргн, күүкнэ гер цээвр болмар эс билү, теднэ гер хама бээхви? Күүкнэдэн бээнэв гисв», – гиж бодв. Гүүж ирэд, амриг сурсн күн негн чигн уга, тиигэд Ноост зэңг дотран икл һутад хорсч йовв. Тохан ээлин дунд ирэд буув. Дахсн хойрнь тер зуур үзгдшго болад одсн бээж.

– Мини бичэчиг... – гихлэнь, Сэнбайр өвгн:

¹ Шилдгнь – хамгин сэнь.

² Нер күнд – сән нерн.

³ Сурсн – толһалсн.

⁴ Үмгэж – унһаж.

⁵ Эмэлнэ – ална.

⁶ Альва – цуг.

– Тедниг нег герт буулхар авч одв, – гив.

Тиигэд Ноост зэңг мөрнэсн бууһад, мөрэн негнднь көтлүлж оркад, Сэнбайр өвгнэ ардас отхн жиңстэ махлатаһан унжр-унжр одж йовв.

– Хү, Сэнбайр! Би күүкн, күргндэн одж бээсв, – гив. Сэнбайр өвгн инэхэд:

– Залж ирсн күүһэн ямр герт кевтүлхэн бидн эврэн меднэ. Танд гиичин кевэр бээх кергтэ, – гив. Тиигэд Ноост тесврэн алдад уурлв:

– Би болвл – ах сумна тамһ бэрсн зэңг күн, чи тоот дурарн иигж болшго.

– Бидн дурарн кеж бээх керг биш, ах сумна олн ядучнрин санлар кеж бээнэ. Олн ядучнр болвл – чамаг, чини бошх Манжиг эсргүцж бослһ кесн юмн. Бослһ кехнь – чамаг өргн күндлж, мөргн сөгдх биш, хэрнь мөрн деерэснь татж уһаһад, уснд кедү дэксн булхулна гисн юмн. Сумна талдан нойдыг тиигшго, зөвкн кү алж, темэ шулсн чи хойригл тиигх болна.

– Би кү алсн угав, арвн тав күрэд уга өнчн күүк буласн угав...

– Кү алсн уга гинү чи? Кү алсн ялчн Манжас кедү дэксн күнд юмн. Чамаг гиж бээсн негнл Сэнбайр биш, хэрнь бослһ харһсн олн ядучнр кехэр бээнэ, хорслта эмтн аль олн бээнэ, зэрмнь нүдичн малтж авна гиж бээнэ, зэрмнь толһаһичн балв цокна гиж бээнэ. Йов! – гихэд, Сэнбайр өвгн түүг түлкн чичэд, дееврэрнь теңгрин одд толһадан бээмэр, туурһарнь Тохан модн тоолгдад бээм жомбһр хар герт орулв. Өкэхэд хэлэхлэнь, бара хуралһн, орн-девскр, суулһ-сав, хээсн-тулһ гидгэс керглм юмн нег чигн үзгдсн уга. Тиигэд Ноост зэңг уульн гисн дүр һарад:

– Олн нутг мини! Намаг иигж алх ю? Авч ядсн ямр хорсл өшрл бээдг билэ! – гихлэнь, Сэнбайр өвгн:

– Хорсл өшрлиг гивл – келэд баршго юмн. Эн герин эзн яһад иим дүңгэ хоосн болсмби? Келэд ирхлэ, эн болвл – чини кесн ялын зууна негнь болна, – гив. Тиигэд Ноост зэңг түлгдн орж йовхин зуур толһадк төгрк көк номин жиңснь үүднэ тотхд тееглдн унсинь үзэд эс амжсн Сэнбайр өвгн ишкэд, суулһлтынь хуһлж оркв. Ноост зэңг ардан эргж, һазрас жиңсэн авад, хамхрсинь үзж оркн:

– Теңгр-а! Жиңсин суулһлтнь хуһрж одж, өвк деедсэс улмжлгдж ирсн юмн билэ, энүг хамхлхин ормд намаг цокад алж оркх уга ю? – гихэд уульж бээхд Сэнбайр өвгн хашлдж, алвар¹ хамхлсн угаһан келсн болв чигн, орклин уульж: – Энүг хамхлснчн нег сумн нутгин барчд биш ю? – гихэд келж бээв. Тиигхин теңд Саргн өвгн уурлад:

– Чи энүгэр уршг бичэ ке! Энчн биднд кергтэ юмн биш, – гихэд, отхн жиңстэ махлаһинь булаж авад, үүдн уру шивж оркхла, Байр көгшн авад, үүдэр һарһад хол хайв.

Түвшн эн күртл келж бээтл, Шура алң болсар:

– Эгчэ! Энүг чамд кен келж өгсмби? – гиж сурв. Түвшн инэхэд:

– Ноостын бийнь келж эс бээнү?

– Саргн аав келж өгсн биз, – гихэд, Шура инэв.

Тавн

– Тер, тер, – гихэд, уласн дотр үзгдж бээсн жомбһр хар гериг һарарн зааж үзүлэд: – Арлас өцклдүр шин нүүлһж ирсн юмн, Түвшн эгч мөн одахн гертэн бээлэ, – гихэд, мөрн деерэс сурсн Делэд келж өгв. Делэ, дөч өңгрү наста күн, өңг алдад бээсн ширэстэ махлаг хооран кеж оркад, харвтр өңгтэ чирэннь көлсиг һарин альхарн арчж, гүүж аашсн хойр көвүг хэлэж:

¹ Алвар – зөрц, медэ бээж.

– Негнь Чолунбатшн, наадк негнь кенэ көвүнви? А, тер бичкн гецил Нимэ ю? Түвшн эгчинд бээнү? Тиим ю, Шура Өрг хойр бас энд бээнү? – гихэд, мөрнэсн бууж Чолунбатыг тосад, теврж авн үмсч, толһаһинь илж: –Толһачн сэн эдгвү? – гиж сурв. Чолунбат:

– Эдглэ, – гиж Делэн халхиг илж: – Делэ ах-а! Бийчн эдгвү? Ода сэн болж орксн ю? Намаг авч одад, герин мод кедг урллһан зааж өгнү, – гихлэнь, Делэ инэһэд:

– Өглго, чамд зааж эс өгсн урллһиг тиигэд кенд зааж өгхви? Меемэчн зөв гих ю? Меемэчн юн гиж бээнэ? Намаг юн гиж бээнэ? Көвүһим алулж болж гиж бээнү?

– Меемэм тиигж бээхш, чамаг яһсн болв гихэд саначрхж бээнэ. Эдгэд ирсичн үзхлэрн байрлж оркх, – гив. Делэн көтлж йовсн кер мөриг үзэд: – Энчн сэн мөрн чигн, бэргдлго гертэн күрч одад чимэ өгч, – гив. Тиигэд Делэн сананд тер сөөһин кергин өңрлт эклэд орв.

Нарн орсна хөөн Бүтү дотр өдрин гегэн эртшн тасрдг болхас харһу болж орксншн билэ. Делэн герин үүднд суусн кевтэн Көк гелн Сахлт Хар хойр зольгин хотынь уулһад, бүтү герт орулж йовсн Чолунбатыг таалрхн хэлэж: «Эн хойр чөткриг манад чадж бээнэ. Баһ көвүн бээтлэн чаңһ көвүн чигн, сөөднь манж, өдртнь тежэж бээнэ. Негнь ирэд туслхла яһна? Ыацата юмн, эрүл болхла, эн көвүг иигж түрэшго билэв», – гиж бодв. Чолунбатыг дуудж авад:

– Эн хойр зольг ю келж бээнэ? – гиж сурад, кицэх зөвтэ зүүлиг келэд сууж бээтл, Чолунбат:

– Цаачн нег мөртэ күн аашна, – гихэд, модна цааһур зааж бээв.

– Кенви? Туслулхар нег кү йовулсн ю? Кенви тер? Жав ю? Ыончг ю?

Өөрдэд ирхднь ажглхла, теднэ алькнь чигн биш, хэрнь теглг хар өңгтэ залу болж медгдв. Тиигхин тенд чикнднь Чолунбат шимлдн:

– Хар Жулһа гидг тер, – гив.

– Хар Жулһа гинү? – гихэд, Делэн нүдн гиллзэд одв. – Цаг биш цагт эн Жулһа ю кеж йовхнь энви? – гихэд, Чолунбатыг хэлэж, бичэ үзгд, йовад од гиж келс гихин зуур сананднь: «Нег герин мод кеж өгтн гисн эс билү, тиигэд ирж йовну», – гиж бодгдв.

– Делэ ах, сэн бээнү? – гихэд, амринь сурад, бууж ирэд хажуднь суув. Чагчан һарһад, насва бэрэд:

– Хойр зольгиг авхар ирлэв, – гихлэ, Делэ чочад одв. Учрнь – хойр зольг тенд хадһлгдж бээхнь нег нууц, бослһ ахлж бээсн улсин зэрмнь чигн меддго билэ. Сэнбайр, Түвшн, Саргн, Байр эднэс ондан күн медхго юмн. Тиигэд Делэ тунад, хэрү өглго сууж бээв.

– Кен авч ир гисмби? Чамаг яһад һанцар йовулсмби? – гихэд тулһн сурж, Хар Жулһаг ширтж бээв.

– Хойр зольг бээхиг би угтн меддго билэв. Эн ора намаг дуудв. Би одхла, Сэнбайр өвгн, Саргн өвгн болн Байр ахта сууж. Делэнд хадһлгдж бээсн хойр зольгиг авч ир гиж нанд тушала. Түргн йовад, шулун ир, сурад медж авдг бачм керг бээнэ гилэ, – гихэд, хавтхасн нег бичг һарһж өгв. Бичг медхго болхас Делэ авад бэрсн кевтэн бичгиг биш, һазр хэлэж, эрэлж суув.

– Хама бээнэ? Түргн зааж өгтн, – гихлэ, Делэ басл үг, дун уга сууж бээв. – Намаг иткшго бээвл, та бийэрн күргж одтн, – гив.

– Күнд өвчтэ бээсн дүрим үзшго ю, – гихлэнь, Хар Жулһа чочад одсншн:

– Өвчлсн билү та? Эмчд үзүлсн ю? – гихэд сурж бээв. Тиигэд Делэ хашлдж, өгэд йовулхла яах болв, өглго бээж орквл, яах болв гиж бээхд, шидр нег уда Бадмин келж бээсн үг сананднь орв. Бадм иигж келсн санж: «Эгчм Аршиг сэн биш гиж үзнэ, керг деерэн Аршшн сэн залу Тохан ээлд биш, өмн белд бас бээхш, өгннь

хар болв чигн, седкльн цаһан юмн, шудрад бээдгнь Жулһа юмн. Терл мана тал зогсч туслж бээнэ, сөөднь манул кеж, өдртнь хадһлх ажл кеж бээнэ...» – гисн санж. Тиигэд Делэн сежгнь эрлж, хойр зольгиг өгч йовулхд күрч.

Тер зуур Чолунбат күрч ирэд:

– Делэ ах-а! – гийһэд, Хар Жулһаг нег хэлэж оркн: – Һалдн гецэм юн гиж закн билэ? – гихлэнь, Делэ үкс гийһэд һараснь татж авад:

– Чи хамт күргэд од, – гив.

Хойр зольгиг Хар Жулһад өгч йовулсар санамр уга болж. «Тиим хойр чөткриг иим нег чөткрт өгэд тэвснь юн болх болв? Тиигэд келн амн уга баһ көвүг бас дахулад тэвжв, түүг Түвшн яһад сэн күн биш гиж бээсмби? Сээдүдин сээр илэд, муучудын хол маажх эмтн эс билү? Ямр учр һарх болв?» – гиж бодх дутм бүр унтж чадлго бээв. Көвүднь гертэн уга болхас бүсгэ болн баһ көвүнь бээлэ. Һаза сар-сур гийһэд одхла, һарсн бүсгэнь:

– Ю яһлав, мана мөрн күрэд ирж, – гихин тедүд Делэ өсрэд босхдан орна өмн унсн бээж. Нег цагт ухан-сегэн орад өндөхлэ, бичкн көвүнь уульсн кевтэн бээж.

Делэ эн күртл келж ирэд, эврэн эрк уга сана алдж оркн:

– Бадм му керг келэ, – гийһэд шагшхлань, үгинь залһад, Түвшн:

– «Хашгас цуглуулсн юмиг суулһар асхад асхж» гидг эн. Тер Тулм Улан гисн хулхачиг Һалдн яһж бэрж ирсмби? Тер хойр зольгиг Һалдн яһж бэрж ирсмби? Эмэн цүлж йовад бэрж ирсн биш ю? Бэрж авхдан юунд Харһу уру хэрж орксн угав? Мана кесн бослһин оршта болж, күн герч болхинь болад, нааран авч ирж хадһлуулсн шү. Тулм Улан хулхач Тохан арлд бээсиг, тер хойр зольг Тохан бүтүд бээсиг кедүкн күн меддг бээсн? Эн нууциг Бадм задрулснь маһд. Бадмар дамжад Хар Жулһа мана дотр болж бээсн кергин цугинь медж бээһэд, бас Ноостла хэрцэ кеһэд, түүнэ зааврарнь кеж бээж. Бадм ода күртл тиим күнд алда кесэн, бослһ кесн ядучнрт хорта юм кеж бээсэн сэн медлго бээнэ. Тер яһад медх угав? Түүнэ үгиг зүүтэ гиж үздг күн бас бээнэ, мана бослһиг ахлсн улсин дотр бас бээнэ, – гийһэд келж бээһэд өкөж, барун иргэр хэләһэд:

– Кенви тер аашсн? Энр мөн ю?

– Тиим болхнь маһд, Ноост зэңг деер зарһ кехэр ирсн болхнь маһд, – гийһэд Делэ келснд Түвшнэ сананд иим нег керг орв.

Арвн жил урд хаврин нег өдр Бардм байна дааһ деллж бээлэ. Дааһ деллж бээсн һазрт Түвшн цэ цацл күргж ирэд, көк ширг деер ширдг девсч, ширэ тэвж оркад, зогсад хэлэж бээлэ. Бор килц үмдтэ нег күн сарва, дааһн, үрэ, бээсн гидгиг хөн, ямана тедүһэр чигдж деллүлж, дарад тамһлж бээж. Эмтн бахтад: – Юн гидг бөк залуви? Ноостын дааһн, бээслэ бэрлдэд бээж дасч орксн залу, – гилдэд хэлэж бээцхэв. Түвшн эн күртл эргүлн бодж бээһэд, толһаһан зээлж:

– Хээмнь көөркү, иим дүңгин болж одсн санж, көөркү, барун һартан тайг тулж, зүн бийэснь бүсгэнь дөңнж. Эрэ йовж йовна, икл болж мини баргин наста күн биз, – гив. Делэ үгинь немэд:

– Байн нойна һошх зарцд юн аюл эс учрхви! Кедү жил урд үүднднь зарц бээхдэн үвлин нег өдр Ноостын түлэ ачхар һарад, шар харһа тээрч йовад, унсн харһад цокгдад, нег кельн эгц хуһрж. Тиигэд нег үвлин турш орнасн босч чадлго, зовлц үзэд кевтв. Тиигэд зарцин алв хааж чадшго болсн гийһэд, Ноост зэңг нүүлжж оркж. Адг гихд хаврин иддг күмсинь бас өгч уга. Тиигэд барлго, түүнэ ормд һошх авсн күүнэ төлэд көвүһинь цергт һарһж йовулсн юмн. Тиигэд бас баргдлго, нутгин һаруһин тэвэр¹ нег бүрү тэвэрлэд, ода дөнн цар болла гийһэд, көвүнь Арш гидг шарвц нег үкринь көөлгж авсн билэ. Бүсгэнь өңгрсн намр цаң дарж йовад учрлан

¹ Тэвэр – даалһн.

келж йовсн билэ. Тиигэд эн өдр ода гертэн кевтж үкснэс Ноостын кел дор одж үксм учрта гиж бээсн билэ. Эн өдр күрэд ирж, – гив.

– Нааран аашх ю? Мана хойр көвүн дахулж эс аашну? – гийэд, Түвшн босад харв, ардаснь Делэ харв. Түвшн Делэ хойр өмнэснь тосад одв. Түвшнд ирж мендлэд, уульж оркв. Өнрин бүсгэ нүдэн арчн бээж:

– Көөркү Түвшн эгч, кевин бээдлэрн санж биш ю? – гийэд хэлэж бээв. Түвшн инэхэд:

– Кевин бээдлэс харч одж гиж соңссн билү?

– Соңсхла, хэлэж болшго дүңгин болж гинэ, Балдн нирв үзэд дүр-дүрснэснь ээж орксн болхас гемтж одж гинэ гиж соңслав.

– Түвшн-а! «Нульмсан унһахин ормд нудрман зэнгдсн деер» гисн үгичн, өшө авхин төлө эмд йовх кергтэ гисн үгичн соңсад, дорасн босч, тайг тулж, бүсгәһәрн дөннүлж ирүв би. Чини хойр көвүн мини ирсн учриг соңсч медэд, нааран дахулж ирсн билэ. Бүкл хөрн кедүн жилин турш хурад ирсн хорслыг яһж келж бархви? Товчхар келвл, би кемб гиж Ноостас нег сурнав. Ноост таньшго болхнь маһд, би чамд хошх зарц болж герэрн нүүж ирхдэн ямр дүңгин билэ, ода ямр болж гиж хойр сурнав. Би яһад иим болсмб гиж хурв сурнав. Тиигэд толһаһарнь нег тайгджд авад, доран үкж одв чигн, нүдэн аняд үкнөв.

– Тиигж бодж болшго, бүкл хөрн кедүн жилин туршт хурж беткрэд ирсн хорслыг хурвн сурвр тэвэд, толһаднь нег тайг тэвэд барж оркдг юмн хама бээхви? Керг деерэн басл хорслта бээх юмн, керг деерэн басл өшө авхин төлө эмд йовх кергтэ.

Түвшнэ герт эдн тиигэд күүндж бээхд Байр көгшнэ герт Ноост зэнгиг тиигэд шүн сурж бээж. Юмна герч болн күн герчиг бас ил тэвэд уга болхас Ноост зэнг барана өмн зэмлж суусн кевтэн:

– Энд хөргдэд нег гэрг¹ болж бээнэв би. Сөөднь кедү күн манж, өдртнь кедү күн хэлэж бээнэ, би яһж һазаран хамьяр кеж² чадхви? Нанд амбнд кел эс гиж белг күргүлх зав гиж хамави? – гиж сууна. Тиигхдэн Ноостын бодж бээхнь: «Эн тоотын хэрж ирсн дүрэрнь үзвл, амбн негт гетлж, мини күргн одак хойр залуг алдулж одад, амбниг гетлгж орксн янзта, мини көвүн Арш мини зака болн белгиг лав күргж өгсн боллта», – гиж бодж бээв.

– Ноост, чи бичэ өср, наста күн гийэд таниг басл күндлж бээнэ, мана тэвсн сурвриг үннэрнь хэрүл, эсклэ күндлтэн барх болнач, – гийэд, Сәнбайр өвгн келж бээв. Үгинь немэд, Саргн өвгн:

– Амбнта хэрцэ сүлжэ кесн угав гинү чи? Кемржэн кел күргүлж, белг татсна тускар герч тэвсн цагт юн гинэч? – гихлэ, Ноостын нүр-чирэнь үүмлзэд, нүднь жирмлзэд одв чигн, кесг тунжаһад:

– Тиим керг бээх уга, намаг хэлэж, хадһлж бээх улсин негнь Бадм болна, – гив. Герэр дүүрэд сууж бээсн улсин нүдн нег зерг Бадмд тусв. Сәнбайр өвгн уурлад:

– Чи көвүн Аршан йовулж, амбнд кел күргж, белг өгүлсн уга ю? – гийэд, жид болсн нүдэрн Ноостыг хэлэхд Ноост зэнг дүднэд одв. Эн үйд Сәнбайр өвгн өврэсн хадгт орасн зака болн нег йөмбү һарһад, ширэ деер тэвв. Ноост зэнг чичрэд:

– Би энд бэрэнд сууж бээнэв, сумна тамһ болвл, мини герт авдр дотр дүрэтэ бээнэ, энүг оln цуһар медж бээх керг. Керг йовдл тиим бээхиг медж бээһэд, кел күргжч, белг өгүлжч гийэд сурдгнь юнви? Медхго болхас мини өгдг хэрү медх угаһар дуусх юмн. Тер зака, йөмбү яһад болсиг би медхшив, үүнэс ондан өгдг хэрү гиж бээх юмн уга, – гив. Ноостын үгин завсриг күлэж бээсн бичэч:

¹ Гэрг – долан хонг.

² Хамьяр кех – заавр өгх.

– Зэңг, та тиигж бичэ келтн. Амбнд өгүлсн загаг би бичлэ, тиймэс ода хэлэлго чеежэр умшад өгч чадхв. Тер кедү чинэн күнд йөмбү гидгиг та сэн меднэ. Учрнь – тана йөмбү. Тана закж келсэр хатнтн авч өгсн юмн. Зака бичтхэ, нег йөмбүһэр замин зардл¹ күргтхэ гисн үгитн тана хатн сэн меднэ, учрнь – тана күргн Арш одж келсн юмн. Ода юн гинэч? Бас күлэдго болвл, ондан бас герч күн бээнэ, күргж одад бэргдсн күн бээнэ, Аршин амнас соңссн хатн чигн бас бээнэ, – гихлэ, Ноостын үг, дунь ширгэд, шилнь тасрад одсншң толһань һудыһад одв. – Жа, Ноост, негдвэр ялан медж орк. Амбнла чини ки негн, кииснчн холвата болхас энд бэрэнд бээж бээһэд көвүн Аршарн дамжулад, амбнд зага бичж, мана бээдлиг цугинь буулжч, нег йөмбү өгүлэд, арһ хээхинь закжч. Ода көвүн Аршарн дамжад, хойр ялтниг гетлгж, амбниг алдулж йовулсн ялан күлэ, – гихд Ноостын өңг зүснь акад болад одв. Тер зуур орад ирснь Өнр билэ. Түүг Өнр гиж таньхин арһ уга болж одж. Түрж эцэд, сахл, үсндэн тиигж даргдсн бээж. Орж ирм цацу тайгарн худрад:

– Хү, Ноост, би кенви? – гихлэ, Ноост чочж сандрн хэлэж бээв. – Таньну?

– Өмнчн зогссн күн кемби? – гиж Саргн өвгн сурв. Ноост үг, дун угаһар Өнриг хэлэж бээв.

– Чи таньх зөвтэ күн, яһад таньшго юмнви? – гиж Байр өвгн келв. Ноост зэңг келсэн арчж оркад хэлэж бээв. Генткн таяд оркж:

– А, көөркү Өнр санж биш ю? – гив.

– Боол зарцин алв хаахиг күлэж, герэрн нүүж одхдан ямр дүңгин күн билэв, ода ямр дүңгин болж би? – гихэд бас нег сурхд Ноост зэңг юн гихэн медлго чичрж бээхшң бээв. Үгэн залһад: – Чи үз, би нег мөч дуту иим нег земдг болсн бээнэ. Чи кел, яһадви? Өркд алдсн ю? Аля йовж алдсн ю? – гихд Ноост зэңг арһ уга болж:

– Мини аху кеж йовад, мини герт түлэ авна гиж йовад, хошхин алв хааж йовад... – гихин тедүд яңһг толһаднь ярһа цаһан тайг таш гихэд одв. Өнриг өөрнь зогссн залус бэрэд авв. Баатр ахта кесг залу эрэ күч күрэд бэрж бээхшң бээв. Өөрнь суусн эмтн босад одхд Ноост сарвлзн босч, Сэнбайр өвгнэ көлиг теврж: – Өм авр! – гихэд бэрклж бээв.

Иигж үүмлэд нег һанз тэмк татхин цаг өңгрв. Кевин бээдлдэн тохрсна хөөн Ноост зэңг эврэн босад, бээр шилжэд, барун бийд Байр өвгнэ дор бийд сөгдэд суув.

Мусг-мусг инэхэр бээсн улсин нүр нүднд генткн хорслын заль дүрлзэд, Баатр:

– Ноост! – гиж дуудад, һарарн бичкн көвүн күүкн хойриг зааж: – Чи тедниг үз, тедниг таньнач, – гихлэ, Ноост зэңг нүдндэн нульмстаһар Шуран һариг бэрж зогссн хойр бичкниг хэлэж, толһаһан зээлэд, таньхшив гих дока медүлэд, хуухан мажж:

– Нег һазр үзсншң болад бээнэ, – гив.

– Юн гинэ? Нег һазр үзсншң гинү? Гелмг угаһар² келж бээхиг үзич, һуульһнчдыг хол зээлүл гисн кен билэ? – гиж Баатр келж бээхд Ноост сана авсншң болад:

– А, тийм санж, мини көвүн Аршин кесн керг. «Толһа талдан болхла, зүүдн талдан» гинэ, тер кесн үүлэн эврэн толһадан үзх зөвтэ, – гив.

– Тийм биш, түүнэ кесн үүлиг чи бас үзх зөвтэ, чини көвүн кенэ күчэр тиигж һалзу йовсмби? – гихэд, Баатр тер көвүн күүкн хойрин учрлыг тоочж келв. Зурһан наста көвүн болн дөрвн наста дү күүкнь Шуран һарас бэрсн кевтэн уульж бээв. Шура чигн даһад уульж бээв. Тер хойрин учрльн хойр жилин өмнк керг билэ. Белвсн экнь саах хойр үкртэ, унх ажрһта, бэрх гертэ бор тоорг эмдрж бээсн санж. Тиигэд эмдрж бээтл, нег өдр Ноостын көвүн Арш Тайг Харар күчлүлн юминь булаж авад, өркинь цөмлж, эн бичкниг өнчрүлн хайж. – Тиигэд хойр наста бичкн күүкиг эмг

¹ Зардл – һару.

² Гелмг угаһар – буруһан эс медсн бээдлтэһэр.

эзднй күргж өгснд эмг экнь көвүдтэн сана амр уга болж, эцүстэн өвчлэд, удл уга нас барв, – гиж келж бээтл, Ноост зэңг:

– Мини көвүнэ кесн керг, – гихлэнь, Шура:

– Баһ хатнд юн гиж бээсн билэч, баһ хатна зөвшэрлиг авад булаж авхд Тайг Хариг күч һарһад, өг гиж бээсн эс билү чи? Зөв зүүһэр эс болхла, булахас ондан ямр арһ бээнэ гиж бээсн эс билү чи? – гив.

– Зэңг-а! – гихэд, Түвшн үгэн эклв. Түвшнэ иигж келснь Ноост зэңгд айта сонсгдсн боллта, Түвшниг хэлэж бээв. Тиигхдэн Түвшниг бас таняд уга билэ.

– Намаг таньлго бээнү чи? Һээд һарч, эжго уулд цүлгдсн Түвшн эс ю би? Манж байн одж буулхд юн гиж келлэч? Теңгр бурхн шиидж орксн ээлинхн биш ю, уснд үкж гихэд ээж чочснь керг уга, чини хө хэрүлж бээсн нег Цогт биш, тедн цуһар чилдг замарн йовдг юмн гиж келсн эс билү чи? – гихэд, Ноостыг жид хэлэж залһад: – Сүмсэрнь дольг кевв чигн болад бээнэ гихэд Сорж лам келж бээсиг сонсад, та юн гисмби? Буйн-кишг зузан деед йозуртн эзнэнь эмн насни төлө нег көвүһэн дольгт өг гиснд яах болхви, дольг болшгов гихлэ, ю кеж болхви гихлэ, сүмсэрнь дольг келго яахви, негнэнь сүмсэр биш, кедүнэнь сүмсэр дольг кенэ гивл, дурнь эс болдвн гисн эс билү чи? Эзнэнь төлө нег көвүһэн дольгт өгч угач гихэд, Эрдниг бурудхад, цергт бэрүлж йовулсн эс билү чи? Һалдна тускар юн гиж бээлэч? Тиигхдэн хойр нүдинь сохлж орксн болвл, эн өдр иим аюлта керг үүсдго билэ гисн эс билч? Гевш ламд юн гисн билэч? Жинсергдэд, негинь чигн үлдэшго болһад орктн гиж эс келжч ю? Мана нег өрк ээлин ямриг чи медшго ю? Бардм байнад ирэд хонж бээхдэн юн гиж келлэч? Хөншң номһн сэн ээл гихэд магтж бээсн эс билү чи? Тиим бээтл теңгр бурхн юунд шиидж оркдгви? Мини көвүн Цогт ю кеж Манжин хөөг хэрүлж бээсиг, Хөөч ю кеж Муңхан хөөг хэрүлж бээсиг чи медшго ю? Эрднй гер-бүлэрн бүр Бардмин үүднд боолын кевэр заргдж бээсиг чи медшго ю? Эн өдр сумна ядучнр босад, чамаг эсргүцж бослһ һарһв. Би болвл – чини кесн хорар чилэд иим дүңгин болсн бээнэв. Ода би хорслан һартл өшэ авнав, нүднэ төлө нүд авнав, эмнэ төлө эм авнав. Дорж, Цогт, Хөөч, күүкн дөрвнэнь төлө көл, һар – дөрвн мөчичн утлж авнав, Һалдна төлө нег нүдичн сохлж хаяд, хорслан һарһнав! Бослһ кесн олн нутг, Ноостыг нанд өгтн, – гив. Ноост зэңг суусн кевтэн хатж одсншң болж одсн бээв.

Зурһан

– Дарлл, мөлжлһн ямр һазрт күнд оршч бээвл, тер һазрт эсргүцл бослһ һарлго бээхш. Дотр һазрт эсргүцл бослһ гидг юмн үргжлж бээнэ гиж нег күн нанд келсн билэ гихэд, Һалдн келж. Тер күүнэ тиигж келснь орта үг болхиг үнн кергүд герчлж бээнэ. Амбниг эсргүцсн бослһ юмна түрүнд мана сумна ар белин ядучнр болн өмн белин Тохан ээлэс эк татла. Түрүлэд Манж бошх, Ноост зэңг хойриг татж унһала. Күрэд дажргдсн гелн, гецлмүд чигн орлцж, Сорж да ламиг эсргүцэд бослһ һарһж, Сорж ламиг чигн татж унһала. Яду күүнэ үрн болвл, шев зарц болх йоста чигн ю? Мана Һалдн Сорж ламд шев бээхдэн керг деерэн түүнэ боол болж бээсн шү. Сорж лам күрэн да лам болхас нээмн шев зарж бээв. Түүнэ негнь – мана Һалдн. Һалдн гертнь заргдж, Легдн ахта кедү шевнь тэрэ тэрж, бас негнь малд бээсн юмн. Бас кедүнь жил бүр арвн кедүн ху тэрэ тушаж бээсн, – гихэд Түвшн келж бээтл, орж ирсн Шура:

– Эгчә! Күрэд одхар бээнү? Сорж лам деер зарһ болж бээдг чигн.

– Тиим гинэ, Сорж лам аәһэд, сүмсн уга бээнэ гинэ, нүднэ төлө нүдн, эмнэ төлө эм авна гихэд гелн, гецлмүд түүг сөгдкж бээдг чигн.

– Эгчэ! Чолунбат Нимэ хойриг дахулад одшго ю? Нимэн үлгүриг сонсад, гецлмүд яах болв? Теднэ хорслын хал деер тос кесншң болад одх биз, – гихэд, Нимэн толһаг илэд: – Үзсн учрлан ээлго келэд өг, жу, – гив.

– Ноост зэнг яһж шал болсн болвл, Сорж лам бас тиигэд шал болж биш ю. Барс кедүһэр күрклж өсрэд баашлв чигн, арһ уга үг, дунь ширгэд, шилнь тасрад одсн юмншң толһань һудыһад, уру хэлэж биш ю? – гихэд, Легднэс соңссан келж бээв.

– Балдн Оср хойриг Һалдн Чүрм хойр зуураснь бэрэд, мөрнэ бөгтрһд авад ирж оркесн бээхд Сорж да лам түрүлэд гескү, демч, күрәһин сээдүдиг хураж авад, басл Һалдниг яллулхар күүндж гинэ.

– Мини ач амбн кедүһэр ээж зулв чигн деернь жанжн нойднь бээнэ, хар, цаһаниг йилһж меднэ, бослһ һарһсн нутгин зөв ю, босад зулсн амбна зөв ю, зөв, буруһинь йилһнэ. Эн болвл нойн болн алвтын хоорндк зөрцлин керг. Мана күрэ д холва уга керг, авһнь нанд чигн хэмэр уга керг. Һалдн гисн чөткр нутгин һарһсн бослһиг завдн ирэд, амбниг хулхач нойншң орһад тоньлж, яласн эәһэд тоньлж гиж түүмр тэвэд, гертән нам маань тоолж, буй үүлдж суусн намаг дэврэд, «кевтэ заһсиг йова заһс көндөнэ» гидглэ эдл гецлмүдиг хучлн тукрад көндэсн бээнэ. Һалдн ял деерән ял келэ. Һалдна ялынь шиидкж чаддго күрә яһж күрә болна, лам хуврг яһж буй үүлдж хурл хурна, – гиж бээхд гескү, демч, күрәһин сээдүд чочад одсншң боллдад, нег-негән хэлэж, тиигж болну гилдхшң бээв. Жамбу гескү суусн кевтән барун талан эргж, дор бийдән суусн гескү, демч, нирв, даамлиг хэлэж, мусг инэж, энчн яһж бээнэ гисншң болад:

– Мана күрэд холва уга болвл, холва уга бээсн кевәрн бэй, тана бийд хэмэр уга болвл, хэмэр уга бээсн кевтән бээж бээтн. Һалдна керг хөөннь йилһрнэ, түүнэ үүл йовдлнь мана күрәһин күрәһэс давж одсн бээнэ. Бидн эн өдр Һалдниг шиидкнэ гихин ормд Сәнбайрин тэвсн шаардлһиг зөвчлж үзх кергтэ. Мини үзхэс энчн һанц түүнэ үг биш, оln нутгин үг. Керг иим бээхиг үзж бээһэд Һалдниг шиидкнэ гивл, керг кецү болх уга ю? Һал деер тос кесншң болх уга ю? – гихэд келж бээхд Сорж да лам соңсад сууж чаддго, эрк зорһар күүг өөндән орулж дасн күн болхас пид гитл ширэ ташад:

– Тиигж болшго, Сәнбайрин тэвсн шаардлһиг зөвчлнэ гиснчн намаг шиидкнэ гисн үг, мини ормд да лам болсв гиж бэәнү чи! Тиигж бичэ зүүдл, эн өдр Һалдниг шиидкх кергтэ, – гив. Тиигэд гескү, демчин өңг зүснь хүврэд, Сорж да ламиг бурушасн харцар хэлэлдж бээв.

– Гескүн келснь зүүтэ, бидн урдар бослһ һарһсн оln нутгин тэвсн шаардлһиг зөвчлж, оln хувргт хэрү өгх кергтэ. Мана күрә гидгчн овалһта хумха түлән деер бээсншң бээнэ, һал өгдгл болвл агчмин зуур шатж, түүмр болдгшң бээнэ, – гиж бээтл, Сорж да лам бас нег уда ширэ ташад:

– Чини ки келнчн негн, кииснчн кенлә холвата гидгиг би меднэ, – гихэд келж бээхд гескү, демчин икнкнь Сорж да ламиг эклэд гемшэв. Сорж да ламиг харсхар кедүнь үүмлзсн болв чигн, юн гихән меддго бээв. Тиигтл гескү, демчнр цуһар үүдн тал хэлэлдэд одв. Үзхлэ, Һалдн Чүрм ахта кесг күн орад ирв. Аль хойр талксин хэлэцэснь үзхд, дотран ю бодж бээснь илшң бээв. Жамбу гескүн талкс: «Балдн Оср хойриг бэрэд ирсн йовдлнь биднэс нууцар кесн керг болв чигн, ил тодрха керг билэ. Бичг бичүлсн күрәһин саңгас цаһан мөңгн болн алтн авсн кергнь илрвл, тиигэд тедн шал болдг билэ», – гихэд адһна. Сорж да ламин талкс: «Жамбу гескүн талксас эсргүһэр күссн бээж. Тедн болвл, Балдн Оср хойр бэргдл уга одсн болвл, Жамбу гескү ахтас шал болдг билэ», – гиж бодна. Эн күрэд эсргү тесргү хойр талкс бээж. Негнь Сорж да ламар ахлулсн талкс санж, бас негнь Жамбу гескүһэр ахлулсн

талкс санж. Жамбу гескү Соржар харж, үгдэн цецн, кергин зөв, буруг йилхэд, үг келдг күн чигн. Мал буярнь авч келвл, Сорж да ламас бас хоцршго байн күн юмн. Эн хойр талк ямр чигн кергин деер зөрцлтэ бээж. Зед хувахин деер, хүв тогтахин деер, шев зархин деер эврэ талксин төлэ улалддг бээж. Тиигж бээтл Һалдн:

– Эн өдр бослһ һарһсн нутгин тэвсн шаардлһд юн гийһэд хэрү өгхэр бээнэ? Бидн шев, гецимүд болн нутгин тэвсн шаардлһиг некмжлн, хэрү авдг эрктэ төлөлгч юмн, – гихд Жамбу гескүн талкс Һалдн Чүрм хойрин орж ирсн бээдлэрнь Балдн Оср хойриг бэрж ирж гиж маһдлв. Ода юн гинэт гисншц зергэр Сорж ламиг шүрүн хэлэлдж, хэрү өг гиж бээхшц бээв. Сорж ламин талкснь чочад, Һалдн Чүрм хойриг хэлэлдж: «Балдн Оср хойриг бэрж ирсн болвл, авад ирмэр эс билү? Теднэ кел күргж, белг күргж йовсиг шуд келмэр эс билү, зака болн өгүлсн алтн мөңгиг ширэ деер ил тэвмэр эс билү?» – гиж бодад, нег зергэр Сорж ламиг хэлэлдж, ээж чочдг керг уга гиж бээхшц бээв. Сорж лам эргж Жамбу гескүн толһан деегүр Гилг демчиг хэлэж оркн:

– Һалдн, чи тэвсн түүмрэн унтраж ав, нутгин бослһ һарһснь мана күрэ д бүр хэмэр уга керг, амбна зарллын йосар буруһан таньж, ялан күлэхичн хэлэж бээнэвидн, – гиж бээтл, Чүрм үгинь таслж авад:

– Буруһан таньж ял күлэхнь Һалдн биш, хэрнь, Сорж лам, чи болна. Бослһ һарһсн олн нутг чини деер зарһ кеж, ялычн тоолж бээнэ, гелц, гецимүд бас зарһ кеж, ялычн күлэлһж өгтхэ гийһэд, шаардлһ тэвж бээнэ, – гив. Чүрмин үгиг залһад, Һалдн:

– Түүмр гивл, би тэвсн биш, Сорж лам, чи тэвсн бээнэ, чи орһж зулсн амбна ардас хойр кү йовуллач, Балдн Оср хойр хама одв? – гихлэ, Сорж лам чочад, нүднь гиллзэд одв.

– Юн гинэ? – гийһэд, барун талан эргж, Балдн Оср хойриг угальсншц болад: – Тер хойр иртхэ, дуудж оркцхатн, – гив. Гилг демч барун бийэс күзүһэн сунһад:

– Жавин малд һарч йовла, – гив.

– Гилг, чи Сорж ламин төлэ тиигж бичэ түл, тиигж бичэ худл кел, Балдн Оср хойрин хама одсиг медж бээһэд тиигж худл келнэч. Закаг чи бичж өгсн уга билү, юн гиж бичсэн медхго ю? Һалдн Сэнбайр хойрин толһаг авхулад, мөрнэ сүүлд монцг кех гиж бичсэн мартж орксн ю? Тиигхдэн нульмснчн бас хагсад уга. Бурхна саң уудлж нег йөмбү, мөңг авад һарснь кен билэ? Гилг, чи биш билү? Сәксн самнрчн яһла? Әмнчн хээртэ болвл, ода тиигдгән бэ, – гийһэд келж бээхд Гилгин улан өңгнь цээһэд, толһань һудс гийһэд одв.

– Нег күрэн ахлач лам гихлэ, хэрнь хулха, худлын ахлач санж шү чи. Өдрин гегэнд олн хувргин өмн тиигж худл келнү? Һалднд мөңг хулхалв гидг гөриг нааһад, Һалдниг цокулсн эс билү чи? Тиигэд барлго, бурхна нүд сохлж гидг гөр нааһад, Һалдна нүдиг сохлулсн эс билү чи? Эн өдр Балдниг зарж йовулхдан юн гиж заквч?

Сорж да ламин чирэ бирчийһэд келхдән:

– Тиим керг уга, тиигсн болвл, бурхн теңгр цоктха!

– Бурхн теңгр цоктха гийһэд таңһрглж бээнү чи, – гийһэд, Һалдн өврәсн хадгар орасн закаг һарһад, Жамбу гескүн өмн ширэ деер тэвв, ардаснь нег йөмбү бас һарһад тэвв. Тиигэд гескү, демч, нирв, да ламин олн хос нүдн нег зергэр Жамбу гескүн өмн тэвсн зака болн йөмбүд тусв.

Сорж лам тер доран гин гидг дун уга, гилиж хэлэдг нүдн уга болад одв. Жамбу гескү үкс гиж хадгар орасн закаг авч хэләһэд:

– Тана тамһ ю эн? – гиж улан ширәр дарсн тамһиг үзүлэд, зака бичүлэд: – Йөмбү өгүлсэн тиигж гөрдэд яһнат? Гегән цаһан өдр бурхна өмн амлж таңһрглад гөрдэд яһнат? – гиж келэд, барун талан эргн, Гилгиг дуудад: – Эн закаг чи бичж

өгвү? Уга, лам келэд чи бичвү? Эс гиж эврэн ухалад бичвч? Эн йөмбүг нанд келлго кен сангас авч һарһсми? Күрәһин гескү бээж бээтлән би ю кедг күнви? – Жамбу гескү иигэд бослһин олна зөргжүлләр омгһн, Сорж ламд болсн дур үгәцлән¹ илрүлж, тавта гидгәр нег цольгад авв. Сорж ламд зуһудн гүүдг кедүнһ үг, дун уга һудылдж, хамрин насван сорд-сорд сорадл зогсцхав.

– Гилг, чи кел! Закад бичсн үг чини үг ю? – гиһэд, Һалдн сурв.

– Генгән үг билә... – гиһэд, хурһан мошкв. Тиигтл Чүрм уралн нег алхж һарад, цуглрсн олд келв:

– Сорж лам ямр күн болхиг таанр ода үзвү? Энчн түүнә кесн ял килнцин бичкн нег кесгнһ болна. Бәрмл бурхна нүдиг эрмдгтәв гидг худл гөрәр Һалдниг цаажлж, нег нүдинһ сохлад көөсиг таанр бүр меднәт. Зуг эннһ нег нүд сохлсн тедү керг биш, түүнә хәргс му сананһ цанһ бээдг юмн. Һалдн түүнә му үүл-кергиг меддг әмд герч болхас Һалдниг кел таслго кех гисн хәргс санан юмн. Сорж лам ач көвүн Манһс амбнтаһан келкдәд, олд ардыг дарлн мөлжж, кү алж, хулха, деерм кесн ялт кергүднһ ода илчлгдж бәәнә. «Цагнһ ирхлә, цасн деер түүмр шатна» гидг үг бээдг. Ода яду-зүдү ардын өшә авдг цагнһ ирв.

Долан

Өмнк дееврин хәрхәһар орж бәәсн арвн тавна сарин герлд Түвшнә барун бийәр зерлгж суусн улсин кен-кен болхнһ тодрха үзгдж бәәлә. Сәнбайр өвгн барана өмн зәмлж суусн кевтән һанзар тәмк татж, көк саарл утаг мантулж орксн билә. Зүн һарин һурвн хурһарн һанзин һуурсиг бәрж, барун һарин эркә, хумхәһарн өргнәннһ сахлыг имрж сууна. Тиигж суухдан Сәнбайр өвгн Бадмин зав уга чальчж бәәхиг сонсч ядн цухлдж бәәв.

Хальң согту Бадмин хойр оочаснһ көөсн бүргж, әркин үнр салд-салд каңкнна. Бадмин дор бийд сөгдж суусн көвүнһ һончг болн Цевгин дү Баатр хойр Бадмиг ширтж: «Юн гиһэд чальчж бәәх юмб эн зөнгчн?» – гиһэд, дурго чирә һарад сууна. Түвшнә зүн талд зерглж суусн Шуран өңг нег улаж, нег цәәж, генткн-генткн сана алдж, эцкән Бадмиг нег хәләж, Түвшниг нег хәләж, келс гисн үгән келнә үзүрәс әрә үргүлж бәәсншң бәәв. Шуран келс гиж бәәсиг Түвшн медж бәәнә. «Тулм Уланиг хорлж алад, кел таслж, герч алдулснһ кенә мууһар болсми? Эн өдр эн кергт чи хәрү өгх зөвтә, тер хулхач Тохан арлд хадһлгдж бәәсиг Хар Жилһн чини задһа амнас сонсч, чини әркин лоңхар хор шингсн әрк авч ирж өгәд, хорлж алсн шү! Тер мет хойр хулхач зольвнһ алдрж одад, амбниг авад орһхднһ, шалтг болснһ кенви? Бас чини мууһас болсн эс ю? Хар Жилһн гидгин нәрн цаһан бүсгәһин өгсн әркд диинрәд, нууц задрулснһ чи биш ю?» – гиһэд келс гихлә, Түвшн нүдән чирмж, нам сууж бә гих дока өгч бәәв. Тер зуур Шуран сананд өңгрсн кергүд әкләд орв. Шура тавн-зурһан наста цагт экнһ нас барад өнчрсн бәәж. Тиигәд арвн наста цагтан хөөт экин һарт бәәж, арвн долатан күргнд мордж. Аваль күргнһ Цевг алгдад, нег жилин ө болад уга бәәтл эцкнһ хәрүлж авад, Тайг Хард өгхәр оралдв. Ода болвл, Шураг һарһж авад, Сарсанд баһ бүсгә кеж өгхәр бәәх юмн чигн. Сарсан болвл – малта, буйнта әәл санж. Шура эн күртл бодж суухдан эцкән хорслтаһар нег хәләж оркад, Баатриг хәләж, седкдән: «Баатр-а, ахиннһ өркиг иигәдл ширгәх ю чи? „Агтас сәәр герәсн, ахас бергн герәсн“ гидг үгиг Һалдн чамд келсн эс билү? Ахиннһ өркиг өндәлһх санан бәәнү чамд?..». Ширтн хәләж бәәх бәәдләснһ Баатр түүнә учриг өөлһж бәәв. «Зуг „мөңгн цаһан, нүдн улан“ гидгәр согту Бадмд ондан ямр ухан орх билә. Бадмин санаһар болвл, Шураг һарһж авад, мини ахин бәрә гериг өөр зөөртәнһ

¹ Болсн дур үгәцлән – дурго болсан.

эзлж авад, мини бергн Шураг мөртө, мөнгтө Сарсанд бүсгэ деернь баһ бүсгэ кеж мордулж өгхин төлэ эркин икинй ууж эс йовну... » – гиж бодв.

Үнэртэн чигн Баатр Шура хойрин сананд уга кергиг Һалдн келж һарһснь дү бергн хойрин сананд бас таарч одж.

Бадмин дор бийд суусн Шуран дү Һончг цухлдж, эцкэн хорслтаһар хэлэж, тесврлж ядад:

– Па-па! Келж баргддго ямр икви чини үг, «олн үгд өнг уга, оһтр нохад шинж уга» гидг, товчлад кел!

– Мини үг яһад баргдх юмби! Кергин сээниг цугинь Һалдн кесн юмн чигн, кергин цуг мууһинь Бадм кесн юмн чигн, Тулм Улана үклиг бас нанас үзх юмн чигн. Тохан арлдк бүтүд бээсн хойр зольвна зулж одсиг үзхлэ, амбна орһад зулж одсиг бас нанас үзхлэ, би яһж күлэнэ. Хадһлж бээсн улс даалтта¹ болх йоста. Амбна орһад зулж одснд Һалдн хэрү өгх зөвтө.

Үгинь таслж авад, Жав келв:

– Юн гиж бээнэт, Бадм ах! Тулм Уланиг Тохан арлд хадһлж бээсиг медсн угав гинү та? Хойр зольгиг Тохан бүтүд хадһлж бээсиг медсн угав гинү та? Бүр меддго болвл, тер өдр Хар Жилһнэд согту суухдан юн гиж бээсмби та?

Бадм чочад, Жавиг хэлэж бээхд эмтнэ нүдн чигн нег зергэр Жавд тусв. Соңссан тер кевэрнь нүр деернь ил келж орк гилдж бээхшн бээв.

– Тер тоотыг нанд эс келв чигн, би медж бээнэв гисн эс билү та? Тана тиигж келсиг тосад, Хар Жилһнэ бүсгэ юн гисн билэ? Ю меддг билэ та! Тиим үг бичэ кел гих дока Хөөч өгэд эс бээлү? Тиигж хөрсиг кергллго Тохан арлд юн бээхинь би сээхн меднэ, Тохан бүтүд юн бээхинь би сээхн медж бээнэ гиж бээсн эс билү та? Тиигэд Хар Жилһнэ бүсгэ нанас кицэж өнг алдад, согтад юн гийһэд ямр юман чальчж бээхви гиж му хэләһэд харсн эс билү? Тиигхд би тана үгиг оварж медснго билэв. Хар Жилһнэ бүсгэ ямр учрас тиигэд хөрж бээсиг ода медүв.

Жав иигэд келсиг соңсад, бүгдэрн Бадмиг бурушан хэлэж, Бадм чигн үг, дун уга согтад унв.

Нәәми

«Кенви тер аашсн күн? – гийһэд, Түвшн герин үүднд һарч зогсад, Тохан арлын барун захин көк ширг деегүр ирж йовсн нег мөртө күүг нарвчлн хэлэж, өөрдх дутм нүднднь бүләкн бүсгэ күншн үзгдв. – Хар Жилһнэд ирж йовх ю? – гиж бээтл, нааран шуд өңгрэд һарв. – Шура ирж йовх ю? Амбна ик хатна герт зарцар бээсн тер бүсгэ Шурад однав гиж бээнэ гилэ, Шуран төлэ зарһцж, күргнь Цевгиг Тайг Хар хорлж алсиг илчлнэв, күүнэ толһан үн-хунынь өгх кергтэ, күргинь алад, бүсгәһинь үн көлсн уга кедү жилд зарсар барлго Шураг Тайг Хард авч өгэд, үклин замар көтлхд күргсн юмн. Ода Шуран көлсиг бодж өгх кергтэ гиж бээнэ гилэ, учрта үгтэ кецү бүсгэ гинэ, – гиж бээһэд, Түвшн эврэн эрк угаһар нүдэн арчж хэләһэд: – Мөн, Сэнтүрн мөн санж, өнгнь сээхрэд, тарһлж орксн санж шү. Сээхн көк лавшг өмсч, толһадан китд дампр хар махла өмсэд оркж, заргдсн үн көлсән авсн биз. Күүк һарһж гилэ, тернь яһсмби, авад ирмэр эс билү», – гийһэд хэлэж бээв.

Сэнтүрн шуд Түвшнд ирж, мөрнәсн бууһад гүүсн кевтән Түвшниг теврн авв. Түвшнэ зүркнэ цоклтыг чиңж бээхшн, толһаһан өрчднь нааһад уульсн кевтән бээв. Түвшн түүнэ толһаг илж, дусч бээсн нульмсан арчж бээв. Седкләр харһлдсн хойр бүсгән золһлтыг иргэр хэлэж суусн Сәнбайр өвгн нүдндән нульмс авч, нег экин омас зовад һарсн, нег көкин үс көкэд өссншн сангдв. «Төрлцсн эгч, дү гиснчн иим

¹ Даалтта – дааврта.

дота болна гиж ю? Тедн иим дүнгин дота болдгин учрнь – баячуд, нойдын үүднд удан жил заргдж, эдл зовлң үзж, аль бүкниг үзсн көөркс шү», – гийэд, Сэнбайр өвгн бодж суув. Цэ ууж суухдан Сэнтүрн тенд болсн хүврлтиг келэд, Түвшн, Шура, Өргиг инэлһж бээв. Тер келхдэн:

– Көк Чөткрин хүврлт ик болла. Эмтн ода түүг нүр далд Көк Чөткр гихго болв. Нүр деернь хатн чигн гихго болв. Геснь өлсхлэ, арһ уга шү, чүүгтэ цээг эврэн кеж уудг болв. Эрт босад, өркэн хэрүлж, халан түлж, хээсэн нерж, эврэн цэ чанж уудг болв. Анхн уда хойр ик суулһ ус дамжад йовхла, далвлзж цальгж, өмн, арднь асхрж йовсн билэ. Анхн уда үкр саахар суулһ авад, үкрин зел деер одхдан үкр, туһл өврэд хэлэж бээхшң бээлэ. Үкриг яһж саахан мартж орксн боллта, бодс гиж авад, нег үкрин ивлһн бөгстнь сууж ядсншң бээлэ. Сууһад, көкинь шувтрхин тедүд үкрнь хүүкрн хээрж, тиирч бээлэ, ээрг кеж эрк нерхнь түүнд нег үклшң сангдж бээлэ. Тиигэд бээж йоста юм кеж чаддг болв. Заңгнь чигн хүврэд одв. Ода эмтн нерэрнь Кишгтэ гийэд дууддг болсн бээнэ, – гийэд, Сэнтүрн инэв. – Аак гиж келэд дассн болхас Альмн бидн хойр түрүн удадан Кишгтэ гиж эрэ келсн юмн, – гийэд инэж бээв. – Ода ад өвчтэ көвүһинь гивл – түүнэ ад гемиг Төрбат эцк эмнсн юмн, ода бүр күншң болж одсн бээнэ, – гихлэнь, Шура инэхэд:

– Төрбат ах эмнсн гинү? Тер яһж эмнсмби?

– Тиимэ! Тер эмнсн юмн. Нег өдр түлэ ачхар цар тохж бээсн Төрбат генткн герт: «Эм авр!» – гиж бэрклсиг сонсад, ик герт гүүһэд орхла, адта көвүнь экэн утлхар бээж. Тиигэд Төрбатыг үзэд, зулад харх гитл хараснь бэрж авад, маляһар цокхдан махнь шуучгдтл сээтр нег цокж. Эрк-берк бээсн байн нойна көвүн иигж цокгдхнь негдгч саамин учрл болхас сүмс алдж, уульхан чигн мартж орксн бээж. «Төрбат ах-а! Төрбат ах-а! Уучл, үүнэс хооран тиигшгов», – гийэд, чичрэд ууляд бээж. «Тиим болвл, намаг дахад түлэнд од», – гиж. Түлэнд дахулж одсн санж. Тер кевтэн ад гемнь эдгж, аху кедг, мал-харан хэлэдг йоста-төстэ күн болсн бээнэ. Ода Төрбатас сүмс алдж ээдг болсн бээнэ, – гийэд инэв.

– Тиигвл, Көк Чөткр үнэртэн сэн күн болж ю? – гийэд, Шура хажуһаснь сурв.

– Ода түүг кен медх билэ, яснасн чикрсн ю, эсклэ ярвадад аашлж бээх ю, юн гивв чигн ода Көк Чөткр Түвшн эгчиг чөткр гиж келшго болла. Зуг нүднднь чөткр кевэр үзгдж, зүүднднь чөткр кевэр орхшң бээнэ, керэ ду харв чигн, шаазһа ду харв чигн чочад, цөкр нүднь сертхлзэд, сана алдж, цаг биш цагт ямр йорта ду харч бээх юмнви гиж сана амр уга бээнэ. Ноха хуцв чигн чочад, сууж чадлго, босад, үүдэр шаһаж хэлэдг болв. Һалдниг өдрэр күрэд ирх болву, сөөһөр күрэд ирх болву, ямр кевэр намаг алдг болву гийэд, сүр сүмсн уга бээнэ. Түүнэ тиигэд ээж бээсиг медсн мини ач көвүн Бадм түүг ээлһж, амр үзүлдго болв. Чикнднь одад: «Түвшн ээж эс бээнү? Өшэ авч хорслан һарһнав гийэд, Һалдниг дахулад ирхэр бээдг чигн. Нүдн-чикин гийэд, соһж утхан түрэлж авсн бээнэ гинэ», – гийэд генүлж эс бээнү! Тиигэд терчн нөр, хот алдж, Түвшн көлс күчэн автха, көвүһиннь хуныг автха гиж мана эцкд кедү уда һууж бээлэ. Тиигж келснэ хэрүд мана эцк: «Түвшнэ көлс, тер мет Түвшнэ көвүдин эмнэ хуныг өгс гийэд бодж бээнү чи? Хун өгхд күрвл, нег күүнэ хун биш, оһн күүнэ хун бээнэ, тоолж чини толһан үсн чигн күршго. Түвшн ода чамас хунын мөңг некж бээхш, цусна төлэ цусн, эмнэ төлэ эм авна гиж бээнэ», – гийэд келв. Түүнэс хооран унтхин зуур бэрклэд босад бээдг болв, – гийэд инэлдв.

Тер өдр Сэнтүрн бичкн күүкэн бер Альмндан оркад ирсн болхас үдин өмн ирэд, үдин хөөн хэрв. Манһдуртнь Тохан арлд иим нег үг генткн тархагдв. Бардмин Балдн һэргтж одж гинэ гийэд шуугж одв. Тер өдрин ора бас Балдн үкж гинэ, кеер одад, моднас дүүжлгдэд үкж гинэ. Шилд харч одад, ик эгчэн Көк Чөткриг алж оркад йовсн кевтэн кеер одад үкж гинэ. Эн үгиг сонсад, Түвшн седклдэн тавта болж, тер

тоотыг шийддг зөвтэ юмн гиж бээлэ. Тер ораднь Төрбат күрэд ирв. Түвшнэ амриг сурсна дару:

– Байрта чимэ күргж ирлэв, – гийэд инэв.

– Соңсч орклав би, Балдн зольг эгчиннь ялыг шийдх хамт эврэннь ялыг бас шийдж, эгч дү хойр нег цэ буслхин зуур эрлгт көтлгдэд йовж гинэ. Тиим болж ю?

– Яһад тиим түргн соңсч авсмби таанр! – гиж инэхэд, теднэ үклин өнгрлтиг келж өгв.

Нарн уулын толһад шин сууж бээсн цаг санж. Көк Чөткр заңшларн бурхнд саң тэвж, тэкл тэххэр бээтл, генткн күрс-харс гийэд, нег юмн орад ирхлэ, чочад, үүдн уру хэлэхэд: – А! Дэр эк мини! – гиж ду алдад, өңг зүснь жигтэхн болж одад: – «Намаг алхар ирсн болх ю?» – гиж бодад, сандрн, зүн хасвчин ард бултад, дэксн тендэс бозта күвин ард орад бултж. Тер ээхэд, эмнь амарнь харч одх гиж бээтл, орад ирснь – хэрнь дүнь Балдн нирв санж. Дүр-дүрснь үнэртэн күн ээмэр болж, цаһан даав киилгин хойр ханцан тохадан һарһад шамлж, хар иштэ ханжал утх бэрсн кевтэн орад:

– Эгчэ! – гиж дуудад. – Кишгтэ! – гиж бас нег дуудад: – А, көөркү эгчм, күрэд ирсн цагт арз мет эркэн өгдг эс билү чи! Чамаг зовлңгин тамд унһасн юмн эн, намаг чигн зовлңгин тамд унһасн юмн эн, – гиж келэд, тэклин ширэхинь талхчн һалд хайж, авдр-хээрцгинь хамхчж бээтл, Көк Чөткр хэлэхэд бээж чадлго харч ирэд:

– Хү, Балдн, яһж бээнэч? – гихлэ, Балдн ха-ха инэхэд:

– Буйн-кишг зузан, бурхн теңгрин өршөл кетрж одвл – иим болдг юмн. Үрн-садначн эмнэ төлэ кү аллав, Бардм байна буйн, Маңһс амбна зорһ, Сорж ламин арһ, ухана сүр күчнд чи бидн хойр кишгэс кетрэд, баашлсн ялан ода күлэхэс ондан арһ уга болв. Күүнэ һарт үкхм биш, бидн эврэн үкий, – гийэд, хар иштэ ханжалан тулһад, эгч талан дэврж.

– Балдн-а! Чи бичэ тииг, сээхн дү мини, бичэ тииг! Нег экэс цувад төрлцсн эс билү бидн, нег ээжин көк көкэд боожж күн болсн эс билү бидн! Һалдн ирж алх ю гиж бээтл, хэрнь чи ирэд ална гидгчн юнви! – гийэд уульн келж бээтл, Балдн өмнэснь:

– Би долан хонгин чөлэ һууж харч ирсн юмн. Ода негт йис хонж оркв. Зурһан хонг дурарн эрк ууж, жирһл кеж авад, доладгч хонгтан кү алулж, нүүлин тамд унһасн чөткр эгчэн эврэннь һарарн алж, эврэннь ялан эврэн шийдкнэв гиж бийдэн таңһрг тэвлэв. Ода чамаг алж оркад, эврэн кеер одж үкнэв, – гийэд дэврв. Көк Чөткр цухрсар үүднд күрэд һарад одх гитл, Балдн үкс гиж эгчиннь дал деерэс татж авад, һазр түрглү хайж нег девсэд, өрчэрнь ик утхан цокад орулж орксн санж.

Йисн

Өөр хоша ээл герин эртэ, эмгтэ цуһар гилтэ Шуран герт ирж, барун зүн хойр бийэр сууж оркад, хөөч залуһин туужлн келж бээх үгиг шүлтэд соңсч бээв. Хөөч ирэд, цэ ууж, ундан хэрүлхин хоорнд ачад авч ирсн шин хуучн нег герин ишкэ бүрэснь буулһсн кевтэн бээж, ирсн улан кер мөрн болн тууж ирсн туһлта үкр уядан шаргдж бээлэ. Хөөч бүсиннь үзүриг һарһж, толһан көлсиг арчж бээхэд:

– Чиигтэ толһаг өргэд йовхла, чиг-үзг уга юмн үзгдэд бээдг санжл, – гихлэнь, Шура инэхэд:

– Чиг-үзг уга гимэр ю үзэд ирсмбч? Кел.

– Ямр үг келж бээнэч, Шура! Нег сэн мөрн, нег сэн туһлта үкр, нег герин бүрэсн, нег күүнэ бүрн хувцна сэн бөсиг күргэд ирхнь амр керг ю? Иим керг гиж түүкд бээсн гиж ю? Бурхн чамаг нег өршөлэ, деес бэрэд, Уста Сала өөд гүүж

йовхдчн теңгр өршэсн шү, би бас тиигэд нег гүүж үзс гиж бээнэв, – гихлэнь, эмтн инэд алдад, күр-күр инэлдв: – Наадн биш, үнэртэн зүүднд чигн оршго керг. Эрлгэс тиигж гетлвч, Тайг Харас бас гетлвч, тиигэд барх уга күч-көлсөн эн өдр авч бээнэч. Ода ямр үг бээнэ? Ода кенд ачлл медүлнэч? Өршэсн бурхн теңгрт ачлл медүлх кергтэ ю? Өгсн баһ хатнд ачлл медүлх кергтэ ю? Аврсн Һалднд ачлл медүлх кергтэ ю? Зарһцж, некэд авч өгсн Көкэ көгшнд ачлл медүлх кергтэ ю? Ачад, көтлэд, тууһад авч ирсн нанд ачлл медүлх кергтэ ю? Чи эврэн келич! Кенд ачлл медүлх кергтэви? Эн хамгиг чамд кен авч ирж өгсн болвл, чи түрүлэд түүнд ачлл медүлх кергтэ эс ю? – гихлэ, эмтн бас нег уда күр-күр инэлдв. – Юн гихви, Шура, чамаг өңглг заясн болв чигн, уханчн дуту болсиг яяхви, – гийһэд, хуухан маажхд Шура инэһэд:

– Яһад? Мини ухан дуту чигн ю?

– Юн гихви? Тер өрүн үкнэв гийһэд деес авад гүүсн кевтэн боож үксн болвл, эн өдр хойр хатыг чичрүлж чадх билү чи, баһ хатыг түрэднь шеелһж өшөһэн авч, хорслан һарһж чадх билү чи? Эрэ мөч Һалдн үзэд татж авч, баахн саатсн болвл, эрлгт көтлгдсн кевтэн оддг эс билү. Жа, Шура, бичэ му сан, шог наадн, мини иигэд бээдгиг чи сэн меддг биш ю.

– Юн гийһэд му санх билэ! Юм авч ирж өгсн ачта күн болхас келэд бэ.

– Уга, уга, би ода келхм уга, керс давж одад, деес бэрэд гүүх болнач, – гихлэнь, эмтн инэлдэд, Шура уульж оркв. Хөөч Шураг нег хэлэж, мусг гийһэд: – «Икнь ичж, баһнь уульж» гидг эн. Болж, болж, уульхан бэ, – гихлэ, Шура арһ уга инэж оркн, нульмсан арчж:

– Икнь ичэд гинү чи? Кедү чинэн ик юмн билэч?

– Юн гивв чигн мини урлд сахл урһж биш ю? – гихлэнь, бас инэлдв. – Жа, болж, ода шог келхэн оркад, шоодх дээсэн келий. Баһ хатна тускар нег үлгүр келсэ би, таанр инэлго соңстн, – гийһэд, өмннь суусн Чолунбат Нимэ хойрт келв. – Бидн өдрэр амбна яамна Хээдгин ээлин хоорнд селэд нааран-цааран йовсншң болж ажглн хэлэж, ээл хоорнд хов зөөж хутхур тэвгчдиг таньж бээлэвидн. Сөөднь болвл, селэд манж, эрвс гиснэ бараг алдго, сервис гисн аньриг тэвлго медж бээлэвидн. Учрнь – зулж одсн амбн хотд нам кевтшго, арднь хоцрсн хатн, көвүд, һар-көл болгсднь нам суушго гидгиг бидн сэн медсн юмн. Сөөһин манһин селгэнд хойр «һэрг» ирсн билэ. Тегэд бидн хойр сөөг тайг бэрсн кевэрн өңгрэж бээсн юмн, – гийһэд келж бээтл, Чолунбат үгинь таслад:

– Хойр һэрг гинү? Ямр хойр һэргви?

– Нег «һэргнь» эн сууна, бас негнь тендэн ажгллт кеж бээнэ, Тайг Харин ораг дарад, нирв болж бээх юмн, – гиж келэд, Нимэн толһаг илж: – Һавлан далдхн бээлһ, – гийһэд инэв.

– Ах-а! Та түрүлэд инэвт.

– Тиим болвл, болж, – гийһэд, хөөч залу үгэн залһад келв: – Хойр хатна герин хоорнд зогсч бээтл, яамн тал одж йовсн Көкэ көгшн күрч ирэд: – «Сөөһин манарт – нөр, сарин харһуд – хулхач» гидг юмн. Сергг бээж мед, – гив. Тегэд би:

– Бидн хойрин иигэд манж, хадһлж бээсиг хөөннь амбн соңсч медхлэ, ямр шаңл өгх болв, – гихлэ, Көкэ көгшн аман дарж, инэдэн эрэ боож авад:

– Тер амбн кедү дүңгин сэн хэрж ирвл, тедү дүңгин ик шаңл өгнэ. Тер чөткрин хэрж ирсиг кенэс соңсвч?

– Мини чикн ут болхас шивс гисиг адлго соңсч оркдг юмн.

– Зарц бүсгэ келвү, түүнд кен келж?

– Баһ хатн келж, түүнэ чикн маднаһас ут санж. Дүнь ирсн билэ, тер чөткр келсн юмн.

– Ямр учрас тиигж келж?

– Көгшн хэгдгин ачнь хэрж ирж гинэ. Авһ эгчдэн кел күргж, билг авч ирсн биз.

– Эн хойр хатн ода һал, усншң харш юмн, негнь негнэсн хоцршго шулмс. Тер оран завиг алдго амбна орһж зулсн өмн ора ик хатн тиигжл шал болһсн юмн. Тиигэд баһ хатниг һазрт орулж эс оркву! Элкн-бөөрнь урсад одсншң кедү өдр орнасн боссн уга эс ю? Баһ хатнь тиигэд толһа өргэд, босч чадлго бээхд ик хатнь байрлңһу, эриннь орһж зулснд байрлсншң бээсн эс билү? Ик хатн тиигж хорслан тавта гидгэр һарһж авсн бээхд баһ хатна чееж хорслар дүүрч одсн билэ. Ода тер эриннь учрлыг биш, ик хатнас яһж өшэ авхиг бодж бээнэ. Тиигэд ач көвүнәннь ирсн чимэг келэд, бэрж автн гих дока өгч бээх юмн... – гийһэд күүндж бээтл, тер зуур генткн кевтсн үкрмүд үргэд босч, зэрмнь шуукрад зээнрж одв. Тегэд би Көкэ көгшнэ ханцнас татад:

– Үзвү та? – гиж сурхла, Көкэ көгшн чочад:

– Юнви? Ямр юм үзвч?

– Үкр дотр нег күн одж йовхшң.

– Тиим ю? Үнэртэн үкрмүд босад одсн санж биш ю.

– Барань барлзад одв, нег йовһн күн ик хатна тал тиигүлэд одв.

– А, лав тер Хулһр болхнь маһд.

– Хулһр гинү? Тертн кенви?

– Хулһр гийһэд Борлдан ик көвүг келдг эс билү. Тер яһж болна? Баһ хатнд менд күргж ирсн болвл, ик хатна тал йовшго. Өвртнь одж йовх ю? «Байна бүсгэ хөөчтөһән, нойна бүсгэ һошхтаһан» гидг үгиг бас медх уга ю чи? – гийһэд, Көкэ көгшн инэв. Тиигэд бидн гетэд, ардаснь баралж одхла, тер күн йовсн кевтэн шувт ик хатна үүднд күрэд одв. Бидн чигн ардаснь өөрдэд одв. Үзхлэ, һорзһр барата күн үүднэ һаза зогсч, гер дотрк аньр-чимэ чиңж бээхшң билэ.

– Хулхач болх ю?

– Тиим биш, түүнд ирсн хулхач болвл, иигэд зогсшго юмн... – гийһэд күүндж бээтл, цэклэд одсн цэклһнэ герлд бүсгэ күншң үзгдв, бүсгэ күн болхдан баһ хатншң үзгдв. Тиигэд би көгшнд келхлэ:

– Тиим ю? Тер болхнь маһд.

– Ю кеж йовснь терви? – гихлэ, Көкэ көгшн:

– Хөөннь меднэч.

Тер зуур ик герин дотрас: «Кенви?» – гисн дун һарв. Ик хатна тиигж һарсн дуунла залһлдн: «Хулхач, хулхач», – гиж. Көкэ көгшнэ дун чигн муухаһар һарв. Тиигэд нохас ниргж хуцв. Ик герин үүдн секгдэд, ик хатн һарч ирв. Бор герин үүдн секгдэд, зарц бүсгэ һарч ирв. Бор герин барун зүн хойр бийэр ардж ээлин улс гүүлдэд ирв. Көкэ көгшн үзж медсэн ик хатнд келхлэ, ик хатн:

– Тер чөткр лав мөн, – гив.

– Баһ хатн гинү, тер ю кеж йовснь терви? Гегэн цаһан өдрэр нааран ишклго бээсн күн сөөһин харһуд энд ю кеж йовх юмн билэ? – гиж эмтнэ негнь сурж келснд ик хатн шуудар:

– Өшэ авхар гүүж йовх биз.

– Кенэс өшэ авх юмб?

– Кенэс өшэ авхиг таанр медшго ю?

– Түүнэ дээснь кен чигн? – гиж тер күн бас сурснд ик хатн уурлад:

– Медж бээһэд юуһинь сурнач, намаг нүдндэн орсн бугшң үзэд ирсинь таанр меддго билү? Намаг тоньһж, мини көвүдиг өнчн хоцраһар амбнд юн гийһэд ховлж бээсинь таанр соңсад, медж бээсн эс билү?

– Өңгрснд баһ хатн танла хаһддж атархад бээдгиг меднэвидн. Зуг эн өдр тер яһад тиигж чадхви? Эн өдр та хойр хатна учрл эдл эс ю?

– Эн өдр баһ хатыг чөткр биш гиж үзж бээнү таанр. Терчн амбн хэрж иргл, эн үүмэнэ завсрар намаг хорлад, түүнэ ялыг бослһ һарһсн таанрт тохх гиж гүүж йовх юмн.

Тиигэд нүд чирм харһуд эмтн баһ хатыг хээһэд кел болж йовхд би баһ хатна герин үүднд тайг бэрэд күлэж бээләв.

Сард-сард гиһэд гүүж аашсн аньр-чимэһинь авад, элмриг һазр үмкүлс гиж бодад, гетэд сууж бээтл, мини өмнөһүр өңгрэд һартл, шиирэрнь дэврүлэд цокад оркхла, түрглү тусв. Дал деерэснь татад, өндөлһэд үзхлэ, йоолж бээснь баһ хатн биш, хэрнь зарц бүсгэ санж. Тиигэд би толһаһан чичэд доран сууж орклав... – гихлэ, эмтн инэлдж бээв.

Тер зуур Бадм согту орж ирэд, эс болх үг келж, хөөч залуһин үгиг таслж оркснд Бадмиг му нүдэр хэлэлдж бээв.

Арвн

Сер-сер салькнд Тохан уласна салан навч саржһнж, мөңгн цаһан гилв цацрулна, көкг шовун энд-тенд доңһдна. Тохан хар усна көвөд көк ширг деер шинэс бэргдсн кедү цаһан ишкэ гер цээлзн дүрэнэ. Түвшн седклдэн: «„Эмд йовхла, алтн ааһар ус ууна“ гидг эн чигн, – гиж бодна. – Эн ааһиг яһж олж авсмби...» – гиһэд, бас цаарлн гүн бодлһд татгдж бээв. Нутгин түрүнкнь цаһан герин үүднд ирэд, зел деер бууж бээхд ардкснь ус һатлж, Тохан ирмэгт күрч йовла. Архд тулмта чиггэһэн теңнж, көкүр бөрвтэ эркэн һанзһлж, уут савар мах, буда ачсн цар, мөрдиг көтлж ирэд буулһж бээлә. Күрм, канжар өмсэд кеерсн шин зэңг, күнд, хавн, бошхнр болн улан, шарнь йилһрсн күрэһин шин лам, гескү, демч, олн хувргуд дүргэд ирж, хэрглдэд күүндж бээцхэлэ. Тохан ээлин көк ширг деер хурл цуглран болхар бээлә.

Түвшн тиигэд хэлэж бээхдэн иим сэн үүл-керг болхнь түүнэ зүүднд чигн оршго керг мет бодгдв. Иим хурл цуглран урд серүн сээхн шил деер болж бээснэс биш, бүгд батхнын үр болсн халун Тохад болна гиж кен бодсмби?

Түвшн тиигэд хэлэж бээтл, Сэнбайр өвгнэ заксь сананднь орв. Тер: «Түвшн-а! Эн өдрчн өшрл хорслан һарһж келэд, чеежэн уудхдг өдр юмн. Нимэг көтлэд олна өмн һарч, түүнэ учрлар эк татн кел», – гиж заксь билэ.

«Тиигх кергтэ, эн өдрин завиг алдлго һарад келсв, Нимэг көтлж һарад, махлаһинь авч, толһаһинь илж үзүлсв! Үүнэ толһаг яһж эмдэрнь көрөдх юмби гиж нег сурсв. Эмн һарад үктлэн эн көвүн кедү чинэн зовлң амсхви гиж бас нег сурсв, иим нүүлтэ үүл-кергиг тер амбн келгхэр бээж. Эн болвл – түүнэ ээж зулсн түмн ялын негнь болна. Иим нүүлтэ керг кехэн ухалж, номнж өгсмби? Эннь бас Соржин ялын негнь болна. Көвүһим дольгт һарһж алулснь Соржин бас нег ял болна. Хар гөр нааж, һалднамм нүдинь сохлулснь бас нег ял болна. Сорж лам арвн хар нүүлин цөминь кесн ялтн шү... Хөрн кедү жил Бардм байна үүднд бүкл герэрн боолчлгдад, гер-бүлин өрэлнь үкж үргдсн өңгрлтэн келсв», – гиһэд бодж бээв. Тер тиигж бодж бээтл, бодлынь таслад, Шура Өрг хойр күрэд ирв.

– Эгчэ! Одх уга ю? Хург эклх гиж бээнэ, – гиһэд, Шура келв. Тиигэд тедн хург болдг һазр тал йовв. Одж йовхин зуур бас кедү бүсгэ ниилв. Тедн күүндсн кевтэн зелд уята мөрдин хажуһар һарч йовв. Генткн бүсгэчүд чочж бэрклдв. Учрнь – нег мөрн көглэд одсн санж. Түвшн зогсад, көглж йовсн мөриг хэлэж:

– Шилэс ирсн мөрн Тохан халунд, көк түргнин хазлһнд тесч чадлго тиирһнж, көглж бээх юмн чигн.

Тиигж күүндж одж йовхдан бүсгэчүд нег модна сүүдрт эрк ууж суусн хойр кү үзв. Түүг үзэд, Шуран өңг жигтэһн болж хуврэд одв.

– Орань оратаһан, жорань жоратаһан гийһэд, эн хойрин хамцсн дүринь үзич, – гийһэд Түвшн келхд бас негнь:

– Хээмнь, көөркү Бадм яһж бээснь энви? Шураг яһж түүнд баһ хатн кеж өгсв гиж бээснь терви? Үрн күүкдән һарһж өгэд, өрк өндөлһсн аваль бүсгәһән нар эс үзүлсн му нертә согту сартан мөн эс ю?

Көк ширг деер эмтн дунһралад күрәлн сууж, улан, шар хувргнь хөөт бийәр, көк, хар харчуднь барун бийәр, күүкд улс зүн бийәр, харчудын экнд шинәс суңһгдсн зәңг, күнд сууна. Күүкд улс нег зерг босад, Түвшниг зүн бийәр суусн гергчүдин экнд суулһв. Күрәлж суусн улсин хос нүдн нег зерг Түвшнд тусв, тиигхин учрнь – һавл толһата бичкн Нимәг соньрхж бээснь маһд. Нимәг көтлсн кевтән одад, хажудан суулһад, Түвшн толһаһинь илж бээв. Нарна эсргү тал суусн хувргуд шаргдж, күрч улан нүр-чирәһәснь көлсн һоожж бээв. Хөөт бийәр, барун бийәр суусн лам, хуврг болн баячуд нарнд шаргдад сууж ядн бээхд өмн бийәр болн зүн бийәр суусн бослһин ядучнрин чееж дүүрч байр-бахар көвклж бээв. Учрнь – Тохан ээлд иим хурл неегдж бээснь түүкд аңхдгч уда билә. Хурлыг Сәнбайр өвгн эклв. Тер хурл секхдән һазр-усндан цацл өргж, йөрәл тәвж, эрк, цаһан идә цацв. Дарунь шин зәңг босч, олн нутгар зөвчлж батлсн кедү зүүлин зариг зарлв. Хамгин түрүнд Ноост зәңгин зергиг татсиг зарлж, дарунь шинәс суңһсн зәңг, күндиг зарлв. Түүнә дару цергин алв хаах тогталыг зарлж, цергин алв хаах насна улсиг болхла, байн, угатя гиж йилһлго бүлтә болн бүл угаһинь хэләх болв. Зәңг, күнд, һошх, зарц уга цуһараһинь гив. Бас келхдән сумна нойд алвна заквриг тогтасн йосар авна, кен үлү һару кехлә, тер күн эврән даана, амбна алвн заквриг бас тогтасн йосар өгнә, нутгин алвна иим һаруг болвл, бээхтә байн күн үлүцр дааж болна гийһэд шин зәңг тогтаж батлсн зариг зарлж бээв. Тиигтл зүн талд нег көвүнә мууха дун һархла, эмтн чочад хэләцхәв.

– Юн гинә? Үкв гинү?

– Һалдн уснд орж үкв, – гийһэд, нег көвүн чишкәд гүүж аашч. Тиигтл Лоовң лам босч ирәд:

– Гем уга, Түвшн-а! Мини келсн үгиг ода медвү чи? Бурхна сумн холдан гидг юмн, бурхн теңгрәс урвхла, буйнта күүнлә өшәлцхлә, тиим керг болдг юмн, ода үлдсн көвүдиннь мөнд бээхиг бод, – гиж бээв.

Түвшн генткн сана авсншң чаңһрн босч зогсад, Лоовң ламиг мууһар хараж:

– Һалдн иим бичкн хар уснд унж үкдг көвүн биш! Үкв чигн ардаснь миңһн Һалдн һарч ирнә! – гиж келж оркад, хар усн тал гүүж одв. Түвшн ухан, санаһан хураж, чаңһрсн кевтән гүүһәд одж йовхдан: «Жигтә юмн, Һалдн яһад эн уснд үкж одхви?» – гийһэд бодж йовтл, өмнәснь негнь гүүж ирәд:

– Чолунбат чигн, үксн биш, уснд булхад өөмж гинә. Чолунбатла хоюрн салан ниилвр һазрт одад, уснд орж, эс үзгдг болж одхлань, тер көвүн эәж сандрхдан: «Үкв! Һалдн уснд орж үкв», – гиж бәрклн гүүж чигн, – гийһэд келж бээхд, эмтн хурж ирәд соңсч бээв. Кенви негнь:

– Эәж сандрх болн байрлж инәх керг иим агчмин зуур болдг юмн чигн, – гийһэд толһаһан зәәлж бээхд, Түвшн инәһәд:

– Тиим юмн чигн, агчмин зуур күүнә ямр гидгнь бүр таньгдж оркдг юмн чигн, – гийһэд, Лоовң ламиг заав. Эмтн Лоовң лам үзгүр харж, Сорж ламиг занн¹ харцхав.

¹ Занн – өшәрклтәһәр.

Тавдгч бөлг

Сурһмж

Негн

Мөрнәннь жолаг зүн харарн жисү бәрж, барун харин һууртан маляһан салдрһарнь өлгж, тер харарн өргнәннь сахлыг илж шувтрсар: – А, тиим билү, – гийһэд, Сәнбайр өвгн зүн талднь зерглж йовн үг келж йовсн Хоңһриг хая нег хэлэж оркна. Хоңһр гивл – хурнястрсн харвтр чирэтэ, хуух сахлта, дөч күрсн насна күн. Өңг алдж шарлсн хар ишкэ махлаг хооран дарж, бүсиннь үзүрэр чирәннь көлсиг арчхин зуур кийһән таслго бурж йовна. Тиигж йовсн Хоңһриг мусг-мусг инэж йовсн Сәнбайр өвгн седклдән: «Нег амн үгчн нег лаң алтншң цөөкн үгтэ күн билэч, эн өдр яһад иим зав уга ик үгтэ болж орквч? «Һолдк һурвн үгиг һурвн цөгц эрк көөж һарһна» гидг эн биз, одахн уусн эркин күчн биз, үмснь халж орксн болхас сэнгрцгән сэвж йовна, – гиж бодна. – Эр эм хоюрн арвн кедүн жилин туршт Манж бошхин үүднд заргдж йовсн көлсәнннь хаһсинь авад, бүтн-бүлән бор тоорг эмдрдг дүнгин болсна омг бас һарч бээх биз. Иим дүнгин болж бээһэд, бас Өргин авсн юмнд нүднь улаһад ю кедгви? Нег мөринь, нег туһлта үкринь авхас барлго, бийинь нег байнд баһ бүсгэ кеж мордулж өгэд, мөр, мөңг авдг саната юмн чигн. Олзиг олх дутм нүднь тиигэд улаж одх юмн чигн», – гийһэд, Сәнбайр өвгн толһаһан зээлж, үгинь таслад:

– Ай, Хоңһр! «Үг кедү олн болв чигн уянь негн» гинэ. Чини келэд ирсн олн үгиг товчлад ирдг болвл, учрнь иимшң ю? Өрг болвл – мини ач күүкн, нанас ондан төрл-саднь уга. Эцк-экэсн баһдан өнчн хоцрхднь би эзн болж авад, кү кесн юмн. Эн өдр нутг босч бослһ һарһсна ачар Манжас гетлж һарла. Һархларн, мини һар деер ирх зөвтэ билэ, таанр нанд тушаж өгх зөвтэ билэ. Зуг тиим болснго. Мини ач күүкн наснь баһ болхас зэрм күүнэ үгэр болсншң, бослһ ахлсн таанр чигн зэрм күүнэ үгэр болсншң бээнэ. Тиигэд мини ач күүкн Тохан арлд тенж, герин нег хонж йовдг чигн, ода авсн үкр, мөрән мини һарт тушаж өгтн, би ач күүкән медэд, күүнд мордулж өгх болна, – гийһэд, Хоңһриг нег хэләһэд, үгән залһад: – Зэрм күн гиснчн кенви? Үгиг цааһан келх кергтэ. Түвшн ю? Түвшн тиигэд чини ач күүкнэ авсн нег үкр, нег мөрнд тачаһад хажудан авсн гиж ю? Бичкн гецл Нимән юунднь дурлад хажудан авсмби? Түвшн тиим күн биш, тиим күн болсн болвл, көвүнәннь хуныг яһад некж авсн угав? Үүднднь эн көлсн уга заргдсн көлсән яһад авсн угав? Түвшнэ гериг үзсн уга ю? Дееврэрнь теңгрин одд тоолгдад бээмэр эс ю, туурһарнь Тохан модн тоолгдад бээмэр эс ю? Чи үзж, медж бээһэд, Түвшниг яһж тиигж келнэч? Ода Бадм чи хойрин хуучлл-муучлл түүнд дуту билү? Учр гивл – Түвшнд биш, чини ач күүкн Өргт бээнэ. Авһ эцкиндән хэрнэв гисн болвл, бидн тер дорнь күргүлж өгдг эс билү? Олсн өр зөөртәннь күргүлдг эс билү? Өрг тиигж келснго, хэрнь: «Толһаһан би эврән меднэ, мини эцк-эк угаг нутг цуһар меднэ. Мини тер авһ нанд эзн болж чадшго, итклән барж орксн юмн. Мини эцк-экин бэрэ гер, герин эдлвр, үкр малынь барж эдлсн юмн. Би түүнэ һарт одад, кедү чинән зовлң үзсн билэв! Мини нүднэс нульмсн хөөһснго, түүнэ тер бүсгән келнэ шарх, малян шарх ода чигн эрлэд уга, намаг кеерэс Манжд булалһж өгхэр нег мөр авсн санж шү. Манжас эрэ гетлж һарад, бас нег Манжин һарт одж оршгов би. Соңсхла, Манжла ижл бас нег өлзэ уга байнд баһ бүсгэ кеж мордулж өгэд, мөр, мөңг авхар бээнэ гинэ». Өрг бийнь тиигэд келж бээнэ гихлэ, чи итклго бээхнь маһд. Иткв, эс иткв чигн тер Өрг ода келтэ-амта болж

оркөн бээнэ, үзсн зовлңгин хорнь түүг тиим болһж оркөн юмн, – гийһэд келж йовхд Хоңһр нег амн үгин хэрү угаһар соңсч йовхшң йовв. Тиигж йовхдан Хоңһр: «Эн үгиг Өрг эврэн келсн үг биш, негт болвл – Өргин амнас һарч бээх Түвшнэ үг болхнь маһд, тиим биш болвл – эн көгшнэ амнас һарч бээх үг болхнь маһд...».

Тохан ирмэг деер ирхлэ, юмна түрүнд Хоңһрин нүднд Тохан уласн дотр цув һурвн гер үзгдв.

– Өмнк харнь Түвшнэ гер, дундк цаһань Шуран гер, ардк цээврнь кенэ герви?
– гийһэд амндан келж йовтл:

– Жавин гер, – гийһэд, Сәнбайр өвгн келв. Хоңһр алң болсар ширтж:

– Жавин гер гинү? Күрәһэс авч ирж бәрсн ю? Түүнд белн бээснь кен гисн бүсгәви? – гийһэд дүдңж йовв.

Тедн йовсн кевтән шин урһсн модна цондгт буухла, Жав гүүж ирэд сөгдж, Хоңһрин амриг сурв. Мөринь авад буулһв. Тиигэд Сәнбайр өвгн мусг-мусг инэж бээв. Жав юунд тиигж бээхиг, Сәнбайр өвгн юунд инэж бээхиг Хоңһр бүр оварсн уга. Хоңһрин эркнь һарад, кинь алдрсншң болж одсн болхас Хоңһр олн юм бодж амжсн чигн уга. Жав үүднд күрч одад, үүдиг секж орулв. Сәнбайр өвгнэ дару цаһан ширдг деер Хоңһр суув. Тиигтл ач күүкнь Өрг ирэд, мөндлэд:

– Яһвта? Бийтн эв уга ю? – гиж сурад, даруны цэ кев.

Кесг болтл Хоңһр үг, дун уга суув. Кезэ хөөннь хот орулад, ширэ деер ууц, толһа тэвгдснд тиигэд Хоңһр чочад, Төрбат болн арднь зогссн Жавиг хэлэж алнтрад:

– Энчн ямр учрви? – гийһэд алнтрсншң хэлэж бээв. Төрбат эрк бәрж, хадг татад, учран медүлж, Жавиг дахулн мөргж бээхд Хоңһрин нүднь бүлтрн алдад, уурлад, юн гихән медшго болж, һарнь чичрэд, цөгцтэ эркнь цальгрж бээв.

– Мини күүкнд Жавас ондан күргн олдсн угашң яһж бээснь энви? Өөрин үзхд, холын соңсхд юн гидг му нернви? Юн гийһэд намаг басч бээхви? Юн гивв чигн хадм эк болн күргн көвүнэ хэмэр эс болну? Хадм экән авч суудг нүүртән нооста мал биш, яһж бээснь энви? – гийһэд уурлж бээтл, Сәнбайр өвгн үгинь таслад:

– Хоңһр, чи бодж үз! Өрг яһад Жавин хадм эк болхви? Жав яһад Өргин күргн көвүн болхви? Хоюрн Манжин хориг амссн эмтн биш ю? Өрг дарулгдсн зовлңгас гетлж, Жав мөлжлэс гетлж, көлсән авад, чөлэтэ улс болсн, өнчн залу Жав болн өнчн күүкн Өрг хойрин сән дурна санан-седклиг бослһ һарһсн олн нутг зөвтэ үзж бээнэ, шин зөңг, күнд чигн зөвтэ үзж бээнэ, чи яһад буру үзж бээхви? Өрг чини һар деер одж, чини од гисн күүнд одхла, тиигэд зөв болдг юмн ю? Од гийһэд зорж бээснчн кенви? Муңха байн ю? Тер көгшнд баһ бүсгэ кеж өгхэр нег мөринь авсн санж шү чи! – гийһэд, Сәнбайр өвгн толһаһан зээлэд шагшрж бээв. Үгинь залһад, Түвшн:

– Хоңһр-а! Муңха гидгиг чи таньшго биш, түүнэ ямриг медшго биш. Манжин ик бүсгэ Буйнар харж, Муңхан бүсгән улм өлзэ уга эмтн болхиг чи медшго ю? Энүг чи яһад бодсн угави? Чини бүсгэ хараж цокснь баһ болсншң Муңхан яршч-уршгч эмгнэ һарт өгч генүлс гиж бээнү чи! Манжихн Өргиг цокад алж бээхд үзж бээһэд, уульсн деернь уршг немж, зовсн деернь зодур немүлж бээсн шү чи! Тиим дүңгин керг кеж бээһэд, эн өдр яһад авһнь би гийһэд эзн болж һарвч? – гийһэд келж бээв. Саргн болн Төрбат чигн Хоңһриг бурушаһад келж бээв. Кинь һарсн тулмшң суусн Хоңһриг дор бийднь суусн Бадм сүвәһәрнь худрад, кишгән келәрн бичэ түлк гидг дока өгч бээхшң бээв. Тиигэд Хоңһр бүсиннь үзүрәр нүүриннь көлс болн нүднәннь нульмсиг арчж оркад шуукрж:

– «Арһ угад зарһ уга» гинэ. Аль үзс, – гийһэд босх гитл, Төрбат:

– Үзснь керг уга, Манжас хэрүлж авсн Легдн гецлин хар кер мөрн тана күлг болтха, – гихлэ, Хоңһр доран сууж, ширэ деерэс цөгцтэ эркән авад, цацл өргж, йөрөл тэвв:

– Герлсн¹ көвүдин киг барчднь² эрлж, ут наслж, үртэ-садта болж, амулң эдлтхэ, – гив. Эkdнь өмскүл гihэд нег лавшгин бөс татв. Сүүлэрнь Хоңһр хуухан маажж, келс гисн үгэн келж ядсншң болад, Сәнбайр өвгиг ширтж бээв. Тиигж бөөһэд Хоңһр: – Күүкн күргнд мордла, күүкнэ Манжас авч һарсн тер нег мөрн биш, талдан малнь бас мини һарт хоцрх зөвтэ эс ю? Хөөннь золһж ирсн цагтан көтлж хэрвл, болна, – гихд күр-күр инэлдв.

– Хоңһр-а! – гihэд, Сәнбайр өвгн: – «Күүкэн мордулж өгсн күн сиикэн хармнх йосн уга» гидг эс билү? – гihэд инэв.

Иигэд Жавин герт гиичлгдэд һарцхав.

Дарунь Баатрин герт гиичлгдхшң билэ. Тиигхин завсрт Сәнбайр өвгн һарад, Бадм ахта кедү улсла хамт уласна сүүдрт сууһад күүндж бээв. Хоңһр Шуран герин сүүдрт шүдэн шигшлж суухдан уласна сүүдрт уята бээсн бүдүн хар кер мөрэн хэлэж суув. «Унсн күн буудг дурн уга гимэр сән йовдлта мөрн шү. Тиимднь Манж нүд көкрэд авсн билэ. Жавиг күчнэ күргн гиж авнав гihэд, дүүһиннь төлэ цергин алв хаалһж йовулад, авһнь Легднэ һанц мөриг татж авсн шү. Эн өдр седклэрн һанд унулж бээнэ. Зуг Шураг долана³ доог болла гиж бээхлэ, мини ач күүкн бас долана доог болад, күргнь Жав одж авч. Эриннь өркиг өндэлһнэ гihэд, Шуран күр дү Баатрт одж авсн санж шү. Тиигэд сээр герэс бергн герэс гилдэд бээдгнь тиим учр санж!» – гиж болад, Хоңһрин инэднь күрч бээв. Бадмин келж бээсн үгиг Хоңһр соңсч бээв: «Юн гинэ? Хоңһр биш би гинү? Бадм болхдан яах юмби? Эн өдр нернчн олн дотр мууһар туурсн эс биш, сээнэр төр болсн биш эс ю? Тиим бээтл тиим ик үг келэд яһнач? Эрнь алгдад, нүднәннь нульмсн эврэд уга бээтл, Тайг Хард өгхэр эркинь ууж, амн үгэн өгэд, һарһж авхар оралдснь чи эс ю? Эн өдр зовлңгин тамас гетлж ирэд, эмсхлэн авад уга бээтл, бас Сарсанд өгхэр эркинь ууж, мөңгинь өврлж, мөринь унж һарһж авна гihэд довтлж бээснь бас чи эс ю? Сарсан гидг кенви? Тайг Харин һар, көлнь эс ю! Би хэрнь ач күүкэн һар деерэн асрад, нурһн деерэн үүрэд, кү кесн ачта күн би, чамшң эргү согту биш...» – гиж бодв.

Бадм тендэс келтэһэн Сәнбайр өвгиг даһад ирж йовхд Баатр гүүж одад, ишкэ герин үүдиг дееркн секэд орулснд Хоңһрин инэднь күрч: «Ода тахлулхин селгэн чамд ирлэ, медж бээнү чи», – гиж бээв. Шура Баатр хойр күүкн, күргнэ кевэр гүүлдэд, цэ бэрэд гиичлж бээв. Эркд менрңгү бээсн Бадм өмннь ширэ деер ууц, толһа тэвгдснд тиигэд чочад, нүднь ора деернь һарад одсншң болв.

– Намаг бас меклх ю? Би Хоңһр биш, би Бадм, би иигж меклгдшгов, – гihэд өлкэдж бостл, ширэ дееркн ууц, толһа түлгдэд, һазрт унад одв.

– Хү, Бадм, яһж бээнэч? Чохм⁴ ар белэс ямр зөрлһэр һарч ирлэч? Шураг һарһж авад, мөрн, мөңгнд хулдхар ирлч, тиим санаһан эрткн келж болхго ю, – гиж Сәнбайр өвгн келхлэ, үгинь залһад, Төрбат:

– Бадм, та басл буру кеж бээнэ, сән күргнәннь өркиг өндэлһхин төлэ дүүднь одснь Шуран буру чигн ю? Ахиннь өркиг цөмлх угав гihэд, бергнтэһэн ниилж суусн Баатрин буру чигн ю? Буру болвл, бослһ һарһсн олн нутг яһад зөв гиж бээх юмби? Шин зэңг, күнд эдн яһад зөв гиж бээх юмб?

– Мини күүкн генн болхас күүнэ үгд орж бээнэ, мини күүкиг эвдж бээхнь – мини эгч болна. Тер сээндэн чөткр гигдсн юмн биш, – гihэд, Түвшниг хараж цокхар өлкэдж бээтл, һалдн орж ирэд:

– Хү, Бадм ах-а! Юн гihэд чиг-үзг уга келнэт? Һээлгчд мини экиг чөткр гиж хараж бээхд ода тана харадг дуту болв? Тана кесн үүлин ял бас баһ биш, таниг олн нутг бас дотран авч уучлж бээхиг медхлэ, болна... – гihэд келж бээхд Бадм һудыж одад уульж суув.

¹ Герлсн – өркэн өндэлһсн.

² Киг барчднь – хамг һэ, мунь.

³ Долана – эмтнэ.

⁴ Чохм – үнэртэн.

Хойр

Түвшн уулын ца шингж бээсн нариг хэлэж, теңрин барун иргиг бахндж бээсн өндр хар уулын орадк улвр сээхн цацриг соньрхж зогсв. Тиигхдэн тер седклдэн: «Эн өдрин айллан¹ төгскэд, герлэн хураж бээхнь эн биз. «Өдр – сарин өнгрц» гидг, иигэдл ээлжэд бээдг-а! Һалдн йовад негт тав хонж оркла, эн сө хонхла, зурһа хонж оркснь тер, – гийһэд, Һалдна болзглсн өдриг бодж бээв. «Меемэ, дөкмдвл² – долан хонг деерэн күрэд ирхв, амжвл – арвн хонг деерэн күрэд ирхв, саатад бээдгт күрвл – сарин халст күрэд ирхв, күрэд ирж чадшгод күрвл – күүһәр кел күргүлнэв, – гиж эс бээлү? – Алтн мөңгән ачад одсн амбн хотд нам кевтж бээшго, алтн мөңгнэ татлһ авсн жанжн нойн түүг өршэл уга бээшго. Лавта нег анчинь авад ирнэв, бослһ кесн олн нутг намаг күлэж бээтхэ. Зарһ өргж одна гийһэд бичэ яартха, ки яардг болвл – керг алдна», – гиж эс келлү, – гийһэд бодж бээхдэн үкр сааж бээсн Шура үстэ суулһан өргсн кевтэн Тохан ээл уру хэлэж бээхиг үзэд соньрхж, бодж бээснь тэркэснь сарняд³ одсн билэ.

Тохан ээлин үзгэс нег мөртэ күн аашхиг үзэд:

– Көкэ көгшн мөн кевтэ, па-па, эн көгшн сүркэ болчксн юмнви! Ширэстэ махла, шин көк лавшг өмсэд, амбна адуна даамлшн болж биш ю? – гийһэд инэмсклн хэлэж бээв. – Һалдна келж бээсншн настснас биш, бүргдшн шүүрлһтэ өвгн, өндр уулын өлкиг нег хэлэсэрл тоочад, ямр һазр, ямр нууц бээдгинь үзж бээхшн келэд бээдг күн. Өнгрснэ кергүдиг өдр, сар күртлнь тоочн келэд суудг, ирх кергиг баргцан келэд суудг «Жанһрин» тууждк Күңкән Алтн Чееж гимэр күнл, – гиж таалрхн хэлэв. Көкэ көгшн зууран үкр сааж бээсн бүсгэ күүнэ хажуһар өнгрэд һархин зуур зогсад, суулһта үсиг авхулж, мөрн деерэс өкөж, хурһан дүрэд, өвртэн түркж: – Сәксн бурхичн өршәж, сансн үүлчн бүтх болтха! – гиж йөрөв.

Түвшн өмнэснь одад, амринь сурв. Шура Өрг хойр чигн ирэд, өвгнэ амриг сурж, мөринь авад буулһв. Тер:

– Тохан ээлин ноха цокмрнь үзгдх уга болад хамаран одсмби? – гиж сурв.

– Амбна ик бичэчинд одцхав.

– Түүнэс ямр юм һууж одсмби?

– Зака чимэ ирсн гинэ.

– Кү иддг маһс гийһэд, амбниг эсргүцж бослһ һарһж бээһэд, тер Тавн Сахлын тендэс ямр сән юмн һархви?

– Бадм ирж келхдэн хотын жанжна бичэчэс амбна бичэчд ирүлсн зака гилэ.

– Йир Бадмин амар келгдсн үгиг үг гийһэд соңсна гиж цуһар йовснь ямр учрви? Биш чигн болг, Саргн көгшн яһж бээснь терви? Эднчн тиим генн эмтн ю? Жав Баатр хойр бас йовсн ю? Тер Тавн Сахлын ямриг Жав яһад эс медхви? Шура, чи яһад эс медхви? Тавн Сахлан тер имрхин зуур нег арһ мек сүвлдгиг, Шура, чи меддг эс билү, – гийһэд, Көкэ көгшн толһаһан зээлж бээв.

– Юн гисинь медлго, дүлэ таг бээснэс соңсч медэд иртхэ гиж бодад, Жав Баатр хойриг би йовулсн билэв, – гийһэд Түвшн келхлэ, Көкэ көгшн тиигэд толһа докж:

– Тер амбн мана бослһас чочж зулхдан гертэн ил бээсн алтн мөңгән ачад йовсн юмн. Хотд одж нег байнас бас зун царин мөңг авч гисн үг тарж ирсн бээнэ. Тиим ик мөңгэр ю кехви? Жанжнд татсн эс болх ю? Татлһд цадсн жанжн түүг бурудхна гиж ю? – гийһэд келж бээтл:

¹ Айллан – йовдлан.

² Дөкмдвл – ахрар болхла.

³ Тэркэснь сарняд – уханаснь һарч.

– Ирж эс йовну? – гийэд, Шура эмтнэ нүдиг Тохан ээл уру хэлэлхв. Саргн, Ёончг, Бадм ахта Байриг дахад, Байрин тал йовхла, Жав Баатр хойр салад, гер талан аашч йовла. Жав Баатр хойр ирж бууһад, Көкэ көгшнэ амриг сурв. Арднь залһад соңсч ирсн учран келхдэн:

– Ирсн загаг моңһлчлн ик бичэч умшч өгв. Закана эклднь Тавн Сахлт ик бичэчин мендиг сурж. Угнь – хоюрн нег багшин һарт ном сурч бээсн юмн санж. Менд сурсна арднь нутгин бослһас ээж чочад зулж одсн амбна арһнь тасрж бээсн бээдлиг келж. Учрнь гивл – жанжн түүнэ зарһиг соңсч медэд, түүнд буру өгч бээх юмн гинэ. «Бослһ һарһсн нутг зарһ кеж ирдг болвл, амбн, адг гихдэн үкрдэ амбна тушалан алддгнь ил бээнэ. Та ода зарһ алдж бээсн эн амбна талд зогслго, бослһ һарһсн олн нутгин талд зогсч, теднд туслж бээх кергтэ. Эн болвл – мини өгч бээх дока болна. Яһдган сээнэр бодж үзтн», – гийэд бичсн санж. Тиигэд ик бичэч зарһ кеж одтн, зарһин бичгиг би бичж өгсв гив. Зарһин бичгин хариг эн өдр бичж өгнөв, маңһдур күртл зэңгэр зөв гилһэд, тамһинь дарулж өгнөв гив, – гийэд келж бээтл, Көкэ көгшн бодс гиж авад:

– Чи хойр тер загаг юн гиж үзсэмби? Ик бичэч яһад тиим амрхн хуврж одсэмби? – гиж сурхла, Жав хуухан маажад, юн гиж хэрү өгхэн медлго бээв. Баатр кесг тунжаһад:

– Бидн хойр Тавн Сахлын барун иргд чоҗаж¹ сууһад, үг, дун уга чиннж бээв. Тиигхдэн жанжна бичэч эн амбна бичэчд яһад тиим зага бичх юмб, хоосн идшэр ноха дуудж бээх керг болх ю гийэд бодж суулавидн.

– Чини келдг орта, бидн ноха биш, күн шү. Күн болхдан амбниг эсргүцж бослһ кесн улс. Ноха метэр меклгдж болшго. Һалдниг күлэх кергтэ, тер лавта нег анчинь авад ирнэ. Эн тоотыг хөрж зогсах кергтэ, – гийэд Көкэ келхлэ, Түвшн зөвтэ үзв. Көкэ көгшн: – Тер Тавн Сахлын нутгин зарһ бичдг эркинь хасвл – таарна. Жав Баатр хойр одж туслтн, – гив.

Тиигэд тедн ааһ цэ ууһад мордв. Тедн йовад, дими удад уга бээтл, бүрүлин баргт Саргн, Байр, Бадм һурвулн орж ирэд, Түвшнэ барун бийэр зерглн суув. Келэд, Түвшниг яһж үгдэн орулхиг зөвчлснь боллта кицәнһү бээв. Зав уга келдг Бадм чигн тагчг сууж бээв. Деед бийднь суусн Саргн көгшн сахлан имрж шувтрад:

– Жав Баатр хойрас эс соңсвчи? – гийэд, Түвшниг нег хэлэж оркад: – Ирсн загаһинь соңсч ирэд, чамд келж амжад уга бидн. Ик бичэч загаг тер кевэрнь умшч өгв. Учринь медэд, ик байрлв бидн, учрнь – мана дээсн зулж одад, тенд яһж бээхиг сэн келв. Амбн тенд одад, арһнь баргдад шал болж бээдг чигн. Жанжн түүг бурудхж, чи болвл – заһсн, нутг болвл – нур, заһснь нуурин уснас салсар үкнэ гийэд бурудхж бээдг чигн, тиимэс дарлл, мөлжлийн эсргүцж бослһ һарһсн олн нутг зарһ өргж ирдг болвл, Маңһс, адг гихдэн үкрдэн тушалан алднач гийэд бичж, – гив. Үгинь залһад, Байр көгшн:

– Ик бичэчиг нутгин талд зогсад, зарһин бичгинь хавсрад бичж өг гиж. Амбна талд зогсч болшго, уснас салсн заһсн мет болж болшго гиж. Зага бичсн тер бичэч болн эн ик бичэч хойр урд нег багшин шевнр бээж чигн, – гив. Бадм залһад үг келх гитл, Байр көгшн барун һарин тохаһарн худрад хөргж бээв.

– Закад бичсн зүүлиг бидн тиим орта деерэн тиим зүүтэ гиж үзсн болхас нең байрлвидн. Тиигэд ик бичэчин дегтрлэр зарһ өргж, хотд йовхар зөвчлэд, зарһ бичүлвидн. Зарһин хариг негт бичж болла, – гийэд, дор бийдэн суусн Байр көгшниг хэлэж, дутуһинь чи күцәһэд орк гисншң болв. Тиигэд Байр көгшн:

– Зарһиг маңһдур күртл бичх болнав гилэ. Бичж болснанны дару кесг сумна зэңгд одж, тедниг үгдэн орулж, теднэ тамһинь дарулж өгсв гилэ, – гийэд келж бээтл, Бадм үгинь таслж:

¹ Чоҗаж – чөклж.

– Эгчэ! Ода медсн ю! «Шовун живрэр нисэд, сүүлэрн бууна» гидг эс билү? Бидн хар күчэр ю кеж чадхви? Нойн гидг болвл – захсн, нутг гидг болвл – нуурин усн гиж биш ю, амбн жанжн нойдт нутг кергтэ болхас биш, зулж одсн нег амбн кергтэ гиж ю? – гийэд бурж бээв. Түвшн уру хэлэж суусн кевтэн һазр хучлж суув. Тиигж суухднь һалдна келж бээсн үг бодгдв: «Сәнбайр аавин барун һарнь болдг Көкэ көгшншң нег күн бээсн болхла, түүнэ дарунь хөөчшң тиим нег залу бээсн болхла, Хар Жилһнэ мекд орад одшго билэ. Мана бослһ угин бослһдан күрч чаддг билэ». Һалдна тиигж үзснь зүүтэ санж, тер зака гидгиг Көкэ көгшн соңсадл медж эс оркву? Хоосн идшэр ноха дуудж бээх керг гиж эс келвү? Тиигэд тер дорнь зогсахар эс йовв? Үнэртэн бүргдшң шүүрлһтэ көгшн санж», – гийэд бахтж бээв.

– Бадм, чи бичэ генн юм келэд бэ. Толһа талдан болхас эмтнэ зүүдсн зүүдн чигн талдан болх учр бээнэ. Тер загаг чи тиигэд үзж бээдг болвл, чини эсргүһэр би үзж бээнэв. Кенэ зөв болхиг хөөтк кергүд герчлх болна. Мини үзж бээхин учр иим. Амбн тер сө орһж зулхдан алтн мөңгэн ачад одв. Тенд күрэд, бас ик малын мөңг авч гинэ. Тиим ик мөңгэр тер амбн ю кеж бээхви? Идж тарһлад, кевтж бээх гиж ю? Буй үүлдэд, маань умшч сууна гиж ю? Мини үзхэс тиим биш. Жанжн нойн чигн болг, амбн нойн чигн болг, теднчн нег үүрин белтрг юмн. «Барс кедү догшн болвчн, бамбаһан идшго». Алтн мөңгинь авсн жанжн эрэ түүг шиидкэд оркдг йосн ода уга. Тиим сэн жанжн бээсн һазрт Маңһсшң иим му амбн чигн бээх йосн уга. «Тохад туссн тайг толһад тусна» гидгиг бодшго гиж ю, тиим генн нойд бээнэ гиж ю? «Нүдн улан, мөңгн цаһан» гидг эс билү? – гийэд, Түвшн арһул келж бээв. Түвшнэ үгиг таалрхж суусн һончг толһа докж бээв. Хамгин деед бийд суусн Саргн көгшнниг гивл, үг меддг күн болхас Түвшнэ үгиг зөвшөрж, өргнөннь сахлыг имрж, хая-хая толһа докж бээв. Орна өмн суусн Шура һазр хучлж бээсн модан хайж оркн:

– Түүг эмтн Тавн Сахл гидг учрнь – өргнөннь хар мең деернь кесг сахл бээсн юмн. Барун һарарн биир бэрэд, зүн һарарн кедүн сахлан имрж бээдг. Тиигэд эмтн түүг тавн сахлан имрхин зуур арһ сүвнь олдад бээнэ гидг. Тавн Сахл бийән «амбна олз оршин төлэ тэрк толһаһан шавхж бээх күн би, – гиж келдг, – Амбна көлин тавгт ордг өргсн мини нүднэ цецгэд ордг», – гиж боддг билэ. Амбнд буру сандг болвл, бурхн теңгр цоктха гиж таңһрглж бээсн Тавн Сахл эс билү? Хүв заяһан амбнла тиигж холвсн Тавн Сахл эн өдр яһад тиим нег зака үзэдл, нег мөсн хүврэд одсмби? Тер Тавн Сахл тиим генн эмтн гиж ю? Түүнд зака бичсн ик амбна бичэч – Хар багш гидг күн эн амбнад оln уда ирсн юмн. Амбн түүнд нег мөр тохж өгсн билэ. Тиим өөр хэмэртэ Хар багшт амбна татлһас хүв күртх уга гиж ю? Амбниг даһад хатрж эс бээх ю, кел залһж, арһ, уха зааж эс бээх ю, тиим бээж бээһэд, тиим нег загаг Тавн Сахл үзэдл, яһад ондан күн болж одхви? – гиж бээтл, Бадм үгинь таслад:

– Хү, Шура, чи ямр үг келж бээнэч? Эцкчн чикэрн соңсад эс ирвү, – гийэд, нүдэрн Шураг авад идм болад хэлэж бээв.

– Учр умшснд биш, бичснд бээнэ, ямр учрар тиигж бичснд бээнэ, бослһ һарһсн улсиг мекләд дуудж бээх керг ю? Хоосн идшэр ноха дуудна, – гиж Көкэ аавин келснь зүүтэ.

Тиигэд тедн ора сө болтл Түвшнэд үг булалдад суув.

Амбна ик бичэч – Тавн Сахл тер сө биир, цаасан булалһж, бичг бичдг эркән алдсн болхас зарһ өргж хотд йовна гисн салькн даргдад, Тохан ээл нам-жим болад одв.

Нөкэдүртнь үдин хөөн Түвшн гертэн утц ээрж суухдан: «Негт дола хонж оркла. Докмдвл – долан хонг деерән күрэд ирхв гисн эс билү, эн ора күрэд ирх болву», – гиж Һалдна тускар бодж суутл Чолунбат һазаһас: –Төрбат ах ирв, – гиж ду һарсиг соңсад, Түвшн үүдн үзгүр ширтж, ямр чимэ авад ирсн болв гиж бээв.

Чолунбат Нимэ хойр цуврлдн орж ирэд, байрин чимэ келх гитл, Төрбат чигн дахлдн орж ирэд, мөнд-сөнд сурлцсна дару инэмсклн:

– Һалднас келн ирв, нег күүһәр зака өгүлж. Зака авч ирсн күн дава деер харһлдсн Чүрмд өгч. Сәнбайр көгшнэ һарт өг гиһэд закж гинэ. Закаһинь Чүрм эрэ торһад умшв, хорһлжн биирэр гүүлгэд бичсн санж. Түргн иртхэ, мана эцкиг дахулн иртхэ, хөр һару күн иртхэ гиж бичсн санж. Амбн мана ташад һарч бээнэ, зарһ кеж орксарл түүг жанжна яамна көк шөрг деер түрглү хайнавидн гиж гинэ, – гив. – Зарһиг Һалдн бийнь бичүлэд белдж оркж гинэ. Мана эцк тендэс намаг, Өлзэтиг, бас хойр күүг дахулад, маһдур нарн һархас урд мордад йовдг болна. Би тер кевтэн ар белд Саргн, Бадм, Һончг эднд чимэ күргж йовна. Эндэс Байр көгшн Делэ хойриг Жав Баатр хойр дахулад йовтха гилэ, – гиһэд, Төрбат нег кийһәр келв. Төрбатын авч ирсн чимэн мөн доран тарад, Тохан ээл көл болж одв. Маһдуртнь үдин баргт цуһар айни замд һарад йовсн санж.

Һурвн

Зунын ахр сөөһин өнгрцнь Түвшнд жил саршң тиимл удан болж, дееврэрнь теңрин одд шаһалдж, туурһарнь Тохан модн чиңж, шивр-шивр гилдж бээшн, чикнднь меклэн дун бүл-бүл гиж, царцахан дун жир-жир гиж, чикинь амрулшго бээв. Хамгин кецүнь – бөкүн билэ. Жиигж ирэд, хазад, барана өмн унтсн хойр көвүг сэн унтулшго бээв. Ар туурһин хаһрхаһар холын тенд гилс-гилс цэклсн цэкһнэ герл үзгдж, лиш-таш гиж бээв. Түвшн тиигэд баахн зуур барун ташаһарн, баахн зуур зүн ташаһарн кевтж бээхдэн: «Зарһ кеж йовсн мана улс хама күрч йовх болв? Тохан ээлэс йовсн тоот Сәнбайр аавиг хонгин һазрт күцэд одсн болву? Ар белин тоот амжад ирж чадсн болву? Маһдур тендэс кедүлн болж мордх болв? Хөр өңгрү күн иртхэ гиж биш ю? Мана Тохан ээлэс Байр көгшн, Делэ, Жав, Баатр, Дорж, – гиж тоолад, нээм күргв. – Шилэс Сәнбайр аав, Төрбат, Өлзэт, Хоһр, – гиж тоолад, тав күргв. – Чүрм, Легдн, – гиж тоолад, – күрәһэс адг гихдэн һурвн йовх, хөөч залу ниилэд хөр өңгрү күн йовхнь маһд, – гиж бодж бээв. – Керг-үүл тиим болсн гиж ю? Һалдн йовхдан: «Кемр күрэд ирж чадшго цагт күүһәр кел залһнав! Эсклә зака бичэд илгәнэв», – гисн эс билү? Тер үгэрн зака бичсн болхнь маһд! Закандан Һалдн тиим тод, тиим лавта бичж гинэ. Тиигэд Сәнбайр аав иткэд байрлсн гинэ. Тиигж иткэд, тиигж байрлсн болхас живр урһсншң болж биш ю, эндкс-тендксэн күлэлго йовсн эс болх ю? – гиж бодв. – Керг-үүл үнэртэн тиим болсн болвл, мини бодж келсн буру болж, Тавн Сахлд ирсн зака үнн болж, Тавн Сахлыг һундасн керг эс болву? Үнэртэн хөөннь нүр уладг керг болж, – гиж бодтл, сананднь Байр көгшнэ келсн үг орв. Тер: «Түвшн-а! Көкэ көгшн чи хойр үзж медэд уга бээж буру юм кесн бээнэ. Зарһ алдсн нойна талд зогсшгов би, бослһ һарһсн нутгин талд зогснав. Зарһ бичж, зэңгмүдиг үгэрн болһад, тамһ дарулһж өгнэв гисн ик бичэчд му юм кесн бээнэ. Түүнэ биир, цаас бэрдг эркиг хасснь – үнэртэн буру болсн бээнэ. Кергт саад болла...» – гилэ. Керг-үүл үнэртэн тиим болсн болву?!» – гиж бодсар тер нег сөөг өңгрүлхнь там болж бээв.

Генткн Тохан ээлин нохас хуцад, нам-жим, дүң-дүлэ бээсн сөөг дүүргэд оркв. Түвшн босад һарв. Барун уулыг хар үүлн бүркж, гилс-гилс цэклж, лиш-таш ду һарч бээв. «Борана түрүнд хар салькн эс билү? Му гермүдиг киискэд одх ю?» – гиж бодв. Түвшн тендэс цаар кедү алхж одад: – Күн аашх ю? – гиһэд хэлэж зогсв. Сарин сарул болхас Тохан ээлин дундаһур хойр мөртэ күн шувт аашч йовхиг үзэд: – Ямр учрта сөөһәр ирж йовх улсви? Зарһ кеж одхар ирж йовх күн ю? Көкэ көгшн тендэс ирж йовх ю? – гиһэд таамглж¹ зогстл, тедн ирэд буув.

¹ Таамглж – тааһад.

– Кенви чи? – гиж сурсна хэрүд, „би“ гиснь бүсгэ күүнэ дуншң болв. Би гийэд нерэн келхлэ, тегэд Өнрин бүсгэ болхинь медв.

– Хү, эн залу кенви?

– Мини көвүн, цергэс халгдад шинкн ирв. Һалднас кел авад ирсн санж. Түвшн эгчэ! Тана бий сэн бээдг санж биш ю, та манад һарсн юмн ю? Сө һаза йовдгтн юнви?

– Уга, нохан дууһар һарч ирүв би. Эн чини көвүн гинү?

– Тиим, ода шин ирэд, нег ааһ цэ чигн уусн уга, нааран ирв. Һалднас кел авад ирсн санж.

Теднэ дууһар Шура һарч ирв, түүнэ ардас Өрг чигн босад ирв. Чолунбат Нимэ хойр чигн гүүлдэд ирв.

– Һалднас кел авад ирж гинү чи?

– Тиим, Һалднас кел авад ирсн санж, нег мөч чигн саатаж болшго гийэд, көвүм нег ааһ цэ чигн уусн уга. Бослһ һарһгчдын хүв заянла холвата керг гийэд, өвдг дарж суусн чигн уга. Одж кел залһнав гихлэнь, сө дахулж ирсм эн. Зам зуур геснь туулад эрэ ирж. Зуур негл хонад од гиж закад, нег мөр унулад йовулсн санж, зуг хойр хонад ирж, һацата юмн, геснь туулад, замин саад болж, – гив. Тер зуур Өнрин көвүн бослһ һарһгчд йовж одсиг соңсад, толһаһан чичэд:

– Кезэ йовсмби?

– Тохан ээлинхн үдин өмн йовцхала. Хонгин һазрт цуглрж хонад, маңдур тендэс йовх болцхала. Көвүн, чи Һалдна үгиг тер кевэрнь келэд өг, дарунь яахан зөвчлий.

– Бослһ һарһгчдыг мекләд бэрвчлхэр хуурмг зака йовулсиг Һалдн медэд, намаг түргн ирүлв, – гийэд келж бээтл, Өнрин бүсгэ:

– Ноостын ач одад, Өнрин көвүг цергэс халж һарһж. Тиигэд эн көвүн һарсн кевтэн ик хотын зеелд йовж бээтл, ээмэснь өвэрц нег күн базһн татсн санж. Үзхлэ, нүдндэн хар шил козлдур зүүсн, толһадан күрң дампр махла өмссн күн гинэ, нег хэлэхлэ – китд күншң өмннь зогсч бээж. Түүг Һалдн гиж яһж таньх юмби? Тиигэд: – Би Һалдн, – гиж бийэн танюлж, нег китд күүнэ герт авч одад цээлүлж, нутгт үүссн керг-учриг келж өгэд: – Мини келиг өдр, сө һурвн цагин дотр күргэд одж чадну? – гиж сурхла, эн көвүн жа гиж толһа докад, өдриг халун гилго, сөөг харңһу гилго гүүлгэд ирснь эн санж.

Энчн бослһ һарһгчдын хүв заяг тогтх керг шү! Адг гихдэн кесг күүнэ толһа унх керг! Олн күн хар герт орад, ясан цээлһүлх керг эс ю? Һалдна хотд одад олж медснь, Маңһс амбн хотд ирэд, түрүлж баһ найдт золһж, баһ-саһар белг өгэд, арһ зөвэн келсн санж. Терүгинь жанжн нойн соңсад, түүг бээсн һазраснь дуудулж авад, уснас салж һарсн заһсн мет му эмтн санжч гийэд, хар герт оркж гинэ. Тиигэд сүр сүмснь алдрж сандрсн амбн алтн мөңгэн татж гинэ. Тиигэд бас эс болхлань, зун цар, зун мөрн, кесг зун хөөнэ мөңг авад, жанжнд бас татлһ өгч гинэ. Түүнэ жанжнд өгсн ик татлһиг цергүднь земблэр зөөж гинэ. Тиигэд тер герэс һарад, дурарн йовж, жанжнд дурарн одж баралхад, бослһиг ахлгсдын толһаһинь авч өгтн, мөрнэ сүүлд монцг кеһэд хэрнэв гиж бээнэ гинэ, дахгсдын бэрэд, хөрж өгтн, ясинь цээтл хар герт кевтүлтн гиж бээнэ гинэ. Тиим эс болвл, ода Тохад туссн тайг хөөннь тана толһад тусх болна гиж бээнэ гинэ. Бослһ һарһгчдыг церг һарһад бэрүлтн гиж гинэ. Жанжн тиигж болшго, бөөснд утх һарһх кергиг кеж болшго, хоосн идшэр ноха дуудг арһ һардх кергтэ гиж гинэ, – гийэд, Өнрин бүсгэ көвүнәннь үгиг тер кевэрнь келж өгв. Экиннь үгиг залһад, Өнрин көвүн:

– Мана дээсн бидниг мекләд, тамд унһахар бээнэ. Бидн дээсиг хад мөргүлх арһ һардх кергтэ, – гив.

– Жа, ода яһвл болна? – гийэд, Түвшн сана алдтл:
 – Би йовх гиж бээнэв, – гийэд, Өнрин көвүн келхлэ, Өнрин бүсгэ чочад, көвүһән ширтж, көвүнәннь һараснь бэрэд:
 – Хама йовх гиж бээнэч, көвүм? – гив. Көвүнь:
 – Йовсн улсин ардас некэд йовх гиж бээнэв, тедниг яһв чигн зуурас эргүлэд ирж болх, – гийэд, экэн ширтж бээв.
 – Ю, яһлав, – гийэд, Өнрин бүсгэ көвүнәннь халхинь илж:
 – Көвүм, геснчн туулад эрэ иржч, бийчн эв уга бээнэ, нег ааһ халун юм чигн уусн угач, – гийэд келж бээв. Өнрин көвүн экиннь үгиг таслж:
 – Меем! Нутгин кесн ач-тусиг сээнэр хэрүлх йоста шү. Бослһ һарһсн оln нутгин ач-тусиг яһж мартж оркхви? Эн өдр би цергэс яһад халгдж ирсмби? Булалһж орксн тер үкрэн яһж хэрүлж авсмби? Ноостинэс көлсән яһж некж авсмби? Мана нег өрк ээл Ноостын дарлл мөлжлэс яһж гетлж һарсмби? Оln нутгин бослһ һарһсна ач-тус эс ю? Эн өдр бослһ кегсдин толһа һазрт унх гиж бээх цагт медж бээһэд яһж бээж чадхви, хоолар яһж хот орхви? – гив. Тиигэд Өнрин бүсгэ толһа докж бээв. Тиигхин тенд Шура йовхар бээв.
 – Эгчэ! Тана көвүнэ келснь зүүтэ, иим оln күүнэ толһа чавчгдх болж бээх цагт бидн яһад санамр бээж чадхви? Дү мини, би чамаг дахад йовсв. Би нег уда одсн һазр билэ, баһ хатыг дахад би хойр уда хот балһснд одсн юмн. Би замиг сән меднэв, һалдна хань Турсна гериг чигн би олад одж чадхв, би йовсв, – гив.
 – Шура, эгчэ! Би чамаг дахад йовсв, – гийэд, Чолунбат келв. Өнрин көвүн зерглж зогссн Чолунбатын толһаг илж:
 – Чолунбат-а! Чамд йовж болшго, наснчн баһ.
 Тиигэд Шура болн Өнрин көвүн хоюрн йовх болв.
 – Шура, кукн, чи шинэс мөр тоххнь керг уга, мини унж ирсн тер мөриг унад йов, – гив.

Дөрвн

Наласн ик хотын зүн захин нег нэрн һудмжар¹ нег күн алхлн одж йовла, тернь һалдн билэ. Холын баран тасрад, харңһу бүрүл болж орксн цаг болхас хувлж хувцлсн һалдниг анд хань чигн үзв, таньшго болж. Яһад гивл – толһаһан цаһан альчулар тэрэчн күншң боож оркж. Харвтр китд күрм өмсч, бичкн севг тохалдж авсн бээж.

Һалдн гертэсн һарад йовсн өдртэн гүүлгэд бээж, анд Турснад ирэд хонсн санж. Маңһдуртнь Турснас мордж гүүлгсн кевтэн хотд бээсн Турсна ахинд сө ирж. Өрүнэс ора күртл кедү хувлж йовад, зулж ирсн амбн хама бээх ю гиж бээхиг чимэлн нег кесг анч олв. Хуучн таньлан Ли модчиг сурглн хээж, жанжн яамнд мод кеж бээхинь медв.

Һалдн тиигэд одж йовхдан: «Ли модчин гер хорань эн нэрн һудмжин барун үзүртнь бээх, барунась тоолхла, хойрдгч үүдн болна. Эмэлтэ мөрн эрэ багтад одмар бичкн үүдн билэ. Бүсгэнь моңһл күн гинэ, һанцхн күүктэ гинэ, энд нүүж ирэд, тавн-зурһан жил болж бээдг чигн. Гертнь моңһл күн ирхлэ, моңһл келэр күүнднэ гинэ. Уг бээсн тер нутгин күрәһин сүмиг багшлад бэрүлсн санж. Энд чигн нертэ сән модч гинэ, – гийэд, эн өдр олж соңссан бодж йовв. – Ли модч намаг үзэд таньх болву? Мини нүдн яһж сохрсиг соңсад, икл хорслта бээсн эс билү. Хөр күрэд угав гихлэ, итклго, намаг тиим дүңгин турта бүдүн бээхд соньрхж бээсн эс билү? – гийэд бодж йовв. – Би алдлго таньхнь маһд, өндр хамрта, оңкр гүн нүдтэ, күрн

¹ Һудмжар – уульнцар.

улан чирэтэ, тогтун бээдлнь нүдндм тодхншн эс бээнү? – гиж йовв. – Мини ирсн учр, кесн керг-үүлиг соңсхларн, ээж чочад, цааран зээл гих уга бээх! Мана күрэ д бэрлһ кеж бээхд, замчар ирж хот будаһинь кеж өгч бээхд Ли модч намаг магтдг эс билү. Ном бичгтэ, авъяс билгтэ, һартан өөтэ сэн залу чигн гиж магтад, китд кел зааж өгдг эс билү. Тиигхдэн сөөднь тер хажудан дуудж авад, үлгүр, тууж келж өгдг бээсн. Көөркү, түүнэ үзсн зовлң бас баһ биш, баһдан өнчн хоцрад тенсн күн. Эцкнь эрдм номта күн гидг, Илин бослһин кергт орлцад алгдсн гинэ, – гиж бодв. – Тиим зовлңд учрсн күн болхас мини бослһин кергт орлдсиг соңсхларн, чочж гемшэшго биз, – гиж бодв. Тиигхин тенд һалдна сананд Ли модчин келж бээсн үг орв. Ли модч кедү жил өмн кедү кү дахулж одад, амбна яамниг багшлн бэрүлж бээхдэн: – Юн гидг эрк зорһви¹? Иим нег тал нутгин уулын белд шин кевин яамн бэрүлж бээнэ, чолун көк бүһш бээтхэ, шавр кевиг чигн кевлж үзэд уга малч күүһэр нухулж, кев цокулж, бүһш түлүлж бээнэ. «Шаавр күнд болхла, ишкэ һасн һазрт һуур орна гидг эн гиж», – Көкэ көгшнэ келснь орта үг чигн, – гийһэд келдг бээсн. Ла нухж, кев цокж, шал татж, бүһш болһж бээснь – цуһар гилтэ альва сумнас алв күлэж ирсн яду малч улс чигн. Үн көлсинь өгхнь бээтхэ, идх күмсинь чигн өгдго чигн. Өдр бүр Тайг Харин маляд учрдг юмн чигн, тиигэд амбна эн яамн күүнэ яс, махар кермлгдж, күүнэ көлсн, цусар бэрүлгдж бээх юмн, – гийһэд, толһаһан зээлэд суудг билэ. Шуран күргн Цевгин үклиг соңсад, Ли модч уурлж: – Иим хорсолта кергиг үзэд бээж чадшгов, эндэс зээлж йовнав, – гийһэд йовхар бээхд: – Ли модч, та бичэ тиигтн, та йовв чигн бас нег модч олж ирэд келгнэ, – гихлэ, һалдниг ширтж, толһа доксн санж. Һалдн эн күртл бодж йовад, генткн күүнэ бэрклсн ду соңсч чочад, доран зогсв. «Ямр жигтэ дунви? Күүкд күүнэ дуншн, – гийһэд, өмннь кедүн алд зээтэ харлж бээсн түлкц кермиг ширтж: – Харңһу бүрүл күн уга һудмжд яһад күүкд күн бэрклдви? – гийһэд, Һалдн хурдлад одв. Хурдлж гүүсн кевтэн Һалдн түлкц кермиг эргэд одхла, һудмжин хөөт талд нурнха му керм үзгдв. – Жигтэ му дун эн му керм дотрас һарсншн эс болву? – гийһэд хэлэж бээтл, жигтэ дун тер му кермэс бас һарв. Һархдан бүтнһүшн һарв. – Нег учр бээдг чигн», – гиж бодад, Һалдн үкс одад, му керм деегүр өкөж хэлэв. Юмн эс үзгдхлэ, му кермин нег сетркәһэр һэрэдэд, дотрнь орад одхла, му кермин нег булнд кесг хар бара барлзн үзгдв. Өөрдэд одхин зуур му эмтдин негнь Һалднд хагдн ирв. Һалдн барун һарин альхна ирэр докад оркхла, му эмтнэ өргэд ирсн утхнь өсрэд холд унв, барун һарин һуурнь тас цокгдад, эмн уга болж доран эвклдэд одсншн болв. Му эмтдин бас негнь хагдад ирснд Һалдн ишклэд хол көлврүлж оркв. Һалдн тиигэд хойр му эмтиг цокж кевтүлэд, кермин иргд ирхлэ, таһарт² нег юмн көдлж бээв.

– Юнви? – гийһэд Һалдн татж сүүвдэд, кермин һаза авч одад тээлэд үзхлэ, дотрнь нег күүкн бээсн санж. – Нернчн кенви, яһад иим учрлд учрвч? – гиж китд келэр сурв, дэкэд уйһр келэр сурв. Тиигэд хэрү ду эс һархлань, Һалдн: «Энчн келн уга эмтн санж ю? Энүг ю кехэр сумлд дүрэд авч йовхви?» – гиж бодсар һарин күләһинь тээлэд оркхла, тер күүкн амнасн нег юм татад авв. Тиигэд Һалдн күүкнэ амн бөглэтэ бээсиг медв.

– Көөркү, бичэ ууль, нернчн кенви? Герчн хамави? Гертчн күргж орксв.

– Эн нэрн һудмжин барун үзүрт бээнэ, мини нерн Ши Ю Ми, нег күүнэс авцан некж одад хэрж йовлав.

– Чини тенд Ли модч гидг күн бээнү? Бүсгэнь моңһл күн.

– Бээнэ, танд би зааж орксв.

– Ли модч ода гертэн бээнү?

¹ Эрк зорһви – эврәһэрн болһнн.

² Таһарт – мишгт.

- Би нарч йовхд ирэд уга билэ.
- Хама, ямр назрт ажлж бээхви?
- Жанжн яамнд мод кеж бээнэ. Ли модчиг таньну та?
- Таньна. Кедү жил өмн мана амбна яамниг багшлн бэрүлсн юмн.
- Та моңһл күн ю?
- Тиимэ! Би моңһл күн.
- Тана нерн кенви?

– Мини нерн ю? – гийэд, Һалдн бодс гиж авад: – Мини нерн Һалдн, күрәһин ик ламд шев бээсн зарц гецл билэв. Би теднэ хот будаһинь кеж өгч бээхд Ли модч намаг сән үзж, Ши Ю лам гиж дууддг бээсн. Мод кех урлһан зааж өгдг бээсн, – гийэд келж бээхдн Һалдна аврж авснд таалрхж йовсн Ши Ю Ми:

– Би болвл, тана хээж йовсн Ли модчин күүкн болна, – гив.

– А, тиим билү! Ли модчин күүкн билү чи? Һанц күүктэ гиж эс билү, тернь чи билү?

– Тиимэ! Мини эцк эк хойр намаг эмншц үзж, цецгәшц хээрлдг юмн. Эн өдр намаг эрлгин һарас аврж авсн тана ачиг тедн яһж мартхви? – гийэд, кедү жил өмн болсн нег үлгүриг Һалднд келж өгв: – Нег күүнэ сээхн күүкн бээж. Тер күүкндэн эцк-экнь ик хээртэ болхас күүкнләһән эдл хээртэ үзгдсн сән күргнд мордулж өгнэ гийэд, күүкән арвн нээмн нас күртлнь гертән бээлһж бээсн санж. Нег ора бүрүлин баргт күүкнь һарад хәрж ирж уга. Тиигэд эцк-экнь кәл болад күүкән хээсәр өр цәәлһв, күүкнь тиигэд һазрт орж одснь чигн, теңгрт нарч одснь чигн медгдшго, чиг-чимән уга болж. Нар тату яду күүнд уульж һаслхас ондан ямр арһ бээхви? Экнь уульж һаслж бээһэд, өвчлэд нас барв. Эцкнь тенэд йовсн санж. Хөөннь соңсхла, тер күүкиг му күн булан авч одад, хол назрт, нег яңхна һазрт хулдж өгсн санж. Тер күүкн яһж нар үзж күн кевтэ эмд бээсмби? Эн өдр эрә мөч та учрад, намаг аврж эс авсн болвл, мини учрл бас тиим болх эс билү? Хәрнь, һээвһә сән санж би, – гиж келэд уульв. – Мини өвк аав аль кезәнэ Илин бослһд орлцсн болхас мини эцкин баһднь алгдж. Тиигэд мини эцк хар баһасн өнчрхин зовлңиг цаптлан үзж, һуульһнчар тенж йовад, нег модчин герт бээж, нар зуур заргдж, тендән сән үзгдж, модчас һарин эрдм сурч. Хөөннь тер модчиг дахж Моңһл нутгт одж, тендк күрә, киидин сүм суврһ болн хүвин гер бәрж йовад, кәл ишкәд, мини экиг авсн санж. Мини эк болвл – экән дахж йовсн эцк уга өнчн күүкн санж. Экнь хөөннь мини эцкиг сән көвүн санж гиж үзэд, күүкән мини эцкд өгч. Мини эк олн көвү, күүк һарһсн болв чигн, тогтсн уга санж, тиигэд намаг һарһх цагт Тогто гиж нер тәвж. Тиигэд мини эцк эк хойр ода күртл намаг Тогто гиж дууддг. Ши Ю Ми гисн мини китд нериг энд нүүж ирснә хөөн китд ном заасн багш тәвсн нерн, – Ши Ю Ми эн күртл келж ирэд, үгән хүврүләд: – Көөркү, эцк эк хойрм намаг яһж одв гийэд, сана амр уга бээх. Аюлас эрә мөч аврсн таниг үзвл, кедү чинән ик байрлх болв! Эн өдр эмндм орсн тана ачиг би насндан мартшгов, – гийэд, Ши Ю Ми күүкн келж йовхд Ли модчин урд келж бээсн үг Һалдна сананд орад: «Ши Ю лам, чи лам болхан бээһэд нанд күргн болну? Тогто гисн күүкән өгэд, күргән кеж авсв би», – гиж бээснь бодгдад, инәднь күрч йовв. Тиигхд Ши Ю Ми:

– Тана нер болн тана кеж йовсн кергиг би тана дээснәс соңссн билэ, – гихд Һалдн алң болад:

– Ши Ю Ми! Юн гинәч? Мини дээсн кен санжви? – гихд Ши Ю Ми:

– Тана дээсн ю?.. Кесг өдр өмн манад таньдго нег моңһл күн ирлэ. Ирэд, мини эцкин мендиг сурла. Угтан таньл күншц Ли модч гийэд келж бээлэ. Зуг мини эцк түүг таньдгошц бээлэ. «Намаг таньлго бээну? Мини нерн Арш болна, Ноост зәңгин күргн би. Тиигхдән тана өмн ирэд бээсн билэв», – гив. Теглг нурһта, үкр нүдтә хар күн, – гийэд келж бээхд Һалдн соңсчаһад:

– Ямр учрар ирж? – гихд:

– Цэ ууһад, кедү цөгц эрк уусна дару тиигэд ирсн учран келсн юмн. Тер яамнан амбн эврәннь күчэр бэрүлсн гидгт герч бичг авхар санж. Тиигэд мини эцк түүнэс: «Яамнан амбн эврәннь күчэр бэрүлсн гихэд герч бичг авхин учрнь юнви?» – гиж хэрү сурснд Арш тер Жулһн Хар гидг күн эрвн согту бээсн болхас амндан орсан келэд бээв. «Мана амбн ода хотд нег ик байна герт бээнэ, ирэд сар болн гиж бээнэ. Яһад ирсиг танас нууһад ю кехви, орһад зулж ирсн билэ. Мини күчэр эрэ мөч гетлэд зулж ирлэ. Учрнь – нутг түүг эсргүцэд, бослһ һарһсмн. Нутгин һарт орж одсн болвл, алж оркдг билэ. Ода амбна нүдн, чикн, һар, көл болгсдын цугинь гилтэ тедн алж тарасн бээнэ. Һалдн гидгиг та таньхнь маһд, нег нүдндөн хорһта гецл бээдг эс билү? Терчн нег чөткр санж. Нутгиг тер чөткр эвдж көндөһэд, бослһ һарһсн юмн». «Түүнд күч күрч чадсн уга ю? Тиим ик амбн нойн бээж бээһэд, тиим нег гецлэс ээж зулсн ю?» – гиж мини эцк зөрүд сурснд: «Тер Һалдн гидгчн амр уга эмтн юмн, дөрвн эрин күчтэ, дөчн эрин зүрктэ күн, нег цагин үүлин үрэр буй болсн эмтн санж гинэ, – гихэд Ши Ю Ми келж йовад, доран зогсад: – Мини герин үүднд ирж орксн санж бидн, – гихэд, хам хаасн үүдиг түлжж тээлэд, Һалднд: – Ортн, мини гер эн, – гив. Үүдэр орад одхин тедүд күүкнәннь дууһар дотр герэс экнь һарад:

– Яһвч, кукн, яһад иигж саатсмби? – гиж сурхин зуур Ши Ю Миийһин ард зогссн өвэрц бүдүн күүг үзэд, ширтж бээв. – Кен гигчви чи? Хамаһас ирсн эмтнви чи? – гитл, Ши Ю Ми:

– Меемэ! – гихэд бэрклэд одв. – Терчн намаг му күүнэ һарас гетлгж авсн ачта күн болна, – гихэд, эн оран учрлан келж бээв. Һалдн инэһэд:

– Ши Ю Миийһин эк та болну? – гихэд, нег таһар болн утхиг һарһж тэвэд: – Ши Ю Мииг эн таһарт дүрэд авч йовхар бээтл, нанта харһц болад, гетлгж авв би...

– Меемэ, намаг аврж авсн эн күн болвл – моһл күн шү. Нернь Һалдн, мини эцкин магтж бээсн тер күн шү. Эн ора мини эцклэ уулзхар¹ ирж йовх замдан намаг аврж авв.

Тавн

Хот балһсиг үзэд уга уулын малч күн базрин ик зелд² ирхдэн чочж һээхж бээв. Ик хотын уутьхн зелин дундаһур хө, ямаг сүрг-сүргэр чөркүлн³ тууж, нүүрс дарсн⁴ мөрн тергн, үкр тергн болн нүүрс ачсн элжгн цув чиклдн йовж бээв. Ик зелин барун зүн хойр захин делгүрин өмнөһүр йовсн улс нааран-цааран сүлжж, пүрвэ һарг өдрин өрүһэр базр гидгнь иим үүмән-дүүргэтэ бээж, үүрәсн цувж һарсн шорһлжн мет цувлдна. Тер зуур күмн-эмтиг хойр залад, зелин һол дундаһур нег дүүз⁵ хар мөр татсн мухлг тергн дөврн өңгрж, хотхр, гүдгр⁶ дамта замд овхлзсн тергн деерк нойна толһа гидн-һодн зээлгдж йовв.

Зелин зүн талк һудмжар эргэд, өндр ик үүдтэ хорад ирж зогсв. Тергчн бууһад, баһ үүдинь секүлхэр одв. Тергчн нег кү дуудулад, дотр үүдинь секүлснд тергн деерэс һар һульхан⁷ өргэд, теглг нурһта, гилгр хар өңгтэ күн буув. Цээвр өңгтэ ут цөмнэ хавтхас һар альчуран авад, көк дампр махлаһан хооран кеж оркад, нүр-чирәһән арчж, нэрн хар сахлан шувтрж бээв. Түүнэ барун нүднь хальршц, түүг

¹ Уулзхар – харһхар.

² Зелд – базрт.

³ Чөркүлн – цувулад.

⁴ Дарсн – ачсн.

⁵ Нег дүүз – эдл өңг-зүстэ.

⁶ Гүдгр – өөдм һазр.

⁷ Һульхан – түнгрцгән.

эмтн Хар Багш эсклэ Хальр Багш гидг юмн. Хар Багш болвл – жанжна эмн бичэчнь бээж. Эн өдр жанжна тергнд сууһад, Маңһс амбндан золһж, нег керг зөвчлхэр ирж. Хар Багш байна гер уру одж йовхдан байна гермүдиг соньхрн хэлэж, ноһан ширэр ширдсн герин деевр болн һулзлсн терз, үүдиг үзэд: «„Темэнэ идлһнд яман багтна“ гидгшң бахтж, байн гиж энүг келмэр бээнэ, эн хотд нертэ ик байн гинэ биш ю?» – гиж шимлдж йовв.

Көк шөргтэ тагт деернь һарад, барун талан хандж, нүр үзгдм улан ширтэ сал деегүр одж, ноһан болр бэрүлтэ үүдиг татад, тоңшч ядн зогсч бээтл, бас нег күн гүүж ирэд, Хар Багшас учринь сурж медснэ дару тендэс цааран дахули йовв. Хуучрсн нег герин үүднд ирэд, Хар Багш дотран: «Энчн байна хуучн герт орж суусн юмн ю?» – гийһэд, инэднь күрч, амнасьн үг һарм цацу, дахулж йовсн күн инэһэд:

– Иим герт суусн гинү та? Кедү өдр өмн хээж ирсн болвл, та эн амбниг хээһэд, һазр дорк герт ордг билэт. Сүүдрэсн ээж, сурмсгасн чочсн, зүүднэсн сежглэд, зовлң бодад үкж бээсн амбниг яах юмби! – гийһэд инэв.

Орн деерэсн сарвлзн босад ирсн амбниг үзэд, Хар Багш таньсн уга. Амбн өмннь одад: – Багш, та сэн бээнү? – гиж мөндиг сурснд Хар Багш тийгэд хэрү амринь сурв.

– Таниг үзэд таньсн угав, яһад иигж муурсмби та? Хуучта болсн ю? – гийһэд, өр өвдсн бээдлэр ширтж бээһэд бас: – Зовлң үзвү? Ода танд зовлң болмар юмн уга, жанжна уучллыг олж, өршэл хээрнднь күртх гиж бээнэт, тана өргсн һуултын йосар таниг эсргүцэд, бослһ һарһсн улсиг дуудж оркж. Тедн дүргэд ирсн цагтнь нааран иртн гийһэд, харңһу герт дуудж орулад, ахлгсдын толһаг чавчад, танд өгхэр бээнэ. Бусдын¹ ясинь хар герт эгрэхэр бээнэ, керг-үүл сансар бүтх гиж бээхлэ, бас ямр зовлң бээнэ, – гив. Хар Багшиг сандлд суулһж оркад, амбн:

– «Цаасн кедү нимгн болв чигн, эс чичхлэ – цооршго, күн кедү цецн болв чигн, эс келхлэ – медшго» гинэ. Мини толһад кедү чинэн һашун зовлң бээсиг эс келхлэ, та яһж медхви? – гийһэд, гүүнэр нег уда сана алдж оркад, үг, дунь тасрад, нүдндэн нульмс авад, дун уга болв.

Тийгхин тенд ажглж суусн Хар Багш мусг гиж киитнэр инэж оркад, захан ясч:

– Ай! «Сэн эм амнд һашун, өвчнд туста» гинэ. Тана эн зөвүр ода деерэн һашун болж медгдж бээв чигн, хөөннь сээхн жирһлд хүврх юмн. Кедү өдр хашалгдж сууснь ик зовлң биш. Жанжн таниг уснас салсн заһсн гиж эс бурушаву? Уснас салсн заһсн ямр болхиг та ода медсн биз. Та эрэ мөлтлж гетлэд һарсндан тийгэд эн өдрин нариг үзж бээх юмн. Түр зуурин хөрэнэ² зовлң үзв чигн, эн өдрин жирһлиг эдлж бээнэ. Ода та деед ик жанжна уучллыг олж өршэл күртхэр эс бээнү? Энүг та һашун гих ю? – гийһэд, Хар Багш инэһэд: – Тийгхдэн та баахн саатсн болвл, бослһ һарһгчдын һарт ордг санж. Ноост зэнг ямр болсиг та соңссн биз, тана авһ лам ямр болсиг та соңссн биз, теднэ үзсн зовлңгар харж та ю чигн үзсн угат. Теднэ зөрмнь эмэн алдж, зөрмнь нойнан татулж, зөрмнь бүсгәһэсн салж эс ю? Ноост зэнг генткн чиргдж одад, халун зуух мет бээсн Тохан ээлд ноолгдж, кедү долан хонг зовлң үзж, живрэн жулмалһсн шовун мет болад эрә һарч биш ю. Та бэргдсн болвл – уснд хайгдж, заһсна мең болх эсклэ Харңһуд хайгдж, өтн хорхан зем болдг билэт. Мини иигж келсиг та итклго бээнү? – гийһэд, һульхасн нег хүв зака һарһж умшв. Умшад, Хар Багш:

– Ямр санжви? Мини келсн үнн санж ю? Ода та яһнат? – гийһэд, амбниг ширтж бээв.

– Кен бичсн законви?

– Тана эмн бичэчэс ондан кен болхви?

¹ Бусдын – наадксиннь.

² Түр зуурин хөрэнэ – цаг зуурин хөрлһнэ.

– Терчн нег эрдмтн күн юмн.

– Тиим, «алтн элвг һазрт эрднь чолун чигн чолун болж үзгддг» юмн. Тана тер һазрт түүг та бичэч гийһэд, зарцин тедү керглж бээж. «Алтн шорад даргддго» гидгшң тер ода эрдмән һарһад, танд ик тус күргж бээнэ, түүнэ кеж бээсн туснь мартгдшго юмн, та медж бээх биз. Бослһ һарһгчдыг церг һарһад бэрүлж болшго, бөөснд утх һарһж гидг му нерн болна. Тиигхин ормд хоосн идшэр ноха дууддг арһ автн гисн жанжна зааврар би түүнд хойр хув зака бичсн билэв. Нег хув закаг би эврэ нерэр бичсн юмн. Бас нег хув закаг би һалдна нерэр бичсн юмн. Хойр закана учр-утхнь барг эдл, – гийһэд келж бээхднь амбн инэж бээв.

– Тиим арһ авснь үнэртэн мергн бээнэ, жанжн үнэртэн мергн цецн санж. Ик церг һарһсн болвл – негнд, нутг үргж чочх билэ; хойрт, бослһ ахлгсд зулж, дахгсднь бэргдх билэ; һурвнд, бөөснд утх һарһж гидг му нерн болх билэ. Жанжн нойн үнэртэн сод¹ мергн санж, – гийһэд бишрн магтж бээхд Хар Багш мусг-мусг инэж:

– Тер арһиг жанжн сүвлж һарһсн биш, – гихлэ, амбн:

– Тиигэд кен ухалж һарһсмби? Та ухалсн ю? – гийһэд, багшиг ширтж бээв.

– «Алмс – эрднь чолунас, арһ – ухан эрдмэс» гидг эс билү! Мини илгэсн хойр хув закаг авад, хөр һару күн дүрглэд аашна. Һалдн энд бээх болхас Сэнбайр көгшн дахулж аашна. Хот базрин захас тосч авад: «Көөркс мини, күргэд ирсн ю?» – гиж келэд, харһу гертнь хөрж оркх юмн. Һалдниг бас һартан орулж авхнь – амрхн, – гийһэд инэв. – Тер цагт тиигэд та мөрнәннь саңнад нар тусхаһад, сээртнь сар тусхаһад одсн тер өдр тана ки мөрн улм сээхн киисч, тана кишг-буйн улм ик делгрх болна. Тиигэд хэрсн цагт мөңгэн өврлж ирх күн, агт мөр, атн темәһән көтлэд ирх хань хамчатн улм олдж, кедүкн өдрин дотр һарһсн һаруһан олад авч оркнат, – гийһэд, Хар Багш инэхлэ, амбн бас дахад инэж бээв. Цеңмнэ өрчин хавтхас янжур тэмк авад, амбнд негиг янж татулв. Бийнь негиг татж, тэмкин көк саарл утаг мантулж оркад: – Ай, амбн, «шилтән уга буйн уга» гинэ, тана эн удаһин учрл – тана өөдлхин шилтән болж! Иим учрлд учрснго болвл, жанжн нойна иим өршәлд яһж күртхви! Яамнд дурарн орж, жанжн нойна бийтән дурарн баралхж, седклин үгән дурарн медүлж, иигж өгтн, тиигж өгтн гийһэд, үг залһж өгдг биднэ завшан чигн ирэд уга билэ. Та бээтхэ, Илин тавн ээмгин моңһлын ик нойд жанжнд орхла, келс гисн үгән мартж оркдг бээсн, – гийһэд келж бээхднь амбн бий седкл таалрхн бардаж, хамрнь сартаж одсншң бээв. Мөңглсн хар чагчан зүлж бээһэд: «Татлһин күчн эс болв? – гийһэд, эврән эрк уга сана алдж: – Кедү арвн лаң алтн, кедү зун йөмбү эс ю? Амр ю тер? Тиим ик алтн мөңгән ачад одсн болвл, Зууһин Дала Лам чигн гисн өршәх билэ...» – гиж бодв.

– Танла зөвчлэд ир гиж жанжн нойна заксн хойр зүүл керг билэ, – гихлэ, амбн чочад, Хар Багшиг ширтж бээв. – Икднь чадсн эр болхас баһднь ядж керг уга, «мах ишксн күн һаран долах йоста» гинэ, кергинь экнэснь авад, тана талд үг келж, тана керг сән болхд күч һарһсн олн баһ нойд бээнэ, тедниг хоосн хайж болшго гилэ, – гийһэд келж бээхин тенд амбна шинкн бардм гиж бээсн седклинь киитн усна өсргт царцад одсншң болад одв. Маңнань атыс гийһэд, күмсгнь буугдс гийһэд одв. Мөңглсн хар чагчан зүлж илхән мартж, цээвр нүдәрн Хар Багшиг авад идж оркм болв:

– Бас дуту чигн ю, батхнас олн баһ нойдын алинь цадхж туршхви, – гихд Хар Багш:

– Икд чадсн эр болхас баһднь бичэ дандтн, – гийһэд келж бээтл, амбн үгинь таслад:

¹ Сод – хамгин.

– Баһнь гихдэн кедү баргин юмн кергтэви? Цаһан өөкэн бархдан күрв би, шар чимгэн чилэхдэн күрв би, – гихд Хальр Хар Багш мусг инэж оркад:

– «Моһаг һурв эңглн керчв чигн, нег эңгнь гүрвлгин чинэн болна» гинэ. Тана ил бээсн цаһан өөкн, шар чимгн баргдсн болв чигн, далд бас тер кевтэн бээнэ. Зун цар, зун мөрн, хойр зун ирг хөөнэ мөнг авч биш ю та, терчн тана малын нег жилин төлд күршго! Жа, амбн, тиимхн юмнд бичэ ядтн! Бас нег зүүлиг гивл, – гихэд келж бээхд амбна атыс гихэд одсн чирэнь тиниж, буугдс гихэд одсн күмсгнь секгдж, өңг зүснднь байрлсн илрл тодрв. Амбн:

– Тиигэд би жанжна хадм эцкнь болж оркдг болвл, баһ зергин нойдт татлһ өгэд ю кенэ би? – гихд Хальр Хар Багш инэхэд:

– Сэн шовун гидг живрэр нисэд, сүүлэрн буудг юмн. Танд живр, өдн бас кергтэ болна, – гив.

Зурһан

Оһтрһуд өөд хагдн тунрсн орг саарл тоосн болвл – олдн нер туурсн тээһн күрңгин тоосн билэ. Тээһн күрң туг сээхн сүүлэн ки өргэд, тасм болж сунад гүүж бээхднь дун бүрэ хамраснь хүүгсн киид өлң өвсн хойр талан ярдж, болд дөрвн турунднь асг¹ чолун таш-таш цацгдж бээлэ. Зуур харһлдсн зерң туула мет торлзн зээцж, өндр боһнь адргнь эрлзн хоцрж бээлэ. Гүүх дутм халмсдг тээһн күрң толһаһан хая-хая севж, уудан генткн-генткн көм-көм дарж йовв.

Тээһн күрңгин хурдар одж йовсн һалдн хойр ханцан тохадан һарһад шамлж, улан иштэ маляг барун һарин һууртан өлгж оркж. Һалдн тиигэд гүүлгж бээхдэн: – Хашң хар мөриг даванд күрглго күцэд одж эс чадхла, һалдн нерэн алдый, хар зулһниг көм татж, эмэлин бүүргт авч эс чадхла, баатр нерэн алдый! – гихэд таңһрглж йовв. Ик хотд одсн һалдн ода эн көдэд довтлж йовхнь ямр учрви? Түүнд иим нег бачм керг учрж.

Өнгрсн ора Ли модч гертэн хэрж ирэд, хээртэ күүкнь гертэн ирсиг үзэд байрлснала хамт һалдниг үзэд бас байрлв. Тиигхин дару күүкнь Ши Ю Ми эцкдэн эврэннь учрсн учрлан келснд Ли модчин нүднь бүлт өсрн алдад:

– Тиим хойр эрлгин уутас эрэ мөч гетлгэд авчч, – гихэд, һалдна һариг бэрж: – А, көөркү һалдн мини, чини эн ачиг би яһж мартхви? Яһж хэрүлж чадхви? Орин һанц хээртэ күүкн үрим эрлгин һарас гетлгэд авчч, энчн керг деерэн бидн нег өрк ээлиг үклэс гетлгж авсн керг юмн, – гихэд уульн бээж келж бээв. Тиигэд һалдн тенд гиичлгдэд хонв. Тер асхн һалдна ирсн учриг сонсч медэд, Ли модч толһаһан докж: – Чини керг-үүлд туслхин төлэ эм цүлн зүткнэв, – гив. Маңһдуртнь Ли модч цэ уусна дару һалднд:

– Чи энд күлэж бэ, би одад лавта нег анчинь авад ирсв, – гихэд һарв. Ли модч йовсна ард һалдн күүнэ көлэс зээц бээхэр Ли модчин мод кеж бээсн герт орад, Ли модчин харулдад дуту орксн модыг харулдж бээхднь Ли модчин келж өгсн кергүд бодгдв. «„Геснь цадв чигн нүдн цадшго“ гидг тер, тиим ик татлһ авч бээһэд бас өг гиж. Ода Маңһс амбн яах болв? Нутгт кү эс йовулхла, эндэс түүнд ода юн олдхви! Му йорта керг, алтн мөңгинь авсар барлго, элэд күүкэн өгтхэ, баһ хатн кеж авнав гиж биш ю! – гихэд, һалдн толһаһан зээлж бээтл, арднь нег юмн сарвс гихэд одв. Чочад, ардан эргж хэлэхлэ, арднь дүүрң һарсн сар гимэр нег сээхн күүкн инэмсклн маасхлзж зогсч. – О! Ши Ю Ми гидгчн иим сээхн күүкн санж шү! – гихэд, һалдн нүдндэн итклго бээхшң хэлэж бээв.

¹ Асг – хадын.

Өмн ора сумл дотрас татад харһж авхдан харһу болхас түүнэ ямриг Һалдн оварсн уга. Гертнй авч ирснэ хөөн эк-эцклэнь күүндж бээсн болхас бас оварснго билэ. Ботхн хар нүдн, харада хар күмсг, мөглгр сээхн хамр, мөрл цаһан шүднй Һалдна нүдиг булаһад бээв. Иигэд Һалднд бас нең бүлэки медгдж бээв.

– Көлрж оркжт, – гийһэд, окн һарин ке хатхмр альчуран харһж өгхлэ, Һалдн үкс авсн болв чигн, нүр-чирэнь халад одсншң болв. – Һалдн ах, амрлт автн, – гихлэнь, Һалдн кезэ хөөннь эрэ гиж олад келсншң:

– Үүдэд¹ кеж бээнэв, – гив.

– Модч күн бээж биш ю та? – гийһэд, харулдсн модынь авад үзж бээхд Һалдн инэһэд:

– Тиигж келхин арһ уга, харулыг яһж бэрхэн чигн медлго бээх керг, – гихд окн:

– Наадн биш, сээхн ө уга харулдж биш ю та, – гив. Һудыһад келсэн арчж бээсн Һалдн генткн сана авч: «Яһж бээсм энви? „Дээнд көөгдж йовад, ялм көөж“ гидгшң тенүл, сохр би эн күүкнлэ юн гиж күүндх юмб? Барган медлго эмтн билү би», – гиж бодад, нүр-чирэнь чикн күртл улаж одв. Тиигх дутмнь һацсншң Ши Ю Ми бас:

– Һалдн ах-а! Эн өдр өнжж бээхэс хувц-хунран уһалһад автн, – гихлэ, Һалдн сандрн һаран сажж:

– Өнжшгов, үдин хөөн йовнав, – гив.

Ши Ю Ми бас:

– Һалдн ах-а! – гиж оркад, Һалдна хажуһар өнгрж одад, терзин нүкэр һазаран хэлэв. Ардан эргж, һар дайлж, Һалдниг дуудв. Һалдн алң болад, өөрнй күрэд одхла, Ши Ю Ми терзин нүкиг Һалднд өгч хэлэлһэд:

– Тана келж бээсн Хар Жилһн мөн ю? – гиж сурв.

Һалдн:

– Тер мөн, Хар Жилһн гигч тер, – гив. Тиигэд терзин нүкэр хоюрн хэлэж бээхд Һалдн Ши Ю Ми хойрин халхнь бүр өөрдж одсн билэ. Тер хойрин зүркнэ цоклтнй нег-негндэн соңсгдж бээхшң бээв.

– Ши Ю Ми, – гийһэд, Һалдн хэлэж бээхд Ши Ю Мийһин өнгнь улм сээхрэд, улан, цаһань йилһрм болж одсншң болв. – Чи одад ажглад үз, юн гийһэд танад ирсинь чигн, келсн үгинь сээнэр тогтаһад ав, – гив. Ши Ю Ми күүкн жа гийһэд һарх гитл Һалдн дуудж авад, хойр том һаран ээм деернй тэвэд: – Танад эрк бээнү? Эрк бээвл, тер зольгт кесг цөгц эрк уулһад орк, амнь тавта халхла, дотркан харһж чальчх болна, – гиж закж келэд, Ши Ю Мийһин ардас үүднэ заагар шаһаж хэлэлһэд, күмсгнь буугдж, урлан зууж зогсв.

Кесг удсна хөөн Ши Ю Ми орж ирв. Орад ирсн Ши Ю Мийһин һараснь татн, нег ширэд зерглж суув. Ши Ю Ми эврэн эрк уга ардан нег хэлэж оркад, улм өөрдж, барун ээмэн Һалдна зүн тохад хашч сууһад, соңсч ирсэн келв.

– «Ли модч одак бичгэн белдсн ю?» – гиж тер сурв. – «Ямр бичгви?» – гийһэд, мини эк хэрү сурхла, – «яамнан мана амбн эврэн күчэрн бэрүлсн гийһэд нег герч бичг өгдг болсн билэ», – гийһэд, тер хуухан маажж суув. Тиигтл би тана закж келсн йосар кесг цөгц эркиг дараһар уулһад оркснд Хар Жилһнэ амнь халад, тер эклэд бурв: «„Мөңгн цаһан, нүдн улан“ гидг санж, эгчэ! Авх дутм нүдн цаддго юмн чигн. Жанжн нойн бас өг гиж, икднй чадсн күн, баһднй бичэ яд гиж, түрүн өгсн алтн мөңгнэ һурвна негн баргта юм өг гиж гинэ. Тиигэд мана амбн уульж бээнэ, намаг нутгт йовад ир гиж бээнэ, нутгин баячуд, нойдас, өөр дота тоотас баахн туслмж олад ир гинэ...» – гийһэд, Ши Ю Ми келж бээтл, Һалдн үкс гийһэд Ши Ю Мийһин һарас бэрж, кезэ йовдг чигн гиж сурв.

¹ Үүдэд – уудьврта болад.

Үалдн эн күртл эргцүлн бодсар нег ирмэг деер һарад:

– А, тенд киитн булгин усн бээдг чигн, – гийһэд, тер талын ноһарж бээсн өвсиг үзэд, тээһн күрнгин жолаг сулдхн одж бууһад, киитн булгин уснас цаһнан хантл ууж, мөрән бас услж авв. Тиигэд мордхин зуур Үалдн һазрас янжур тэмкин гер олж үзэд: – Энчн хэр улс иим үнтэ тэмк татдг болж орксн билү? «Нойн дахгсдын гесн цадхлн» гидг эн билү? – гиж инэднь күрв. Тиигэд аминь секэд хэлэхлэ, дотр нүүртнь хорһлжн биирэр татлн бичсн арвн кедү күүнэ нерн бээж. Умшад үзхлэ, цуһар баячудын нерд санж. Нер бүр дорнь эдү-тедү то зургдсн бээж. – Тер тоотас эдү дүңгин юм өгтхэ гиж сурсн то чигн, – гиж бийнь бийдэн келэд мордв.

Тиигхин тенд Хар Жилһн:

– Чаһ йовв чигн эн сө күрч чадх угав, маһдур өдрэр бас күрч чадх угав, – гийһэд, хашц Харан дэвсэр одж йовхин зуур нөөрмүләд, толһань унжр-санжр гиж йовв. Тиигж йовхдан тер иим нег зүүд зүүдлсн санж: амбнд селвг, тус кеж өгсн алтн мөңгнь – тулм-тулм, шууда-шууда¹ дүүрч, түүгән дааһад мөрнд һанзһлж чадлго икл зовж бээнэ...

Хар Жилһн генткн сергэд, көлсән арчж, зүүдән бодад: «Мини үүл бүтдг чигн, хөөннь амбна өршәлд күртәд, нег юмн болдг санжв, – гиж йовв. Тиигж йовад ардан хэлэхлэ, тоос мантулад, нег мөртә күн аашхнь үзгдв. – Энчн кен билә? Эн замар йовдг күн дими уга билә, – гийһэд, зүркнь кирд гийһэд одв. Тиигэд Хар Жилһн сандрн хашц хар мөрән то уга малядж товрулад, хойр үзүр эргж одад, дәкн ардан нег хэләж: – Би яһж йовсм энви? Үалдн яһад ирх юмб? Хот балһснд ирж гиж бээсн эс билү? Мини замд һарад, энүһәр одж йовхиг тер яһж медхви?» – гиж бодад, ардан нег хэлэхлэ, тээһн күрнгин довтлһн мөн болж үзгдв. – Үалдн мөн чигн! – гийһэд, бас нег үзүр эргж одад, зулж гетлшгоһан медж оркад, мөрнәсн өсрж бууһад, хад өөд әврв. Зуг үүд-түүд күрглго Үалдн күцж ирәд, мөрнәсн өсрн бууж некн одв. Му һар бууһан үзүлн:

– Үалдн-а! Әмнчн хәәртә болвл, нааран бичә йов, цааран одад, мини тер мөрәр олз кеһәд од, – гийһэд бәрклхд Үалдн:

– Ода мини арвн саврас гетләд одж чадх угач! Теңгр бурхн чамаг нанла учрулж! Эн өдр үүлин үрэг чини эн эжго уулд үзүләд, керә, шаазһан мең кеһә! – гиснд Хар Жилһн чичрж бәәһәд, һар бууһан хойр уда буудв. Зуг Үалдн йовсн кевтән инәсәр одж йовв. Үалдн седклдән: «Чини тер хар төмриг Балдн чигн кергләд, тус һарснго юмн эс билү», – гиж бодв. Хар Жилһн сандрн цаарлад, нег керцәр орад одв. Ардаснь некәд, нег хадын орад һарад ирхлә, Хар Жилһн харан-баран уга одж. Атн темәнә бөкшц сертәж бээсн кесг шовһрин хойр накуг хэләж: – Барунарнь давад одсн болву, зүүнәрнь давад одсн болву? – гийһэд, алц болад зогсч бәәв. – Үнгн мекч зольг билә, буцад одву? – гиж хадын көмсг уру одад нег хэләв. Тендәс гүүсн кевтән барун накуд һарч одад, өвдгцә өндр урһсн өвснд мөр ул хэләһәд медлго бәәв. – Жигтә юмн! Түүгәр давад одсн ю? – гиж зүн наку тал гүүв. Гүүсн кевтән зүн накуд һарад одхла, күүнә йовсн мөр өвдгцә өндр өвснд ил бәәж, зүн хәврһ таларнь одхла, Хар Жилһн нег зураһар урудн йовж йовхнь үзгдв.

– А, чи иим үнгн санж! Намаг төөрүлж оркад, тээһн күрнгийг унад зәәлс гиж бәәнү чи? Чи үнгн болвл, би бүргд, мини арвн саврас гетлж чадшгоч! – гийһэд, уулас һульдрсн чолуншц орад одв. Хар Жилһн ардан Үалднийг нег хэләж оркн:

– А, чавас, ааһ цусм энд асхрдг болсн ю, атх ясм энд әгрдг болсн ю? – гиж уульһнн бәркләд, эрс һаһнн хадыг хэләж: – Эр залуһин үкл әрм цаһан көдәд, – гийһэд, хадд әврн давшв.

– Хә, Арш! Әмнчн хәәртә болвл, зогс! Әмндчн хор күргх угав, амн һурвн үгичн соңснав, – гиснд Хар Жилһн:

¹ Шууда – мишг.

– Һалдн-а! Би болвл – ноха бишв, хоосн идшт хатрад оддг тоот бишв. Би болвл – эрдүн¹ төрсн эрв, «му эмдэс сэн үкл деер» гидг, чини Һарт эмдэр орж хашц харин бөгтрһд одх угав. Би кесн кергэн сэн меднэв. Чини тоотын толһаг төөрүлж, амбниг аврсн залу би ода бас чи тоотыг мекләд, жанжн нойна тамд орулх болна, – гийһэд келж бээв.

Тиигэд Һалдн ардаснь эрс һаңһн хадар һарад одхла, Хар Жилһн эрс һаңһн хадын көмсг деер зогсч, Һалдн уру дараһар хойр сум хаж оркад, эрс һаңһн хадас киисэд одв.

Долан

Ши Ю Мийһин седкл-санан амр уга болж, һарад-һарад хэлэнэ. Өндр кермтэ уутъхн хорад теңгрин однас ондан юмн чигн үзгдшго бээв. Барун тал кецэсн хавсн сар чигн үзгдшго болв, гижг үсн сев² гимэр живр салькн чигн уга, бээн-бээн үзг-үзгт дун һарч, нег нохань юм үзэд хуцхла, нег ноха юм үзлго дахад хуцна, үзэд хуцснь ямр юм үзсэмби? Һалдна бараг үзэд хуцж бээнү гийһэд чиннж бээхд, меклән, царцахан дун жиржнэд, оньгта аньр-чимэ соңсуллго Ши Ю Мийг ярдулна. Үсэн хооран илж оркад, оһтһу өөд одн мөчдиг хэлэж бээһэд, Ши Ю Ми генткн тү гиж нульмж оркад: – Му күүнэ одн, Хар Жилһнэ одн, – гив. Күн үквл, однһ унна гидгиг Ши Ю Ми экэсн сурж авсн боллта. Ши Ю Ми бахнь хансншц болад, бас бодхдан: «Ода тер Манһс амбна однһ унад одвл, ямр сээнви! Тиигвл, жанжна Һарт алтн биш, шора атхгдсн бээх билэ, тиигэд Һалдн мөрнәнһ толһад нар тусхаһад, сээртнь сар тусхаһад хэрх билэ», – гийһэд бодв. Тер зуур Хар Жилһнэ халад келсн үг сананднь орв. Тер келхдән: «Эгчә! Та медшгот, тер Һалдн гидгчн амрта эмтн биш, амбна авһ – ик лам түүг ядсн юмн, арвн-хөрэд кү һарһж бөрүләд ядсн юмн. Эн амбн алтн мөңгән өгэд бөрүлж бас ядсн юмн. Ода жанжн нойн эс бөрүләд алвл, ондан арһ уга, түүнэ күчнь ик, арһнь оln, зөргнь хату юмн, харсч хамһалдг хань бас оln. Мана амбна барчдар төрсн эмтн...».

Ши Ю Ми эн күртл эргцүлн бодж ирэд, бас нег уда эврән эрк уга сана алдж оркад: «Ардаснь чимэлнэ би гиж йовсн мини эцк бас эс ирх юн болв?» – гийһэд дотран бодв.

Ли модч тер өрүһәр гертэс һархдан: «Намаг күлэж бә», – гийһэд, Һалдниг күлэлһж оркад йовсн билэ. Тер өдр үдлэ хэрж ирлго, жанжна бичәчәр Хар Жилһнэ заксн герч бәрмтиг бичүлнэв гиж, шалтгар ахр-чикр юм кеж эргцэд, аньр-чимэ олж соңсхар бээж. Тиигэд олж ирсн чимәнһ Хар Жилһнэ ирэд келснлэ барг эдл болв. Ши Ю Ми эцкиннь келсн бас нег үгиг бодж: «Тер зольг хар буута йовсн санж биш ю, баатр негл бууһин сумнд гидг билэ», – гийһэд бодн цацу эврән эрк уга сана алдв.

Һалдн Хар Жилһн зака закдл авад йовх болсиг соңсад, базрур һарч йовсн санж. Нег цә буслхин баргт Һалдн нег мөңһл залу дахулад ирв. Цергэс халгдад, гертән хэрж йовсн залу санж, негт соңсч медсн учр йовдлыг түүнд келж өгэд: – Эн келиг бослһ кегсдин ахлгчд түргн күргж од, нег сән мөр унулсв, кедү түргн күргвл, тедү сән. Энчн мана улсин толһа оддг керг шү, тедниг нааран йовулж болшго, – гиж закад, бийнь Хар Жилһнэ хаалһ тосхар мордх болв. Ши Ю Мийһин эк завсртнь: – Хар Жилһн гидгчн бас амр эрлг биш янзта, көвүн, кицәж йов, – гихләнһ, Һалдн Ши Ю Мийһин экин һариг бәрж: –Та нанд итктн, санамр бээтн! Мини эн үгиг Ши Ю Мийһин эцкд келж орктн, бичә сана зовтха, – гисн санж.

¹ Эрдүн – омгта.

² Сев – савих.

Эн үгиг бодж ирэд: «Һалдн яһв чигн тер Хар Жилһн гидгт авгдад одх уга биз. Тер сө намаг буласн утхта, тайгта деермчдиг тес ишклэд, һаринь тас цокад, тоньһж эс чадву», – гийһэд, седклән батрулв. Тиигтл үүд цокад, нег күн орж ирв.

– Кенви? – гийһэд, Ши Ю Ми үүднд күрэд одхла, үүд цокснь эцкнь Ли модч санж. Ли модч орж ирэд:

– Унтад уга билү? – гийһэд, гертксин бээдлиг үзэд: – Турсн ахин герт одад, Һалдниг күлөһэд бээвв. Һалдн ирэд, Турсн ахиг дахулад, Турсна тенд одв. Хар Жилһнэ хавтхас олдсн бичгт: «Мекләд нааран йовулснчн сән болж», – гиж Тавн Сахлд бичсн санж. Хар Жилһн зулж йовад, Һалдна һарт бэргдхэс ээж, хад деерэс бийән хаяд үкж. Мекләд нааран йовулсн гиж бослһ һарһгчдын зарһлад аашсиг келж бэәнэ. Чимэ күргүлх арһ һардхар одв.

Эцкнь хот будаһан идж бээхд седкл-санань төвкнсн Ши Ю Ми ханжң¹ деер кецәлдж кевтсәрн унтад одсн санж. Ши Ю Ми дуг унтад серхлә, эцк эк хойрнь суусн кевтән күүндәд бээж. Экнь сана алдж оркад:

– Эн өдр үдин хөөн һанцар герт бээтлм, нег күн ирв. Һархла, Ли модч бэәнү гив. Би үзэд уга нег күн, ажгһхла, нойн күүнэ шинжтәшң. Герт орулж цә кеснә дару бийән таньдулад: – Би болвл – жаңжуна бичәчнь болна, – гив. Хар Жилһнэ бичүлж авх болсн тер герч бичгиг авхар ирсн ю гиж бээтл, тиим биш болж һарв. Сананд уга үг соңсгад, оошк-зүркм амар һарч одхдан шаху болв. – «Нумин сумн шавас хәршго, нойна элч зуурас хәрх» гинә, – гийһэд моңһл келәр келв. Намаг моңһл күн болхиг медж авсн эрлг санж. – Эцкнь эс бээв чигн, экнь та бээжт, нойна үгиг танд келж орксв. Тер нойн тана күүкиг үзэд, һо сәәхн күүкн санж гийһэд дурлж оркж, тиигәд намаг одж кел, залһ гиж йовулсн юмн. Тер күүкән нанд баһ хатар мордулж өгтхә, юн кергтә гивл, би өгч чадна гив. Тер нойна эцкнь болвл – хотд нертә байн күн, бийнь болвл – жаңжна яамнд нойн сууж бээх юмн, – гиж таньдулж келәд, – эн болвл – киисәд ирсн кишг-буйн мөн. Та хойр тер күүкәнннь нүүрт амулң эдлх болна, – гийһэд инәв. Би соңсад, суусн һазртан хатж оджв, түүнә инәднәс генткн сана авад: «Эн үгд юн гиж хәрү өгх кергтәви? Нойн күн тиигж келүлсн болхас биш гийһэд, сөрхин арһ уга», – гиж бодад: – Дав деер олсн арһм болвл – үнәртән киисәд ирсн кишг-буйн санж, – гийһэд инәвв. Дәкәд сана алдж, хуухан маажад, юн гихән медлго бээжәһәд: – Күүкән арвн нәәмн-йис күртл күүнд мордуллго бәәсн учран танд келж өгий. Күүкм эрүл-дорул болсн болвл, тиим нойнд өглго кенд өгхви? Манад ирсн әмтн олн болв чигн, арһ уга хәрүлж бәәсн юмн. Ода нойн күүнә үгиг яһж биш гихви, – гийһэд, тулһуртж бәәһәд: – Мана күүкнә ямриг та сарин шинәр ирсн болхла, үзэд медх биләт, – гихлә, тер:

– Ямр өвчтәви? – гиж сурв.

– Харһцдг өвчтә.

– Үзүлж әмнүлсн уга ю?

– Һазр деер хәләсн һанц үрән яһад эс үзүлж әмнүлхви? – гихлә, тиигәд тер Хальр Хар һарад йовв, – гийһэд келж бээтл, Ши Ю Мийһин эцк үгинь таслж:

– Бидн хойр түрүләд күүндж авсншң нег әдл хәрү өгсн санж, – гийһэд инәв.

– Чамд бас келсн ю?

– Келсн юмн.

– Тер Хальр Хар келсн ю?

– Уга, жаңжна бас нег бичәч келсн юмн. Хальр Хар чамд келсншң эцкнь эн хотд негдгч ик байн гинә, олн делгүртә хулдачин күн гинә, тал нутгт һазр бүтәм ик малнь бәәдг чигн. Бийнь гивл, эрдмтә күн болхас жаңжна сананд таалгдж бәәх

¹ Ханжң – модар кесн делгү кевтр.

нойн санж. Чини күүкиг нег үзэд, дурнь тусч оркж, чамд хот күргэд ирж бээхд үзсн боллта. Генткн санандм чини дүүһин тер күүкнэ харһцад бээдг бээдл орв. Тиигэд би хуухан маажж бээһэд: – «Хөв уга амнд хурһар чикв чигн оршго» гинэ. Ода яһна би? – гийһэд кесг тунжаһад: – Деед йозуртн сэн күүнд үннэн эс келвл, болшго шү. Өвчн далд болв чигн үкл ил гинэ. Күүкм му өвчтэ юмн, сарин шинд нег үкэд сергнэ, тиим өвчтэ болад, жил шаху болж бээнэ. Эмнүлж ядла бидн, өцклдүр нег уда харһцад босла, – гийһэд, «ноха хамрин үзүрт күрхлэ, усч болна» гидгшн, худл келсн би үг, дун уга болув.

Кесг болсна хөөн Ли модч:

– Ода эндэс зээлж эс йоввл, эн күүкнд аюл учрх янзта. Нег аюлас һалдна туслмжар эрэ мөч гетлхлэ, ода кецү нег аюл ирв, – гив. Ши Ю Миийһин экнь уульж бээһэд:

– Аврж авсн күүнднь гийһэд бодж бээлэв, – гихлэ, Ши Ю Миийһин эцк сана алдж оркад:

– Би чигн тиигж бодсн билэв, күүкнд чигн тиим бодл орсн бээлэ, – гийһэд үг, дун уга сууж бээв. Тиигхд:

– Һалдн юн гив? Кезэ ирнэ гив? – гиж экнь сурв. Ши Ю Миийһин эцк сана алдж оркад:

– Турсн ахин герт бээнэ, – гихин тедүд Ши Ю Миийһин эк алң болад:

– Нааран иршго ю? – гиж бас сурв.

– Күнд шавтад тенд кевтв, – гихлэ, Ши Ю Миийһин эк чочад:

– Күнд шавтад гинү? – гихлэ, Ши Ю Ми тесвр алдн босад:

– Баба!¹ Күнд шавтж гинү чи? Яһад? Ямр дүңгин бээнэ? – гийһэд, эцкиннь хажуд ирэд сурж бээв. Ши Ю Миийһин тиигж сурсна хэрүд яһж шавтсинь, ямр дүңгин шавтсинь, яһж ирсинь Ши Ю Миийһин эцк келж бээхд Ши Ю Ми уульж оркв.

– Яснь менд, эмнднь күршго, сумн туссн болвчн, цусн икэр һарч уга гиж Турсн ах келв. Һалдн чигн цаг дару медж уга. Хадас бууһад, Хар Жилһнэ үксн бийиг бээцэж, дотр хавтхаснь бичг загаг авсна хөөн тиигэд өвдсән медж. Дотр киилгән шуучад боож авсн кевтән Хар Жилһнэ мөриг көтлэд ирж гинэ, бууһад герт ортлнь бидн бас медсн уга гинэ. Тиим баатр күн санж, – гийһэд келж бээтл, Ши Ю Ми нульмс асхрулад:

– Ачин хэрүд тус кенэ, тиим дүңгин болсн бээхд би яһж гертән бээхв? Түүнэ зүркнэ цоклт зогсдг болвл, мини зүркнэ цоклт чигн зогсх болна, би одж асна, – гихләнэ, Ши Ю Миийһин эцкнь шүрүнэр:

– Тиигдг болвл, ачин хэрүд тус кех биш, хор күргх болнач, – гив. Тиигэд Ши Ю Миийһин эцк Һалдна закж келсн үгиг келхдән: – Негнд, Һалдн үкж гинэ, кеер үкж гинэ гидг үгиг тархаж орктн. Зарһ кеж ирсн улст бас тиигж келх кергтэ, итклтэ негл күүнд үнн учриг келвл, болж оркна. Хойрт, мадниг кевин бээдләрн бээһэд бээтхэ, нааран бичэ күн иртхэ гисн билэ. Һурвнд, Турсна ахиг Турсна герт йовулла, зарһ кенэ гийһэд меклгдэд аашсн улсиг замин зуурас хэрүлж йовулдг керг гилэ. Дөрвнд, Һалдна бийиг дэжж энд ирүлж болшго, – гийһэд келж бээтл, Ши Ю Ми бас:

– Та хойрин одахн келсн үгиг цөминь соңслав, бидн энд амулң бээж болшго болж. Тиимэс Һалднла хув заяһан холвж, Һалдниг авад, хол зээлнэв, – гихд Ши Ю Миийһин эцк эк хойр толһа докж бээв.

¹ Баба – китд келнд «эцк» гисн үг.

Нээмн

Хур орхар тэнгэр хүвсч, лиш-таш, гилс-далс цэклһн цэклж, хэ-хү гитл элчин хар шуурһн ирж, эрвэсн бүкниг сөңглэд киискн одж бээв. Тиим һал манда бүркг, харһу сө нег йовһн күн Тохан ээлин захар алхлн орж йовхдан барун ээм деерк даальң саван алс оркж, адһад яарж алхлж, бээн-бээн бөгшн гүүж йовв. «Көлс кенэв, көвүдин тенд одж көлс кенэв», – гиж Эрднь кедү сар йовсн кевтэн эн ора хэрж ирж йовхнь үнн санж. Ээм деерк даальң савнь терһр дүүрң болхас күнд билэ. Көвүднь көлс кеж бээсн һазрт одад, бийнь өдрэр көдлмш кеж олсн мөңгн деерэн Цогт Хөөч хойрин кедүһэд сарин көлсиг авад, тер мөңгэрн хувцн-хунр, бөс, шишэ, цэ, давс, эмдрлд кергтэ ахр-чикр юм авад ирснь эн чигн.

Эрднь тиигэд ирж йовхдан байслта биш, хэрнь чееж дүүрн һашута ирж йовла. Тиигхдэн: «Экиннь чикнд күрч одсн болх ю? Нульмсан асхрулж, һазр маажж, һаслн уульж бээхнь маһд, – гиж бодв. – Түрүлэд одсн Жав Баатр хойр һалдна чимэг эс келсн болхла, ардаснь одсн Байр көгшн лав келлго бээшго, кеер учрад, нанд тиигж келэд, намаг эмн-шир уга болһж эс алву? Мөр болж, Сэнбайр көгшн ард хоцрж, нанла учрад, кергин үнниг эс келсн болвл, би кеер тенж үкдг санж. Бүсгэ, көвүдиннь зовлңиг улм күндрүлдг санжв», – гиж йовв.

Тер өдр зам зуур ирж йовтл, ардаснь Байр көгшн мөртэ күцж өңгрэд, мендин хэрү чигн угаһар өмннь одад бууж.

– Хама одад ирж йовнат? – гихэд Эрднь суртл, түүг теврж авад, ду тэвж уульсн санж. Эрднь чочж, санандан: «Гертм ямр нег керг үүсэд, намаг хээж йовсн болх ю? Көвүд гемтсн болвл, иигшго билэ, көвүдин экнь гемтсн болх ю?» – гиж бодв. Генткн сана авч:

– Яһв, юн болв, ямр үүл учрсмби? – гиж сурхд Байр көгшн:

– Үкж, күнд шавтад үкж, Хар Жилһниг некж йовад үкж! Хээрн залу, – гихэд уульж бээв. Кен үксинь эс медсн Эрднь бас:

– Кен үкж, хама үкж? – гиж сурхд Байр көгшн:

– Һалдн, Һалдн үкж, шавтад кеер үкж, – гихэд, замин зуурас соңсад ирсн келэд уульж бээв. Эрднь генткн соңссн болхас яһж үксинь кен үзж, кен келсинь бодж, амжл уга бэрклн уульв. Кесг уульжаһад:

– «Эр залуһин үкл эрм цаһан көдэд» гидг тер, үксн болхла, арһ уга, күүринь олж, толһаһинь чиклж тэвнэв, – гихэд босхла, Байр көгшн сандрн, Эрдниг бэрж авад:

– Одж болшго, күүринь кеер, цергэр сэкүлж оркж гинэ, хээж одсн күүг бэрж авад, хар герт хөрдг чигн, мадниг замин зуурас эргүлсн Сэнбайр тиигж келв, – гихэд зуурлдж бээтл, Эрднь хадр бөк күн болхас Байриг түлкэд, зээлүлж оркад:

– Үкдгин аюлас ээдг бугмуд бослһ һарһна гихэд көгслго бээшго ю? Тугин үзүрт йовж, тиим аюлд учрснь Һалдн эс ю? Чи тоот Хар Жилһнэ авд авгдад, амбниг алдж эс йовулсн болвл, эн өдр тиим керг яһад үүсхви? Бослһниг диилгдлд учрулснь – Бадм чи хойр! Һалдн үкж, кеер үкж гихэд одж йовх дүрнь! Арһтадан, мектэдэн эмд-менд ирснһң цуврад¹ одж йовх дүрнь! – гиж хараһад, тендэс цааран йовсн санж.

Нусн-нульмсан һоожулад йовсн Эрднь генткн мөрнэ туруна дууһар ардан хэлэж, нүдэн арчад үзхлэ, яг өмннь мөрн деер бээснь – Сэнбайр көгшн санж. Эрднь угас түүг күндлж күлэж дассн күн болхас амринь сурад зогсв.

Тиигхин тенд хойр нүднэснь һашун хар нульмсн хур мөндр мет асхрж бээв. Сэнбайр көгшн иигж-тиигж келж ядад, сүүлэрнь хажудк улсан йовулж оркад, Эрднин нег бийднь онцлн:

¹ Цуврад – цувладад.

– Һалдн үкж гихлэ, чи яһад тиим амрхн иткж орксмби? Эцкнь болв чигн, Һалдна ямр кергиг сэн меддго санжч. Чамар харж, Түвшн тиигшго, бодж үзич! Һалдн кеер үксн болвл, бусднь чигн болг, би чигн болг, яһад хэрж ирх юмби? Хар баһасн хамт йовж, зовлң, жирһлэн хувалцж, хүв заяһан холвсн ээл эс билү бидн? Зуг чи ода күртл мини ямриг бас медэд уга санжч. Чамар харж, Түвшн сэн меднэ, нанас нег амн үг соңслго тиигэд чигн одшго, – гив. Тиигэд Эрднь нульмсан арчад, Сәнбайр көгшниг хэлэж бээв. – Һалдн үкж уга, әмд бәәнә гихлэ, мини үгиг иткнү чи? Би чамаг угас худл келәд, меклсн һазр бәәнү? – гихләнә, Эрднь толһаһан докж:

– Тана үгиг иткнәв, – гив.

– Жа, тиим болвл, чамд медүләд келж өгдг хойр зүүлин керг бәәнә. Негнд, Һалдн үкж гиһәд, ном буй келгдг керг. Хойрт, Һалдн үкж уга, әмд бәәнә гидгиг ямр чигн күүнд ам аһај болшго, көвүдт чигн келж болшго, хәәһәд одж болшго, сурглад чимәлж бас болшго. Нанас ондан күүнд келж болшго. Эн үгиг Һалдн бийнь заксн юмн. Мадниг замин зуурас эргүлж хәрүлсн күн болвл – бас Һалдн юмн. Зуг Һалдна бийинь үксн угав, учрнь – Һалдн шавтснь үнн, Хар Жилһниг некж, хадын орад беркдүлж бәәхдән түүнә һар бууһин сумнд шавтж. Хар Жилһн хойр сум һарһад, бийнь хадын ораһас киисәд үкж. Хар Жилһниг йовулсн учрнь – нутгин баячуд, нойдас селвг, мөңг сурулсн юмн чигн. Жулһна хавтхас һарһсн бичг закад тиигж бичсн бәәж гинә. Һалдн ода нег итклтә һазрт шаван әмнж бәәнә. Хәәж одв чигн олж чадшгоч, – гив.

Эрднь герин иргд ирж зогсад чиңхлэ, гертнь олн күн бәәхшң, герин цоорхаһар шаһахла, зәрмнь уульж, зәрмнь гүңгр-гүңгр гиһәд үг келәд бәәж. Уульж бәәсн Шура билә. Барун бийиг ахлж суусн Байр көгшн болн гүңгр-гүңгр үг келж бәәсн бүсгәнә Түвшн санж. Тер:

– А, жигтә юмн, күүг алңтрулм керг! Хар Жилһниг некж одад, хадд хашч, Хар Жилһн хадын орад беркдәд, Һалдн уру хойр сум хаж оркад, бийнь хадас киисәд үксн болхла, Һалдн күндәр шавтад кеер үксиг ямр күн дахж йовад үзсми? Үксн тер күн ямр учрас жанжнд буулһсми? Жанжнд буулһсн кергиг Турсна ах яһад медж орксмби? Ясинь авхар одсн күүг бәрүлхәр церг манж бәәхиг яһад медж орксмби? Күүг алңтрулм керг биш гиж ю? – гиһәд, Түвшн дор дууһар келж бәәв. Түвшнә тиигж келсиг соңсад, Эрднь ик таалрхж: – «Бүсгә күүнә үснә ут, ухань ахр» гидгнә ор уга үг санж, – гиһәд, Түвшнә ухаг бишрв. Тиигтл Түвшнә үгиг залһад, Шура уульн бәәж:

– Һалдн ах олн ядучнрин төлә халун цуснь асрхас әәлго, хату яснь хуһрхас хәрлго йовла. Зуг Һалдна төлә әм цүләд, үксн, әмдинь үзж медәд, кемр үксн болвл, толһаһинь чикләд оркдг нег залу һарсн уга ю? Цуһар арһтадан әмд хәрж ирсинь үзич! – гихлэ, бас негнә:

– Шура, учр тиим биш, яахв! Һазр хату, теңгр хол, учр уга үкл һарһхнә хату болад бәәв. «Арһ угад зарһ уга» гиһәд хәрж ирләвидн. Хәәрн залу тиигэд үкж гихлэ, зүркн мана шарклад, ясн мана әгрәд одсншң болсн шү, түүнә кесн ач-тусиг яһад мартхви, – гиһәд дор дууһар келж бәәтл, залһад бас негнә сана алдж оркад, үг келх гитл, һаза юмн сард гиһәд одв. Тиигэд Баатр Шура хойр гүүлдәд һартл, Эрднь һазаһас орад ирв. Эрднь орж ирәд:

– Герин барун иргд нег күн зогсч, гилс гиһәд цәклсн цәклһнә герлд бүсгә күншң үзгдәд одв. Тер намаг үзчкәд, эргәд гүүж одв. Тиигәд чочм цацу: «Кенви? Зогс!» – гиж хәәкрсн санжв. Тер зулсн кевтән ардан эрглго одв, – гиһәд келж бәәтл, Шура үгинь залһад:

– Хар Жилһнә одак чөткр бүсгә санж, – гив.

– Тиимэ! Тер чөткр эм ирэд чицнж бээж. Түүнэ чикнд үг күргдг күн бас бээх юмн, Бадмиг тиигэд авдан орулад, үгинь сонсч бээсн билэ, ода кениг авдан орулад, үг зөөлнж бээх юмнви? Юн гидг му йорта чөткр санжви? Тохан ээлин улст зөвлм болад ирв. Хар Жилһн гихлэ, түүнэс даву эмтн бээж, – гихэд Түвшн келж бээхд Шура ууртан тесвр алдад:

– Тер чөткр эмиг! – гихэд, мод өргэд гүүхлэнь, Түвшн дуудж авад:

– Тиигснь кергго, – гив.

– Зам зуур Сэнбайр аав харһлдву? Тер аав юн гижэнэ? – гиж Түвшн сурснд Эрднь сана алдж оркад дөкмкнэр:

– Теднэ келж ирсн тер үгиг келж бээнэ, – гив.

Түвшн алң болад:

– Теднэ ямр үгиг? – гиж сурхла, Эрднь:

– Мөн одахн чамд келж бээсн тер үгмүд.

– Ода яяхви, уульж һаслад ю олж авхви, нүднэ нульмсан барснас нудрман зөңгдсн деершң болад бээнэ, – гив. Тиигэд Түвшн үг, дун уга болсн билэ. Уульдгнь ууляд, күүндгнь күүндэд сууж бээтл, Төрбат күрэд ирв. Сэнбайр көгшн одад йовулж. Төрбат чигн теднэ келж ирсн үгиг дөкмкнэр давтж келэд, ном буйинь бослһ кесн оларн келгнэ гив. Тиигэд эмтн тарсна дару сөөһэр Түвшнд кергин үнниг келсн билэ.

Йисн

Тосн шумрин герлиг ясч оркад, така ду һарла гихэд, Ши Ю Ми эврэн эрк угаһар толһаһан өргж, зүн талан эргн, терз өөд хэлэж, өр цээж бээх ю гихэд амн дотран шимлдв. Терзиг дотраснь бүтэж орксн болхас басл харһушң билэ. Босад һарс гиж өндлзэд, дэксн суув. Учрнь – герин үүдн һазаһас оньслгдснь сананднь орж.

Ши Ю Ми барун һаран тулж, кицэлдн ханжң деер сууһад, унтж кевтсн һалдниг ажглн хэлэж, уралн шилжж, хажуднь сууһад, өрч деерэснь зүн һаринь арһул авад буулһв. Һалдниг ширтж, көлин тавгтнь ордг хатханчг мини цецгэд ордг гидг седклэр Һалдниг хээрлж, иим залуһас би юуһан хээрлхви гиж бээхд Ши Ю Мииһин сананд эн сө Һалдна хажуд яһж ирснь бодгдж бээв.

Эцкнь:

– Ши Ю Ми, бичэ тииг. Һалдна тиигж келсн үгиг сээнэр бодж үз! Тендэс нааран авч ирс гихлэ, тер эс болв. «Тиигж болшго, мини көлэр нег өрк ээлчн му үзх болна, – гив. Нег күн ирэд хэлэж асртха гихлэ, бас эс болв. – Тиигснь керг уга, – гив, – би энд кедү хонад бээшгов. Ши Ю Ми намаг сананасн һарһж орктха, би тиигхдэн кен чигн болг, ямр күн чигн болг, му күүнэ һарас гетлж авдг дарата билэв. Түүг ик ач кемэр юмн биш, би болвл – тенүлэр йовж йовх күн, ода харцхас хоргдсн богшурһа мет йовж йовнав. Тиим болсн деерэн нүдндэн эрмдгтэ, бийдэн шавта эмтн би, нанла хув заяһан холвх кергиг бичэ бодтха», – гив, – гихэд келж бээхд Ши Ю Мииһин седкл улм көдлж:

– Үнэртэн сээхн седклтэ залу бээж, тиим залуһас юуһан хээрлхви? Хув заяһан эрк биш холвх кергтэ, эн өдр тер тиим зовлңгар бээхд би энд яһад седкл амр суухви? Одж зовлңгинь хувалцх кергтэ, ямр зовлң гивв чигн хамт үзх кергтэ, – гихэд, бодсн бодлан келэд, ууляд бээхлэнь, арһан барад, эцкнь сө Һалдна тенд күргж одсн санж. Герин эзн бүсгэд Ши Ю Мииһин ирсн учриг келж медүлснд герин эзн бүсгэ толһа докж зөвшэрэд:

– Иим хойр зүүлин керг бээнэ. Негнд, мини күүкнэ хувц өмсч, уйһр күүкнэ кевэр бээнэч, һарад, орад йовж болшго. Хойрт, һалдн сергсн цагт юн гихлэ, үгэрнь болнач. Һалдн энд удан бээж чадшгов гисн билэ, – гийһэд келж бээхд Ши Ю Ми толһа докад, герин эзн бүсгэн тэвсн некциг цөминь күлэв. Ши Ю Ми суусн кевтэн эн күртл бодж, Һалдна һаринь илж, Һалдниг седклдэн хээрлн хэлэж суув. Ши Ю Ми тиигэд хэлэж суухд Һалдна нүднэ бүрквч медэнь эс көдлж, нүр-чирэднь байслын илрл һарч бээхшн билэ. Тиигхдэн Һалдн тиим нег сээхн зүүд зүүдлж бээж. Тер зүүднь: зуна нег өдр Һалдн нег ик ө-шуһуһин захар одж йовтл, амнднь өвсн сагсарсн гүн уурха үзгдв. Тер гүн уурха уру хэлэхлэ, йоралднь нег бичкн эмтн бээж. Һалдн өр өвдэд, авс гихлэ, уурха нүкн һурвн алд баргин гүн болхас авч болшго болж. Тиигэд Һалдн түңгэр арһмж томж дүүжлгдн орад одхла, тер бичкн эмтнь марлын жулжһн санж. Һалдн түүг күзүн деерэн тохж авад, нүкнэс һарһж авч одад, киитн булгин уснас ундлулж, көк девэн өвснд идшлүлж цадхад: – Ода экэн олж од, ижлэн олж од, – гиж келэд, тэвж оркад, кесг йовад тендэс ардан хэлэхлэ, марлын жулжһн арднь дахад йовж. Һалдн түүг седклдэн көөркүлж теврэд, нег модна сүүдрт сүүдрлж суусн кевтэн доран унтж одсн санж. Тенд кедү удан унтсан медлго, зүүднднь одак марлын жулжһн акад сээхн, жөөлн, соньн сээхн үнрэр каңкнж бээхшн, Һалдн байрлхдан өндөһэд серхлэ, хажуднь дүүрн һарсн арвн тавна сар гимэр сээхн күүкн инэмсклн сууж. Һалдн:

– Жигтэ юмн, – гийһэд, Һалдн алң болад, – хама ирж, ямр һазрт кевтсн энви? Эн сууснь ямр күүкнви? Зүүдн ю? Марлын жулжһн ю кеж бээлэ? Хар Жулһниг некэд мордж, хадд һарсн билэв. Хадын орад беркдэд одхлань, эмдэрнь бэрс гийһэд дэврсн билэв. Тиигэд шавтж, киилгэн шуучад боосан медж бээнэв, түүнэс хоор... – гив.

Дэкн тер күүкиг лавлн үзхлэ, Ши Ю Ми санж.

– Хү, бичэ иртхэ гисн эс билү? – гийһэд, Һалдн өндөһэд: – Өмнчн хээр уга ю? Тенүл гецилин хажуд ю хээж йовснчн энви? Мини көлэр тамд унсн цагтан тиигэд аман бэрх болнач, бийэн тиигж барсар барлго, эцк-экэн чигн зовлнд учрулх болнач, мини эндэс түргн йов! Зовлңиг нег толһадан үзнэв, тер кесн тусиг тиигж үзвл, буру болнач. Би тиигхдэн чамаг сээхн күүкн гиж гетлгж авсн керг биш, – гийһэд келж бээхд Ши Ю Ми нульмсан бэрж ядн асхрулж оркв. – Ши Ю Ми! – гийһэд, үгэн залһад: – Тиигж бичэ бод, үклиг унтхинлэ эдл бодж орксн нанла бичэ холвгд! Тиигвл – эврэн бийэн аюл уру чирж орулхин хамт мини зовлңиг улм күндрүлж оркснчн тер болна. Би энд олн хонг бээшгов, Турсна тенд однав, Турсн ирэд авч одх. Турсна тенд чигн удан бээж чадшгов, мини толһаһар монцг кехин төлэ тер амбн тиим ик алтн мөңгэн барсн бээнэ. Тиим ик алтн мөңгинь авсн жанжн, нойд намаг бэрж, мини толһаг авч өгхин төлэ орлдна. Намаг бэрж, мини толһаг авч өгхин төлэ бослһ һарһгчдыг бэрж ирэд хөрнэ, тиимэс би Һалдн үкж, кеер үкж гидг дүүрэн тэвсн юмн. Мини эк-эцк болн бослһ һарһгчд мини ном буйиг келгнэ. Тиигэд мини мөр цаснд һаршго, мини нерн цааснд бичгдшго болна. Иигвл, дээснэ седкл амрч, иньгин седкл зовх болна, – гийһэд Һалдн келж бээтл, Ши Ю Ми үгинь таслж, эврәннь учрсн бээдлэн келэд, бодсан келхлэнь, Һалдн толһаһан докж:

– Тиим ю? Эцк-экчн зөв гисн ю? – гив.

Зурһадгч бөлг

ЭРДНИН ҮКЛ

Негн

Көк мөчн жилин хавр «зовлһ хээсэр дүүрч, зовлң чеежэр дүүрч» гимэр күүнэ сананас һаршго кецү хату тиим нег жил болж. Көк мөчн жилин хаврин тер бээдлиг эргцүлн бодхд, күүнэ зүркн ишкрж, ясн шарклм болж, үксн малын оңһн сег дава һаһар, сала салаһар дүүрч бээлэ. «Зуд жилин ноха тарһн» гидг. Тер жил ноха малын зовлһиг идлго, хэрнь күүнэ оңһн идхд күрсн билэ. «Зуд зун нээмн ханьта» гинэ, тер жилин өвчн-тому, тахл, үкл-үргдл гидгнь тиим кецү болсн билэ, эн өдр бээснь маңһдур бээшго болад.

Малнь хот-хотарн үкж, эмтнь өрк-өркэрн чилж бээхд теңгр хол, һазр хату болж, зовлң меддг төр уга болв. Нойрхж бээсн гоминьдан төрт туслтха гийһэд, атн темән, агт мөрн, алд өвртэ цар хураж бээв. Тиигэд баршго цергин алвнд ноха цокм эр киистниг үлдэлго бэрэд йовж бээв. Тиигэд хаалһ бээв чигн, йовдг күн уга, гер бээв чигн, һарх утан уга болж, аһар теңгр чигн бээн-бээн атыж бээв. Келтэ күн келшго, амта күн амлшго тиим кецү боран шуурһн болж бээсн нег өдр цасн дала цаһан зо деер батхнын чинән нег хар баран торлзж йовла. Тернь түңг үүрсн Түвшн билэ. Түвшн ода жир өңгрсн болв чигн, тер кезәнэк кевэрн боран шуурһн дотр түлэ-түңг үүрсн кевтән генткн-генткн киисн темтрн йовна. Түвшнэ бараг холас үзсн күн таянд, зэрмнь: – Көөркү Түвшн! – гидг, зэрмнь: – Юн гидг бат эмтэ күн санжви? – гидг. Юн гивв чигн, боран шуурһта өдр Түвшнэс ондан кен тиигж аюл зөрхви? Түвшн чигн арһ уга болад тиигж йовх юмн. Зүн көлән цасн көрэс эрэ татж, барун көлән зергднь тэвж, хойр көл деерән эрэ торад, бүдүн һуйнь халжңнн чичрж бээв. Зүн һарарн үүрлһин дееснэ үзүриг чаңһ атхж, барун һарарн үүрлһән дөңнэд, өөдән һарһж сегсрнэ. Жир өңгрсн наснаннь ик кесгиг тиигэдл өңгрэж бээсн юмн. Зуг кецүнь Түвшнд басл чеежин зовлң билэ. Буурл-саарл гижг үсэн хооран илж ясад, гериннь бара үзс гийһэд, толһаһан өргж, күзүһән суңһад, хөөт үзг хэлэв. Нүднднь теңгр, һазр йилһдлго эдлхн цээж үзгдв. Зуг му гериннь баран үзгдхго бээв. Гертән күнд өвчлэд кевтсн Эрдньд санархад: «Хээмнь көөркү, яһж бээх болхв?» – гиж бодхла, сананднь Эрднин келж бээсн үг орв: «Керг уга, чамаг түңгән үүрэд иртл, яһад чигн одх угав, сана амр йовад бэ», – гисн билэ. «Хаврин хатуд хол замд йовж, тер зууран бас цокгдж, цусар бөөлжэд ирсн бээхлэ, дал өңгрсн өвгн яһж тиим зөвүриг дааж чадхви? – гийһэд бодж бээтл, арвн долан жилин өмнк ууһн көвүн Доржиннь үкл сананднь орад бээв. – Тиигхдән насм баһ, чимгм дүүрн, чидлм сән бээсн болв чигн, мини үүрсн чиигтэ ярһа түләнэс тиим күнд бээсн юмн. Тер өдр көк ярһа түләнэс чеежин зовлң күнд болж бээсн юмн. Учрнь – зуурм эмтэ көвүһән орнд хучж оркад, нилх көвүн күүкн хойриг хажуднь үлдөһэд һарч йовсн би. Намаг һарч йовхд зуурм эмтэ бээсн ууһн көвүм: «Меемә! Чамаг күрэд иртл, яһад чигн одх угав, сана амр йовад бэ», – гисн билэ. Үкл гидгиг үзэд уга болхас гертән хәрж одхдан хэлэж үзлго сээхн унтж кевтдг чигн гийһэд, сана амр кевтән хот буда кеж өгхәр бээсн би, көшч одсн бээхднь бас Дорж гиж дуудж бээсн би. Э-э, чавас, тер цагт теднэ муусин үгиг эс иткж эс меклгдсн Эрднь ода яһад тер Улан Нүднэ тиим үгиг амрхн иткж орксмби? Намаг бас күлэж уга, Шураһас бас нег амн үг сурж уга, тиигэд Улан Нүднэ мөрнэ сээрд йовж биш ю, тиим генн эмтн бээсн билү чи?» – гиж көгшнән бас гемшәнэ. Үүрлһән тэвэд, деернь сууж баахн зуур амрв. Тер зуур

Түвшнэ сананд көвүн Чолунбатын болн бер Шурнан учрл эклэд бодгдв.

Шурна болвл – Сэнбайр көгшнэ ик көвүн Пүрвэн күүкн болна. Ода хөрн хойр наста, Чолунбатыг йистэ бээсн тер жил зурхата күүкн санж, экэн Альмниг дураһад, Түвшниг эгч гидг санж. «Эгч, – гиж ирэд, – чамд бер болхар ирсн би, – гидг санж. Урд уулд цүлгдсн тер жилин тер сө Төрбатынд цэ ууһад сууж бээтл, Альмн Чолунбатыг татж үмсэд, ик көвүн Бадминнь девлиг өмскэд: «Мини күргн болнач. Эрин цеелд күргсн цагт күүкн Шурнаһан чамд мордулж өгнэв». Зурхан жил өмн Шурна мини геснд бээхд көвүн һарвл, Чолунбатын дүнь болтха, күүкн һарвл, Чолунбатын сиитнь болтха гиж келсн санж. Шурна арвн хойрта цагт экнь Альмн өвчлэд, нас бархин өмн һарин хурһнасн мөңгн билцгэн сүһлж авад, Шурнад өгэд: «Чолунбатд өгч сиитл», – гисн санж. Шурна хар баһасн эцкэн дахж, Ада¹ амбна аду хэрүлж йовад, мөрндэн чанһ, цалм орклһндан сэн, буудан бас мергн болж төлжсн бээж. Шурна арвн нээм күрсн цагтан өңглг үсркг сээхн күүкн болж, тиигэд эцкнь Пүрвэ: «Шурнаһан Чолунбатд мордулж өгнэв, экиннь үгиг үрэшгов», – гиж йовсиг тер үйд амбн нойн Ада соңсад: «Күүкн Шурнаг Эрднин баһ көвүн Чолунбатд мордулж болшго. Түүнэ ахнь һалдн гигч ода Үрмчин хар герт бээнэ, төр өвдх керг кеж бэргдсн күн. Чолунбат бас һалдна мөрэр йовж бээх мана дээсн, тер ашндан сэн юм үзшго. Күүкэн түүнд мордулж өгдг болвл, чи бас сэн юм үзшгоч», – гиж сүрдүлсн санж.

Тер учриг тер цагтнь Түвшн медэд, учр йовдлыг Чолунбат Шурна хойрт келж медүлэд, Шурнаг болвл – Делэн ик көвүнд генткн мордулж өгсн санж. Эрднин баһ көвүн Чолунбатас ондан ямр күүнд мордулж өгхлэ, үгм бээх, уга гиснь амн деерк арһ мекин тедү юмн санж, керг деерэн түүнэ нүднь тусч. Шурнаг бүсгэ деерэн баһ бүсгэ кехэр Улан Нүдиг тукрж, Пүрвэг эргүлж бээсн санж. Тер үйд Ада нутгин нойн болх деерэн цагдан һазрин чикн, нүдн болад, ховчнь болж бээсн санж. Кесг жил өмн Үрмчин ахр хуһцана улс-төрин сурһульд күрггдж умшад, хойр жил өмн буцж ирэд, эндк нутгин моңһл хурлын дарһ болж. Тиигэд удлго нутгин нойн болсн бээнэ.

Ада амбн Шурнаг алдж орксндан хорсад, Шурнан аваль күргиг му күн гиж ор уга гөр тэвэд, цагдан һазрин нойнд ховлж, хар герт хөрүлж алхар сүвлсн бээж. Эн учриг соңсч медсн Түвшн болн Шурнан эцк Пүрвэ хойр зөвчлэд, Шурнаг күргтәһинь эндэс зээцүлж, аюлас гетлгх арһ бодв. Яг тер ора Шурнан күргн Дорж базрт бэргдэд, цагдан һазрт хөргдсн чимэн ирж.

Доржин бэргдж хөргдсиг соңсад, Чолунбатын яснь яргдад, үснь үүрэд одсншң болж. Дорж болвл – насн цацу, седкл өөр анднь. Нег өдр Чолунбат базрт одж, Доржд хот орулж. Бүрүл тасрсна хөөн Чолунбат түңг дотраһур хэрж йовла. Тиигтл:

– Чолунбат, Чолунбат! – гийһэд түңгн дотрас нег күн дуудв. Чочад:

– Күн ю? Кенви? – гийһэд, өкэж одад: – Хү, Дорж, чи ю? Яһад иигтлэн күнд шавтвч? Орһж зулад шавтсн ю? Мини орулсн хотыг авсн ю, уга ю?.. – гиж келэд, Доржиг татн үүрч авад гүүв. Гертнь авч ирэд, Шурнала хоюрн нег ааһ ус утхж уулһснд тиигэд Дорж сергэд, нүдэн секэд, гертэн ирсэн медэд:

– А, көөркү Чолунбат мини! Намаг сулдхж һарһад көөж йовулснь – намаг алхин төлэ авсн арһ санж. Би гендэд, арһднь унсн санжв, ода күн болшго, ода Шурнаг чамд даалһхв, чи мед, – гийһэд, цаарлулн келж чадлго, Шурна гисншң болад, урльн эрә көдлэд, нүдэн аньсн кевтән эм тэвсн билэ.

Доржин ясиг тер сө Чолунбат Шурна хойр хадын аһуд тэвж оркад хэрж ирв. Тиигэд һашудн сууж бээһэд, Чолунбат:

– Өшә авхин төлэ эмд йовхиг бодх кергтә, – гихлэ, Шурна:

¹ Ада – хоч нерн.

– Ада амбн нам бээшго, намаг хартан орулж, чамас өшө авхин төлө Доржиг хорлад, чамаг бэрүлж хорлхин уршг хээж бээснь тер. Би өрүндэн Доржд хот орулж өгнө гийэд, шийани цагдан назрин үүднд күрэд, нег анчинь авч үзсв, цагдан назрт бээсн тер күүнэс сурж үзсв, чи эн эргэнд бээж бэ, сөөдөн мини герт күрэд ир, арһ ухаг дэкэд күүндий.

Нарн уулын толһаһас арһмжин дүнгэ деер нарч орксн цаг билэ. Назрин захд йовһн ирж йовсн Шурна чочад, ардан эргж хэлэхлэ, цагдан назрин нег моңһл церг залу санж.

– Чи санжви? – гийэд, Шурна инэв.

Шурнан тийгж өөр үзсншц инэснь учр уга биш билэ. Нег уда һалдниг бишрж, һалдна үүл йовдлын үлгүриг келж бээсиг соссн билэ. Доржд хот орулж өгхэр гихлэ, тер цергэ залу чочад сорһлзв.

– Гертэн хэрж одсн уга ю?

– Юн гинэ? Хар герт хөргдсн һав тушата ялтн яһад гертэн хөрдгви? Ялтна бүсгэ гийэд намаг элч бэрнү? – гихлэнь, цергэ залу хашлдсншц хуухан маажж:

– Шурна эгч! Тиим керг биш, би үнэр келж бээнэв, өцклдүр ора бүрүлин баргт зулж одж. Дорж зулж одж гийэд көл болһж оркла. Нарһад шеелһж йовтл, керм деегүр давад зулж одж гилдж бээлэ, – гихд Шурна бас:

– Һав, гинж уга сул бээсн санж ю?

– Яһад сул бээх юмнви?

– Тиигэд?

– Күн алң болх юмн.

– Үнэр ю?

– Шурна эгчэ! Танд ю кеж худл келхв. Та эндэс буцад хэртн! Танд худл келх угав, хот орулж өгнө гийэд одснь керг уга.

– Күргнэмм хөргдсн учриг та медх биз! Хар гөр бэрж биш ю? Хулха кеж, Бордан көвүнэ мөриг хулхалад, күүнд нарһж өгч биш ю?

– Дорж хулха эс кедгиг нутг цуһар меднэ. Тиим керг биш, Доржиг нарһж көөһэд, ардаснь шавтаж тэвснэ учр юн болхиг та бас меднэ. Үгиг товчхар келсв, Чолунбат энд бээснь керг уга. Та чигн энд бээснь керг уга. Намаг иигж келв гиж күүнд ам аңһаж болшго, – гиж келэд, цергэ залу тендэс йовсн санж.

Хойр

Түвшн эн күртл бодж ирэд, нег сана алдв. «Көөркс мини!» – гийэд амдан нег шимлдж, нүр-чирэһиннь мөс, цасиг харһж, шуурч арзасн һарарн шувтрн арчж оркад, ода босса гитл, Шурна Чолунбат хойрин учр бас эклэд бодгдв.

Шурна шийани цагдан назрас олж медсэн Түвшнд ирж келэд уульж бээв.

– Меемэ! Би ода энд бээж болшго болв. Тер Ада амбнд булагдж боол авһа болхар көдэ тенж йовад үксн деер биш ю? Чолунбат ахд чигн энд бээж болшго. Түүг Доржин хань холватн гийэд некмжилж¹ бээнэ.

– Тиимэ, кукн мини, эн йиртмжд яду мадна тогтнх назр уга болв! Чини келдг зөв, ода уульсна керг уга, сандрсна чигн керг уга, сандрсар керг алдх болна. Ада болвл – чон мөн.

– Меемэ, тийгвл, Шурна бидн хойр эндэс хол тоньһый, бурхн теңгр мана эмиг зокасн цагтан амн күмсинь бас заясн болхнь маһд, шамдх кергтэ. Эсклэ мөн ода көөлдэд ирх юмн.

Тиигэд Түвшн бодс гиж бээһэд, босад, нег ааһ үс кеж авч ирэд:

¹ Некмжилж – некж.

– Жа, тиигвл саксн бурхнь өршөж, сансн үүлнь бүтж бээтхэ! Хэрин һазр-усн евэж, хамг нутг өршөж бээтхэ! Ки мөрн киисч, кишг-буйнчн ирж бээтхэ! Сарин сэн, өдрин өлзэтэ нег өдр хэрэд ирцхэтн! – гиж йөрөһэд, көвүн Чолунбат болн Шурнад цаһан үс амсулж, теврэд үмсв.

– Мөрнәннь маңнад нар тусхаһад, сээрднь сар тусхаһад хэрэд ирх болтха! – гиж эцкнь Эрднь чигн цаһан үс амсулж йөрөв.

Чолунбат Шурна хойр өмннь зергдждж зогсад, аав ээж хойртан мөргж сөгдэд:

– Ачта аав, ээж мини, амр сээхн бээж бээтн, – гив. – Ах икдэн салхин йослл кеж, амр сээхн бээж бээтн, – гив.

Эрин кевэр хувцлсн Шурна цаһан бор мөрнэ дөрэд көлин үзүр күргхин тедүд цеглсн шаһа метэр тусад, барун өмниг чиглн, харңһуд үзгдшго болад одв. Мөрдин көлин аньр-чимән чигн агчмин зуур соңсгдшго болв.

Түвшн кезэ хөөннь тендэн зогссн кевтэн бээлэ. Түвшн зогссн кевтэн шагшрж: – «Чиигтэ толһа өргэд йовхла, чиг-үзг уга юм үзнэ» гидг эн чигн. Көөркс, ода гоминьдана цергин зесүлэс менд гетлэд одхла, сэн билэл. Эмтн йовдг давана цугтнь зесүл бээнэ гиж бээсн эс билү, – гихэд, Түвшн сана амр уга бээлэ.

Һурвн өдрин хөөн Чолунбат бэргдждж гисн чимән ирэд бээв. Эн учриг лавлхар Баатр шийани хот орад йовв. Эрт йовсн күн үдин хөөн, орашң хэрж ирв.

– Ямр чимән бээнэ? Юн болсн санжви? – гиж Баатрин бүсгэ Шура адһн яарн сурв.

– Керг му болж, – гихэд, эрэ нег амн үг келэд, уру хэлэһэд кесг тунж бээһэд, үгэн залһад, соңсч ирсн му чимэһэн келж бээтл, Шура бас:

– Кенэс тиигж соңссмбч? – гиж үгинь таслад сурв.

– Нег моңһл цергэ күүнэ амнас соңслав, тер цергэ күн даванас ирсн зесүлин цергэс сонсч ирсн санж. Сө дундын барг, сарин сарул санж. Чолунбат Шурна хойр Амхна шар көтлин даваг давад цааран бууж йовтл, өмнэснь зесүлин церг ирж йовсн санж. Чолунбат Шурна хойр түүг үзэд, сер деерэс буцад эргж зулад одж йовтл, һацата юмн, өмннь цагдан цергүд учрж. Тиигэд сала уру зулад одж йовтл, Чолунбатын мөрнд сумн тусад, оңхлн унснд Чолунбат цергүдт бэргдждж. Шурна гетлэд одсн кевтэн зээллго гедргэн эргж ирэд: «Намаг бэрэд, түүг тэв! Орһад зулж йовсн Шурна гидг бер – би болна», – гихэд, мөрнэсн бууһад бэргдждж. Цагдан цергүд хойраһинь күлэд авч йовтл, өмнэснь Шурнаг булахар одад хоосн эргж йовсн Улан Нүдн ахта кесг ярһчд мана күн гихэд авад йовж гинэ, – гихэд келж бээхд Түвшн эмкэһэн игзртлнь зууж, үг, дун уга сууж бээв. Тиигхин тенд:

– Чавас-чавас, – гиж ам неһэд, Шура: – Шурна тиим генн эмтн санж ю? Йотун биш, яһад эргж ирэд, тер эрлгин һарт орсмби?

– Тиим биш, – гиж Түвшн үгинь таслж: – Шурна тиигсн керг огт биш, Чолунбатыг хээрлдг төлэдэн дээснэ һарт өгэд йовж чадсн уга юмн.

Түвшн эн күртл бодад, гүн гигчэр нег сана алдад, гер үзгэн өндөж баралв.

– А, көөркү өвгн мини яһж бээх болв? – гихэд, өкэж босад, бий деернь тогтсн цасан сажв.

Һурвн

Түвшн түңгэн үүрэд эрэ босч, хойр көл деерэн эрэ торад, көр цаснд там-тум ишкэд йовж йовв. Нүднь эрэлзэд үрглжлсн цаһан көр цасна хотхр, гүдгриг чигн йилһж үзлго йовв. Тиигж йовад, генткн күрс гихэд көр цасн цумрад, гүн нүкнд үүрлһтэ бийэри булгдн орв. Үүрлһдэн даргдн унсн Түвшн эм цүлн зүткж бээһэд, эрэ гиж үүрлһэн хооран түлкж, толһаһан өөд өндөлһн, шуриһн босв. Босад, нүкнэ

ирмэг деер харч сууһад, цасан гүвэд, эмсхл авад, бутрн цацгдсн буурл-саарл үсән ясад, нааран-цааран харж: «Ода яһж түңгән татж һарһхви? – гиж зовад суутлнь, цасн дотр торлзн харлад нег күн аашхнь үзгдв. – Иим шүрүн цаста, шуурһта өдр эн кәдәд кеннь һанцарн тенж йовх юмби? Намаг үзәд, барадад аашх юмн ю? – гихәд нарвчлн хәләһәд суув. Өөрдәд иртлнь шинжн үзхлә, Алтн мөншң болж үзгдв. – Э-э, көөркү! Энчн хамаһас ирж йовхнь энви? – гихәд алң болв.

Алтн болвл – Төрбатын ор һанц күүкн үрн болад баһ насндан зовлң үзв. Ода арвн нәәмн наста, Делән баһ көвүнд мордад нег жил болад уга. Түвшниг элгсч, эврәннь эклә әдл үзж, ээж гихәд хәәрлж бәәсн юмн. – Көөркү, көр цасн дотр гүүж аашх дүрнь экән олад ирсн дааһн гимәр, – гихәд таалн хәләж бәәв. – Э-э, көөркү! Экнь Сәнтүрн бер цагт хамдан байна герт заргдж, халун, киитиг хамдан өңгрүлсн билә», – гихәд бодв.

Адан көл-һар болгсдын негнь Төрбатыг дуудж авад:

– «Күүкн үрн хәрд морддг, көвүн үрн хәрәс герлдг». Эн болвл – йиртмжин йосн, чини герин өркәр туяа орад бәәв. Тер туяа болвл – деед йозуртн амбна нойна туяа болна. Хөв заята санжч, амбн нойна хадм эцкнь болдг боллач, киисәд ирсн кишгиг Пүрвәшң келәрн бичә түлкж орк.

Ада амбна нүдн, чикн болгсдын негнь – Улан Нүдн – Төрбатыг дуудж авад бас:

– Күүкнәнчн толһа өркәр һархдан күрч, көлнь иргәр һархдан күрч, өңглг сәәхн төрсн болхас амбн нойна нүдиг булаж бәәнә. Эн болвл – боол зарц чини зүүднд оршго керг мөн. Күүкән амбнд баһ хатн болһад мордулж өг, иим-тиим гихәд үг келж болшго, – гисн санж.

Тер зуур ховч хульгн бүсгәнһ ирәд, Сәнтүрнә чикинь мошкад, амр үзүллго бәәж. Төрбат Сәнтүрн хойр зөвчләд: «Ор һанц үрнәнһ седклиг тевчж, үзхиг эврән үзий бидн, һанц үрән һал уру бичә хайж оркий! – гиж таңһрглсн бәәж. – Ода яах кергтәви? – гихлә, Сәнтүрнә сананд Түвшн орсн бәәж. – Арһ сүв түүнәс һарна», – гиж бодад, Сәнтүрн сө дүләд Түвшнд күрәд ирсн бәәж.

Сәнтүрн орж ирм цацу, ам нееж келхәс урд Түвшн түүнә ирсн учринь урдас сонсад медж орксн билә.

– Хәәмнь көөркү, Сәнтүрн! «Сән күлг эзндән харш, сән күүкн эцк-әкдән харш» болна гидгиг урдаснь бодсн уга ю? Эрткн кү кеж орк гисн эс билү би?

– Иим учрлар токарх ю гихәд кевшч бәәләв би. Ода ямр арһ бәәнә? Алтниг сән үзсн залуд мордулж өгх кергтә гиж келәд бәәсн болв чигн, зуг «олна келнд үкр хар чолун хамхрна» гидгәс әәләвидн. Өөр, холын әмтн Делән көвүд эрднь болсмби гих уга гиж ю?

– «Олн сана сансн күн оддг заман олдго» гидг. Юмна өмн күүкнәнһ мендиг бодж үз, мини үзхәс Алтнд ода хойр зам тулһрж бәәнә. Негнь – Адад булагдж одх болна. Тиигвл – үклин замар йовснь тер. Негнь – зулж гетлх болна. Зулж гетлхиг көвүн күүкн хойр нигт бодад батлж орксн бәәнә. Та хойр теднд туша боллго, заминь ясч өгвл – болна.

Тиигж Алтниг генткн нег сө Делән баһ көвүн Корлад мордулж, өр цәәхин өмн хойраһинь хол замд һарһж йовулсн санж», – гиж бодад, Түвшн бүдрн түгшәд гүүж ирсн Алтниг теврәд үмсчл бәәв. Түвшнә нульмсиг арчн бәәж Алтн:

– Киийим залһж, киисим керчж эк болсн, ээж мини, аюл зовлңгас гетлгж, әмндм орсн, ачта ээж мини, амр сәәхн бәәнү та? Эрднь аавин бийнь сән бәәнү? Үрн-садн гихәд, көөркү, тиим зовлңд учрж, өтлх насан өөрдүлх гилә. Көөркү, тер ода өдрин зовлң, сөөһин зүүдн болһж бәәсн бер көвүн хойриннь сән чимәг соңсхларн, яһж байрлх болв! Байрин халун илчд өвчнь сән болад одх.

– Юн гиж бээнэч, кукн мини! Көөрксм эмд-менд йовж ю? Нүдэрн үзсн ю? Чикэрн соңссн ю? – гийэд сурж бээхд Алтн өргэд ирсн нег шуд юман көр цасн деер тэвж оркн, көк торһн үчиннь өвр дотрас цаһан боодһа юм авад, Түвшнд өгв. Түвшн авхин тедүд:

– А көөркү, Сэнтүрнм өгүлсн ю?

– Биш, биш, – гийэд, цаһан боодһа юмиг Түвшнэ һарас авад, тээлж делгэд, дотраснь эркэ хумха хойрарн нег юм чимкж авад, Түвшнд өгв. Түвшнэ альхн деер цээлжж бээсн юмн болвл – шур нүдтэ мөнгн билцг билэ. Тиигхин тенд байрин халун нульмсн Түвшнэ альхн деер дусч, Түвшн билцгинь хэлэж бээхд мөнгн билцгин улан шур нүдн дотр мелһр улан чирэ, ик алг нүднь үзгдхшң болж бээв.

– А көөркү, Шурна мини, эмд-менд йовсн санжч, – гихлэ, Алтн үкс гийэд:

– Ээжэ! – гийэд, теврж авад, хоюрн байрин нульмсан асхрулв.

Дөрвн

Түвшнэ түнг үүрлһиг Алтн үүрэд йовхдан бээн-бээн сегсрэд: – Па-па, иим күнд үүрлһиг та яһж дааһад йовсмби? – гив. Нуурин ээлин гер-хорань эжго хоцрсншң: күүнэ баран уга, мал-харан баран бас уга. Хаалһнь кевэрн бээв чигн, күн йовхнь үзгдш, гер-хорань кевэрн үзгдв чигн, эздинь хээж олшго болж. «Түлэнэ мунь бүүр сәкнэ, күүнэ көгшнь гер сәкнэ» гидгшң зуд деер өвчн ирж, өвчн деер гоминьдан ирж, гоминьдана нойрхл гидгнь яг туульд келгддг маңһсшң бээнэ. Хамгиг хамж, атн темэн, агт мөрн, тарһн үкр, ирг хөн бүкниг хот-хотар, сүрг-сүргэрнь авад йовж бээнэ, тиигэд барлго ноха цокмар эр киистниг бүр цергт бэрж бээнэ. Һалв зуд гийэд, баячуд мал-харан тууһад, уулд нүүж бээнэ, ядучнр чигн нааран-цааран бутрж бээнэ. Һанц Ада амбн болн түүнэ һар-көл болгсднь һалзурж бээнэ», – гиж эргцүлн бодсар йовж ирэд, Түвшнэ хораг хэлэж зогсв. Үзхлэ, үүдинь цасн көрлэд булж оркж. Түвшн одад, татж тээлж чадсн уга, Алтн одад, бас татж тээлж чадсн уга. Тиигэд көрлсн цасиг һарарн тееж татад, эрэ гиж тээлж оркв. Үүднэ заагар болн сарвхин нүкэр орсн цасн һазак өрэд көрлж орксн бээхиг Түвшн оварж амжсн уга, ардаснь Алтн даһад орхла, Түвшн төмр зуухин өмн одад, көшэ болж одсншң болв.

– Юнви? – гийэд, Алтн өөлһж амжлго хэлэж бээтл, Түвшн генткн сана авсншң үкс одад, толһа тус өмннь өвдглж сууһад:

– Хээмнь көөркү! – гийэд ду тэвж, зуухин көвэд кевтсн Эрднин бий деер нуһрж унад уульв. – Маднас мөңк хаһцснчн эн билү? Тесэд күлэж бээсв гисн эс билү чи? Эрлгт яһад көтлгдэд одсмбч? Дав деер үг алдж үзэд уга күн билэч, даван деер керг алдж үзэд уга күн билэч! – гийэд уульж бээв.

Эрднин үг алдж меклгдсн нег учр гивл, хаврин нег өдр һал үдин баргт Эрднь гертән һанцарн царг өөмсән хатхж суула. Сэнтүрнэ хууч сурхар йовсн Түвшн хэрж ирхлэ, көвүн бер хоюрн чимэлэд йовхар белдкл кеж бээснь тер санж. Һацата тер өдр Баатр Шура хойр ар белд йовсн бээж. Генткн нег күн орж ирэд, һарин альхарн улан нүдән арчад, өкөж хэләһэд, Эрдниг үзхдән:

– Ээлэ, сән бэәнү та! – гийэд мусг-мусг инэж, шар сахлан шувтрж бээв. Эрднь түүг үзэд, өңг зүснь хүврж, моһа үзсн мет болв. Мендин хэрү чигн өгсн уга.

Улан Нүдн салврха ширдгин тасрха деер ирж сууһад:

– Ээлэ, сән бэәнү! – гиж бас нег уда Эрднин амриг сурж оркад: – Ха-ха! – гиж инэв. – Ээлэ! «Барс кедү догшн болж бамбаһан иддго, нойн кедү догшн болж нутг алвтан алдго» юмн гидг эс билү? Өцклдүр амбна герт хотас нег күн ирлэ, тер келснь – Чолунбат хотд одад, нег байнд көлсэр бээдг чигн. Тер байн амбна таньл болхас түүг уучл гиж. Тиигэд амбн уучлж, ноха баас идлэ гийэд, хамринь керчх йосн уга, –

гиж келв. Эрднэ эн үгиг соңсад, үншч байрлад, Улан Нүднэ өмнэс маасхлзад инэв. Эн бээдлийг завдад, Улан Нүдн бас: – Маңһдур амбна хө тууһад күн йовхар бээнэ, хө туусн күүнд багтад одтн, күмсн чигн керго, теднэ идсн-ууснанснь күртэд одж болх юмн, би бас однав. Тер байнд амбна үг гийһэд кесг сэн амн үг келэд, Чолунбатыг сулдхж өгх арһ хардсв, – гив. Тиигэд Эрднэ иткэд сандрхдан Улан Нүднэ мөрнэ сээрд йовсн юмн санж.

Маңһудртнь даван деерэс һучн-дөчн ирг хөөдиг туулцад йовһар дахад йовж. Тер кевтэн һурвн өдрин хол һазрт йовад, хотд күрч. Көвүһэн үзх күслтэ Эрднэ зовсн-түрсэн, өлссн-ундассан бүр медлго йовж.

Нарн уулын толһад сууж бээтл ирг хөөдиг тууһад, байна ик үүдэр орж йовла. Тиигхин тенд Эрднэ гүүж аашсн Улан Нүдиг үзж байрлн, маасхлзж бээв.

Улан Нүдн сандн-мандн ирэд, Эрднин һарас татад, ик үүднэ һаза авч одад чикнднь:

– Керг му болж, одак чөткр көвүнчн хар герт орж, цагдан һазрас бэрэд авч одж гинэ, эн байна гертэс ик мөңг хулхалад бэргдж, – гийһэд келж бээтл үгинь таслад:

– Ямр үг келж бээнэч? Тиигж бичэ чальч! Мини көвүн хулха кешго.

– Худл биш, көвүһичн гоминьдана цагдан һазрас цергүд ирэд бэрж чигн, хулхалсн мөңгнь – тоолж, толһан үсн күршго юмн гинэ. Ода эндэс зулж зээл, – гийһэд, Эрдниг түлкэд, бухин уснд унһаж оркад, байна ик үүдиг хам хааж авад: – Түргн зээл, цааран зээл! Байна көвүд чамаг бэрэд, цагдан цергт туулһхнь маһд! – гийһэд Улан Нүдн келж бээхд өврэд гүүлдж ирсн байна лөөврчн¹ көвүдэр Эрдниг цокулж, ноха тукрж, Эрдниг ноолулж. Тиигэд барх уга гоминьдана цагдан церг дуудж авад, Эрдниг туулһсн санж...

Эрднин нас барсиг соңсад, Нуурин ээлин эмтн ирцхэв, Бадм көгшн, Өлзэт көгшн аран шүднэ зууньрн, арвн хурһнь атхлдн, өшрл хорслан дарж ядн сууцхана.

– Бидн ода хөншң идгдэд бээнү? – гихлэ, бас негнь:

– Бидн үкр малын чинэн бийсэн харсч хамһалж чадшго ю? – гив.

– Яахв, иим үклэр гиж уулад ю олж авхви? – гиж Өлзэт келэд, босч Эрднин күүриг хүүрэлхэр орлдв. Тер зуур Баатр, Шура, Корла эдн орж ирв.

– Хээртэ аав мини! – гийһэд, Корла Эрднин күр деер киисч унад, уульж бээв.

Кенви негнь Түвшнд нег эвкэ юм авч өгэд:

– Дотр киилгиннь хавтхд бээж, чухл юмн кевтэ, – гив. Түвшн авад секж үзхин тедүд нүдэн арчж хэлэхэд:

– Герл зург² санж шү! Эннь һалдн мөн ю?

– Герл зург гинү? – гийһэд, бүгдэрн Түвшнд ааргн ирв.

– Мөн, мөн.

– Һалдн мөн, хамт сууснь бүсгэ күн санж.

Тер зуур: – Али, – гийһэд, герл зургиг Корла авч үзэд, ар талын бичгиг даралн: – *Һалдн, Ши Ю Ми. 1943-гч жилин намр*, – гиж умшв. Тиигэд Һалдн мөн болхнь лавлгдв. Эн керг агчмин зуур эмтнэ сананд зүүдншң болж, Эрднин үклнь мартгдж одсншң болв. Кенви негнь:

– Серүн бээхдэн келмэр эс билү? – гихлэ, бас негнь:

– Ухан-санань тиим сарул биш билү? – гийһэд сурж бээв. Эмтнэ сурсна хэрүд

Түвшн:

– Гертэн эрэ орж ирсн юмн, зуг ухан-санань сарулшң билэ. Хар герт һурв хонсан, кедү улсла хамт бээсэн, нег китд күн өр өвдэд туслж бээсиг келж бээлэ, – гийһэд келж бээтл, кенви негнь:

¹ Лөөврчн – хулхач, деермч.

² Герл зург – цокж авсн зург.

– Тер китд күн хавтхднь дүрсн болхнь маһд, – гихлэ, бас негнь:

– Бийднь келмр эс билү, тиим юм авч ирсэн медж бээсн болвл, келэд һарһж өгмөр эс билү, – гилдж бээв. Тедн тиигэд күүндж бээхд Түвшн:

– Тер китд лав һалдна сэн анд мөн болхнь маһд. Тиигэд һалдна эцк болхиг медэд, нууцар дүрсн болхнь маһд. Учриг келж медүлхд болшго болад, нууцлн дүрж орксн болхнь маһд. Гертэн одад үзтхэ, һалдн эмд-менд йовдг чигн гиж медтхэ гиж болад дүрсн болх, – гиж бодв.

Герл зургнь ирж гинэ, һалдн эмд йовдг чигн, һалдн ирж гинэ гидг үг Эрднин үклин чимәнлэ хамт агчмин зуур тарж одв.

Тавн

«Хадм ээж наарта-цаарта, хаврин боран хаһста-хуһста» гидгшң зүн уулын ораһас мандлсн алтн нарнд цасн хээлж, һазрин көрсиг девтэн, ишкж болшго болһсн билэ. Хавран магтн дуулсншң хун һалунь һаңһр-һуңһр донһдж, торл¹ шовунь девн ниссн хаврин нег өдрин үдин өмнк барг билэ. Хойр мөртэ күн темэ көтлэд, көндлң хаалһар йовж йовла. Күрәһин өмнк зоог көмрэд орж йовхд ик шар атна серэ хойр бөкнь серлзж, сээхн ут зогдрнь сеңслж², дөрвн көлин тавгаснь бальчг цацгдж, теңсн дөрвн тулм эрк тертһлзж йовла. Тиигхин тенд арднь йовсн буурл көгшн:

– Арһул, арһул, – гиж хашкрн³, – тулм эрк толһад күрдгиг бичэ мартж орк, – гийһэд келж йовв. Тер болвл – Адан һошх зарц Төрбат эдн билэ. Төрбат:

– Сээни орнд һартха, хээмнь көөркү Эрднь, тиигэд өөд болж гинэ, – гийһэд, үг, дунь тасрад одсншң болад, дэксн: – Тиим генн эмтн чигн биш билэ, – гийһэд, бас нег уда сана алдж оркад: – Хээмнь, үрн гийһэд үкж йовх керг эс болхви? Би чигн үрнэ төлэ үкж эс йовну, кедү үкэд эмдрсн эс билү би. Ода боол зарцин кевэр йовж эс бээнү би, – гив.

Төрбатын тиигж келснь учр уга юмн биш билэ. Төрбат залу баһ цагтан Бардмин үүнд көлсэр заргдж бээсн болхла, хөөннь Адана үйд чигн тер кевэрн көлсэр заргдж бээж. Зуг ода өтлх насндан бас үн көлс угаһар боол зарцин кевэрн заргдж йовдг чигн. Ада болвл – чееж дүүрң өшрл хорслта юмн чигн. Ямр өшрл хорслви гивл – күүкн Алтниг нанд баһ хатар мордулж өглго, Делән баһ көвүнд мордулж өгэд, орһулж орксн гийһэд, тиигтлән өшрж хорссн санж гилэ. Төрбат тиигж келжәһэд хамт йовсн эмтнэ хэрүд:

– Үнн чигн, һалдна герл зургинь авч ирсн санж гинэ. Эрднин күүринь хууралж бээсн улс киилгин хораснь олж гинэ. Көөркү һалдн, эмд-менд йовх юмн чигн, шидр жилмүдт татулсн зург санж гинэ, – гийһэд келж бээһэд: – Тиимэ! Арвн тавн жил өмн һалдн үкж, кеер үкж гийһэд, күрэд одж номинь келгэд, буйинь тэвсн билэвидн. Тиигхдән бидн кедүкн улс һалдна эмд бээсиг медж бээһэд номинь келгж, буйинь тэвсн юмн. Учрнь – һалдн тиигтхэ гиж заксн санж. Тиигхдән һалдн бослһ һарһсн олн нутгин мөнд амулңгиг бодсн боллта, – гийһэд келж йовв.

Ик бүрән гиинсн дуунд Төрбат чочад одсншң толһаһан өргж хэлэхлэ, негт ик күрәһин захар орж ирсн бээж. Ик сүмнь күрәлгдсн хувргин герин ора деегүр сүкән сүндрлэд харгдж бээв. Күрән өмн захд нойна яамн гимэр бээсн өндр гер болвл – Оср ламин гер болна. Осрнь Замбин ор дарад, күрәһин да лам болж ширэд һарсар һурвн жил болж бээх юмн. Эн геринь селвж ясулсар хойр жил болж бээх юмн. Төрбат седклдән: «Шаран шажн бээснәсн хотхр ода эрк гүүлдг, яс нааддг, арвн хар

¹ Торл – шовуна нерн.

² Сеңслж – делсч.

³ Хашкрн – хээкрн.

нүүлиг цугинь үүлддг, нүүлин там болж бээхнь эн», – гийэд, шар атыг көтлж ирэд кевтүлн, тулм-тулм эркиг буулхж бээтл, Улан Нүдн харч ирэд, Төрбатыг шоодсн харцар харж:

– Иигж саатсна учр юнви? Архул йовад, шулун ир гиж заксн эс билү би, – гихд Төрбат:

– Архул йовад, шулун ирсн мана эн, – гив. Улан Нүдн бас:

– Зам зуур ямр үг соңсв чи хойр? – гийэд сурснд Төрбат:

– Эрднь нас барж гиж соңславидн, – гийэд, эврэн эрк уга сана алдв.

– Бас ямр үг соңссмби? – гиж сурснд Төрбат:

– Һалдна герл зургиг авч ирж гинэ. Һалдн эмд-менд бээдг чигн, эн зун нааран харч ирнэв гиж гинэ, – гийэд келж бээхд Улан Нүдн дөөглсн кевэр инэж бээв. Тиигхин учрнь – тер чигн соңсч ирсн санж.

– Хэ, тенг эмтн, чи Һалдн ирдг чигн гийэд байрлж орксн ю? – гиж сурхд Төрбат:

– Байрлж орклго яах юмби? – гиж шуд келснд Улан Нүдн киитнэр инэж оркад:

– Үнэртэн тенг эмтн бээнэч, аль кезэнэ үкж гийэд күрэд номинь келгж, буйинь тэвсн эс билү? Эн өдр яһад эмд йовхви? Тиим керг орчлнд бээх ю? – гив.

Үгэн залһад, Төрбат:

– Һалдн тиигхдэн үксн биш, бослһ харһсн оln нутгин менд амулңгиг бодад, тиим арһ авсн юмн, – гихд Улан Нүдн:

– Тиим керг биш, худл үг, тиим үгиг иткж болшго, – гийэд келж бээтл, Төрбат үгинь таслж:

– Эрднин авч ирсн герл зургиг эмтн үзж, Һалдн мөн бийэрн гиж бээнэ. Хар гер дотр Һалдна анд ханьнь бээж, тер өгсн юмн чигн, – гийэд келж бээтл, Улан Нүдн һазр девсч бэрклн:

– Аман хум! – гив. Тулмта эркиг өргэд, Оср ламин үүдндк нег герт орулж йовхин зуур Төрбат тер герин сарвхин өмн зогсад, гер дотр күн күүндж бээхиг чиньв. Негнь Улан Нүдн нирв бас негнь Адан күр дү санж. Улан Нүдн:

– Эн дөрвн тулм эркиг яһж гүүлгхэн чи тоот зөвчлсн ю? – гиж сурснд:

– Түрүлэд алькинь гүүлгх кергтэви? Мууһинь ю? Жа, сээнинь ю? – гиж көшч инэв.

– Тиим биш, чини келснэ эсргү кех кергтэ, түрүлэд хар арсн тулмта эркиг гүүлгх кергтэ, тер тулмта эркин уснь баһ юмн. Эркд нүднь эрг-дург гисн цагт тиигэд көк тулмта эркиг гүүлгх кергтэ. Тавта согтад, ю-күүһэн меддгэн уурсн цагт нериг бичэд, харинь дарулж авад, далд өгэд бээх кергтэ. Нутгин баячуд эн ора цуһар гилтэ ирсн бээнэ. Дөрвн тулм эркин цугинь гүүлгж оркх кергтэ гилэ.

Эрк зөөж орулж оркад, Оср ламин бас нег герт орулн, Адан Дусл Хамр бичэч хойр өмн-ардан хэлэж, ик мөңг тоолж бээж. «Ямр ик мөңгнви? Хамаһас авч ирсн мөңгнви?» – гиж Төрбат алң болсар одад, төмр зуухин амнд суусн улсин дергд суув. Тер зуур орж ирсн Улан Нүдн ик мөңгнд бахтад, төмр зуухин амнд суусн улсиг оварсн чигн уга.

– Па-па, – гийэд, барун һаран Дусл Хамрин ээм деер тэвэд: – Банкин мөңгиг ачад ирсн ю? – гийэд инэв. Дусл Хамр нусан татад:

– Мана һуултын йосар сарин хонгин хуһцаһар зеелвр болһж өгсн юмн. Одаһин үн өртгэр гүүлгвл, тэвн-жирн бүрү болхшң бээнэ, – гив. Дусл Хамр үгэн залһад: – Цагдан һазрин Көк нойн бахтад: «Амбн сән арһ олж, эн өдр жирн бүрүд гүүлгсн мөңгиг кедү хонсна хөөн эк, күүктэһинь зурһахн бүрүһин өртгэр төлэд өгч¹ оркж

¹ Өртгэр төлэд өгч – үнд өгх.

болх юмн. Амбнд келж орк, тер көл уга олзасн шорлн¹ хувэр өгтхэ гилэ», – гийэд инэв. Улан Нүдн Дусл хамр хойр тиигэд күүндж бээтл, орж ирсн нег байн:

– Соңсву? Һалдн ирж гинэ, үнн ю? – гив. Дусл Хамр чочад:

– Ямр үгви? Соңссн ю? – гийэд, Улан Нүдниг хэлэж бээв. Улан Нүдн:

– Худл, тиим үгиг яһж иткх юмби, Эрднь үкж гинэ гидг үг бээнэ, – гийэд келж бээтл, Дусл Хамр инэхэд:

– Хэрнь, тиим болх зөвтэ, кезэнэ үкж гийэд, ном, буйинь келгж гидг эс билү? – гив.

– Һалдна бийнь биш, герл зургинь авч ирж гинэ, – гийэд, бас негнь келж бээтл, Улан Нүдн ардан хэлэж оркад:

– Төрбатыг хэрэд, му мал хэлэ гиж келэд һарһла, тиигхин тенд үд болж оркла, – гийэд, байна негнь хуухан маажж:

– Зар зэрлгэн келж оркхла яһна? Бидниг энд харһнулад ю кедгви? – гиж бээтл, бас нег байн инэхэд:

– Атн темэхэр ачад ирсн юмиг үзсн уга ю? Мана баячудыг гиичлхэр бээдг чигн. Ууна гихлэ – эрк белн, наадна гихлэ – мөңгн белн. Учр уга туугдад йовж бээсн мал эс ю тер, «жирһлин икд жир хонад, нээрин икд най хонад» энд кевтхм, яарснь керг уга, – гив.

– Наадн биш, яарснь керг уга, – гийэд, Улан Нүдн: – Деерэс ик нойн ирж зар зэрлг келх, гоминьдана нойна зэрлгиг ямр күн соңсдго чигн, дээснь биш, хэрнь ханьнь болж бээхэд, яһад эс соңсдви? Бурутһрла нег хамрар киилж, нег киисэр холвгдснго болвл, яһад эс соңсхви? Зэрм улс ода күртл бас ирэд уга, тедниг кү йовулад дуудунавидн, – гив. Үгэн залһад: – Хов-жив, худл-хуурмг үг хумгин һалвшң болж одсн бээнэ. Юн гинэ бурхн мини, – гиж намчлад: – Һалдн ирж гинэ, Һалдна герл зургиг авад ирж гинэ. Хар герт Һалдна хань анд бээж гинэ, Эрдньд тер өгэд оркж гинэ... Иим ор уга үгиг зэрм улс иткэд, үнн болһж бээнэ. Үксн күн арвн-хөрн жил болсна хөөн бас эмдрэд ирсн үлгүр бээнэ гиж ю? Һалдн аль кезэнэ үкэд, ном, буйинь келгсн эс билү? Керг тиим бээтл, яһж иткж оркх юмби? – гив.

– Эрднь үкснь – үнн. Өдрнь дуусхла – ширэхин эзн лам чигн үкнэ, ширдгин эзн нойн чигн үкнэ, долан наста көвүн чигн үкнэ, далн наста көгшн чигн үкнэ, гертэн суусн күн чигн үкнэ, кеер йовсн күн чигн үкнэ. Зуг эн өдр түүнэ үкснэ туск худл-хуурмг үг бас тарж одсн бээнэ. Иим худл-хуурмг үгиг соңсад иткж болшго, ондан күүнд зарлад келж болшго, – гийэд келж бээтл, Адан күр дү сандн-мандн үүд түлкэд орж ирв. Тер йирдэн сандн-мандн эмтн болхас согту һаран сарвалһж:

– Мөңгн гинү? Мөңг авч ир гилэ, түргн бол, нааран авч ир гиж бээлэ.

Улан Нүдн, Дусл Хамр инэлдэд:

– Кедү баргин мөңг гилэ? – гихлэнь, тер:

– Кедү баргин бээнэ, цугинь авч ир гилэ.

– Худл, – гийэд бас: – Шүүгдж шал болад, амбна эмнь һарх гиж бээнэ, – гив. Тиигэд авч ирсн мөңгнэ нег кесгинь өргэд йовв.

Тер ора күрэд мээдр болсншң, Оср да ламинд хүрм болсншң хораднь эмтн ноолдж, күрэ дотр согту көлцн һалв болж цүүгдсн билэ. Маңһдуртнь теңгр ө уга чилгр, һазрин өрнь нарна уург шар герлин нилчэр идэлгдж эмтн серж. Зуг күрэ басл тагчг, дун-дүлэ бээж, олн хувргуд нөөртэн бээлэ.

¹ Шорлн – эмтнд түгэхэд өгх.

Зурхан

Барун иргд керм түшүлж тэвсн дерснэ баран деерк зулын герлд онц цээж бээлэ. Түвшн орн деер кевтсн кевтэн нүд алдлго тер цээж бээсн дерсиг ширтж, генткн-генткн сана алдж, нульмсан арчж, амндан шимлдж үг келж бээхшн билэ. Түвшн тиигхдэн нөөрин гүүнд биш, зовлңгин далад чивж одсн билэ. Түвшнэ өнгрснэ зовлңгн түүнд шин цаасн деер дарвж¹ бээх мөршн тов тодрха бодгдж бээв.

– А, чавас, – гиж шимлдэд, тиигэд ширтж бээхдэн арвн зурхан-долан жил өмн нег сө ууһн көвүн Доржиннь күүриг манж бээсэн бодж бээв. Тер үйд Түвшн халын көвэд суусн кевтэн ширтэд көшч одсн билэ. Дерсиг керм биш, терм түшүлж тэвсн учрас цээж бээлэ. Дерснэ деерк туурһин хайрхаһар барун кец цаһаж, деерк дееврин хайрхаһар уулын ора цээлзн үзгдж бээлэ. Оркин хайрхаһар теңрин одд бирзэж бээлэ. Зүн бийд тачкнх аньр-чимән һарч, суулһ савин уснь көрч, барун иргдн түр-түр гисн аньр-чимән һарч, хулһн юм мерж бээхшн билэ. Тиигэд Түвшн улм сана зовж: «Көөркүм иим киитнд келдэд көрч одсн бээх, тиигсэр барлго хулһнд мергдж бээх ю? – гиж бээлэ. – А, чавас, үкл гидг юмн иимл юмн чигн, өцклдүр сө өмннь сууһад, үгинь соңсч бээсн эс билү би? – гихлэ, Доржин келж бээсн үг сананднь орв. «Мини эцк хөншн номһн эмтн биш санж, үклин өмн үг алдад оркснго санж», – гиж бээхшн болла. – А чавас, Эрднь минь, эр эм хойр чөткрин тиим үгд авлгдснго эс билү чи? Көвүдинчн көлсинь өгсв, шин гер бүрж суулһсв, өнч таслж мал өгсв гийһэд келж бээв чигн, гендэд одснго эс билү чи? Хойр бийэсчн альхдж бээв чигн эндүрэд одснго эс билү чи? Цергт бэрж өгнэв гивв чигн, эһһэд оркснго эс билү чи? – гиж бээв. Түвшн улм цаар бодхдан: – А чавас, Эрднь минь, цергэс негдгч саамд орһж бэргдхдэн бөгсичн шулж бээв чигн, уульж бэркленго санж биш ю чи? Тиигхлэ гиж хальшрлго хойрдгч саамд бас орһсн санж биш ю чи? Цергэс хойрдгч саамд орһад бэргдж йовхдан толһаһан алдхан медж йовв чигн, хэмэрт угаһн йовсн санж биш ю чи? Тиим хату зүрктэ, бат зөргтэ эс билү чи? Эн уда яһад гендсчн терви? Насжад зөнгсндэн ю? Көвүн бер хойртан даамһа² зовж бээсндэн ю?» – гиж бээв. Түвшн тиигж бээһэд дуг унтад одсн санж. Халын көвэд суусн Нимэ Шура хойр седклдэн Түвшниг унтад одла гийһэд амрч бээтл, Түвшн чочад, серсн кевэрн серэд, өндөһэд ирв. Гиж үсән ясар босч ирэд, Шуран хажуд суув. Мусг гиж инэж:

– Эмд күүнд акад-акад зүүдн орад бээдг юмн чигн, – гийһэд, – эмтн шууглдад гүүлдж йовна. Көглж йовсн мөрнэ дөрвн көл дор күн чиргдж йовхнь үзгдв. Кенви негнь Эрднь ах гинэ. Тиигэд ардаснь яһлалн гүүж йовжв. Өмнэснь гүүж ирсн нег күн аврж авв. Көглж йовсн мөриг бэрж авад, аврж авла гийһэд хээкрж йовжв. Нег сер давад одхла, Эрднь гев гедргән кевтж. Күрэд одхин тенд Эрднь сергж босад, көвүһән теврж авад үмсч бээв, – гийһэд, Түвшн зүүдэн келж бээһэд, лавшгиннь дотр өврин хавтхас һалдна герл зургиг авад хэлэж бээв. – Көөркү мини, – гийһэд, һалдна тер нег уда эцкән яһж аврж авсн үлгүринь келж бээв.

– Али, – гиж Түвшнэ һарас авад, һалдна герл зургиг хэлэж бээхдэн Шура: «Ши Ю Ми гиснь сээхн өңлг күн санж, бүсгән болх ю? Ши Ю Ми гисэрнь үзвл, китд күн янзта», – гиж бодв. Зуг Шура тиигж бодсан келсн уга.

– Көлэр йовсн эмд-менд йовдгл юмн болвл, нег ирнэ гидг. Көөркү һалднм нег өдр ирдг чигн, – гив.

– Ода дөчтэ эс ю? Нанар харж, баһ насна кевэрн эс ю? Нүр-чирән тер кевэрн, – гив.

¹ Дарвж – тиизлж.

² Даамһа – дегд.

– Көөркү Һалднм олн улсиг үклин аюлас гетлгж авсн юмн. Авргдсна негнь – би билэ. Һалдн эс болвл, кен тиигж аврх юмби? Кү аврна гийэд кен тиигж аюл зөрх юмби? Һалдн тиигж аюл зөрэд эс аврсн болвл, тер цагт зерлг эмтнд мең болдг эс билү би, тиигэд цаснд мөр уга, цааснд нерн уга болж одх билэв. Тиигэд чигн Тайг Хариг Харңуд хайж эс гетлгсн болвл, би басл үклин замар оддг юмн. Һалдн тиигхдэн намаг хойр уда үклин аюлас гетлгж авсн юмн. Келэд бээхлэ, Һалдн намаг хойр чигн биш, хурвн чигн уда үклин аюлас гетлгж авсн юмн, – гив. Үгэн залһад, Шура: – Тер уда амбн жанжнд зарһ өргж йовх улсиг Һалдн дав деер тиим арһ авч, зуурас эс эргүлсн болвл, цуһар көгсч одад, белдж орксн тамднь унх билэ. Тиигэд бослһ кедгнь чилдг билэ, – гийэд, үг, дун уга болв.

– Хээмнь Һалдн тер кевтэн чиг-чимэн уга одсн юмн. Һалдн юунд тиигэд чиг-чимэн уга одсн юмби гивл, бослһ кесн олн нутгин менд амулңиг бодад тиигсн юмн. Тиигснэ учрнь – тер Маңһс амбна хорслнь Һалднд төвлрж¹, Һалдна толһаг авхулж, мөрнәннь сүүлд монцг кехин төлэ буян барсн юмн гидгиг Һалдн юмна түрүнд медсн бээж, – гив.

– Көөркү, күргн ах мини, – гийэд, Шура үгэн залһад: – Эдэ Улан Нүднэ кесн хорар үкж йовад, хар герэс Һалдна герл зургиг олж ирэд, Һалдн эмд-менд йовсиг медүлв, – гив. Тиигхин тенд Шуран зүн талднь суусн Алтн:

– Хээмнь, көөркү аав бийнь үзсн болхла! Герл зургиг Һалдн гиж таньсн болвл, яһж байрлх билэ! Тиигэд Чолунбат ах Шурна эгч хойрт зовж бээсн чеежин зовлңгнь эрлж одх билэ. Түрж ядсан мартж оркх билэ, – гиж бээв. Үгинь залһад, Нимэ:

– Сананд оршго керг, сананд бээтхэ, зүүднд чигн оршго керг. Эрднь ахин күүриг эн сө манж суухдан Һалдна герл зургиг үзнэ гидгнь кенэ сананд чигн оршго керг. Үнэртэн чиигтэ толһа өргэд йовхла, чиг-үзг уга юмн учрад бээдг юмн чигн, – гийэд, Һалдна дүриг хэлэж бээв. – Һалдн гихлэ, мини сананд Һалдниг түрүн уда үзсм бодгдна. Тиигхдэн би ик аһуд бурхн хүвлһнэ кевэр ширдг, кевс, олвг деер зэмлж сууһад, барун һартан болр хар эрк бэрэд, маань тоолж бээсн билэв. Мөңк зулын герлд баахн сарул билэ. Генткн орж ирсн акад өвэрц күүг ээсн седклэр ширтж бээсн би зүрк алдв. Ээснэ учрнь – түүг шулм чөткр болһж орксн юмн. Бурхн хүвлһнэ сөөвч гисн хойр гелң бурхн хүвлһн бээсн һазрт шулм чөткр ирж хорлх болна гийэд, көлим һавлж гинжлсн юмн. Хэлэх дутм тер акад өвэрц күүнэ толһань аһуһин деевриг тулж бээх мет тиим өндр деерэн тиим сүркэ бүдүн билэ.

– Чи энд ю кеж суух гецлви? – гиж нег сурв. – Бурхн хүвлһн юмн болвл, гинжлэтэ бээдгчн юнви? – гиж хойрдад сурв. – А, тиим ю? Намаг шулм чөткр болһад ээж бээнү чи? Би шулм чөткр биш, би Һалдн, – гив, – чи намаг таньлго бээнү? Чини нерн Нимэ биш ю, тер нег сөөһин учрлас чамаг алдулж тэвсн эс билү би? – гив. Тиигэд Һалдниг таняд, седклдэн бүлэктн үзж бээтл, бас: – Чи тиигэд аль өдр бурхн хүвлһнэ ширэд һархар бээх юмнви? – гиж сурхд би:

– Дүүрң һарсн сарин герл дор гинэ, эн өдр сарин арвн тавн биш ю? – гивв. Тиигхдэн би дүүрң һарсн сарин герл дор бурхн хүвлһнэ ширэд һархар бээсн юмн. Һалдн тер ора аврж авснго болвл, тер хойр гелң эмдэр һавлым керчж авдг юмн санж. Ода чигн тер нег кергиг бодхин тедүд зүркм ишкрж, ясм яарна, – гийэд келж бээв. Үгэн залһад, Нимэ: – Корла ода нег һазрин баранд күрч одсн болх, – гив. Түвшн чочад:

– Тер хама йовсмби? – гихлэнь, Нимэ мусг инэһэд:

– Ар белд чимэ күргж йовсн юмн. Чүрм эмчин мөрэр йовсн юмн, – гив. Үгэн залһад, Нимэ: – Баатрнь Тохан ээлд чимэ күргхэр йовсн, тер ода күрч одсн. Бадм көгшн, Жав, Өлзэт чигн йовсн, тедн тус бүр одна гисн һазртан күрч одсн бээнэ.

¹ Төвлрж – төвлгдж.

Мана Нуурин ээлинхн цуһар гилтэ көдлэд йовж одсн бээнэ, цуһар гилтэ мадна зөвчлж батлсн кергиг зөв гиж бээнэ. Тиигснэ учрнь – негнд, хорсл болна, Эрднь ахин тиигж үкснд нең хорсч бээх юмн. Хойрт, байрлл болна, һалдна эмд-менд йовсиг соңсад, нең байрлж бээх юмн. Тиигэд хорсл болн байрлл эмтнэ седклиг көндөж оркв, – гив. – Баячудын овр чигн му биш гилдж бээнэ. Цуһар гилтэ Эрднь ахин тиигж үксн чимэг болн һалдна эмд-менд йовсн чимэг соңсч гинэ. Тиим бээдлд күүринь сээнэр оршах кергтэ гийһэд, кедү өдр хооран сааж, чимэ бэрсн холдк улс ирсн цагтнь тиигэд һарһж оршахар зөвчлсн билэвидн. Тана бий зовлнд бээсн болхас келэд амжсн уга, – гив. – Мини үзхэс эмтн ик ирхнь маһд. Мана Нуурин ээлин эмтн дала болхнь маһд. Тиигэд керг деерэн нег сүр жигсэл болна, «үкр чигн гисн оңһн деерэн орклна» гидг үг бээдг болхас Ада амбн хальдж чадшго, һалдн эмд-менд йовдг чигн гисн чимэг тер чигн соңсла гилэ. Тиигэд цэ, давсн, хуйрин тэрэ, цавин мал кергтэ болхнь келлһән уга. Нег кесгинь Корла, Баатр эдн олж ирх болна, нег кесгинь би күлэж авх юмн, – гийһэд келж бээтл, Түвшн чочад:

– Хү, Нимэ, ямр үг келж бээнэч, эм тежэж бээсн һанц мөрэн хулдж оркад яһнач? Тиигж болшго, – гихлэ, Нимэ бодсан келж бээв. Тедн тиигэд чеежин зовлн, жирһлэн күүндэд бээтл өр маңхаһад бээв. Тиигхин тенд Шура Алтн хойрт баахн унтад авцхатн гийһэд Түвшн келж бээтл, Өрг орад ирв. Нег зерг хэлэж:

– Чи бас унтсн уга ю? Ямр учр болад сөөһөр ирвч? – гилдэд ширтж бээв. Өрг үг, дун угаһар Түвшн Шура хойрин дунд хавчгдн сууһад, барун талан эргж, Түвшнд:

– Жоран герт хойр мөртэ күн ирв, негнь Улан Нүдншң үзгдв, – гийһэд, ю кеж йовад үзсэн, үзэд сежглсэн келж бээв. Өргин үгд немэд, Түвшн:

– «Хумха цаһан үүлн – теңгрин хутхач, хусрң цаһан эм – ээлин хутхач» гидгчлн, – гихд Нимэ:

– Эрнь жора гийһүлэд, эмнь ховч гийһүлэд, эн хойр ниилж, Нуурин ээлд зөвлм болад ирв. Нуурин ээлин захд шивс гисн үгиг тер Улан Нүдн медж оркдг болж, ирсн, йовсн күүнэ мөриг үзж оркдг болж, энд нүдн, чикнь бээхшң седгдэд бээнэ. Лав Жоран тер ховч Цаһан ховлж бээнэ, Улан Нүднь сөөдл ирэд, түүнэ ховиг соңсч медэд йовхшң бээнэ, – гив.

– Тиим болхнь маһд, – гийһэд, Түвшн: – Таанрин кесн зөвч, үзг-үзгт кү йовулсн учр, холдк эмтн иртл күүринь оршах кергиг хооран саахар зөвчлсн йовдлын тускар һазр бүкнд чимэ күргхэр йовсиг олж соңсад, Улан Нүднэ чикнд ховлж келсн бээнэ. Тиигэд Адан чикнд, тер мет гоминьдана цагдан һазрин Көк нойна чикнд күрч одсн болхнь маһд, тедн уршг олж, олыг хорлхар орлдхнь маһд, – гийһэд, Түвшн сана амр уга болв.

Өрүни цээһән уусна хөөн Түвшн Шура Алтн хойрла зурхад һарсн өдр, цагт һарһж оршахар хооран саасн юмн гиж келхэр зөвчлж бээтл, һуч һар наста, зөв тавин нуһрта күн орад ирв. Үзхлэ, Жора санж. Тер – унх-ачхта, Нуурин ээлин ядучнр дотр кирдэн зөв байн гигдж бээх күн мөн. Уг нернь Зур, зуг эмтн Жора гидг, керг деерэн зуһу гисн учрта юмн. Жора барун бийд одж сууһад, бор өрмг лавшгин өврэсн хар чагчан авад, һар суңһж Түвшнд өгэд:

– Хээмнь, көөркү Эрднь ах өөд болж сээни орнд һартха! – гисн үгән келэд барлго бээж нүдән арчсар седкл келж бээхшң билэ. Түүнэ үгин хэрүд Түвшн ю чигн келсн уга. Жора иим-тиим гисн болж бээжәһэд:

– Күүринь кезэ һарһж оршахар бээнэ? Эн өдр өлзэ сән өдр гиж бээнэ, эн өдр амжад чадвл, сән билэ. Дулан орсн цаг, үнр орж одх, – гиж бээв. Түвшн арһул гижг үсэн ясч:

– Зурха секүлэд ирж, эн өдр чигн, маңһдур өдр чигн болшго гиж, өлзэтэ гисн өдртнь һарһж оршахар бээнэвидн. Юн гивв чигн дал өөрдсн наста биш ю, – гив. Түвшнэ иигж келсн үгд Жоран бүлтхр нүднь чирмлзэд одсншң болв. Тиигэд тер Түвшниг ширтж нег хэлэхэд:

– Кен гигч зурхач тиигж номлж келсмби? Үксн күүнэ күүриг бээлһж сэкэд ю кех юмби? Эн өдр амжад һарһж оршахнь сэн, авс авдринь ясхд би пан мод өгсв, Нимэ ясч чадна, – гиж келж бээхд Түвшн түүнэ үгиг эс оньһсн бээдлэр хэрү нег амн үг келлго суув. Тиигж суухдан Түвшн седкл киитнэр нег хэлэж оркн: «Энчн кенэ үгви, чини үг биш эс ю? Тер Улан Нүднэ үгиг келж, кенэ төлө халж, тоолж йовх юмби? Тер тоотын өмн, ард һарч жоралж йовад, тер тоотын келин тавгт орн гисн өргсиг келэри түүж эрлһнэ гиж йовад олж авснчн юнви? Жора гисн хоч нерн ю? Терчн нутгин дотр туурч эс одву? Тер бас баһ болж бээнү? Деернь Тавшң гисн хоч нернчн бас эс бээнү, тер нериг чигн дими олсн уга санж биш ю чи?» – гиж санхла, Түвшнэ сананд тавшң Вэй Ю Ван гисн инэдтэ үлгүр бодгдж бээв. Тавшң гиснь та бу шиң гисн китд үгэс һарсн үг чигн. Моңһл үгэр келвл, тер болшго гисн үг чигн. Моңһл салан хурлын сунһлт деер Адан ард суусн Жора намаг гийһэд, Адан хормаг бэрэд, амр үзүллго бээсн санж. Тиигэд Ада Жоран нериг дурдад, вэй ю ван сунһхд үзүлвл, сунһлтын хурл ахлж бээсн китд Ши Ян Жаң Жораг хэлэж оркад: – Та бу шиң, – гиж гинэ. Тиигэд Жора бас Адан ард суусн кевтэн:

– Ши Ян Жаң нойн ямр үг келж оркв? Намаг ямр вэй ю ван тэвэд оркв? – гийһэд сурж бээхд Ада ардан эргэд:

– Чамаг Ши Ян Жаң нойн өршэл болад, тавшң Вэй Ю Ван тэвэд оркв, – гиж гинэ.

– Тавшң вэй ю ван гиснь ямр нойн гисн үгви? – гихлэ, Ада бас эн нойдыг цугинь сурна гисн үг гиж. Тиигэд тавшң вэй ю ван гигдж нернь туурсн юмн санж.

*Нәәми**

Арвн термтэ ик герин зүн бийд йовһн сууһад, шаазң ааһ уһаж бээсн шовһр хар улан бер болвл – һавл толһа Нимән бүсгэ болна. Түүнэ хоч нернь Яман Кандг. Һавл толһа Нимэ Адана эркин шопанд¹ келсэр ажлж бээсн болхас Улан Нүдн Яман Кандгиг авч одад хойрхн хонж бээтл Адан хатна бор тоорг лавшг, һосинь өмскж. Генткн үзсн күн Адан хатн гимэр болж. Яман Кандгт сарин келс өгх болж. Эннь түүнэ Яман Кандг гисн хоч нернлэ холвата юмн чигн. Яман Кандг гисн хоч нернднь «чадна, яманшң эрс һаңнд һарч чадна» гисн учр бээх юмн чигн. Тер учрас Улан Нүдн түүг чадна гийһэд авч одад тиигж сэн бээлһж. Ю чадна гийһэд авч одсмби? Күргн Нимәһән үгэри болһж чадна, күргтәһән хоюри Жавиг үгдән орулж чадна, бас Бадм көгшн, Өлзэт эдниг үгдән орулж чадна. Тер цагт Эрднин эмгнэ үгиг келдг күн цөөкн болна, цөөкн болсн учрас Делән баһ көвүн зулж зээлнэ гиж сүвлсн юмн санж.

Яман Кандг шаазң ааһ уһаж суухдан генткн-генткн чочад, кевелсн орн деер цаар хэлэж кевтсн Адаг хэлэж: «Энчн яһж бээснь энви? Иигж хор татх юмн чигн, иигж хахх-цахх юмн чигн, толһань гихлэ, көлнь бас үзгдшго иим эмтн бас бээдг юмн ю? Босад йовсн цагтан күүнэ кев угань барлго, кевтэд унтсн цагтан чигн күүнэ шинж уга эмтн чигн. Энүг яһж эр мини гиж өвртнь кевтхви? – гиж бодж бээһэд, генткн: – Бухин тогталас уухар булгин туңһлгас уунав, бугта адд одхар бутас

* 1994-гч жилд Китдт барас һарсн эн романа дотр тойгудт эндү һарч: 6-гч бөлгт 6-гч эңгин дару 8-гч эңг йовна.

¹ Шопанд – эрк нердг һазрт.

боогдж үкнэв гиж Шурна, Алтна келснь зүүтэ санж, – гиж бээв. Тиигхин тенд Яман Кандгин сананд эмтнэ келж бээсн үг орв. – Баһднь авч өгсн аваль бүсгэнь түүг эс таарулж, ад өвчтэ деерэн шеерң эмтн санж. Ад шеерңд эм болж суухин ормд ардг мөрнэ сүүлд үксм деер, шеерң адын эм болж сууснас Шар көтлин ца одж үксм деер гиж санж. Тер цагтан тиигэд холгдж йовсн эмтн санж, ода иигэд идж-ууж цадхан меддго, унтж-кевтж босхан меддго эмтн болж. Тиим бээтлэн яһж һазр даашго ик нойн болад, нутг сурад² ширклүлж бээх юмнви? «Байна көвүдин амнь хажр болв чигн, үгнь гүүнэ» гидг эн чигн», – гийһэд Яман Кандг хэлэж бээв. Тиигж бээхин тенд Яман Кандгин сананд өмн ора болсн йорта үзгдл орад, акад бээдл үзгдхшң болж бээв.

Цээһин хээснэ чинэн далһа цаһан тавгта махиг нег зарц эрэ өргж ирэд, өмннь ширэ деер тэвв. Курж ишкэд орксн тарһн хурһна махн цээж бээв. Ада хойр һарин ханцан хооран шамлж оркад, саврдн үмкжл бээснь ноха, һаха хот иджэх мет билэ. Тиигэд нег тарһн хурһна махиг һанцарн идж оркад, деерэснь кесг ик шаазң шөлтэ буда ууж авад, бас эрк-чигэ ууһад унтв.

Яман Кандг амн дотран: «Па-па, – гийһэд, эврэн эрк угаһар толһаһан зээлж, – энчн идж-уудгарн чигн маһс гигсн эцкэн дурасн юмн чигн, – гийһэд, – эмтнэ келж бээснь орта санж», – гиж бодв.

Му ду һарч, орань ширжңнэд² одхин тедүд Яман Кандг чочад, уһаж бээсн шаазңган алдн гив. Яман Кандг чочсн кевтэн хэлэхлэ, Ада сарвлзн өндөһэд ирсн бээж. Көл барани өмн суусн бүсгэнь чочсн кевтэн босч одад:

– Яһв? Хар дарсн ю? – гийһэд сурж бээхд Адань шуукрж оркад:

– Ямр йорта кецү зүүднви! – гийһэд, хойр һарин альхарн бичкн товч толһаһан бэрэд чичрж бээв.

Тер ора буда идснэ хөөн Яман Кандгиг авч хоцрад, Нуурин ээлинхн ю кеж бээхинь, үзсэн, соңссан, медсэн тер кевэрнь келж өг, нууж болшго гисн санж. Тиигэд Яман Кандг бодс гиж авад:

– Үнн, үнн! Нүдэрн үзв, һалдн мөн. Дүүрң ик нүр-чирэнь яг улаж, сүүрлсн нарн гимэр үзгдв, ик алг нүднэснь өшрл хорслын дүл³ дүрлзж, хажуднь керэн чиңгэ нег күн зогсч. Үзсм эн, өңгрсн намр татулсн герл зург чигн, эн зунар нааран ирхм чигн, хар герт бээсн нег китд күн тиигж келэд өгч гинэ. Гоминьдана цагнь өөрдлэ, тер нойна өдрнь чигн өөрдлэ гиж келэд өгч гилдж бээнэ, соңссм эн, – гихин тедүд Ада ду алдн, бэрклэд одсн санж. «Ямр нег му зүүд зүүдлсн болхнь маһд, зүүдндэн лав һалднла учрснь маһд, тиигэд ямр йорта му зүүднви гийһэд хойр һарин альхарн толһаһан бэрж авснь тер санж», – гийһэд, баргцан бодж орксн бээж.

Тер зүүднь, Адан хүвд авч келвл, үнэртэн йорта му зүүдн гимэр бээж. Ада ямр зүүд зүүдлсинь Яман Кандг бүсгэһэснь соңсч медсн санж, тиигэд Адаг үзх бүр инэднь күрч, инэдэн эрэ боож авдг бээж. Яман Кандг ажглад бээхлэ, Ада тер зүүднэсн сежглж, генткн сурмсган үзв чигн, генткн сүүдрэн үзв чигн чочж, өмнэн ирвс гиснэс, ардан сарвс гиснэс ээж чочх болв. Тиигэд шаазһа шагшад, керэ һаһлв чигн сежглэд, сана амр уга болж, хойр хот алдхд күрснд Ада лам, хуврг залж, му зүүднэ даруһл келгж, кел керчүлж. Тиигэд эс болхлань, лам, хуврг залж, эмдин засл гүрм ном келгсн санж.

Йорта му зүүдн болхас Ада кенд чигн ам аңһаж келсн уга, мөшкэд сурж бээсн болхас бүсгэдэнл эрэ ам алдсн юмн. Гитл йорта тер зүүднь Нуурин ээлинхнд соңсгдад, домг үлгүр болж тарж. Эн домг үлгүр иим.

² Сурад – толһалад.

² Орань ширжңнэд – хуухин үсн босад.

³ Дүл – һал.

Зуни нег өдр санж. Көк девэн шил деер бээсн күрәһин тал дунднь цаһаж бээсн дуһунгиг¹ эргэд, нутгин оln эмтн мөргүл кеж йовхд ик нойна кевәр күрм, канжар, одх жинстә махла өмссн Ада ик нойна сүр һарһж, өмнән арвад, ардан хөрәд нойдыг дахуль болһж мөргүл кеж йовж.

Нег хуврг күн оln нутгин эмтнд судрар әдс өгч, күзүн деернь улан бөс зәңгә тәвж бәәж.

– Кенви? – гиж Ада соньрхн, одад: – Чи кен гидг ламви? Хамаһас ирсн һуульһнчвч? – гиж сурснд тер лам учр-йовдлан келәд, герч темдгән үзүләд, өкәһәд одсн Адан толһад әдс өгхдән:

– Кесн үүл эзән олтха, хар нүүлчн үнн кевтән тохртха, – гиж судриг толһаднь күргхин тедүд Ада тер доран хүврж, му хар элжгн болж одсн санж. Тиигхин тенд нутгин эмтн соньрхн ирәд, му хар элжгниг хәләж. Эмтнә зәрмнь тер ламд бишрн намчлад:

– Кесн үүл эзән олж, тер кевәрнь бәәлһж орктн, – гилдж, зәрмнь хорслан һарһхин төлә хар элжгнә толһа, нүдәрнь шавр цацж. Юмна түрүнд тер му хар элжгниг үзәд, эмтн чочсн бәәж, дарунь аашсн һалдниг үзәд, дорнь таньж: – Һалдн! Һалдн! – гихәд хәәкрлдж. Эмтн тиигәд хәәкрлдж бәәхд тер му хар элжгн бас Һалдна хажуд ирж зогсад, сар дагни бериг үзәд, тер доран ду алдад бәрклсн санж. Элжгнә бәрклсиг үзсн Һалдн:

– Эн му эмтниг элжгнә кевәр әмд бәәлһж болдго санж, – гихәд, – хар чолун бол! – гиж му хар элжгнә толһад тер судран күргхин тедүд му хар элжгн доран кевтсн үкрин чинән хар чолун болад, Адан бүүрин хотна захд хоцрж гинә.

Ада нүднь аныгдн, нүүрнь көөмглж, үг, дунь цөөкрж, ямр нег өвчтә болж орксншң билә. Үзж бәәсн эмчнь ки өвчн гихәд, эмнж бәәсн юмн. Керг деерән тер йорта зүүднәсн сежгләд бәәж хуучн ад өвчнь көдлхшң бәәсн юмн.

Нарн орсна хөөн Ада орн деерән кевтсн кевтән бәәж. Генткн сарвлзн өндәж ирәд:

– Күн ирж йовна, һарч хәләтн! – гихәд бәркләд одв. Тиигәд үүдн уру нүд алдлго хәләж бәәв. Тиигж бәәтл орад ирснь – түүнә әәж бәәсн дәәсн биш, хәрнь күсч бәәсн седклин күнь санж. – А, та минь күрәд ирсн ю! – гихәд, турңха бийтә, өндр нурһта күүнә дерсн болсн һаринь атхж авсн, кевтән өл көк нүүртнь очн мет бәәсн нүдиг ширтж: – Күрәд ирнә гихәд өдрин күсл, сөөһин зүүд кеж бәәсн биләв, – гихәд, Көк нойниг барана өмн залж суулһад, нең доталж мендләд, янжур тәмк татулж бәәв. Тер болвл – гоминьдана шийани цагдан һазрин дарһ Көк нойн билә. Түүг Көк нойн гидг. Көк нойн:

– Хуучта гиж соңсад ирсм эн, бийтн ямр бәәнә? Сән бәәнү? – гихәд, Адан хуучиг сурж бәәв. Түүнә ямр бәәхиг барг медснә дару Көк нойн мусг инәж оркад: – Сежгәс болсн наалдвр өвчн биз, – гихәд ширтж бәәхднь Ада чочад:

– Ямр сежг гинәт? – гихәд, Көк нойниг хәләж бәәв. Ада үгән залһад: – Ки өвчн гихәд эмч эмнж бәәнә, зүркм чичрәд, баахн әәмрәд бәәнә, – гихәд келж бәәтл, үгинь таслад, Көк нойн:

– Нанас нууснь керг уга. Би цагдан һазрин нойн болхас кергин цугинь медж орксн бәәнәв. Тана тер йорта му зүүдитн дәәснә талкс бүр медж орксн бәәнә, – гив. – Наадн биш, тер зүүдән та өөр үздг күүндән иткәд келж орксн болхнь маһд, өвртән кевтсн бүсгәдән иткж келж оркснь маһд. «Амнас алдрв – бәргдшго» гидг тер, тиигж тарж одсн болхнь маһд, – гихәд, цагдан һазрин Көк нойн усн-цасн болсн хасг келәрн келж бәәхд өңг алдад орксн Адан бүсгә:

¹ Дуһуң – һол сүм.

– Юн гинэ? Ямр зүүд зүүдлсн билэт? – гийэд, нүд чирмж дока өгэд, сонсч келсэн таш гөрдж орксн бээв. Тэмкин бөгсиг төөрүлин захд хайж оркад:

– Тиигж гөрдхнь керг чигн уга, тус чигн уга. Зүүдлсн күн ямр зүүд зүүдлсн медж бээх кергтэ, кенд ам алдж келхэн чигн медж бээх кергтэ, иим йорта му зүүд зүүдлсн санжт, – гийэд, зүүдлсн зүүдинь тодрхн келж бээхд Адан шилнь тасрж одсншц уру хэлэж худьж суув. – Зүүднэсн йорлхж сежглсн болхас, ус зөөлхж бээсн хар элжгэн хулдж зээлүлсн билэт, хотна захд бээсн бүдүн чолуг чигн хол хэрүлсн билэт. Тиим дүңгин болсн санжт, Һалдн гидгэс тиигжл ээсн санжт, – гийэд бас инэв. – Би яһад медсмби гивл, тана дергд¹ болж бээсн кергиг дээснэ талкс медж орксн бээхд тана дээснэ талксин тенд болж бээсн кергиг би чигн медж бээнэв, – гийэд келж бээхднь Ада таалрхж, толһа докж бээв.

Амбна таалрхл олж бээсэр Көк нойн хотч мөңгн цөгцтэ эркиг үкс гийэд ширэ деер тэвж оркн, тэмк авч нерхин зуур:

– Амбн, та бодж үзсн биз. Эрднь гидгтн – энгин нег алвт бээж биш ю, тиим бээтл түүнэ күүрин оршалһнд тиим ик эмтн ирснэ учр юнви? Нуурин ээлин хөөтк бор толһа күн далад чивэд үзгдшго болж одж гинэ биш ю? Тусар шийанас ус һатлад ирж гинэ, Хэр шийанас уул давад ирж гинэ, үкр чигн оңһн деерэн орклдг болхла, бидн яһад ирж болшго юмби гийэд ирж гинэ. Нүдндэн нульмсн уга, һартан боодһа уга эмтн йирин бээхго гинэ, ахлад ирснь ардасн ирхиг һурвн өдр күлэж гинэ. Идх күмсэн авад ирж гинэ. Өмн урд иим үлгүр бээсн ю? Тана эцк көгшн амбна күүриг оршахд бас иим болсн уга гиж биш ю? Энчн үзл деерэн тиим нег һашудлта оршалһн болв чигн, керг деерэн сүр жигсэл² эс ю? Нааһар келвл – танд үзүлсн сүр жигсэл, цааһар келвл – гоминьдана төр засгт үзүлж бээх сүр жигсэл болна, – гийэд, эврэн эрк угаһар толһаһан зээлв. Үгэн залһад: – Үкр чигн кесн оңһн деерэн орклдг болхла, бидн яһад үкснәннь ясиг һарһад оршаж болшго юмби? Мана һарт нег шор төмр бээдг чигн ю гилдж гинэ, – гийэд, ширэ деерэс мөңгн цөгцтэ эркиг авч ууһад: – Мини үзхэс, тана тер нирв эргү юм кеж, «му бух толһа деерэн шавр цацна» гидглэ эдл юм кеж, мадниг тиим үгд хэрү өгч чадшго дүңгин болһж орксн бээнэ. Тиим болһсар баршго тана түмн лаңгин нерн нүүриг түүкэ тохшт барж орксн бээнэ. Мана гоминьдана нер төриг чигн буурулж орксн бээнэ, – гив. – Өмндэн күрсн көгшн хө туулһад ю кех юмб? Өшэ авна гийэд, тиим көгшнд тиим му арһ авад ю кех юмб? Йовһар тууһад хотд күргсн бээтл, байна хоран үүднэс тиигж көөснь юнви? Цагдад өгч хар герт хөрүлснь юнви? – гиж бээв. – Хар герт орад, эв хамт намин³ улсла уулзж биш ю? Түүнэ һартас Һалдна герл зургиг авч ирж, Һалдна эмд йовхиг ирэд зарлж орксн бээнэ. Бас гоминьдана өдрнь өөрдж гисн үгиг авч ирж, – гийэд, Көк нойн үг, дун уга болв.

Хот идснэ дару улан хальц согту бээсн Көк нойн:

– Ода яах кергтэви? – гиж сурад, Адан өгсн хэрүг оошал уга: – Тиигж болшго, кезэнэ церг һарһад, Һалдниг бэрүлж иртн гихлэ, деед ик амбн, жанжн эдн бөөснд утх һарһж болшго гисн санж. Эрднин күүриг тиигэд һарһж гийэд, кү бэрж, хөрж болшго. Бөөснд биш, хулһнд утх һарһх керг гиж болшго, хэрнь, тана тер нирвиг бэрж хөрх кергтэ, – гихләннь, Ада чочад одв.

– Мини нирвиг бэрж хөрнэ гисн – чи намаг бэрж хөрнэ гисн үг биш ю? – гийэд, Көк нойниг ширтж бээв.

– Тиим биш, – гийэд, цагдан һазрин Көк нойн: – Тана нериг цээлһхин төлэ, тер мет түүнэ бийиг харсхин төлэ юмн. Һалдн тана зүүдншц күрэд ирдг юмн болвл,

¹ Дергд – хажуд.

² Сүр жигсэл – күчэн үзүлжэх керг.

³ Намин – партин.

эцкиннь өшэ авна гийэд түүг бэрж авад, харцуд хайж болна, – гив. Тиигэд Ада үг, дунь ширгэд одв. – Таниг харсх арһ болвл – түүг харсх арһла эдл болшго, танд бийэн харсх зевсгтэ күч бээһүлж өгнэвидн. Бу зевсгиг деерэс өгх болла. Та эврэн итклтэ күүһэн автн, – гийэд, Адала хоюрн хурһан дарж, баячудын көвүдиг тоолад хөр күргв. Сүүлэрнь деерэс ирсн сээшл гийэд, Адад хадлһ зүүлһв. Һартнь һар бу өгв. Тиигэд Ада йорта му зүүднд эсргү тиим сээхн жирһлцтэ зүүд зүүдлсншң болв.

Йисн

Герин ора деер хонж бээсн Түвшнэ нөр сергж, нүднь цахлгдсншң¹ болад цухлдж бээв. Тиигхд нүднь цахлгдх биш, көк номин теңгрин тенд булгдж бээхшң билэ. Учрнь – көвкһр көк көшг гимэр болад, деерэснь бүркж авсншң бээхд одн мөчднь көк көшгин таңнад зэ уга гимэр дүң барзалдж, соньрахад хэлэлдж, элг бэрж цекэлдж², инэлдхшң билэ. Хэлэх дутм Түвшнэ нүднд зэрмнь герл сээтэ, зэрмнь герл муута үзгдж, герл сээтэнь герл муутадан сээрхж, элг бэрж, дөөглж, көөж бэрэд идж оркхшң билэ. Түвшн шившрж: «Теңгрин одн олн гивв чигн эдл биш» гидг эн чигн, – гиж бодад, – бэг цааран, бээһэд бээг биш ю? Түүг хэлэж нүдэн чилэхэд ю кехв? – гиж, нүдэн таг аньв. Нүдэн аньснд чикнднь амр үзүлшго мет бээв. Зав уга гимэр нег гижс³ жиргэд бээснь – меклэн дун билэ. Түүнлэ зергцн жииг-жииг, у-у гиж элдв янзин дун һарч бээв. Түвшн түүг чигн кергллго бээв. Седклинь ээмрүлмэр бээснь – генткн хуцсн нохан дун билэ. Холын нохан дууһар Нуурин ээлин нохас генткн хуцад ниргж одсншң болв. Тиигэд Түвшнэ сананд өдрэр Өргин келсн үг орв.

Хоңһр авһиннь көвүн кесг жил һаза көлс кеж йовад, хэрж ирсн тер сөөднь гоминьдана цергүд ирэд, цергт бэрж одхла, эцк эк хойрнь уульж мөргэд, эн өдр шин ирлэ, гертэн нег-хойр хонж, кир-нуһудан уһалһж, хувц-хунран хатхулж автха, тиигэд эврэн күргж өгий гиж һуув чигн, зөвшөрж уга. Тиигсэр барлго, тиигж сандрсн күүкнәннь ах гижгин боодһаһан тантаһинь керчэд завдн авч одж. Нег царин үнэр кеж өгсн боодһа билэ гийэд, Хоңһрин бүсгэ уульж бээнэ, гоминьдана цергүд гидгчн тиим чоншң му эмтн бээнэ гисн санж. Өргин келсн үгиг уданцр бодж: – «Мис ю иддгинь баасн баасарнь медж болна» гидглэ эдл, гоминьдана ямр гидгинь түүнэ кесн йовдларнь медж болх юмн. Өңгрснэ шеңгин төрөс⁴ сэн гиж бээснь альви? – гиж бээв. Тиигэд болж бээсн керг үлгүриг бодж бээхднь өмн сөөһин керг бодгдв. Тернь иим керг санж.

Корла Алтн хойр эс бээсн болхас Түвшниг авч ирэд, Шура гертэн хонулсн санж. Герин эмтн унтад, нег нөөр авсн бээхд Түвшн серүн кевтэн бээж. Генткн тош-тош гийэд, сарвхин модыг тоңшсншң болв. Тиигхд орн деер кевтсн Баатр серлэ, хамт орна өмн кевтсн Шура чигн серж одв.

– Юнви? – гийэд Шура сандрхдан Баатриг татж түлкэд: – Яһлав, түргн зулж гетл, – гиж бээхин тенд Баатр сандрж:

– Ээж, ээж! – гиж ирэд, Түвшниг татн, үүрэд авхар бээхд Түвшн:

– Хү, Баатр, яһж бээнэч? – гийэд: – Биш, цергт бэрхэр ирсн цергүд тиигх ю? Сарвхин модыг шавдад, чимэ өгнэ гиж ю? – гиж бээтл, сарвхин һаза: «Эгчэ! Шура эгчэ!» – гисн дун һарв. Дууһарнь Алтн гиж таянд, үүд тээлв. Герт орж ирсн Алтн көштлэн инэхэд:

– Үргсн хөншң болву? – гихд Шура:

¹ Цахлгдсншң – телгдж секгдсн мет.

² Элг бэрж цекэлдж – наад бэрж.

³ Гижс – э медүлжэх үг.

⁴ Шеңгин төрөс – төрин һардачас.

– Һанцарн ирсн ю? – гиж сурв.
– Тиимэ! Һанцарн ирүв.
– Мөрэр ирсн ю?
– Мөрэр ирүв.
– Иим харһуд ээснго ю? – гиж бас сурв. Алтн инэхэд:
– Авдг эрлг гегэн цаһан өдр гихэд авх уга гиж ю? – гихд Шура ичэд одв. Алтн тиигж келснд таалрхн, Түвшн толһа докад:
– Тиим, чини келсн зүүтэ, – гиж бээв.
– Хөншң тиим санамр бээж бидн, – гихэд, Алтн: – Ода мана дээсн сана амр уга болж, тедн мадниг хөншң санамр бээж чадшго болһж орксн бээнэ. Мана дээсн бийэн харсдг зевсгтэ күч бээлһүлхэр бээдг чигн, бу зевсгиг гоминьдана цагдан һазрас өгх болж, эмтиг тедн эврэн зокан бээлһүлн хураж бээдг чигн. Нуурин ээлин кесг байна көвүд, ачнр дуудгдн одж, мана эндэс Жораг хойр баһ дарһин негнь болж авч гинэ, – гихэд, Алтн үгэн залһад: – Өдртнь тедн цергин болвсрл кедг чигн, цагдан һазрас эмтн ирж, теднд дасхдг чигн, сөөднь мордад, гоминьдана зесүл цергт хавсрхин хамт мана Нуурин ээлиг тусхалн манж, ирж йовсиг бэрдг чигн, – гив. – Эн ора Нимэ нууцар ирэд, мини эцкд келж өгсн юмн. Ноха цокмар эр киистн бүр гертэн санамр бээж болшго. Ээжд, тер мет нанд ил бээж болшго гиснлэ хамт мини эн келсн үг чанһ нууц болтха гиж. Бас Жоран эк болн бүсгэд седклин үгэн бичэ келтхэ гисн гилэ, – гихэд келж бээснь бодгдж бээв.

– Көөркү минь! – гихэд, Түвшн өндөһэд хэлэхлэ, Алтн сүрклин унтж оч. Ардан нег гүрсн хоңһр гижгнь барун ээм деернь һарин һуурин чинэн бүдүн үзгдж, мелһр дүүрч чирэнь арвн тавна сар гимэр үзгдж бээв. Алтниг тиим дота седклэр хэлэж бээсн Түвшнэ сананд: «Ода яах кергтэви? – гих бодл эврэн эрк уга бодгдв. – Бууһин амиг маднд хэлэлһсн бээдг чигн, ода яах кергтэви? Тедн яһв чигн мадниг өршөшго. Тиигвл, яах юмби?» – гиж бээтл, Түвшнэ сананд бор туула болн бор хурһна үлгүр орв. Бор хурһнь туулад одад, учрлан келхлэ, туулань ээлин бүүр деерэс кевсин тасрха, хуучн судрин шуурха олж авад, чоныг хээһэд һарна. Тиигж йовтл, өмнэснь чон харһлдад, туулад бор хурһиг иддгэн келж. Туула кевс деер йосар сууһад, хуучн судрин нег хуудс авад:

– Хурмстн тенгрин зэрлг хурдн шулуи туулад тушав, тушахин учрнь – чоныг өтр түргн бэрэд авч иртхэ, – гихэд умшч бээтл, чон үнн болһад аэхлэрн, генткн ардан эргн зулж зээлсн бээж. Үлгүриг Түвшн эн күртл бодж ирэд, генткн иим нег арһиг сүвлж бодад, маңһдуртнь Өрг болн Корлан эгчд келж өгсн санж. Тиигэд Түвшнэ сүвлсн үлгүрнь агчмин зуур Нуурин ээлд тарж. Ада болн Улан Нүдн нирв чигн эн үлгүриг соңсч орксн гинэ.

– Кермин ханд толин гегэн герл гилвкэд одснд Түвшн ардан эргэд хэлэхлэ, өмннь нег сар дагни зогсч гинэ, – гихэд, Яман Кандг Адан бүсгэд келж бээхднь, – Түвшн үзэд: «Зүүд зүүдлж бээнү би?» – гихлэ, биш болв. «Ямр нег үзгдл ю?» – гихлэ, бас биш болв гинэ. «А, жигтэ юмн, нег һазр үзсншң», – гихэд хэлэж бээхд сар дагнин сээхн хар нүднь мелмлзсн энрлин нульмсар дүүрч, бумбин улан урлнь медг үлү көдлж, соньр сээхн үнр каңкнж, тиим сээхн бүлэксн бээж гинэ. Кен билэч гиж сурс гихлэ, Түвшнэ амнас һарч өгдго чигн, көөркү мини гихэд татж үмсх гихлэ, һарнь көдлж өгдго чигн бээж гинэ. Тиигж бээтл ачта дагни: «Ээжэ, аавин киилгин хавтхас герл зургиг авч үзсн ю? – гиж сурж гинэ. – Тана көвүн Һалдна ханьнь хар герт хайгдсн аавин киилгин хавтхд дүрж, аавиг тер күн хар герэс гетлгэд тэвж», – гиж гинэ. Тиигэд Түвшн: «А көөркү, герл зургтк Ши Ю Ми гисн бер чи ю?» – гихлэ, толһа докж гинэ. Дэкн тер: «Ачта ээжэ, та медж бээнү, эрлг гисн гоминьдана цагдан һазрин Көк нойн келсн үгэрн Адад арвн кедүн йовһн бу, хойр-һурвн һар бу

тэвж өгснд Адан ад өвчнь даргдж. Ода һар, көл, нүдн, чикн болж бээсн баячудын көвүдиг хураж авад, кү алдг арһ заалһж бээдг чигн. Ачта дагни: «Ээжэ, «үкрин сүүлд утхин үзүр хуһрч» гидгшн гендл¹ үүсэд одхиг болһж бээсн² тер тоотын цаг өдрнь өөрдж бээнэ», – гийһэд, үзгдшго болад одсн гинэ, – гиж келж бээхднь Өрг болн Корлан эгчнь соньрхн соңсч бээж. Маһдуртнь Түвшниг Бадм көгшнэд хонулж, өөрнь Алтниг бээлһв. Бадм көгшнэ гер-хорань Нуурин зүн тасрха ээлин өмнк хотхр дотр бээсн хойр ик байн ээлин гер-хоран завсрт хавчгдж бээх юмн. Негнд, Жораһас зээс хол; хойрт, гетлэд одхд сэн гиж шалһад тенд хонулсн санж.

Кевтүлэд кесг удсна хөөн Түвшниг унтж одв болһсн боллта Алтн сервис гиж өндөһэд, эрвс гиж босад, көлин үзүрэр цев-цев ишкж сарвхин өмн одад, һазанин аньр-чимэг ажглин чиңнж бээв. Алтна босч одсиг Түвшн бүр медж, седклдэн таалрхж: «Көөркү минь, шаазһашн саг бээс гиж бодсн юмн чигн, – гиж бээхднь Сэнтүрнэ келэд йовулснь бодгдж бээв. – Күүкнь ар белэс одхла, ээждэн одж нүдн, шүдн болтн, ачинь тусар хэрүлтн гисн санж. Кезэнэ цүлгдэд йовхар бээсн тер нег сө Сэнтүрн Альмн хойр сө Төрбатынд дуудад, цэ өгч салхин йослл кеж бээхд көкөн көкүлж бээсн дөнтэ күүкн билэ. Түүнэс нааран негт арвн долан жил болж оркж, эн арвн долан жилиг зовлңгар, санан амр угаһар өңгрөһэд иржв, – гийһэд амн дотран шимлдж бээв. – Тер үй бүсгэдэн холгдж бээснь – ад шеерң билэ. Тер ад шеерңгин эмн насни төлэ Доржинм эмиг таслсн билэ. Тер ад шеерңгин төлэ улан нүцкн көвүдтәһим эжго уулд цүлсн билэ. Тер ад шеерңгэс көлтэ нег өрк ээл тийгэд чилхд күрсн билэвидн. Хөөннь тер ад шеерң эрин целд күрч босад, эцк, авһиннь цуста мөрэр йовж, теднэ хорта үүлиг улмжлн, Цогтым тийгж алулсн, Чолунбатым сиитэс салһж, дэкэд эминь таслхд күрсн, герлхэр бээсн Шурнаг тийгж хорлсн, Алтниг бас хорлх гисн юмн. Өмнкнь өөрдсн көгшн гийһэд, эцкиннь тэвлго тийгж хорлсн. Ода намаг тэвлго хорлхар оралдж бээнэ», – гийһэд бас шимлдж бээв. Хаврин тер нег сөөг Түвшн ээлд тийгэд өңгрэсэр өр цээлһэд ирв.

Дахлдн орж ирсн хойр күүнэ негнь Алтн гиж таяд:

– Чамта хамт орж ирсн кенви? – гиж сурснд би гиснь – Корла билэ. Корла ирсн кевтән Түвшнэ өмн одж сууһад келж бээтл, Түвшн чочад:

– Хү, чөткр, ямр үг келж бээнэч? – гийһэд одв. Учрнь – Корла эндэс йовсн кевтән Адан бээшнд одад, согтад унсн негнәннь лавшг хувцд өмсч оркад, хутхлдн орад, Ада, Улан Нүднэ үгиг тер кевтнь соңсад эргж ирсн санж. Тийгхдэн:

– Улан Нүдн цагдан һазрас ирж, тосн шумрин балрха герлд бийән харсх арвна эмтиг бүрткж тоолад, эрэ арвн тав күргв, наадкснь яһв гиж Жора болн Адан күр дүүһэс сурв. Сүүлэрнь Улан Нүдн келхдэн: «Жоран ахлсн улс Нуурин ээлиг зесч манх. Нуурин ээлэс ирж йовсн күүг бэрж, цагдан һазрт күргж тушах. Гетлхэр зулсиг дорнь буудж алх. Тер чөткр эмгиг амбна нүднд ордг өргсн гиж үзх кергтэ. Наадк арвн күн амбна өргэг манх, амбна мөнд амулңгиг сэхх, – гив. Улан Нүдн үгән залһад: – Һалдна герл зургиг авч ирж гинэ, Һалдн мөнд йовдг чигн гинэ, эн зун нааран ирхм чигн гинэ, өдр, цагнь өөрдж бээнэ гиж гинэ», – гисн үгиг цуһар: «Худл, кезэнэ үкж одсн Һалдн яһж эмд-мөнд йовх юмби?» – гийһэд инэсн санж.

Арвн

Сарвхин цаасна шуурха салврхаһас сар-сар гисн аньр-чимән һарад салыклж бээлэ. Орд деер кевтсн герин эзн хор-хор гийһэд хоржңнн унтж, барана ширэ дор тор-тор гийһэд хулһн юм идж бээлэ. Барана өмн кевтсн Түвшн унтж чадлго нааран-

¹ Гендл – сананд уга керг.

² Болһж бээсн – гижэсн.

цааран көлврж кевтлэ. Эн сө Түвшниг Борлдан көвүнэ гер-хора хэлэж бээсн нег ээлд хонулсн юмн. Байна эзн уга хоран булдк эн нег амн му гер эмтнэ сананд оршго гиж бодсн билэ. Түвшн генткн сарвлзн өндөж:

– Алтн! – гийэд ардан илж үзэд: – А көөркү, босад йовж одсн бээж, хамаран одсмби? Ямр аюл зөрсмби? – гийэд, Түвшн сана амр уга болв. Тиигхдэн Түвшн дуг унтад серсн санж. – Сарвхин өмн зогсч бээх ю? – гийэд өкөж хэлэв. Зуг герин дотркнь нүд чичм харңһу болхас юмн үзгдсн уга. –Алтн-а! – гийэд дор дууһар шимлдснд, хэрү дун һарсн уга. Тиигэд седклдэн анч авч: «Бээдл медхэр уру одсн ю? Корлата хоюрн одсн болх ю?» – гийэд бодв.

Сө манулд һарсн Баатр Корла хойр Жоран гер-хора тал одж йовхин зуур мөртэ кесг күн ирэд, Жоран хорад орсиг медв. Тедн гүүлдэд, үүднднь күрэд одхла, юн чигн уга, дүн-дүлэ бээж, тендэс хора дотрнь орад, хашаднь хэлэхлэ, тавн мөрн уята бээж.

– Жоран ахлсн арвнас тавн күн ирсн боллта, Жоран бийнь дахулад ирснь маһд, – гиж шимлдэд, Корла Жоран герин үзг хэлэж бөөһэд: – Баатр ах-а! – гийэд: – Сарвхиг дотраснь бүтэж орксн янзта, эсклэ зулын герл үзгдмэр билэ. Жоран эк болн бүсгэһэс бээдл медэд, яахан зөвчлж бээх ю? һазак өрэднь орад чинңж үзсв, – гихлэ, Баатр:

– Хү, нам бэ, тиигж болшго, – гийэд, чикнднь: –Үкдг хулһн мисин сүүлд ирж наадна, – гидг үлгүриг шимлдж келв. Баатр тиийгж хөргсиг кергллго, Корла Жоран һазак өрэд орв. Нүд чирм харңһу герт орж седкл тээвң эрднь заагар хэлэв. Барана өмн суусн кесг күн кен-кен болхнь Корлад тодхн болв.

Орна өмн суусн Жора орн деер сууһад, үг келж бээсн бүсгәннь үгиг таалрхн соңсч бээнэ. Барун бийин орн деер кевтсн экнь соңсч медсэн шиихнэд немж бээнэ. Жоран баһ бүсгэ босч зогсад, теднд цэ чанхар белдкв. Тер болвл – Корлан төрлцсн эгчнь болна. Көл барана өмнк орн – түүнэ орн болна. Девл хучлһиг цааран кехин зуур тер хадм экиннь үгд үг немэд келж бээв. Теднэ үгиг таслад, Жора:

– Эн өдр һалдн яһад менд йовх юмби? Түүнэ герл зургиг яһад авч ирсмби? Яһад сар дагни кевэр түүнэ бүсгэ ирж золһх юмби? Эрт урдас тиим үлгүр йир болж өңгрэд уга, – гийэд келж бээтл, баһ бүсгэнь хээсиг өргж нерхин зуур:

– Юн гинэ, яһад ор уга худл болх юмби? Нүдэрн үзсн эс билү би? Һалдн мөн эс билү? – гийэд шимлдв. Тиигхд Жоран ик бүсгэ:

– Юн гидг төрсг бугви? – гийэд, орн деерэс Корлан эгчиг хараж бээсиг соңссн Корла суусн кевтэн шаһаж бээв.

– Болг, болг, – гиж һаран сажж, ик бүсгэһэн хөрэд, Жора: – Тер чөткр эмгнэ хоринь үзич! Мана гоминьдана өдрнь өөрдж гиж, амбниг цагнь болж гиж хараһад, хоран цацхар худл, хуурмг үг зокаж, – гив. Жоран үгиг залһад, ик бүсгэнь:

– «Му муудан, моһа нүкндэн» гинэ, юн гинэ? – гийэд, нүдэн жид болһж: – Нүдэрн үзж, чикэрн соңссн би яһад худлч болх юмби гийэд һуңшч бээхнь! – гийэд келж бээв.

Тер зуур кенви негнь:

– Жа, болг, нохан керүлэн бээтн, – гихд Жора түүнэ хэрүд:

– Яман тоглярд яңһрцг эвдхго эс билү, – гив. Бас негнь мууха гедгр эвшэж суняһад:

– Ора болж оркж, ода йовий, – гив.

– Некднр, – гийэд, арвна дарһ: – Та һурвиг нөөрэн өгэд иртхэ гисн бидн, зуг болзглсн цаган мартж болшго, бууриннь заңгиг меднэ биш ю, йос алдж болшго гисн эс билү, – гийэд закж бээв. Тиигэд һурвнь босад, барана өмн түшүлсн бууһан

авад тулж бээсн кевтэн харв. «Юн гидг харнхуви, па-па!» – гилдж бээхд, Корла хажуу харнь өнгрж одв. Тедн мордад, хорһас харч йовхд Баатр Корла хойр хоран үүднд шивр-шивр гийэд, ода яахин тускар дөкмкнэр күүндж авв. Баатр цааран йовснд, Корла гедргэн эргж одад, һазак өрэн үүднд чиннж суув. Жора суусна дару Борлдан Баасн хар-хар килц лавшгиннь өврэс нег лоңх эрк харһж:

– Энүгэн эрвлн уухин төлэ одакс йовтха гийэд бээсм тер, – гийэд инэв. Борлдан тер көвүнэ нернь Баса билэ. Эмтн түүг Баасн Хар гидг. Хав хар чирэтэ, бакс¹ бийтэ тарһн күн. Тедн эрк ууж бээхд баһар уутн гийэд, Жоран ик бүсгэ хөрхлэнь, Жора Баасн хойр:

– Эзн нойн болн дээснэ ямриг эс меднү чи? Терчн аль кезэнэ чөткр гигдсн, ядад орксн чөткр эс ю? Кезэнэс нааран яншсар бээж чөткр гигдснь үнн, зуг түүнэ яншсар теңгр унж одсн уга, төр эвдрж одсн уга. Хэрнь түүнэ бийнь яншсар һанцарн хоцрв, – гиж көөр бардмар келж бээв.

Тедн хоран үүднэс һарсн кевтэн йовхар Нуурин барун тасрха ээлин үзг шивр-шивр күүндж одж йовла. Тедн йовсн кевтэн Баатрин хоран үүднд күрэд данхр² түшч зогсв. Үүднднь күрэд эргж ирсн Жора:

– Үүднь чөөжтэ, – гив.

– Жигтэ юмн, – гийэд, Баасн Хар: – Нуурин ээлинхн нег тал нүүж одсн болх ю? Яһад иим дүн-дүлэ болсмби? – гив. Жора үг, дун уга Түвшнэ хоран үзгүр ахлн йовв. Хоран үүдн сул бээсн болхас тедн үкс хашаднь орад хэлэв. Тендэс үүдн тус сарвхин өмннь ирв.

– Үүдэн сул хаяд йовсн ю? Гертэн бээх уга янзта, – гийэд, Жора үүднднь эргж одхин алднд таш-таш гисн тайг модна дун һарад, «хулхач! хулхач!» гисн дун дараһар кедү һарад, Нуурин ээлин нохасиг нир-цур болһж оркв. Тиигхин тенд Түвшнэ герин үзгэс тайг агсрһ өргсн эмтн гүүлдэд ирв. Юмни түрүнд ирснь – Бадм көгшн билэ. Тер ууртан кенви, яһсмби гиж сурж, амжл уга тайгдж бээв. Түүнэ ард ирснь – Өлзэт көгшн, Жав ахта билэ. Тедн чигн нүдн, нүр уга цокж бээв. Шура, Алтн чигн ирэд цокж бээв.

Түвшн ирэд, тедниг хөрж зогсав. Теднэ бийднь ус өсргэж цацад, сергэж авв. Ю кеж йовсинь сурв. Шумрин герлд һалдна герл зургиг үзүлэд:

– Кен чигн? Таньж бээнү чи? – гиж сурв. – Һалдн мөн чигн ю! Лавлж хэлэ! Эн зунар ирх, ирсн цагтан үүличн үзүлх болна. Харнху сөөһэр чи ю кеж ирсмби? Намаг алсн болвл, хэрүднь тер Улан Нүднлэ хамт Харнхуд хайгддг билэч, тиигэд Тайг Харин тенд одад, дөрвн хумха толһа болдг билэч, – гив. Түвшн эврэн эрк уга Нуурин ээлин залуст таалрхж бээлэ. Тиигхин тенд сананднь Шуран келж бээсн үг орв. Өмн ораднь Шура базр орад үзж ирсэн келж өгсн санж.

Шура нег һартан бичкн модн суулһ, нег һартан бөс шууда өргсн кевтэн базрин захд орж йовж. «Кенви? – гийэд ардан нег хэлэж, арһмжин зээтэ арднь йовһн аашсн нег хуврг күүг үзэд: – Тер гецл ю, базр орж йовх ю?» – гиж бодж.

– Шура эгч гинү? – гиснд зүн талан эргж хэлэхлэ, мусг-мусг инэж йовснь Корлашң үзгдж. Тиигэд чочхдан Шура:

– Хү, ноха идмр, яһж йовснчн энви? – гийэд керлдж. Тиигж керлдснэ хэрүд киг-киг инэж йовсн Корла:

– Баатр ах тер сө бас иигж келсн юмн. Седкл негтэ эр эм хойрин амнас нег эдл үг һардг юмн чигн, – гихлэнь, Шура чигн инэж йовв. Үгэн залһад, Корла:

¹ Бакс – барзһр.

² Данхр – хашан үүдн.

– Таниг йовулж оркад, сана амр бээж чадсн угав. Тиигэд тер гецилин хувциг сурж өмсэд ирсм болж ю, – гийхэд, зүн нүдэн аньс гиж, барун келэн медг үлү доһлс гиж йовв. Тиигэд Шура эврэн эрк уга инэж йовв.

Нег гецил, нег бүсгэ хойр болад, базр уру орж йовхин зуур нег бууһин дун тедниг чочаһад оркв.

– Негнәннь толһа һазрт унсн ю? – гийхэд, Шура доран зогсад: – Эндэс буцж хэр, – гиж Корлад келв.

– Тиигж болшго, – гийхэд, Корла Шуран өмннь һарч йовв.

– Үзвү? – гийхэд, Шура зерглж ирэд, Корлан ханцнась татв. Корла толһаһан өргж хэлэхлэ, гоминьдана бор цергүд кесг эмтиг күлэд, тууһад одж йовж.

Тедн йовсн кевтэн гоминьдана цагдан һазрин нег кергмтнэ хорһур орж одв. Бүсгәннь сээхн заңта күн болхас инэсэр ирэд, Шурала мендлцэд, гертэн авад орв. Һазак гертнь орад, түүнд авч ирсн эмгчн така болн арвн кедү өндгөн һарһж өгв. Тер зуур дотр герэс һарч ирсн күргннь Шуран менидиг сурв. Корлаг таньлго, энчн хуврг күмн ю, ямр учрта ирсмби гийхэд сурснд, Шура инэхэд:

– Таньлго бээнү та?

– Лавлж нег хэлэсв, – гив. Тиигэд тер лавлж нег хэлэхэд: – Хү! – гийхэд одв. – Корла билү чи? – гийхэд, һуян ташад инэж бээхд бүсгәннь ирж үзэд:

– Ямр нег лам күн болһжв би, – гийхэд инэж бээв.

– Кезэ ирвч? Гериг яһж оркад ирвч? – гийхэд сурв. – Һалдна үлгүрэс сурж бээх ю? Һалдн мет дөрвн эрин күчн, дөчн эрин зөрг бээнү? – гийхэд шоглв. Бүсгәннь Шурад:

– Танас авсн кесг сумл тэрэхэр һуйр татулж авсн юмн, ода түүгэн идэд, эм торһж бээнэвидн. Сарин цальң мөңгнд юн чигн ирхш, цэ, давсн чигн ирхш. Дөң болсн бээнэ. Нег гер серцкэ авхин төлэ нег атх мөңг авч одх гиж кен бодсмби? – гив. Тедн тиигэд күүндж суухд Корла:

– Мана бэрэд авч ирж өгсн хойр хулхачиг яһж шиидврлхэр бээнэ? – гихд кергмтн инэхэд:

– Һалдн болсн болвл, тер хойриг хойр мөрнәннь бөгтрһд авч одад, Харһу уру хайж оркх билэ, – гив. Үгэн залһад: – «Чон чигн кесн ханьдан хор күргшго» гидг үг бээдг. Хулхачнь хулхачан яһж шиидкхви? – гиж үзж, медсэн келж өгв. Үгэн залһад: – Нуурин ээлинхн күнд аюл зеткрт учрх гиж бээхшң болад бээнэ. Сээнэр бодж үзтн, – гив. Сүүлэрнь тер кергмтн бүсгэдэн нег багла мөңг өгэд, Шурад цэ, давс авч өг гисн санж.

Түвшн эн күртл бодж: «Гоминьдана цагдан һазрт чигн сән күн бээх юмн чигн, көөркү, тер уйһр залу седклин үгэн келж», – гиж бээв. Тер зуур орж ирснь – Алтн, Корла, Баатр билэ.

– Алтн ю? – гийхэд, өмннь ирж суусн Алтна һариг бэрэд илж: – Көөркү минь, бас босад йовсн билү чи, – гив.

– Эгчэ, – гийхэд Баатр, – бидн ода сана амр энд бээж болшго болсн бээнэл, – гихлэ, үгинь залһад, Корла:

– Эгчэ! Эн өдр Өндр Хээрхнэ өлкнд һарад ирүв би. Тенд гоминьдана цергэс орһад зулж одсн долан-нээмн күн бээж, тедн тендэс Өндр Хээрхнэ бүтүд одж хорһдхар бээдг чигн, мадниг тенд иртн гиж бээнэ. Бидн таниг авад тенд йовхар зөвчлсн, – гийхэд келж бээхд Түвшн таалрхн, толһа докж бээв:

– Тиигвл сән, зуг энд кен-кен хоцрхар бээнэ? – гиж сурв.

– Энд наста көгшд, баһ көвүд болн өвчтн хоцрх юмн, Шураг көвүдтэһинь Өндр Хээрхнэ өлкнд күргж орксн бээнэ, – гив.

Арвн негн

Зуухин амнд йовһн сууһад, модн шилэврэр арһсна һалыг хучлад, арһс немж түлхэр бээсн Жав:

– Одак Дусл Хамр нүүрэн тиигжл барла. «Жорад нурһн уга, зуһуд нүр уга» гидг үнн чигн, эн өдр тер тиигж келэд, гоминьдана цергин нойнд тиигж шоодгдад, шал болв. Нег хэлэхлэ, дусл хамраснь нусн көлсн хойр ниилэд дусх гиж бээхшн билэ, – гийһэд келж бээхд һуйр нухж бээсн Өрг:

– Тиигж ю? Тавта болж, түүг үзхлэрн, тиигэд санань амрдг эрлг тер, – гихд Жав залһад:

– Тер нойн догшн моһашн өсрж одад: «Чамд нүдн бээнү? Энүг, – гиж, үлдэрн намаг зааж үзүлэд: – Тэв күрэд уга идр насна күн цергин алв хааж чадна гиж алвар му дүр-дүрс һарч бээхнь! Мана гоминьдана цергин нойдыг юунд иигтлэн му үзснь энви? – гиж ууртаһар үлдэн шард гилгж хүрүлэд: – «Хоосн идшэр ноха дуудна» гидглэ эдл энд авч ирсндчн ачлл медүлий, – гийһэд, алг нүдэрн хэлэж оркн һарсн кевтэн Дусл Хамриг чигн эс хэлэж мордад йовснь тер, – гив. Өрг инэһэд:

– Сэн болж, түрүлэд манад дахулж ирэд, чамаг үзүлн, хад мөргснь тавта болж, – гийһэд арһсна һалын герлд тодхн бээсн Жавин өнг дүриг хэлэж: – Эн дүр-дүрсичн үзж бээһэд, тер Дусл Хамр тиигэд хад мөргснь үнэртэн тавта болв. Ууц нурһнь тасрад одсншн, үг, дунь хагдад, мордж уру хандад йовла, – гийһэд хэлэж бээхднь Жавин сагсиж өссн гижг үснь буурч, зэ уга гимэр хурнястрсн нүр-чирэнь үрчиж, цөөкэртсн урлнь сахлдан хучгдж, һарин хурһднь келкэ ясн гимэр, нүднэснь өшрл, хорслын дүл дүрлзж бээв. Иигэд күүндж бээтл Жав:

– Зуһу күүнд ямр нүр бээх юмби? Зуһунь нүүрэн барад болж биш ю? – гийһэд, Өргиг хэлэж дахлдулн: – Эн өдр Борлдан көвүн хэрж йовна гинэ, согтушн гинэ, хар герэс гетлсэн бардм кеж йовдг чигн, мана Нуурин ээлин дундахур һарад йовж гинэ, – гив.

– Жоранд бууж ю?

– Бууж уга, үүдэрнь өнгрн һарад йовж. Тиигсэрнь үзхд түүг тэвж йовулад, Жораг авч хоцрсншн бээнэ, – гив.

– Тиим болхнь маһд, арсн махмуднь үзхин арһ уга гинэ, һоста көлэрн девсэд, маля, модар цокад бээсншн гинэ, эрэ көдлэд, хот иднэ, – гихлэ, Корлан эгч:

– Яһад тиим дүңгин болсмби? Тер сө эврэн босад йовсн эс билү? – гиснд:

– Уга, манахс цоксар тиим болсн керг биш, Ада цокад, тиим болһж оркж.

– Тавта болж, хээсн эминь Ада уулһж, – гив.

– Хамг ялыг түүнэ толһад ачж оркж, Борлдан көвүн эврэннь келж өгсөн чигн түүнэ толһад ачж оркж.

– Тавта болж, хээсн эминь сэн уулһж.

– Һалдна герл зург гиж үзүлэд, Һалдн эн зун ирнэ, Һалдн ирсн цагтан кесн үүличн үзүлэд, чамаг чигн Харһуд хайна гихлэ, Жора эәһэд, үзж, соңсч медсән цугинь келж өгв гинэ. Тиигэд Ада цокхдан кедү алад, кедү эмдрүлсн санж гинэ.

– Тавта болж, зуһу әмтнэ хээсн эмнь тер, тавта болж, – гиж бээтл, түң-түң гилгэд сарвхин модыг тоңшч чимэ өгч, тер нүд чирмхин зуур учрх маһд керг-үүлин мууһинь бодж олсн Өрг:

– Ю яһлав, – гийһэд, үкс Жавин һараснь бәрж: – Түргн кевтэд, орндан орад ав, хучад орксв, өвчтэ күүнэ кевэр инцглэд бэ, – гив. Өргин нүднь ора деерән һарч одсншн болж, хойр чикнь бас юм олж соңсдг уга болж одсн бээв.

– Өрг гиж эс бээнү? Манахс боллта, – гиснэ хэрүд, тер:

– Биш, биш, тер эрлгүд тиигж мекләд, үүд тээлүлж авдг чигн, – гихд:

– Баатр ю? – гийэд, Жав харан сажж оркн, хазак герт харч одад, үүд тээлснд ахлн орж ирснь – Баатр билэ. Түүнэ ард дахлдн орж ирснь – Корла болн нег уйһр залу билэ. Тиигхин тенд тиигж сандрсан бодад, Өрг көшэд инэж бээв. Даальцта юм өргж ирэд тэвхин зуур Корла чигн инэж бээв. Өрг ямр учрта тиигэд инэсиг медэд, Баатр чигн инэв.

– Чи ю медэд инэж бээнэ? – гиж сурснд уйһр залу:

– Таанрин инэднд инэж бээнэв, – гив. Тиигэд бас инэлдв. Жав чигн инэж бээв. Мендэн сурлцсна дару үг, дун угаһар суусн уйһр залуг хэлэж:

– Эн залу уйһр күн ю? Хамаһас ханьлсмби? – гиж Жав сурснд Баатр:

– Уйһр күн, мана хамсугсд¹ болна. Орһж оольсн тоот – цуһар мана анд хань, – гив.

– Тана тенд уйһр күн бас бээнү?

– Бээлго, гоминьдана цергэс орһж зулсн тоот цуһар мана тенд одж бээнэ, бидн ода арвн кедүлн болж орксн юмн, – гиснд Өрг:

– Эгч сэн бээнү? – гихд:

– Сэн бээнэ. Алтн Бура хойрар бара кешэд, амрч бээнэ, – гийэд, даальцгин нег толһаһас борц мах харһж, Өргт өгэд: – Эгчин таанрт өгүлсн белг, – гив.

– А, көөркү, седклдэн мадниг боджл йовдг чигн, – гийэд, нүдндэн нульмс авв.

– Юуна махнви?

– Гөрэснэ махн.

– Гөрэсн элвг ю?

– Юуһинь келнэт, гөрэсн гидгчн яду күүнэ девлин бөөснэс элвг бээнэ, тарвһн гидгчн дала. Өтг чигн бээнэ, бидн одхас өмн Мергн нег өтг алж.

– Таанр махар цадсн чигн.

– Ода тарвһна махиг күн идх уга болсн бээнэ.

– Тиим ю?

– Тиимэ! Ода маднчн тарвһна мах биш, тарһн гүүнэ махиг чигн идшго болсн бээнэ. Махнас харч одсн бээнэ, – гив.

– Терчн хамаһас ирсн тарһн гүнви? Хулха кедг эрдмтнтн кенви? Тиим күн бас ирсн ю?

– Уга, хулхан биш, Өндр Хээрхнэ тендкс Түвшн ээжин тенд одсиг соңсад, нег тарһн гүүһэр һал күргж ирв.

– А, тиим ю? – гийэд, Жав: – Адан адуч хасг күргж одсн ю? Терчн һалдна үлгүриг келхлэрн, согтж оддг бээсн. Көөркү, тер тиим сэн күн, Чолунбатын эмнднь тер орсн юмн.

Тедн тиигэд күүндж бээтл, уйһр залу ам нееж, өтгиг тедн яһж алдсн үлгүрэн келж өгв.

Нег өдр тер Мергниг дахад анд харсн санж. Юмн шурһшго ө-шуһуһин захд харч йовтл, өмннь йовсн Мергн генткн доран зогсад, ардан эргж, харан сажад, анһр уга гих дока өгч. Тер уйһр залу зааж үзүлсэр хэлэхлэнь, нег өтг босаһар йовснь үзгдж. Доран сууһад лавлн хэлэхлэ, өтгнь бүдүн чолу теврэд йовад бээж. Теврснь үнэртэн чолун санж. Модна бүтү оңклцг уру хайж оркад, гедргэн эргэд гүүж. Гүүсн кевтэн одад, чолун ова деер харч. Тиигхин тенд модна бүтү оңклцгас нүгдһр бүдүн юмн харч ирсн кевтэн одад, чолун оваг кесг эргж. Өтгнь ован деерэс чолуһар цокад бээж. Нүгдһр бүдүн хар һаха бодң санж. Өтг болн бодң тиигж темцл кех юмн чигн. Тиигхин тенд харсн бууһин дуунла дахлдн өтгнь чолун ова деерэс өмкрн унж.

¹ Хамсугсд – нөкдр.

– Өтгин арсиг бидн Түвшн ээжд девсч өгсн, – гив. Тер зуур Жав генткн сана авсншц үкс одад, орнаннь ширэ дорас нег төмр хавх авч һарад, Баатрт хайж өгэд:

– Чини саак чонта геесн хавх тер мөн ю? – гихлэнь, Баатр:

– Мөн, мөн, тер хавх мөн, – гив. Үгэн залһад: – Хамаһас олж ирвт? – гиснд Жав:

– Төрбат олж ирлэ. Адан хуучн бээшцгин нег герт бээж. Нег күн чонын арстайннь хамт авч ирж өгч гинэ. Өмтнэ келсэр үзвл, Жора авч одж өгч гинэ, – гинэд келж бээв.

– Тиигхдэн мини һарһсн буру болжахш, – гинэд Баатр келж бээтл, орж ирсн Корла:

– Жоран хорад хойр мөртэ күн ирв. Өмнк түнгн дотрас ирсн янзта, негнь Жорашц үзгдв, – гив. Жав алнтрн Корлаг хэлэж:

– Күнд бээдг чигн, эрэ өндөһэд, хот уудг чигн гинэд чини эгч келлэ, тер кесг уда одад ирсн юмн, – гив.

Корла мусг гиж инөһэд:

– Ода деерэн түүнэ үгиг иткж болшго юмн. Тер сө гүүж одхла, гедргэн цокж көөсм тер, хадм эк болн ик бүсгәннь зааж өгсэр келж бээдг болх, – гиж келн һарв.

– Учр уга ирснго гиснь орта үг. Нааран ирхнь маһд. Нег болхла – анч медхэр ирсн, нег болхла – мана орһдлмудын дотр орж авхар ирсн болхнь маһд. Кемр анч медхэр ирсн болвл, ил һаршго, нууц бээж, бүсгэчүдэр дамжад медхнь маһд. Кемр мана дотр орж авхар ирсн юмн болвл, нааран ирх, ирхдэн цагдан хар герэс орһад зулж ирсн кев бээдлэрн ирх, хуурмгар уульж бээһэд, цагдан Көк нойна зааж өгсэр келх, – гиж зөвчлэд, Баатр болн тер уйһр залуг һазак герт овалж орксн шарлжна ца орулад нуув. Тиигэд Жав Өрг хойр харһу гертэн сууһад кесг болсна хөөн нег цэ буслхин баргт сарвхин нүкэр дуудад, Корла:

– Жоранас нег күн һарад нааран аашна, лав Жора мөн, – гив. Яһж белдкл үзсиг соңсад байрлн эргж йовла. Тиигэд тэмк татхин кир чигн болсн уга, түш-түш гилһэд, Жав сарвхин модыг шавдад, арһул: – Өрг! – гиж кедү дэки дуудснд тиигэд Өрг чочж сергсн бээдлэр:

– Кенви? – гинэд хээкрэд, сарвхин өмн одад: – Мини энд церг дахулж ирэд ю кенэч? Жав өвчтэ кевтэн үкн гиж бээнэ, – гинэд, үгэн залһад: – Мини эндэс авмар юн чигн уга, хойр эмгчн така бээсиг түрүн ирхдэн авад йовсн эс билү, – гив. – Жора би гинү? Ода кениг алхар ирвчи? Түвшн мана энд уга, Өндр Хээрхнэ бүтүд һарч одсар кедү хонж бээнэ. Нүдндм үзгдлго цааран зээл, – гинэд керлдж бээв. Сүүлэрнь Өрг үүдэн тээлж өгэд, шумр асав.

Жора Жавин өмн ирж сууһад, амринь сурж ядад, уульж оркв. Бийән гемшөһэд, толһаһан чичж:

– Тана иигж киитрдг зөв бээнэ, уусндан ус кеһэд, унсндан чолу тохсн му өмтн би, – гиж бээв. Үкшгон төлэ цагдан һазрин хар герэс орһад зулж ирв би, эмндм орсн Нуурин ээлинхнэ кесн ач-тусиг үкн үктлән мартшгов, – гинэд уульж бээв. – Нег ээжин көк көксншц, нег холын ус ууһад хамт өссн эс билү бидн? Мини кесн буруг уучлад, эмндм орич, – гинэд, Жавин көлд мөргж, – эмндм орсн ач-тусин төлө көвүндчн күүкән мордулж өгсв, – гинэд уульж бээхднь Өргин седкл жөөлрж одсн билэ.

Жав генткн уурлхдан Жораг ишклэд оркв. Бэрэд, цагдан һазрт бас күргж өгнөв гиснд Жора сандрн, һарад зулв. Тиигэд Баатр, Корла хурж ирэд, дээснэ кецу арһиг олж медэд шагшрдв.

Доладгч бөлг

ӨРИН ӨМН

Негн

Өөһин захдк өвлнэгэс нарч ирсн Түвшн улан хачр деернь киисэд цээлзсн цал буурл шиимгэн шувтрж, барун харан магнадан бэрэд, өөд хэлэж: – Һал үд болж эс оркж ю? – гиж эврэн эрк уга сана алдв. «Эн өдр цуһар иигж саатсна учрнь юнви? Иигж саатж үзэд уга эс билү? Эмин өвс шүлтн түүсэр холжж одсн ю? Хавх тэвж йовснь оln тарвһан өвчэд удсн ю? Герин мод авч йовснь яһад саатж йовх юмби? Кеннь аңһучлж йовсмби? Кедүкн тал¹ сумн үлдв гиж бээсн эс билү? – гиж бодсар Түвшн менрн зогсв. Тиигж менрн зогсхдан Түвшн өндр харһан орань теңгрин көвн цаһан үүлдн орсншц харгдж бээсиг хэлэж бээһэд: – Юн гидг сээхн урһцта харһави? Уңгасн үзүр күртл тиим сээхн һо чигн, һо болсн деерэн гешүдцн² баһ чигн, сеерин харһа мет һольшг чигн, – гиж бээв. – Юн гидг чиирг моднви? Зун, үвл, хавр, намр – дөрвн ульрлиг³ нег кевин өңгэр өңгрүлдг чигн. Зуни шатм халунд чигн, үвлин тескм киитнд чигн өңг зүсән йир алддго чигн, – гийһэд, бишрн бахтж бээв. Тиигхин тенд Түвшнэ сананд үвлзңгин өндр Улан хад сүкән сүндрлж үзгдхшц болв. – Арвн долан жил өмн, үвлин тер нег өдр цаһан цасн деер зогссн кевтән хэлэж бээхдм Улан хад теңгр тулсн болад, сүкән сүндрлж бээлэ. Тиигхдән би цүлгдж тенд одсн юмн. Тиигэд өндр Улан хадыг хэлэж зогсхдм барун харин үзүрәс бәрж зогссн Чолунбат: – Эс бэәнү, меемә, Сәнбайр аавм эн Улан хад гимәр ю? Өцклдүр энд хар кевнгән көдрәд зогсч бээхдән яг эн Улан хад гимәр билә, – гиж бээсн билә. Эн өдр энд хорһдж ирүв, эн өндр харһан дор һанцарн зогсч бэәнәв, – гиж сана алдв. – Тиим биш, – гийһэд, Түвшн бас: – Ода яһад һанцарн зогсч юмби? Арвн кедүн эцкин көвүд кедүн янзин келәр ээж гилдж эс бэәнү, тедн олзин сән-сээхниг нанд девсч өгсн эс бэәнү, хотын сээниг нанд идүлж эс бэәнү?» – гиж бодж бээв.

Көдәһәс хэләхлә, сер деер оln мөртә улс цувад аашхшц үзгдж бээсн харһасин негнь гер деерән нарч зогссн кевтән эн сер харһаг хэлэж бээх Өрг мет үзгдж бээв.

– Көөркү көвүм ээжиннь өөр бээснлә әдл тенд наадж бээх ю? Көөркү Сәнтүрн чигн тиигэд хэлэж бээх ю, ээждән баран бол гиж закад йовулсн юмн. Тедн тиим сээхн седклтә улс, – гиж бээв.

Түвшн тендәс одад, хээснә бүркәсиг авч үзэд модн шанһар хутхж: – Көөрксм ирхләрн идтхә, һарһад көргәж оркнав, – гийһэд, модн тевшт мах һарһж бээв. Тевштә махан һарһж бээтл, таң гисн дуунд Түвшн чочад одв. «Альдас һарад одв? Өөрхн һарсн ю? – гиж шимлдн, модн шанһан тевштән тэвж оркн, ардан эргж хэләхлә, юн чигн үзгдсн уга. Зүн хөөт бийдк харһа модта бүтү ө-шуһун дотрас бууһин дун һарад одсн кевтә болв. – Жигтә юмн, өөрхнәс һарву? Өөр эргәнд бууһин ду һарһж болшго гисн цеерлл эс бээлү? – гиж бодад, сер деер нарч хэләхлә, сеерин ардк хотхрт бээсн нег тасрха харһан ө-шуһу тер кевтән үзгдж бээв. Түүг цөөкн харһа гиж бээсн, үндән цөөкн чигн биш билә. Түвшн тиигэд хөөт хамрин сеериг хэлэж бээтл, нег күүнә дуулж йовснь соңсгдв. «Өндр Хаңһан буһ» гисн дунь бас тодрхн соңсгдв. – Кенви? Баатр биш болх, ах захнь болж бээһэд, оларн зөвлж тогтсн цеерллиг юунд эвдх юмби? Тиигэд кенви? – гиж бээтл, сеерәс нег күн һарад ирв. Бу үүрсн деерән

¹ Кедүкн тал – цөөкн.

² Гешүдцн – ац.

³ Ульрл – цаг (жилин).

барун ээмдэн нег юм ээмдэ авсн күн Баатршң тодрхн үзгдв. – Цеерллиг эврэн ахлж эвдсн болх ю?» – гисн бодлhta зерг Түвшнэ сананд шидрин кесг өдрин керг орв. Баатр эврэн эрк угаһар толһа зээлж:

– Бидн энд ю кеж ирсмби? Энд ирж харцхас хорһдсн богшурһа мет бээхэн яһад мартж оркдг юмб? Bah-cah олзас алтн эмэн алдхд күрсн юмн ю? – гиж бээв. Түвшнэ өңг бээддиг үзэд, Баатр чочад: – Ээжэ! Бийтн эв уга ю? – гиж сурсар өмнн ирэд: – Яһв та, юунд уурлсмбт? – гийһэд сурснд Түвшн:

– Бидн энд олз хээж ирсн керг биш, гоминьдана цагдан болн Адан кех гисн хорллаас гетлхин төлэ энд ирж хорһдсн юмн. Керг-үүлм бодсар болшго болв. Олн цуһар ирхлэ, учран келэд хэрнэв гиж бээнэв, – гихлэ, Баатрин үг, дунь ширгэд одв. Түвшн нег һанз тэмк татхин зуур келэд зогсснд Баатр үгэн залһад:

– Ээжэ! – гийһэд, толһаһан зээлэд уульхшң бээв. – Тана келсн зөв, бидн энд ю кеж ирсн учран мартад, олзин ард орж одлавидн. Тедниг хөрхнх бээтхэ, эн өдр цеерллиг эвдэд, юунд бууһин ду һарһдгви, юунд дуулдгви? Бүтүһэс мана һарч ирснх бас сэн биш, олн ирсн цагтнь тана келсн үгиг келж зөвчлсв, эндэс дэкн бүтүд орж, сэхх зөвтэ йосиг сээнэр сэкдг болһсв, – гийһэд келж бээв. Тиигэд күүндсэр гөрөснэ мах идж суула. Түвшн үгэн залһад:

– «Нег олзнь – олз, нег олзнь – олз биш, хорн» гидг үг бээдг юмн. Ямр олзнь олз биш, хорнви? Цаг биш цагт хээж, зөв уга олна гисн олзнь – олз биш, хорн болдг юмн, – гийһэд келж бээтл, Баатр генткн чочад, нүднх гиллзэд, утх болн махиг бэрсн кевтэн Барун Шовһрин хорма уру хэлэж бээһэд:

– Теңгр эс цокву? – гийһэд, һарарн заав. Түүнэ заасн тал хэлэхлэ, Барун Шовһрин хормаһас бор-бор цергүд бу ээмдсн кевтэн гүүлдэд аашла. Тер: – Ээжэ! Та эндэс ө-шуһун бүтүһэр орад одтн, би кедүн сумар хөрж бээсв, – гив.

– Тиигж амжх ю би? – гийһэд, Түвшн: – Баатр-а! Бичэ сандр, – гив. Тиигхд энд-тендэс бор цергүд ирэд, Баатриг бэрхэр бээтл, Баатриг ардаснь Улан Нүдн агсрһар цокж киискснд Түвшн үкс гиж одад, Баатриг татх гитл, Улан Нүдн Түвшнэ үснэс атхж авад, татж босхв.

– Көгшн чөткр, өдрчн күцснь эн, үгчн бээхлэ, келж ав, – гив. Түвшн киитнэр инэһэд:

– Керг уга, чини өдр чигн маһдур бас күцнэ. Һалдн эмд йовдг чигн биш ю? Чамас эцк-экиннь өшэг авлго бээшго, нег өдр чамаг Харһуд авч одад хайна, – гив. Улан Нүдн һазр девсч:

– Көгшн чөткр, аман хүм, – гиж бэрклэд, ардан эргж үг келх гитлнь, Улан Нүдниг ташад, нүүрэснь һал бадрм болһад оркв. Тиигэд Улан Нүдн Түвшниг күлэд, маляһар цокад:

– Энд кедү күн бээнэ? – гиж сурснд Түвшн:

– Өндр Хээрхнэ ө-модна тоота бээнэ, – гив.

– Юн гидг чөткрви? – гийһэд, кесг цокад: – Тер орһдлмудчн бээх, – гихлэ, Түвшн:

– Чини тоотын үксн күүриг булх нүк малтж йовна, – гив.

– Хэлэ эн чөткрин үгиг! – гийһэд цокж бээв. – Үнгн, чон, өтгэс кедүг алв? – гиснд Түвшн:

– Хар үнгн, делтэ чон, саарл өтг, арвн салата буһ зерг үнтэ юмиг алж, арсн болн өвринь Өндр Хээрхнэ бүтүд тэвлэвидн. Одад авдг кишг бээнү? – гив. Тиигхин тенд өлн ноха метэр шиңшэд өвлнд орсн нег цергнь Түвшнэ девскр кеж бээсн өтгин ик арсиг өргэд һарв. Өргэд одж йовсинь үзсн Улан Нүдн тэвж күрэд: – Нааран өг! – гиж татн булаж авсиг үзсн цергин баһ нойн һар бууһан һарһж одад, Улан Нүднэ һарас булаж авв. Эннь яг бөк ноха яс булалдсн кевтэ болв. Тиигэд Түвшн Баатр хойриг цокхан уурад, харһа ө-моднур шурһж орад, олз хээж йовв.

Түвшн бүдүн харһа моднд хадж орксн мет күлэтэ зогсхдан: «Үг, ду һарһшгов! – гиж таһрглж орксншң билэ. Тиигж таһрглсн биш, хэрнь аминь таг бөглж орксн билэ. Тиигж бээхдэн Түвшн Баатриг нүд алдлго хэлэж, хойр нүднь бүлт болж одсн билэ. Баатр моднд күлгдсн кевтэн толһань уру унжж бээлэ. – А көөркүм, мөн одахн «Өндр Хаңһан буһ» гийһэд дуулж йовсн эс билү чи? Яман, гөрәснә текиг өргж ирэд эс хайлчи? Тиигхдэн би нег һанз тэмк татхин зуур иигж алгдна гиж бодсн уга билэв. Гемиг эврэн бийәсн үзлго, чамас үзсн санжв, тиигэд чамаһан хээр-бээр уга тиигж шоодсн санжв. Бүтүһәс сер деер һарад, олз хээһэд йовж бээхднһ энд олз хээж ирсн керг биш гийһэд бодж бээсән яһад эс келв би? Арвн кедүн эцкин көвүд цуһар ээж гийһэд, эврә төрсн ээжшң хээрлж, өтгин арсиг девсч, хотын сээниг идүлж, күндлж бээхд би яһад төрсн ээжшң бодсн угав? Чолунбат, Шурна мини болсн болвл, бодж бээсән келдг эс билү би? – гийһэд уульж бээв. Тиигж бээһэд толһаһан өргж хэләхлә, хойр күүг күләд тууж йовхнь үзгдв. – А чавас, кеннь күрч ирэд, эн эрлгин һарт орад, арсан тиигж өвчүлснби? – гийһэд хэләж бээв. Үзж таньхин арһ уга дүң улан түүмр цусн болсар чиргдж йовхнь Корлашң үзгдв. Түвшн седклдән: – А, көөркүм, Адан нүднд өргсн биләч, авна гисн күүкинһ авад, орһж зулсн биләч. Тер Улан Нүдн әмд тәвшго юмн. Көөркү, ах дү хоюрн тиигэд хорслттаһар үкдг юмн санжл, – гиж бээв. Тер зуур:

– Ээжә! – гисн дун һарв.

– А, көөркү, Элдн шарм ирэд, һартнь орсн санжви? – гийһэд хэләхлә, чирм нүцкн кевтән хурдлж аашч. Зуураснь Улан Нүдн тайгдн киискәд оркхлань, Түвшн нүдән аняд авв. Дотрнь Алтн йовж бээхнь үзгдв. Тиигэд Түвшн чидл юуһарн телчлж, генткн амнь сулдсншң болв. – Хәй! – гиж хээкрн: – Амнанһ аса эрлһэд уга бээсн тер көвүг яһад тиигж алнач? Тиигсн үүлин үриг үзх болнач! – гийһэд хараж бээхд Улан Нүдн хээкрн хурдлж аашла.

– Көгшн чөткр, арсичн әмдәр өвчнәв! – гиж аман хурггсар¹ ирэд, цокхар маля өргхин зуур һарсн бууһин дуунла зерг Улан Нүднә һарас малянь унв. Бийнь доран нуһрж унв. Зүүдншң болж бээсн эн кергиг үзж бээсн Түвшн алнтрж одв. Генткн сана авч:

– Нүднһ олзд улаж одсн эрлгүд болхас негнь негән буудад алж бээх ю? – гийһэд, һазрт эвклдж кевтсн Улан Нүдниг ширтж, тү гиж нульмж: – Тавта болла! – гиж бээв.

Тиигхин тенд Түвшнә нүднд нег күн гүүж аашхнь үзгдв. «Юн гидг том өвәрц күнви?» – гиж бээв. Тер өвәрц том күүг үзэд, Түвшн яһж таньхви? Өөрнь ирэд: – Меемә! – гисинһ чигн оварсн уга. Генткн һарнь сулдхгдсиг медәд, ардан эргж, икл улан чирәтә том күүг ширтж бээв.

– Меемә гинү чи? Кен биләч? – гийһэд, нүдән арчж бээв.

– Меемә! – гийһэд өвәрц том күн өмннһ йовһн сууһад: – Би һалдн, – гив. Тиигэд Түвшн:

– һалдн ю? Чи күрәд ирсн ю? Намаг үкләс аврж авсн ю? А көөркүм! – гийһэд, үкс гиж һараснь татн өкәлһж авад, өргн сээхн маһна болн күрң улан халхаснь үмсчл бээв. Эццн шүрүн һарарн нүр-чирәһинһ илж бээв. Тиигхин тенд келкәһәр һарсн бууһин дуунла гоминьдана цагдан цергүд дор-доран унв. Үлдснһ һаран өргәд орж өгсн бээлэ. Тиигхин тенд: – Ээжә! – гисн дун цувн һарв. – А көөркүм, Элдн шарм! – гийһэд гүүж ирсн Баатрин ик көвүг теврн авад үмсч бээв. Түүнә ардас: – Ээжә! – гийһэд гүүж ирснһ Алтн билә. – Көөркүм хөв заянчн бээж, – гийһэд, Алтн болн Өргин көвүг дараһас үмсч бээв.

¹ Аман хурггсар – уурлж.

– Эннь Шуран көвүн, ода арвн дөрвтэ, тер Өргин көвүн, ода арвн тавта, эннь Төрбатын күүкн Алтн, ода күргнд мордж орксн бээнэ, – гийэд, Һалднд таньлдулж бээв. Һалдн соньрхж:

– Шура Өрг хойрас көвүд һарад, иим бөдүн болж орксн бээж, – гив. Һалдн генткн Улан Нүдниг үзэд, хойр далын хоорндаһурнь ишклэд оркснд хамр, амнасьн хар нөжг хагдн һарв. Һараснь һар бууһинь татж авад, Корлад өгв.

– Намаг таньж бээнү? Би кенви? – гиж сурснд Улан Нүдн:

– Таньж бээнэв, ю кенэ гивл, дураһн бол, – гив.

– Үнэр ю? Үкнэ гихэс чи үнэр ээшго ю? – гийэд, Һалдн бас нег ишклэд оркхла, Улан Нүдн:

– Өм авр! Ю авнач ав! – гийэд бэрклж бээв. Тиигхин тенд Түвшн Һалдна герл зургиг эс олад:

– Хү, Улан Нүдн эрлг, мини хавтхас авсн юмиг нааран өг! – гив. Һалдн өкэж, өврэсьн нег багла юм авад, Түвшнд өгв. Һалдн эврәннь герл зургиг үзэд, ик соньрхж, эцкнь яһж үксиг соңсад, ик хорсч, дэкн нег күчтэһэр ишклэд оркснд Улан Нүдн харһцж одв. Улан Нүдниг сергэж авад, Һалдн:

– Эн өдр чамаг Харһуд хайх угав, урдар Адаг соңснав, – гив. – Эн болвл – мини һашун туршлһ мөн. Кезэнэ би һар, көл, нүдн, чикн болгсдын цокх гиж йовад, тер Маһс амбниг алдж йовулсн юмн. Ода тиигшгов, эн өдр чамаг тэвж йовулав, эмэрн олз кеһэд хэр, хэрэд яахан эврэн мед, – гиж келэд, һартнь нег бичкн боодһа юм өгэд: – Адан бийднь күргж өг, – гив. Тиигэд терүг цагдан үлдэсн цергүдтэ хамднь туулһж йовулв. Тиигэд туулһж йовулсна дару экдөн: – Мини хань, – гийэд, нег уйһр бас нег китд күүг таньлдулад, негнәннь нериг Турсн гив, бас негнәннь нериг Ваң гив.

Хойр

Сөрсэсн тажрха гижг үсән хооран илж оркад, сарвасн хойр һарин альхарн товч толһаһан хойр цохаснь бэрэд, үг, дун угаһар маңсисн бээлэ. Одн унсн кевэр тиигж суухдан Ада нүр үзгдм номин көк ширэ деерк үнснэ ноһан болр тэвүр, хэрин янжур тэмк, шаазнта цэ болн шил цөгцтэ эркиг ширтж бээв. Керг деерэн Ада тер бүкниг ширтж бээсн биш, ширэ деерк тольд тольдгдж бээсн эврәннь дүрэн хэлэж бээсн юмн. Хэлэх дутм генткн күмсгнь буугдн зэңдрж, генткн нүднь гиллзж, акад бээдл һарч бээв. Яһж хэлэв чигн төмр көк өңгнь тер кевтэн баахн семөһэд цээж, бүлтхр аньһр нүднь баахн көөмглж, бичкн хамрнь цулцасн хойр халхин дунд хавчгад, дорк урлнь баахн шоваһад, барундан баахн киизңсн гер шүдднь хойр алтн сояла эдлһң болж шарлн, тиим кишго гимэр үзгдж бээв. «Иим дүр уга эмтн билү би? – гиж нүдэн нухж арчад хэлэхлэ, дүрнь тиим кишго болх деерэн тажрха гижг үснь сөрсэсн, бичкн толһань кеврдг деернь товчин чинэн үзгдв. Тиигхин тенд: «Бухин тогтал уснас уухар булгин тунһлгас ундлнав, бугта Адад одхар бутас боогдж үкнэв», – гийэд Нуурин ээлин көвүд дуулдг чигн гиж соңссьн сананднь орв. Тиигэд эврэн эрк уга сана алдж оркад: – Эн дууг кен зокаж һарһсми? Пүрвэн күүкн Шурна ю? Жа, Төрбатын күүкн Алтн ю? Кеннь гивв чигн, Сәнбайр көгшнэ хорн, Эрднин эмгнэ хорн, – гиж бээһэд, дүрэн бас нег үзхдөн: – Кишго юмн, – гийэд, толиг авад, буру хэлэлһж тэвв. Тиигэд нүдинь нег сар дагни булаһад одсн мет болв. Ада толин ар бийдк көрг зургиг хэлэж: – Герлднь үүл бэрм, гегэнднь аду манм сар дагни гидг эн чигн. Пүрвэн күүкн Шурна энүнэс хоцршго өңглг үсркг һо сээхн болх деерэн мөр унхларн тиим чанһ-чиирг, цалм оркж алддо берк цалмч күүкн гигдж бээсн билэ. Төрбатын күүкн Алтн чигн түүнэс хоцршго, дүүрң һарсн

сар гигдж бээсн күүкн билэ», – гиж эврэн эрк уга сана алдж оркн, зүн талан ардан эргж хэлэхлэ, төмр орн деер нүүртэн севгтэ, зермгр көк бер сууна. Тернь – Адан баһ хатнь билэ, түүг Ада эм хоһан таслх гиж йовад авсн юмн санж. Ада седклдэн: «Энүг юн гийэд авсн санжви? Нүр-чирэнь арва тэрэ гимэр, альх дарм нүүртэ, атх бэрм шииртэ болх деерэн идэн уга тэрэн гиснь үнн», – гиж бээв. Цаарлуһн бодх гитл, Адан бийднь түүнэс үлү болмар юн бээнэ, дүрнь тер, тиим болх деерэн ад шеерц гийэд ик бүсгэдэн хоһгдж бээсн санж гиж соңсснь бас бодгдв.

– Бэг цааран! – гиж шимлдн, толиг авад, зүн һаран сунһж сарвхин тегт деер тэвв. Тиигэд Ада толяс гетлэд одсншц болв. Тер зуур Адан сананд цагдан дарһин келж бээсн үг орв.

– Ай, амбн, – гийэд, көк шүдэн ирзэлһн, – өдрин күслэрн сө нөөртэн ямр сээхн зүүд зүүдлсмби та? – гиж инэхэд: – Би тер Жораг күмжүлэд¹, улм жора сурһж тэвхлэ, Эндр Хээрхнэ ө дотр одад хойр хонж, мини заксар үүлэн бүтэхэд ирж, тер алмс эмгн болн цергэс орһад зулж одсн тоот хурж авад, тенд бослһ һарһх янзта, бүгд арвн хойр күн гинэ, нег эмгн, нег бер бээдг чигн. Тана алдсн сар дагни тер санж, нернь Алтн санж биш ю? – гийэд, Адаг хэлэхэд, хош-хош гиж инэв. – Өдрэнь хош деер тер эмгн һанцарн хоцрдг юмн гинэ. Талдан арвн негнь цуһар тендэс тарад, аху кехэр үзг-үзгтэн йовж оддг чигн. Тер эмгиг авад ирдг үүргтэ² болсн болвл, авад ирдг билэв, – гив. – Тиигэд би тана тер нирвэр хаалһч кехэд, арвн хойр цергиг һарһж йовуллав, цергин нег баһ нойн дахулж йовулув. Тедн лав бэрж ирнэ гинэ, – гийэд, үгэн залһад: – Тер цагт сар дагниг танд хатн болһж бэрий, та хар үнгнэ арсиг нанд өгх биз, өтгин арсиг тер цергин нойнд өгх биз, – гиж бээтл, Ада үгинь таслж:

– Тиигвү? Зүүднд оршго сэн керг кесн санжт, хар үнгнэ арсиг танд бэрий, – гийэд инэв.

Ада эн күртл бодж ирэд, ардан эргж, баһ хатндан:

– А, бүсгэ, – гиж инэхэд, – чи хэрж, мал-гертэн эзн бол, геричн Баңбан лам болн ик бүсгэ эзлж авад, дурарн билгж бээх, – гив. Ада тиигж келснь учр-утхта билэ. «Ода Алтн тиигж таңһрглшго биз, эмнь хамрин үзүрт ирж оркн бээхд тиигж келшго, – гиж бээв. – Яах болв? Керг-үүл түүнэ келсэр болх болву? Тиим амрхнар һарт орж одна гиж ю? Ядад хайж оркн эмгн эс билү? Тиигэд алмс гигсн эмгн эс билү?» – гиж бодж бээхин тенд баһ хатниг күргж ирхдэн Баңбан лам келсн үг сананднь орв.

– Тана эцк – көгшн амбн үкрдэ амбн гигдж, ки мөрнь киисч, кишг-буйнь ирж бээх дүүвр цагтан арһ-сүв, омг-зөрг гидгэрн одахин танас кедү дэкн давушц сангдна. Тиим гивв чигн, сө нөөрмү серэд, нутгин бослһ кесиг соңсхин тедүд мордж зулад, эм аврсн билэ. Тиигхдэн баахн саатсн юмн болвл, һалдна һарт орж, эмдэр арсан өвчүлж үкх билэ. Хотд зулж одад, эн байна эцкин хотд бээсн шил герт хойр жил бээсн юмн. Эм аврхин хамт атаһан авна гийэд, алтн мөңгэн барсн билэ. Хойр жил хөөн һарч ирхдэн чеежин зовлңгар арсн махндан хатж одсн билэ. Ирэд, удлго өөд болсн юмн, – гиж келсн санж. Баңбан лам иигж келснэс керг деерэн кесн үүлин үрэр эцкиннь мөрэр йовх болнач гисн учр һарч бээв. Ада суусн кевтэн иигж нег бодад, тиигж нег бодад һарв.

– Жорлңгас эргж ирэд, байна герин бэрлһиг бахтад, «темэнэ идснд яман бахтна» гидглэ эдл хэлэж бээв: – Па-па, юн гидг ке сээхн бэрүлһсби? Иим бэрлһтэ гернь ик хотд ховр гинэ, кезэнэ мана эцкин хойр жил суусн тер гермүднь ода эн герэр харж, тиим сээхн биш санж, – гиж бээв.

¹ Күмжүлэд – сурһад.

² Үүргтэ – даалһврта.

«Тиигхдэн мана эцк эн байнас малын алтн мөнг бодж¹ авад, амбн жанжнд татсн санж. Хөөннь эн байнд бээсэн туулһсн билэ. Ода мини һар хэлэж бээсн арвн тавн үвлзнд үвлзж бээсн хөн малыг мана эцкэс авсн малар үрс кешэд өсксн гинэ, эн гериг нег жилин эндк хөөнэ ноосна өртгэр бэрүлсн юмн. Көл уга байн гинэ, Намсра бурхн яһад иигж өршэсн юмби? – гиж бодад киилж зогсв. – Кезэнэ мана эцкин бэрүлсн яамн энүһэс хоцршго гинэ, көк буһшар кермлэд, үүдн, сарвхаһинь һулзлад ширдж, шил толь тэвсн ке сээхн гер санж. Тер цагт малчлхин ормд тиим нег яамн бэрүлнэ гидг амр биш гиж бээлэ».

Ада генткн ардан эргж, ик үүдэр орж аашсн цагдан дарһиг үзхин тедүд бодж бээсэн дорнь оркад, өмнэснь гүүж одад, эзндэн эрклсн ноха метэр цагдан дарһиг дахулж авсн кевтэн тагтар һарад одв. Көк шөргтэ тагт деегүр йовн йовж: – Тиим, тиим, – гиж инэхэд, үүднэ ноһан булр бэрүлэснь татад, цагдан дарһиг герт залж орулв. Эврэннь суусн көгтэ сандлд суулһж, хэрин янжур тэмк яңж татулв. Цагдан дарһа Көк нойн тэмкин көк саарл утаг толһа деегүрн мантулж оркад: – Аашх биз, олз омгта аашх биз, – гихэд, өрчин хавтхасн кетс² төгрг часиг авад хэлэж бээһэд: – Ора болж оркв, – гихэд, үгэн залһад: – Сер харһа гидгтн үзхд өөрхн, мөртэ күн нег сунж хатрад күрч оркм үзгднэ. Керг дээрэн тиим биш юмн. Һарад одхнь, мөртэ күүнд үдин һазр, бууһад ирхнь чигн амр биш, арвн кедүн күүг йовһар тууһад ирнэ гиснь, – гихэд келж бээв. Күлэхэд бээж ядн гүүж ирсн Көк нойнь нег лоңх сэн эрк өргүлэд ирсн санж.

– Жа, амбн, – гиж Көк нойнь өсртлэн инэж: – Сансн үүлтн бүтж, сар дагниг хатн кешэд авч ... – гихэд бэрснд Ада үкс босад авхин тедүд нег киһһар ууж оркн: – Керг-үүл тана келсэр болтха! – гив. Тиигснэ хэрүд Ада нег лоңх сэн эрк һарһад:

– Жа, дарһ нойн, – гиж инэхэд: – Олзин дееж гихэд хар үнгнэ арсиг танд бэрий, – гив. Тиигэд байр күртэхэр эрк ууж бээтл, орж ирэд, цагдан дарһ Көк нойнд йослж:

– Керг-үүл тана заксар бүтв. Нисх мет түргн күрч одад, дарһ нойнд байрин чимэг күргж кел гихэд намаг нааран йовулсн юмн, – гихэд, цагдан һазрин нег церг медүллт кеж зогсв.

Эркин омг дээр байрин бардм ниилэд, хойр нойна оошк-зүркнь делврм болсн мет бээв. Көк нойнь көк шүднь өсртл, көөстэ шүлснь цацгдтл ха-ха гиж инэхэд, барун һар талднь суусн Адан далар ташч:

– Бодсар үүл мана бүтж, бүтү бээсн дээсн сөңглгдж, сансн үүл мана бүтж, сар дагни тана болж, хар үнгнэ арсн мини болж, – гиж бээв. Тиигснэ дару Ада нег цөгц эрк кеж:

– Бодсн үүл мана бүтж, бүр седкл тавар амулң эдлх болла, – гиж келэд бэрв.

Алмс эмгн, чөткр Корлаг яах кергтэви? Эмдэрнь авч ирхмби, аль тенднь цаснд мөр уга, цааснд нерн уга кехмби? Наадксинь яахм? Цергин һазрт күргж тушахмби? – гиж хоорндан зөвч кехднь хойр нойна санл зөрэтэ болв. Ада хуучн туршлһарн: – Тер хойриг тенднь алад, үкр үнрлж, үнгн шиңшч олшго кешэд хэрий, – гив. Түүнлэ эсргүцсн Көк нойн: – Тиигж болшго, тер эмгн кергтэ күн, – гив. Тиигэд ора сө болтл тендэн байрлн жирһэд бээв. Бүсгэнь күүкдтэхэн хэрж йовсн болхас гиичиг герин эзнэхн тоож бээв. Эмтн нег зерг үүдн уру хэлэв. Орж ирсн күн цергин йос кеж зогсв.

– Яһва? Ирвү? – гихэд, Көк нойн чочмг сурснд:

– Ирв, – гихэд, церг үгэн залһад: – Амбна нирвлэ долан-нээмн церг ирв, цуһар йовһн, һар хоосн шал болад аашна. Амбна нирвнь күнд шавтад, дөрвнь тендэн үкж,

¹ Бодж – тоолж.

² Кетс – кевтэ, сээхн.

негнь – цергин баһ нойн, бас негнь – цагдан һазрин баһ нойн чигн, – гийһэд келж бээтл Көк нойн болн Ада:

– Юн гинэ? Яһад? – гилдэд, суусн кевтэн һозалдад, нүднэ ора деерэн һарад одсн мет болв. Тер церг:

– Амбна нирв болн нег церг ирв. Учр-йовдлыг теднэс сурж медтн, – гийһэд, тедниг орулв. Барун һаран ораһад, күзүндэн өлгсн өндр шар күн болвл – Адан Улан Нүдн нирв билэ. Тер зүн һаран өргж, улан нүдэн арчж, уралан хойр алхж одад, туш гиж доран өвдглж сууһад:

– Таң-таң гисн бууһин дуунла юн болсинь медсн угав. Нег цагт сергж өндөһэд хэлэхлэ, өвэрц том күн алмс эмгиг үмсч бээхнь үзгдв. Дәкн нег хэлэхлэ, күүндж зогсснь үзгдв. «Э-э, һалдн ирсн санж, намаг тер шавтасн санж», – гийһэд, чидлюуһан хураж, барун ташадк һар бууһан авхар орлдж бээтлм, сүркэ күнд келәрн дал деерәсм ишкләд авсншң болв. Тиигәд бас удан харһцж одсн санжв. Хамр, амнасм хар нөжг хагдн һарсн санж. Дәкн сергәд хэлэхлэ, акад арг том күн намаг хэләсн зогсч. «Намаг таньвчи?» – гиж сурв. «Таньлав, чи һалдн санж биш ю», – гиләв. «Чамаг яах кергтәви?» – гиж сурв. «Ю кенә гивл, дурарн бол», – гиләв. «Үкхәс эәшго ю?» – гиж сурв. «Эһәд яах юмби?» – гиләв. Тиигәд бас ишклсн санж, бас нег уда үкж сергәд, зовалго ал гиж һууснд тер: «Мөрнә бөгтрһд авч одад, Харһуд хайж алхнь үүнәс амр биш биз», – гилә. Тиигәд арһ уга үкхәс эәдг санжв гихләм, ода чамаг тәвж йовулсв, эн белгим Адад күргж өг гийһэд, эн бичкн боодһа юм өгсн билэ, – гийһэд, зүн һарарн Адад өгәд: – һалдн гидгтн келтә юмн, келшго бүдүн, бөк баатр санж. Түүнә нег кәлин ишклһнд хойр үкәд, хойр әмдрв би. Кемр тер девсч орксн болвл, билцрж оддг санжв, – гийһэд, зүн һаран маңнадан бәрәд келж бәәв.

Ада тер бичкн боодһа юмиг эркә хумха хойрарн чимкж авад, чичрж эәсн бәәдләр тәәлж үзхдән нүднэ төгртн, цаһань икдәд хәләж бәәв.

Һурви

Күр-күр гисн аньр-чимәһәрнә олж одад, Түвшн амн дотран: «Па-па, юн гидг сәәхн үзмжви! – гийһэд, күркрәг хәләж зогссн кевтән көшх гимәр болж одсншң бәәв. – Күр-күр гиж һазр кәдлгх юмн, – гийһэд хәләж бәәхднә, нүр-чирәднә чииглг болчкад зекүн уур үләж, хурин умш өсрж бәәв. – Па-па, үнәртән сәәхн үзмж бәәж, – гиж бәәхд нүднә күркрә цаһан дурдң көшг мет кәвлзж, келкә-келкә сувс санжлһн мет тиигж бәәсн көшгин хойр бийәр унжсн замг ноһан торһн киисхшң бүслүртнә кесг өңгин солһн үзгдж бәәв. – Па-па, һәәж ханшго сәәхн үзмжви! – гийһэд, бахтн бишрн хәләж бәәхд шур улан хад, шонх улан хад, цәкр цаһан хад, хаш цаһан хад чимәд улм сәәхрүлж бәәв. Түвшн кесг алхм хооран һарч одад хәлэхлэ, күркрән экндк Ханһан хадд яман, гәрәсн гүүлдж йовхнә, хойр тек мөрглдж бәәхнә үзгдв. Тендәс Түвшнә нүдиг булаһад одсншң болснә – ө-модн дотрк һәәхмшг үзмж билэ. Орань теңгрин орг саарл үүлиг зааглж бәәсн өндр һольшг харһа модна заг-завсарп туяарн орсн нарна герл күркрә деер солһн татж, өвч¹ сәәхрүлж орксн бәәв.

Тиигхин тенд: – Эәжә! – гисн дун цовахн сонсгдж, ө дотр гүүж аашснә Алтн бәәж. Әмсхлән дарж ядн:

– Эәжә, та энд ирж орксн билү, – гийһэд маасхлзж бәәв. Түүнә эәж сандрсиг медәд, Түвшн:

– Эрлг ирәд шүүрч одсн болһву чи? – гиж сурв.

Алтн инәһәд:

¹ Өвч – цугинь.

– Наадн биш, оошк-зүркм амарм нарч одм болв, – гив. Өмннь ирэд, Бор тохад түүсн хандьһриг¹ өгэд: – Тиим сээхн амтта чигн, – гив. Түвшн хандьһр идж бээтл: – Ээжэ, геесн юман угальснго ю? – гив. Түвшн алц болсар:

– Ямр юм би геесн санж? – гив, лавшгин хораг дарж үзхин тедүд инөһэд: – Зүүл, зүүл, көвүдин герл зургиг унһаж орксн санжв, хама унж? – гиж сурв. Хамаһас олж авсан келэд, хар цээһин киртэ боодһа юм өгхлэ, Түвшн авад: – Ю-у, яһлав, тиигжв ю? Чи үзж олснго болвл, кецү болдг санж, – гив, хойр күүнэ герл зургиг хэлэв.

Түвшнэ һарас авад, Алтн хэлэж бээв.

– Ши Ю Ми гиснь сээхн өңгтэ, үзсклң бер болдг янзта. Һалдн ах иим дүнгин китд күүкиг яһад авсмби? – гив. Түвшн инэмсклн:

– Тиимэ! Тенүлэр йовсн гецл күн иим сээхн күүк авна гиснь күүнэ сананд чигн оршго керг, – гив, Һалдн Ши Ю Ми хойрин герлсн үлгүриг эклэд келв: – Һалдн тиигхдэн күнд шавтад, сө ирсн санж. Ханьнь Турсн ах болн Ши Ю Мииһин эцк хойр түүнэ үгэр боллго, нег герт нууц бээлһхэр орулснд Һалдн кесг зүүлин нөклэн тэвэд, кесг зүүлин заклдлан келэд кевтсн санж. Зовлңгин хатуд унтсн серүн хойрин завсрт үрглж, нөөрмүлэд кевтж, өр маңхаж бээсн цаг санж. Һалдн баахн сегэрэд, нүдэн секж хэлэхлэ, хажуднь нег сээхн күүкн суудг чигн. Халвһар амднь унд залмж, толһаднь чиигтэ альчур бэрэд, халуһинь хэрүлж, нүүринь илж, нүдинь арчж бээхд тиим нег зүүлин сээхн үнр канкнж, нең бүлэкн болад бээж. «А, жигтэ юмн, яһсн билэв? – гиж хэрүлн бодхла, кергин өңгрлтнь бүрг-барг болад бээж. – Энчн зүүдн ю? Экн, адг уга ямр гисн зүүднви?» – гив ширтж бээж.

– Кен гигч күүкмбч? Мини энд ю кеж суух күүкмбч? Мини ямриг медшго ю чи? Би болвл, нег тенүлэр йовсн гецл эс билү? Мини толһа авхулна гив, алтн мөңгэн барсиг медшго ю? – гиж.

– Һалдн ах-а! Намаг таньлго бээнү? Би Ши Ю Ми биш ю? Таниг асрж хэлэхэр ирв би, – гихин тедүд Һалдн чочад, өндөһэд ирсн санж.

– Хү, Ши Ю Ми, яһж бээснчн энви? Мини үгиг эцкчн келснго ю? Келсн болвл, мини энд яһад ирнөч? Би ямр күн болхиг медшго ю чи? – гив, ик алг нүднь бүлт өсрэд одм болж одсн бээж. Үгэн залһад: – Эврәннь толһа болад, эврәннь сән-сээхнигл болад, нег өрк ээлин яахиг яһад эс бодх юмби? Учрх маһд үүлиг баргцан медж бээһэд, иньг дурллар чамаг яһж тамд унһахв би? «Дээнд көөгдж йовад, ялм көөнэ» гидг кергиг кеж чадшгов. Ши Ю Ми, чи мини үгиг соңсад, өр цээхэс өмн мини эндэс зээлж йов, – гиж бээснэ хэрүд Ши Ю Ми:

– Би тана тер ачиг яһад мартж оркх юмби? Тиигж эмндм орснго болвл, эн өдр хама бээх билэв, мини эцк-эк ямр янзта болх билэ? Керг деерэн та нег өрк ээлиг үклин зеткрэс аврж авсн. Тиим ачта күн эн өдр иим зовлңд учрсн бээхд би медж бээһэд яһж нам бээх юмби? Мини хоолд яһж хот орх юмби? Мини зовлңгиг үзж бээһэд, мини эцк-эк яһж чадх юмби? – гив уульж. Тер үгэн залһад: – Та иигдг юмн болвл, эрлгин һартас гетлгж авсн намаһан бас нег эрлгин һарт хайж өгх гиж бээнэ, – гив, учрх гисн зовлңгиг тоочн келж бээж. Зуг Һалдн итклго бээж. Тиигэд Һалдн тендэс орһж зээлхиг бодж орксн бээж. Һалдна тиигж бодсиг Ши Ю Ми чигн седж орксн бээж. Бодх дутм Ши Ю Ми болн Ши Ю Мииһин эцк-экин менд амулңгин төлэ тиигж зээлснь зүүтэ бодгдж. «Тиигшго юмн болвл, көлдөн нег өрк ээлиг му учрлд күргх болнав, – гиж бодхла, Һалдна нөөрнь сергж одсн бээж.

Сө дунд өнгрснэ хөөн ажлхдан Ши Ю Мииг сүрклн унтж бээнэ болһж. Тиигэд Һалдн орнасн сервс гиж өндөһэд, ирвс гиж босч. Көлин үзүрэр үүднд ишкж күрэд, үүдиг тээлж һархар ораддж бээтл, Ши Ю Минь бэрж авад уульж.

¹ Һандьһр – зерлг урһмл.

– Би хув-заяхан негдкж холвсн юмн, үквл – хамдан үкнэв, эмдрвл – хамдан эмдрнэв, зовлң, жирһлиг хамдан үзнэв, – гиж бээж. Тиигэд Һалднд келдг үг үлдсн уга бээж. Тиигэд Һалдн зээлж гетлсв, зовлңгиг толһадан авад зээлсв гисн бодлан арһ уга тевчэд, Ши Ю Ми юн гисэр бээдг болж. Ши Ю Ми эцк-экэрн дамжад, эмин сээниг авхулж, Һалднд уулһж, шав-шархднь түркэд, түргн эдгэж, замд һархиг түргдүлж.

Ши Ю Мииһин эцк-эк хойр зөвлж батлсар гер-хоранан хулдж оркад, мөнгнө нег кесгинь замин һару кетн гиһэд, Ши Ю Миид өгсн бээж. Нег кесгэрнь нүүж зээлхин зарвр кесн бээж. Тиигэд нүүһэд йовсн бээж. Һалдна шавиг сэн эмнүлэд, сарин хонг деерэн сэн болһж оркж. Тиигэд Һалдн Ши Ю Ми хоюрн хойр мөрэр замин аинд һарсн юмн. Эцк-эк хойрнь ил замар нүүж одсн бээхд Һалдн Ши Ю Ми хойр уулар мөр унад йовсн бээж. Үсншң сарин сарул бээсн нег сө хойр сэн мөрнө ишкдлһэр одж йовж. Том бийтэнь цаһан махлата бээж, хажуднь көвүд гимэр йовснь толһанан бүтлгэр боож авсн бээж. Һалдн Ши Ю Ми хойр тиигэд хасг күн гимэр, ямр нег учрар зулж йовсн эр эм хойр гимэр йовж йовсн бээж. Тиигэд йовхин зуур өмн бийднь усна ик эрг, хөөт бийднь бедин хуурһ бээсн хашл хавчгар һарч йовж. Намрин сүл сарин барг болхас хаалһин хойр бийнь цээдм болад, туула чигн бултж хорһдм һазр уга бээж. Генткн өмнэснь: «Зогс!» гисн дун һарад, хойр мөртө күн бууһан делдж бэрсэр тэвэд ирж. «Бу! Көдл!» – гиһэд арднь хойр күн бууһан делдж зогсч. Үүл гидг эн гиһэд, Һалднь урлан зууж орксар үг, дун уга зогсад бээж. Чавас гиһэд күзүндэн эглдрглсн һаран көдлгж ядж. Тиигхин тенд Ши Ю Минь өмннь одад:

– Бидн хойр болвл, иньг дурллын седклэр зулад йовж йовсн хойр хасг залу билэ. Бидн хойриг уучлтн, – гиж. Дахлдулн хойр һариннь һуурас хойр мөнгн буһуһан сүһлж авад, сурж бээснднь өгч. Тиигж уучлгдхин кев бээдлиг эс олсн болхас зүн һарин нерн уга хурһнасн алтн билцгэн сүһлж авад бас өгч. Бас эс болсн болхас барун һарин нерн уга хурһнасн бас нег алтн билцгэн сүһлж авад өгч. Иигэд эцүстэн уучлгдад тэвгдж. Һалдн Ши Ю Ми тиим арһ олснд нең таалрхж:

– Ай, Ши Ю Ми! – гиһэд: Дав деер тиигж сүвлэд, даван деер тиигж арһлад чадвч, эсклэ керг кецү болдг билэ! Мөнгн буһу, алтн билцг бээтхэ, мөн бийсмдн хар герт үкж чилх билэ, – гиж йовж. Тедн йовсн кевтэн өдр сө хойр цаг гүүлгэд, гүн уулын дотр күрэд ирж. Давад одх даван дор өнжж хонхин зуур нег хаалһч олад, тиигэд берк кецү хаалһар давад одхар мордж. Тонс шовун ораднь һарч үзэдго, турута юмн даванднь ишкж үзэдго гимэр кецү даван өөд һарч йовхин зуур нег мөртө күн эрэ йовм нэрн хаалһар цувад йовж йовхин тенд Һалдна мөрн хальтрж унхдан Һалдна зүн көлиг дарад, шаһаһарнь булһлад орксн бээж. Һалдн булһрсн көлэн чик ишкж чадлго бээсиг үзсн идр наста хаалһч күн: – Нерн уга бээсн чиирг, баатр залу санж биш ю чи? – гиж бахтад, көлин булһраһинь эмнж орулсн бээж. Тендэс цааран йовхдан хаалһ беркдж, мөр унад йовж болшго болхас Һалдн тайг тулад, ардаснь йовһн йовж. Тиигхдэн Һалдн ара шүдэн зууж йовж. Зовлңгин хатуд толһаһаснь хар көлсн урсч бээж. Даванд өөрдж ирэд, Һалдн эвго болад, сүрт цокгдсан медж. Мөрнднь унулж йовий гиһэд, Һалдниг эмэлднь мордулж эс чадж. Тиигэд Һалдниг Ши Ю Ми үүрч авад, эрэ йовад, орань орг саарл үүлдн бээсн өндр даваг давад, давана хөөт сүүд бээсн малчх нутгин захд күрэд, Һалдна көлиг һоснась салһж ядн, һосна түрэг утлад тээлж. Тенд хонж-өнжж бээхдэн тер нутгт нер һарсн мергн сэн нег эмч бээдгиг соңсад, тендэс тер эмчиг хээһэд йовж.

Нутгтан нер һарсн тер эмчиг олад одхла, цал буурл толһата тер эмчнь Һалдна судциг бэрж ажглад: – Цуснчн шингрж, бийчн даву уйдсн бээнэ. Күнд шавтж, цусн ик һарсн керг-үүл билү? – гиж сурж. Һалдна нүдиг секж үзэд: – Яһад иигж үүлтсн

нүднви? – гиж сурж. Тиигэд эмнж болмар гисн санж. Һалдн Ши Ю Ми хойр эмч хээж одсн эр эм хойрин кевэр бээж. Һалдна бий болн нүдинь эмнүлэд, тер үвлин өдр, сариг тенд өнгрөж, хаврин ик зууһинь чигн тенд өнгрүлж. Тенд бээхдэн эцк-экнь тендкин бичкн базрт ирсн чимэг олж медсн бээж. Тендк һазрин өрнь сээхрсн бээхд Һалдн Ши Ю Ми хойрин чеежнь байрар билхсн бээв. Учрнь – Һалдн эдгж, угин бээдлдэн тохрж, тиим сээхн нүдтэ болж оркж. Тиигэд тер эмчд ачлл медүлж, нег мөрэн бэрсн бээж. Тендэс һурвн сарин адгар базрт одж йовж. Мөрэр болн йовһар йовад, зууран нег хонад, базрт күрч. Ли модч гихэд сурж одхла, эцк-эк хойрнь нег амн бичкн герт бээж. Генткн үзсн күн тедниг эс таньмар болсн болв чигн, тедн Һалдн Ши Ю Ми хойриг үзм цацу таньсн бээж.

– Көөркүм, – гихэд, Ши Ю Миийһин экнь үмсэд уульж бээхд Ши Ю Миийһин эцкнь Һалдниг хэлэсн кевтэн маасхлзж:

– Цогцн иим чиирг, нүднчн бас иим сээхн болж орксн санж, – гиж бээж. Тедн көвүдэн үзж тиигж байрлж. Орж ирсн хоша ээлин улст, үзл-таньл эмтнд эдн өвчэн эмнүлхэр эндкин мергн сэн эмчиг хээж ирэд, өвчэн эмнүлэд сэн болжана, мадниг энд ирсиг соңсад, хээж ирж гихэд келдг бээж. Тиигж келхин учрнь – Һалдниг бэрж өгтхэ гисн амбна, жанжна зар зэрлг эн шийани һазрт ирж гисиг сонссн бээж.

Ар нутг, аав-ээжиннь дарңһулгдсиг¹ Ли модчас соңсад, Һалдна үг, дунь ширгэд, зовлңгин далад унсн мет болж.

– Бөөснд утх һарһж болшго гиж бээсэн оркад, алтн мөңгнэ татлһд цадад, эцк-экм бөөсн биш, хуурсн болв чигн терүнднь утх һарһсн болх, – гихд Ши Ю Миийһин эцкнь үгинь залһад:

– Эн үгиг маһдлхин тедү юмн. Үнн, худлнь хөөннь йилһрнэ, ода сана зовх керг уга. Тер амбн, жанжна бичэчнр худлыг зокахдан тиим мергн эс билү, бослһ кесн нутгиг иткүлж орксн эс билү, – гихэд инэж. Үгэн залһад, Ли модч: – Мини үзхэс зээлх һазрин захас бас һарад уга бээнэ. Бидн энд бээж болшго, эндэс зээлж йовх кергтэ, йовхдан түргн зээлж йовх кергтэ. Зээлэд хама күрч зогсх юмби? Сана амр бээж болдг һазрт күрч зогсх кергтэ, – гиж. Һалдн Ши Ю Ми хойр эцкиннь келсн үгиг зөв гиж, яах кергтэ гихэн зөвчлж авад, нег цэ уусна хөөн һарад йовж.

Һалдн Ши Ю Ми хоюрн хойр мөрэр Эрэн Хэврһин өндр хар уулыг барадад, нарн һарх үзгүр гүүлгж. Өдр сө хойр гүүлгэд, Хар усна һазрт күрэд одж. Базр деерэс гер-хора келслж авад күлэж бээтл, эцк-экнь нүүһэд одж. Тенд бээрлснэ дару Һалдн Ши Ю Ми хойриг герлүлж, тиигэд тедн сээхн эмдрэд бээж. Эцк көвүн хоюрн модна болн бэрлһин ажл кеж бээсн болхас орунь чигн сэн бээж. Герлэд нег жилин нүр үзснэ дару ууһн көвүнь һарч. Неринь һаңц ээжнь Хоңһр болтха, Хоңһршң бөк баатр болтха гиж тэвж. Хоңһр дөн орх настад нег күүкн һарсн санж.

Хоңһрин арвтад Һалдн бэргдэд, хар герт орхдан чиг-чимэн уга болад одсн санж. Һалдн тиигхдэн модчар биш, шийани һазрин нег алвна һазрин толһачар бээж. Шиңгин² цагдан һазрас Һалдниг Жо Шийанжаңла эңгин биш хэрцэтэ гиж харлад бэрсн юмн чигн. Хөөннь соңсхла, Жо Шийанжаңнь эв хамт наминкн³ гинэ, Һалдниг тернь эңгин нег модч бээснэснь ажлд авч, теднэ хэмэрнь эңгин биш санж. Һалднь эв хамт наминкнэ бичг материал үзж умшдг санж, Жо Шийанжаң бэргдх аюлас гетлэд зээлсн йовдлд Һалдн туслж бээсн санж гидг үг тарж одж. Цагдан һазрас одад, Һалдна гериг негжэд бээцэж, хадм эцкиннь бэрж одад хөрсн юмн. Өвчтэ бээсн болхас удл уга хадм эцкнь хар герт нас барж. Тиигэд бүсгэнь Ши Ю Ми көвүн күүкн хойран болн экэн авад, уулд, Моңһл нутгт, һарч одад, арһлн эм торч бээж. Хоңһр

¹ Дарңһулгдсиг – дажргдсиг.

² Шиңг – һазрин нерн.

³ Эв хамт наминкн – коммунист.

арвн хурв ордг наста бээхднь Һалдн нег сө күрэд ирж. Тиигхдэн Һалдн гоминьдана хар герэс орһад зулж ирсн санж.

Эн күртл Түвшн келж бээтл: – Ээжэ! – гиж цовхан дууһар дуудсн Баатрин элэд көвүн Санж ө-модн дотр гүүж аашхиг үзэд, Түвшн:

– Көөркүм, бас ээж сандрсн ю? – гийһэд инэж бээв.

Дөрвн

– Юнви? – гийһэд, Түвшн өндөж ирэд, барун һар талднь суусн Мергнд дурнав өгч оркн: – Юнви? – гиж зүн талан эргж, «ээжэ, ээжэ» гиж ханцнась кедү татсн Элдң Шариг хэлэв. Борвтр шиш киилгэн зүн ээм деерэн тохж авсн чирм нүцкн көвүн хойр һаран өвдгтэн тэвж өкөһэд, хом арһмжин дүң холцр бээсн харһа модна үзг хэлэж: – Тер, тер! – гийһэд һарарн зааж бээв.

– Юнви? Үзснчн ямр юнви? – гийһэд, түүнэ һарин даху хэләһэд, Түвшн ю чигн олж үзсн уга. Учрнь – һолын харһашң биш, гешүдцн ацнь ик багзһр бүтү бээсн юмн. Тиигэд Түвшн ик алң болсар: – Юнви, кукн, ямр өврмж, ямр юм үзэд орквч? Терчн үзгдшго болад һамаран хэлэж одсмби? – гиж бээв. Тиигхин тенд Элдң Шарин бүлтхр хос нүднь шөвгшң болад, һарарн зааж:

– Тер, тер өсрж йовна. Шовун гихлэ – живр уга, мис гихлэ – баһ, хулһн гихлэ – бүдүн, тиим нег жигтэ эмтн йовна, – гиж бээв.

Тиигхдэн тедн Барун Шовһрин орад бара харж бээсн юмн. Тер мет зүн ораднь, сеерин харһан тенд бас хурвн күн бара харж бээж. Һурвн күн хош деер хот буда кеж хоцрснас наадкснь бүтүһин экнд хаалһ ясна гиж йовсн бээж.

Түвшн юм олж үзлго хэлэж бээтл, нүднднь эрэ тормар нег бичкн эмтн цаадк модна ац дотрас харвсн сумн гимэр өсрж ирэд, наадк модна ац деер суув. Эмтн түүг соньрхн хэлэж бээхд тер хэрнь эмтиг соньрхн хэлэж бээв. Тернь Түвшн болн Мергнэ анхрлыг татад одсн, сум харвхар оралдж бээсн Элдң Шар билэ. Зес үзүртэ сумиг хусм нумин көвч деер тэвж, эркэ хумха хойрарн чимкж бэрэд, өвшөлгн¹ татж, шаһаж бээв. Тиигэд шаһаж бээхднь Түвшн ки һарһлго дүң болад хэлэж бээв. Мергниг гивл – өөшөхго бээдлэр урлан ирзэлһж бээв. Генткн шув гисн аньр һархин хамт модна ац деерэс тер бичкн эмтн һазрт унад ирв. Түвшн Мергн хойр эврэн эрк уга нег-негэн хэлэж, бишрдсн илрл һарһв. Тиигэд Мергн бас келэн һарһад, толһа зээлв. Тиигж сум харвснднь бахтж бээсн Түвшн:

– Энчн нерн уга йовсн мергн санж биш ю? Иигж харвхиг кезэ сурж авсмби? – гиж Мергниг хэлэв. Тиигж хэлэснэсь чамас ямр санж гисн учр һархшң билэ.

– Сананд уга юмн, – гийһэд, Мергн эркәһән һозалһад: – Тиигх гиж бодсн уга билэв, кермн унад ирснь намаг алң болһулж оркв. Тер өдр Жораг ө дотр бөкөж бээсинь үзсн болвл, цецгәһинь онад харвхв гиж бээснь ор уга үг биш санж, – гийһэд магтж бээв. Элдң Шар кермниг авч ирэд, Түвшнд өгв.

– Юн гидг сээхн ке нооста эмтнви! Сээхн цацг сүүлтэ юмн чигн, – гиж бээв. Түвшн үгэн залһад: – Хээмнь, арсаннь сээхнд хээрн эмиг алдж бээх юмн чигн, – гийһэд, Элдң Шариг хэлэв. – Тиим цова серглң, тиим сээхн өсрдг эрдмтэ бээж бээһэд, тиим генн эмтн бээж. Моднас моднд өсрж ирэд, дээсэн һээж бээтл, дээснь сум харвхар бээхд зулж зээлхнь бээтхэ, ширтн хэлэж бээв, хээмнь, агчмин зуур эмнэсн салв, – гийһэд, сана алдж бээв.

– Ээжэ! Генндэн эмнэсн салв гинү та? Тиим биш, омг, бардм бээсн болхас эмэн алдсн юмн. Тиим эс ю? Түүнэ ирж соньрхснь, түүнэ соньрхад хэлэж бээснь тиим эс ю? – гийһэд, Элдң Шар Түвшниг хэлэж бээв. Тер үгэн залһад: – Тер өдр

¹ Өвшөлгн – телн.

Үалдн ахм иигж келсн эс билү? Ямр учрл токалдсн цагт сандрж одхас кицэх кергтэ. Учрл токалдад, харуд учрсн цагт һутж цөөкрхэс кицэх кергтэ. Дииллт олж байрта бээсн цагт омрхж бардмнхас кицэх кергтэ гисн, – гиж бээхд Түвшн үгинь зөвшөрн, толһа докж бээв.

– Үалдн ахчн чамд юн гисн билэ? – гиж Түвшн седжж сурснд Элдн Шар:

– Тер өдр Үалдн ахм намаг дуудж авад: «Чи ода ямр күн болж орксан меднү? Дээснэ дээснь болж орксан меднү? Чи ода Нуурин ээлдк тиим нег элдн көвүн биш болсн бээнэ. Өндр Хээрхнэ бүтүд шин ирсн үйин тиим нег зерлг эмтн биш болсн бээнэ. Чи нег партизан болсн шү, тиим эс ю? Тиигэд Адан тоот чамаг нүднднь ордг өргсн гиһэд үзж бээнэ, гоминьдана тоот чамаг зүркнд шаагддг жид гиһэд үзж бээнэ. Тер өдр Адан Улан Нүднэ баһ көвүн гилго, чамаг чирэд цокж күлснь тер», – гилэ. «Партизан ямр болх кергтэви?» – гиж сурснд: «Өмөн цүлж бэрх сәклһтэ бээх кергтэ, йос алдж, сәклһ зөрцж болшго», – гилэ, – гиһэд келж бээтл, үгинь таслад, Мергн:

– Чи Үалдн ахиннь өмн «жа» гисн үгән эн өдр мартж орксн ю? – гиж сурснд Элдн Шар:

– Уга, би мартсн угав, эн өдр би яһад йос алдж, сәклһ зөрцсмби? Тиим йовдл уга, йос алдж, сәклһ зөрцсн угав, «жа» гисн үгән кезэд мартшго билэв, – гив.

– Хү, юн гинэч? – гиһэд, Мергн бас: – Бара харж бээһэд, кермн харвж йовснчн йос алдснд тоолгдшго ю? Сәклһ зөрцснд тоолгдшго ю? – гихлэ, Элдн Шар элк көштлән инәһэд:

– Йос бэрнэ, сәклһиг сәкнэ гихиг, Мергн ах, та яһж үзх юмби? Танла эдл дорасн көдллго тиигэдл сууһад бээх юмн ю? Тиигхд күрвл – тер йосн гидгтн, сәклһ гидгтн мадниг дээснд бэрэд күлж өгснь тер эс ю? – гив. – Кермнлэ эдл гүүһэд йовхла болну? Тиим биш, Мергн ах. Мини үзхэс йос бэрх кергтэ, сәклһиг сәкх кергтэ. Зуг йос бэрнэ гиһэд, сәклһ сәкнэ гиһэд, көшэ болж одж болшго. Маднд бэрж йовсн зевсгән керглж чаддг эрдм, медлһ кергтэ, тиим биш болвл, тер бу гидг юмнчн тайгин тедү юмн болж эс одхв? Тер өдр булаж авсн бууһин негиг Ада нанд өглго Номһн Борд өгсн юмн. Тер ода күртл яһж делдх, яһж шаһахан чигн медхш, түүг бийэсн салһлго йовж бээнэ. Эмтн түүг йос бэрж, сәклһән сән сәкж бээнэ гинэ. Мини үзхэс тер йос алдад, сәклһиг зөрцж бээнэ, – гив.

– Яһад? – гиж Мергн сурхла, Элдн Шар:

– Зевсг бәрсн күн тер зевсгиг керглж чаддг болх кергтэ, тиим болвл, тиигэд йос бәрсн сәклһ дахснд тоолгдх, – гив. Тиигэд иим нег үлгүр келж өгв. Тер үлгүрн иим бээж:

– Тер өдр Үалдн ахм хойр ханьтаһан Шар Көтлин даван ца йовхар нарч йовад, даван деер нарч ирэд, гоминьдана зесүлин цергүдтэ таш-паш учрж одсн санж. Үалдн ахм йос бэрж, сәклһ сәкхәр биш, сән харвх мергжләрн ус идсн эрг дотрас һурвн сумар һурвинь мөрн деерэснь сарвалһад орксн санж. Тиигэд гоминьдана цергүд үксн тоотан, зевсг болн мөрдән чигн авч чадлго зээлсн санж, – гиһэд келж бээхд Түвшн нең зөвшәрж бээв. Мергн чигн түүнэ келснь зүүтэ гиж бээв.

Тиигхин тенд Элдн Шар кермн болн нум сумиг чолун деер тэвж оркн, өлкин захасн нег юм авв.

– Энчн юн гидг юмби? – гиж Мергн сурснд Элдн Шар:

– Эн ю? – гиж мусг-мусг инәһэд:

– Шавдур гидг эн, дүүвр чигн гиж келдг, – гиһэд, һазрас хөөнэ хорһсна чинән нег чолу авад, альхн деернь тэвв. Эркэ хумха хойрарн чимкж татад, шаһаж бээв. Шув гитл тэвэд оркхин тенд модна ацас нег бичкн шовун унад ирв.

– Па-па, – гиһэд, Мергн эврән эрк уга босад ирв.

Тиигхдэн Элдн Шарин келсн үгнь, үүл йовдлнь Түвшнд тер өдр Һалдна хань Лоу Ваң гидг китд залу келж бээсн үгиг бодуль. Тиигхдэн Лоу Ваң гидг китд залу:

– Таанр болвл – йирин нег орһдлмуд биш болсн бээнэ, тер мет гоминьдана тоотын йирин нег дээснь чигн биш болад таанр хартан бу зевсгтэ арвн зурһан-долан күн болсн бээнэ. Таанриг нег очн чигн гиж болх юмн. Очн болхдан харудад унтрж одшго очн болсн бээнэ. Ода иим очн цөөкн биш юмн. Очнас түүмр шатдг, баһ түүмрәс ик түүмр шатдг. Эн түүмр ондан юмиг авад одшго, тер гоминьдана тоотыг авад одх. Ода гоминьдана тоот эәһәд нөр, хот уга бээдг чигн, тиигәд гоминьдана тоот Өндр Хәәрхнә бүтүһин өмнк сеерин харһаг хәләж, шүднь тачкнж бээнэ, эн нег түүмр болх гиж бээсн бичкн очиг сөнәхәр орлдж бээнэ. Тер нег өдр бээсн күчәрн дәврх, керг-үүл иим бээхд бидн яах кергтәви? Зөвчлж үзтн, – гиж зөвчүлж орксн билә. Тер өдр хурнь нәрәр татад, бүр-бүр орж бээсн болхас әмтн нег бүдүн харһа модна унд сууһад, зөвч кеж бәәлә. Ода яах кергтәви гиж зөвч кеж бәәлә. Һалдн болн Һалдна хойр хань чигн билә. Кенви негнь:

– Мана ямр дүнгин болсиг гоминьдана тоот арвн хурһншң меднә, учрнь – манахсин олнкнь гоминьдана цергәс орһад зулж ирсн юмн. Тер мет мана һарт кеду баргин ямр-ямр зевсг бээдгиг чигн гоминьдана тоот сән меднә. Мана һарт ода бээсн зевсгин олнкнь тедн эврән күргж өгсн юмн. Энд бас Һалдн болн Һалдна ханьнь ирсн бәәхиг нүдәрн үзәд йовсн. Һалдна тиим аюлта кегдсн тер белгиг гегән цаһан өдрәр герлтә нарн дор Адан һарт күргж өгч гинә. Гоминьдана тоот көөрлдж бәәһәд, тер тоотыннь тиигж хад мөргәд одсн земдгиг үзәд әәж оркж, – гийәд келж бәәтл, үгинь залһад бас негнь:

– Өндр Хәәрхн Ханһан орад эрт урдас ямр чигн дээсн ишкж үзәд уга, Өндр Хәәрхнә барун сү болсн эн бүтүд чигн орж үзәд уга. Ишксәр орж ирсәр Өндр Хәәрхн Ханһан сәкүснд нирггдх болна, – гилә. Тиигәд әмтн инәд алдад, күр-күр гиж инәлдлә. Һурвдгч негнь тиим биш гийәд келхдән:

– Гоминьдана тоотыг тиигж хоосн хомхрусар¹ үзж болшго. Бидн энд хулһна хург нееж бәәхшң, – гийәд, иим нег үлгүр келж өглә. Тернь иим үлгүр билә.

– Хулһн багшин баасн нооста һарч бээнә гийәд, хург нееж гинә. Мана бээсн то өдр өдрәс цөөкрәд бээнә, лав мис багш идж бээнә гилдәд, мис багшин күзүнд хоңх зүүж оркий гиж зөвч кеж гинә. Сүүләрнь мис багшин күзүнд хоңх авч одад зүүдг негнь чигн һарч уга гинә, – гихлә, бас инәд алдад, күр-күр гиж инәлдлә. Тиим чигн биш гийәд, дөрвдгч негнь келхдән:

– Гоминьдана тоот мисшң болв чигн, бидн хулһн биш юмн. Бидн ода бийән харсч чадна. Бидн бийән харсхдан Өндр Хәәрхнә сәкүснд түшх керг биш, хәрнь, эврәннь күчндән түшх кергтә, – гийәд, улм цааран келв: – Һалдн ахин хань Лоу Ваңгин келснь зүүтә. Гоминьдана тоот мадниг үзж, медж бәәһәд, нам бәәж оркх гиж ю? Гоминьдана тоот мана күчнәс биш, мана нөләһәс ик әәж бәәх юмн. Зуг гоминьдана тоот бээсн күчәрн мадниг дәврж сөнәхәр орлдх юмн. Лав тиигх, тиигхдән хойр замар генткн дәврхнь маһд, негнь – бүтүһин амн хавчг өөдлж ирәд, науһар һарад ирхнь маһд. Бас негнь – сеерин харһан тендәһүр ирхнь маһд, Улан Нүдн болн Жора хойрар хаалһч кех. Тер хойр эрлг эндкин һазрин бәәдлиг маднас сән меднә. Тиигвл бидн яах кергтәви? Үкн туллдад чадну? Аяандан чадшго, тегәд яахви? Бүтүд ирж бүтүлгдх. Ондан арһ уга юмн, – гилә. Үгән залһад: – Мини үзхәс иим нег арһ бээнә.

– Терчн ямр арһви? – гиж сурснд:

– Мини келдг үг болвл, бүтүлгдшго арһ бээнә.

– Яһад бүтүлгдшго юмби? – гиж сурснд:

¹ Хомхрусар – хагссн урһмлын иш мет.

– Мини келдг үг болвл, бүтүһин экэр хаалһ һарһх кергтэ, – гийэд инэлэ. – Тиигхд мана күчн күрнү гихд, мини бодлар, чадна, – гийэд инэлэ. Түүнэ үгиг зөв гиж бээсн Һалдн одад бээцэж үзхиг дурдсн билэ.

Түвшн тиигж суухдан эн күртл эргцүлн бодж бээв.

Тиигхин тенд Элдн Шарнь дурнавар хавчгин амна хүвиг хэлэж бээв.

– Мергн, Мергн, Мергн ах, – гийэд, Мергнэ һарас татад: – Хавчгин амнд һурвн йовһн күн һарч аашхшц, – гив. – Теднэ хойрнь буута, негнь бу уга арднь дахж йовна. Бу угань – мана номһн бор. Бор-бор хувцдарнь үзвл, лав гоминьдана цергүд мөн. Ээл хар уга эжго һазрар йовсарнь үзвл, лав цергэс орһад зулж аашсн цергүд кевтэ, олз меңж йовсн цергүд болвл, тиигж йовшго билэ, – гийэд келж бээтл, дурнавив Мергн авад хэлэв:

– Тиим чигн, гоминьдана цергүд мөн чигн, лав орһж йовсн цергүд, хойрнь бу үүрч, негнь арднь дахж йовна, ирмэгэс наадк салан уру орв, – гиж бээв.

Тавн

Хойр күүнэ теврг күршго тиим бүдүн уңг үзүрләнэ эдл гимэр тиим сээхн урһцта, нүд булам ноһан өңгтэ харһа модыг соньрхж өңгрэд һарв. Корла тиигэд юмн шурһшго ө-модн дотраһур бөгшн гүүж йовхдан уңгасн ора күртлән хадсн¹ уга шувтрха һольшг сээхн модыг чигн хэлэлго гүүж йовв. Бийнь модч күүнэ көвүн болхас баһасн мод кеж, моднд шүлтнһү бээсн болв чигн, харач кем сээхн хусм модн, эмэл кем сээхн ур модн, терм кем бура модн, уур тевш кем уласн модн бээсиг, тер бүриг аңхарлго гүүсн кевтән йовв. Тиигхдән Корла сеерин харһан тенд мөрән оркад гүүсн кевтән йовв. Тиигхдән Корла тиим ярмта йовв. Төрл бүрин модар хучгдсн нег бичкн сеериг давад одв. Тонс шовун гимэр урһцта тиим сээхн хадыг чигн соньрхж хэлэсн уга. Нег хадын иргэр өңгрж йовхин зуур Корла чочад хэлэхлэ, барун һар талк хадт цээвр цоохр юмн хадар эврэд һарч йовхинь үзв. Корла тиигхдән ээмдән хурдн буута, һартан һар буута йовв чигн, сумлад авхан бодж амжснго билэ. Нүр-чирэһән, урсч бээсн көлсән чигн арчж амжлго яарж йовла. Тиигж гүүсн кевтән хош деер күрэд ирв. Чочад одсн кевэр доран зогсад: – Күн уга болдгнь юнви? Эрлг ирэд, цугинь авч йовсн ю? – гийэд, урлнь медг үлү көдлв. «Зуух деер хээснь буслж бээх ю, хош деер Алтн хоцрсн болх ю? Тер хамаран одсмби?» – гиж бодсар одад, хээснэ бүркэсинь авч үзхлэ, хээсэр дүүргэд гөрэснэ мах чанж орксн бээж. Тендэс барун талан эргж хэлэхлэ, цокурнь – ууртан, үслсн тэрәнэ – тевштән бээж, негнь үслэд, негнь тевшэр севж бээсншц бээдлэс үзхд ямр нег учрл болсн мет. – Һанцар ирсн эрлг яһад тиигж чадх юмби? – гиж тендикиг нег ширтж хэлэхдән нег модна дор сунад унтж кевтсн хойр күүг үзв. – Кен кенви? Яһад иигтлән нөр алдсмби? Дән ирэд өргж одв чигн медшго дүнгинэр? Сөөни зесүлд һарад ирсн боллта, нег сөөһин нөр алдсндан иим дүнгин болсн ю? – гиж толһаһан зээлв. Һалднар харж, бидн гидгчн кедү чинән ял уга эмтнви? Өдр, сө үрглжлн боса кевтән йовв чигн, иигэд оддго санж. Юн гидг чиирг төрсн цогцви? – гиж бээв. Негинь таянд: – Хү, хү! Мергн ах! – гиж дуудв. Мергн сersн кевтән сарвлзн өндөһэд ирв. Нөөрмүһэр нүдән нухж арчад:

– Э-э, чи ирсн билү? Һалдн ах бас ирвү? – гиж сурв.

– Би һанцарн ирсн юмн. Манахс яһсмби? Хош деер хот буда кедг күн хоцрсн уга ю? Ээж яһсмби? – гиж сурснд Мергн:

– Хаалһ яссн кевтән. Эн өдр цааран давулж одна гиж бээсн хош деер Алтн Бора хойр билэ, тедн хама одсмби? Түвшн ээжин тенд одсн болх ю? – гийэд, Корлаг

¹ Хадсн – көрсн.

нег ажгж хэлэхэд: – Яһва, юн гийэд көл болад ирсмбч? Ямр нег му юм соңсад ирвү? – гиж сурв. Корла түүнэ сурврт хэрү өгч амжлго гүүв. Гүүсн кевтэн Түвшн ээжин өвлнд күрэд одв. Түвшн ээжин орн деер кевтсн Алтниг үзэд:

– Яһвч? – гиж сурв. Алтн өндөж сууһад, генткн эвго болсан келж бээтл, Корла чочад: – Умлж бээсн му бөсин үнрт гинү? Тенд ямр бөс умлж бээсмби? – гив. – Ээж яһсмби?

– Ээврт һарч суунав гийэд, кецд һарч одла.

– Юн гинэ? – гийэд, Корла чочад одв. Тер зуур Бора көвүн ээжиг дуудж ирхэр гүүж йовв. – Ямр бөс? Хама умлж бээнэ? – гийэд Корла сурж бээхд, Алтн алң болж одв.

– Ямр учртави? Үнринь соңсхин тедүд Бора көвүн чигн эвго болж одж, – гив. Тедн тиигэд гүүлдж бээтл, Бора көвүн гүүсн кевтэн ирв. Хойр нүдн ора деерн һарч одж:

– Ээж одж суусн тер бээрндэн уга, кедү дөкж дор дууһар дуудснд хэрү ду һарсн уга, суусн бээрндн альчурнь үлдж, – гив. Тиигэд Корла:

– Тенгр цокж! Чи тоот ээжиг гегэн цаһан өдрэр, герлтэ нарна дор эрлгт көтлгэд тэвж, – гиж келн, толһаһан чичэд уульн доран суув. Алтн Бора хойр: – Ээжэ, ээжэ! – гийэд өлкнэ бут дотр хээж йовв. Тер зуур Мергн, Мендэ багш хойр гүүлдэд ирв. Ээжиг эрлгт өгэд тэвж гисинь соңсад, тедн дор-доран менрэд одв:

– Хү, юн гинэч, Корла? – гиж Мендэ багш сурв. Тегэд Корлань Алтн Бора хойриг дуудж авад, сө дүлэд энд һарч ирсн учран келж бээхд Мендэ багш болн Мергн суухдан эмкәһән зууж авсн билэ. Алтн Бора хойр нәрн геснь орадлж одсншң уульж бээв. Корла шагшрж, толһаһан зээлж бээһэд:

– Түрүнкәсн сурһмж олж болдго ямр үүлви? – гийэд, толһаһан нег чичв. – Яахв, учрл негт өңгрснэ хөөн юн гихви? Зовж ууляд керг уга, ээж сандрад чигн керг уга, бидн ода яах кергтэв гидгән зөвчлх кергтэ. Эрлгин ардаснь мордж некәд, ээжән алдулж авх кергтэ, – гив. Үгән залһад, Корла: – Эрлг гисм – ондан эрлг биш, Улан Нүдн чигн биш, мана Нуурин ээләс һарсн тер эрлг. Бидн тиигхдән алж орклго цагдан һазрт күргж өгсн санж. Тер эрлг цагдан Көк нойн болн Адад һавья¹ үзүлэд, уучлл олхар амн андһар болн һарин батлһан өгэд, Түвшн ээжиг хулхалад авч одж өгхәр йовж, йовад хойр хонж. Эн чимэг һалдн ах өцклдүр олж соңсад, сөөһин нүд чичм харһуг завдн одад, шийани цагдан һазрин үүднэ зесүлиг бәрж авад, бу зевсг, хувцдынь авч, цагдан мөрнэ хораһас нег сән мөриг эмәлтәһинь авч ирэд, намаг зевсгүлж мордулад, Өндр Хээрхнэ бүтүд ниссн метәр күрэд од, ээжм менд бээсн болвл, сәәнәр сәкж хадһлж бээтн гиж йовулсн юмн. Тендәс гүүлгэд Хар Усн деер һарсна хөөн сеерин харһан тенд ирләв. Сеерин харһа дотр мөриг уйж оркад, тендәс гүүж ирсн кевм эн, – гив. Үгән залһад: – Мини үзхәс, Жорань эндк һазриг сәәхн меддг болхас тер эрлг бүтүһин кецүһәрнө одх, – гийэд, Мергниг хәләв. Тиигэд Мергн залһад:

– Мини үзхәс, тер эрлг эндк һазрин дамиг нанас сән меднэ. Учрнь – жил бүр тер энд ирэд аңһучлж бээсн юмн. Сеерин харһан тендәһүр огт йовшго, негнд – зам хол, хойрт – эәл әмтн бэәнэ, науһар чигн одшго, ораднь бара харж бээх зесүлч бээхиг меднэ. Тиимәс бүтүһин хавчгар одх. Эн бүтү сала урудж одад, экн хавчгин наадк өлкнэ хадар һарад одх. Тиимәс бидн хойр замар некж бәрх кергтэ. Мендэ багш, бидн науһар дөтлн давж одад, өмнкинь авч тенд тосна. Корла Алтн хойр ардаснь некж көөтхә. Бора көвүн Бүтүһин экд одж Баатрт чимә өгтхә, – гив. Үгән залһад: – Кицәх зөвтә хойр аюл бэәнэ, негнд – гоминьдана цагдан һазрин тер Көк нойн туслхар Жоран өмнәс кү йовулсн болхнь маһд; хойрт – гоминьдана цагдан

¹ Һавья – ачлвр.

һазрин тер Көк нойн тер эрлгиг һар хоосн йовулснго болхнь маһд, – гив. Мергнә тиигж келсн санлыг нег амр зөв гиж босад йовцхав.

Корла Алтн хойр бүтүһин денжгин ирмәг уру орж йовхдан жөөлн шората һазрас мөр ул хэләж йовв. Алтн доран зогсад:

– Өтгин мөр ю эн? – гихәд хэләж бәев. Корла ирж үзәд:

– Өтгин мөр чигн, ээжин нарнд ээврлж суусн һазрт бас иим мөр бәэлә, – гив.

– Жигтә юмн, ээжиг өтг авч одсн гиж ю? – гиснд Алтн:

– Тиим үлгүр бәәнә, – гив. Тиигәд Корла ду һарсн уга. Учрнь – тиим үлгүр бәэсиг Корла олж соңссн уга. Тиим үлгүр бәэлә гивв чигн, Корла иткшго билә. Учрнь – Жора ирәд авч йовла гидтг бүрн бәрмтг бәэх юмн. Тер кевтән усна барун ирмәгәр урудн мордад гүүлгж йовв.

– Өтгин мөр биш янзта, – гихәд, Алтн хэләж зогсв.

– Яһий? – гиж Корла шинжлн хэләж үзәд: – Эн эрлгчн кәлдән өтгин тавг зүүж авсн гиж ю? – гив.

– Тиим янзта, – гихәд, Алтн немж келв. Тедн тендәс урудж йовад, ус һатлад, зүн ирмәгәр урудх зөвтә болв. Тиигәд һосан тәәләд, шуңһрцган өөдән имкрж, көөстн урсч бәәсн усиг һатлв. Тер талднь һатлж одм цацу усна захдк жөөлн элсркг шорад үлдсн нүцкн мөриг үзәд, Алтн зогссн кевтән орань көвң цаһан үүлдн шуһсн өндр уулыг хэләж:

– Жигтә юмн, тер эрлг иим эрс һаңһ хадар, хашлгдсн эн өлкәр һарад одсн гиж ю? Үүрч йовснь юн гивв чигн, нег күн эс ю? Энүгәрчн шуд күн гивв чигн һарад одхнь берк эс ю? – гиж бәев. Алтн тиигж келснд Корла:

– Бидн хойр юмиг лавлж авла. Негнь – өтг биш, хәрнь, Жора авч йовсн бәәнә. Негнь сеерин харһан тендәһүр биш, науһар чигн биш, эндәһүр йовж. Ода ардаснь нежк медхм, – гихәд, Корла Улан хадта өлкн өөд һарад йовв. Ардаснь Алтн чигн һарч йовв.

Хадд күрхд асх чолун эсклә тәвлһ, яһа зерг бут бүтәсн болхас шуһһад йовж болшго дүн билә. Бүтү бутас һарад одхла, кәл ишкхин арһ уга гимәр улан асх чолун билә. Өмннь холжад йовж йовсн Корла ардан хэләж зогсад:

– Энүгәр һарч одж, өткн өвсн дотраһур йовад одсн мөр улнь бәәнә, түргн йов, – гиж хәәкрв.

Алтн түргн-түргн ишкж, маажж мацн һарч йовла. Тиигж йовхдан Алтна нүр-чирәннь кәлсн болн нульмсндан уһагдн улаж одсн билә. – Эн өдр намаг ямр пад¹ дарсмби? Ээжиг яһад һанцарнь тенд суулһсн санжви? Бораһар эс гиж эврән яһад хәләсн угав? Му бәсин тасрха умлсиг седж бәәһәд, яһад седвр эс авсн санжв? Күүнә генн гидг баргддго юмн чигн. Тер өдрин учрлас яһад сурһмж авсн угав? – гихәд гемшч бәев. – Хәәрн көөркү ээжән эрлгт тиигәд өгч йовулсн билү би? – гиж йовв. – Көөркү ээжм кедү чинән зовлң үзж йовх болв, хойр һарнь күләтә, амнь бөгләтә болх ю? Ээжим арвн нәәмн тамин адгтнь хайна шү! – гихәд уульж, нульмсан арчн бәәж бөгшн гүүж йовв.

Нег зураг һатлж йовад, Алтн чочад хәләхлә, бут дотр жигтә нег юмн бәәхнь үзгдв. «Ээжиг авад одсн эрлг ю?» – гиж лавлн хәләхлә, биш санж. Хулһр чиктә, улан нүдтә, саарл өңгтә, түдгр том әмтн чигн. Тиигәд Алтн өтг гиж медәд, түргнәр нег чолунд һарад одв. Һар бууг делдхин тедүд тер өтг дәврн ирв. Эәж сандрхдан Алтн һар бууһин чавгинь дарад орксн санж, таң гисн бууһин дуунла тер өтгнь кесг кәлврәд бүтү бутар орад зәәлв.

Тиигхин тенд сандн-мандн гүүж ирсн Корла эн кергиг соңсч медәд, эврән эрк уга:

¹ Пад – «му йорта керг харһад» гисн чинртә үг.

– Үүл угаһар менд һарч, – гийһэд, толһаһан зээлв. Тендэс цааран йовхдан Алтниг ардан хайж орклог, өндр-өндр керм хадар һархдан һараснь татж йовв. Тиигэд одж йовхин зуур Корла доран зогсад өкөж хэлэв.

– Үзич, – гийһэд, жөөлн шорадж нүцкн көлин мөриг үзүлэд: – Энүгэр һарад одснь лав болла, – гиж келэд, цааран йовв. Нег чолун деерэс тэмкин хайгдсн бөгсний олж үзэд: – Тер кевэрн чигн, шинкн татж, – гив. Генткн сана авсншц болад, толһаһасн авсн ширэст көквтр махлаг бууһин үзүрт өлгж, толһа деерэн нег тоха деер өргэд бөкн һарч йовв. Тиигэд ик арһмжин дүңгэ һазрт йовад одв. Генткн таң гисн бууһин дуунла хамт Алтна өөрнь күрэд оркв. Бууһин үзүрэс махлаһан авч үзэд, Корла эврэн эрк уга келэн һарһад:

– Үзич, – гийһэд, хурһн багтм нүкиг үзүлж, – энчн иим кецү эрлг бээж биш ю, – гийһэд, Алтниг хэлэв. – Ода яах кергтэви? – гиж Алтниг бас нег хэлэхэд: – Бидн түүнэс даву бээх кергтэ, – гив. – Ээжиг үүрсн кевтэн тер эрлг өлкэр һарч йовдг чигн. Бидн ардаснь көөж болшго, – гив. – Бидн эн өлкнэ арарнь һарч одхм, түүнэс урдар һарад одхм, тер эрлг ода таварлхнь маһд юмн, – гив.

Тиигэд тедн арин модн дотраһур, сеерин хадын иргэр аль болхарнь эврн һарч йовв. Тедн нег цэ буслхин дүң болад, ораднь һарад одв. Һарч одад хэлэхлэ, сер деерк өвдгцэ сээхн өвсн жөөлн салькна аюһар халтрн давлһлж бээлэ. Тендэс күүнэ көлин мөр ул олж үзснго болхас доран бээһэ чигн гилдв. Тендэс дам-дамар бөкилдн гүүлдэд йовв. Өмн йовсн Корла доран сууһад хэлэж бээхд Алтн өөрнь күрч ирэд хэлэж бээв.

– Эн эрлгчн яһж бээснь энви? Ээжиг яһж орксмби? – гийһэд, Алтн шимлдж бээв.

– Көдлшго ю? Ямр нег арһ мек авч бээх ю? – гийһэд, Корла шимлдв.

– Чи эндэс бууһан шаһаж бэ, би тус цааһаснь ирж үзсв, – гиж келн, Алтн цухрж одад, сеериг давад одв. Нег һанз тэмк татхин дүң болсна хөөн деедк бийэрнь Алтна толһа үзгдв. Тер зуур Корла долда болж амарнь һарч одн гиж бээсн зүркэн дарж, бууһин харулыг шаһасн кевтэн бээв. Алтн хойр дэжж чолу хайсншц болв. Тиигэд эс көдлснд Алтн һар бууһан делдэд, босад йовв. Корла тендэн көшч одсншц шаһасн кевтэн бээв.

Алтн өөрнь күрэд, бөгсэрнь ишклснд тиигэд Корла босч ирэд, толһаһарнь нег ишклэд гедргэнднь көлврүлв.

– Ээжиг яһж оркад энд ирж үкснь энви? – гиж келэд, Алтн һашун нульмсан хур мөндр болһж орксн бээв. Корла ажглн, нег хэлэж авад:

– Көлинь үзич, – гив. Барун көлин сеернь бал көкрэд болж одсн деерэн шу гүүһэд, шилв күртлэн хавдж одсн бээж.

– Моһа зууж биш ю, шар шүүсн һарч эс бээнү? – гиж Алтн немэд келснд Корла тү гиж нульмж:

– Зуһу жора эмтнь адгтан үздг үүлнь иим болдг юмн, – гив. Тер үгэн залһад: – Теңгр тулм ялынь һазр-усна эзн сәкүсн сән өгч, – гив.

Тедн тендэс гүүлдэд йовхд Алтн һазр ишкж йовсан, эс йовсан медлго бээв. Хадын эргэс бор сумлта юм үзэд, алг нүднь бүлт өсрн гисн мет болв.

– Ээж! – гилдж ирэд, сумлас хээртэ ээжэн татад һарһж авв. Юмни урд Алтн ээжиннь өрчднь чикән тэвэд, зүркиннь цоклтыг чиңнж үзв. Тиигэд Алтна нүр-чирэд байрин белг темдг агчмин зуур илрж одв.

– Менд чигн, менд чигн, – гийһэд, байрин нульмсан арчж оркн, зүн ээмэсн бичкн бор богцан авад, дотраснь давсгта юм авв. Бульһр өңгтэ шиңгн юмиг давсгин амна увжар увжад уулһж бээсиг Корла үзэд:

– Чи эмтэ ус авад ирсн санж, – гийһэд, Алтниг таалрхсн харцар хэлэж бээв.

Зурхан

Сар-сур гисн аньр-чимэхэр уулын уласна хамтхасн унж бээлэ. Нарна туяанд гилр-гилр гилдэд улавр шар өнгэр гиллзж бээсн намчиг соньрхн хэлэж суусн Түвшн ээж шиймг болсн цал буурл хойр үснэннь аюг дахулн илж бээв. Тиигж суухдан Түвшн ээж эврэн эрк уга сана алдж бээв. «„Цаг цагарн бээхэд бээшго, цаклдг¹ көкэрн бээхэд бээшго“ гинэ. Бидн эн бүтүд хавриг зунар орлулж, ноһан торһн дотр бээсншң бээлэ, зуныг намрар орлулж, шар торһн дотр бээсншң бээлэ. Ода намриг үвлэр орлулхд күрлэ. Туһлг сээхн усн чигн, алтн өңгтэ һазрин өр чигн үзгдшго болх. һазрин өрнь цаһан немнэхән көдрх, тиигэд зэрм эмтднь ичэндән орж, зэрмнь дулан орнд аянчлж, зэрмнь төрлк заңшларн энд үвлзх. Бидн яах юмби, цасн, мөсэр хучгдсн эн бүтүд үвлзж чадну? Тескм киитнд зерлг эмтншң тесэд бээж чадну? Зерлг эмтн болвл, киитнд тесч чаддг төрлк заңшлта болх деерэн нөкцлтэ юмн. Маднд юн бээнэ? Гоминьдана тоотд һэ үзгдж, олнкнь ээмдән чигн уга, көлдән чигн уга, улан нүцкн гимэр бээнэ. Тер мет хучдг чигн, девсдг чигн уга юмн. Тиим деерэн гесндән чигн идх-уух уга юмн. Гоминьдана өдрнь өөр болла гисэр намрнь үвл орулхд күрсн бээнэ. Тиигэд өдрнь улм цаашдан² сундг болвл, керг кецү болна», – гийһэд зовлң бодж суув.

Хучата кевтсн Бора көвүн нөөрмүлхшң бээлэ. Түвшн ээж үкс босч одад, хучаһинь ясч:

– Көөркү минь, «дээнд көөгдж йовад ялм көөж» гидглэ эдл ялм көөж йовад көлән авснь, – гив.

Зесүлчдт үдин хот күргж өгэд ирж йовхин зуур Алтна өмн йовсн Бора көвүн доран зогссн кевтән нег юм соньрхн хэлэж бээв. Ардаснь Алтн күрч одад:

– Юнви? Ямр юм соньрхн хэлэж бээнэч? – гиж сурснд Бора көвүн:

– Нүднд бэргдшго дүңгин хурдн юмн санж, – гив.

– Кермн болх.

– Кермн биш, – гийһэд, Бора көвүн: – Бөгс толһа хойрнь бүдүн, дундаһурн тасм нэрн, яг шорһлжншң юмн, – гив.

– Шорһлжн болх, – гихлэнь, Бора көвүн инэхэд:

– Цогциннь бүтцнь шорһлжншң юмн, – гив.

– О-о! – гийһэд, Алтн: – Ялмн гидг юмн чигн, – гийһэд хэлэж бээтл, ялмн нег модна бутас һарад, бас нег модна бутар орв. Тиигэд Бора көвүн домб суулһ хойриг доран хайж оркад, ялмиг көөһэд зээлв. Тиигхлэнь, Алтн:

– Хэй, Бора, – гиж дуудад эргүлж ядв. Алтн ардаснь домб, суулһан өргэд одхла, Бора көвүн унсн һазрасн босч чадлго көлврсн кевтж. – Яһвч, унсн ю? – гиж ирэд һаринь татхла, Бора көвүн бэрклэд уульв. Өңг зүсинь ажглж үзэд, Алтн седклдән нег учр болж гиж бодв. – Чавас, чавас, номһн бор көвүн эс билү чи, ямр үүл хатхад оркснь энви? Харцхас хорһгдсн богшурһа мет бээсэн медж бээхэд, ялм көөһэд, көлән авч оркснь, – гиж келн, үүрч авад йовла.

Түвшн ээж сана зовж, Бораг хэлэж суухдан: «Чини иигэд зовлң эдлж бээхиг гертк экчн Өрг яһж медх билэ? Ээжин өөр туслж бээдг биз, номһн бор көвүн бээхэд...» – гиж бээв. Тиигхин тенд модна цааһас хойр көвүн күүндж аашч.

– Элдң Шар ю? – гийһэд, Түвшн ээж барун һарарн һазр түшэд өкөж хэлэхлэ, негнь Элдң Шар санж. Бас негнь Буха байна көвүн санж. Тус өмннь зогссн тер көвүнд саадг суман делдж үзүлэд:

¹ Цаклдг – өвснэ нерн.

² Цаашдан – цааранднь.

– Терчн, – гиж ээмдэн үүрсн бууһинь зааж үзүлэд, – чини хүвд авч келвл, тус уга юмн, керглж чадшгоч, керглдг һазртнь керглж чадшгоч. Би энүгэн, – гиж саадг суман үзүлж, – керглж чаднав, ямр чигн һазрт керглж чаднав, модна ацд йовсн кермниг сумдад авч чаднав, – гиж бээтл, үгинь таслад, тер көвүн:

– Мини эн, – гиж бууһан авч үзүлэд, – иим! – гиж эркэ хурһан һарһж магтв. – Чини тер, – гиж Элдң Шарин һартк ном сумиг үзүлэд, – иим, – гиж чигчэ хурһан һарһж үзүлв. Тиигэд тесвр алдсн Элдң Шар:

– Чи түүгэн, – гиж бууһинь зааж, – гоминьдана тоотд керглж чадну? Адан Улан Нүднд керглж чадну? Тер тоотын зүркинь онлад, цецкэһинь онлад харвж чадну? – гиж сурад: – Чадшгоч, ээж, зүрк алдад, һар, көлчн чичрх, – гив. – Би энүгэрн, – гиж саадг нум суман үзүлэд, – гоминьдана тоотын, Улан Нүднэ зүрк, цецкэһинь онлад, харвж чадхв, – гив. Тиигж хорсл һарһад инэв. Ижл биш хойр көвүнь тиигэд керлдж бээсиг соңсч суусн Түвшн ээж мусг-мусг инэж, хойр көвүг дуудж авад, хажудан суулһж, һартнь нежэһэд шикр өгч идүлэд, Бух байна көвүнэ жил насинь сурж медэд:

– Чи хойр насн ах болхас ахнь болнач. Элдң Шар, чи хойр дү болхас дүнь болнач, – гив. – Ахан алд күндлж, дүүһән делм күндлдг юмн, – гив. Тиигэд бас Элдң Шарин толһаһинь илж: – Тиигж келсчн баахн зү уга, – гив. – Тер, – гиж, Бух байна көвүг зааж, – гоминьдана тоотс болн Адан Улан Нүднэс ээдг юмн болвл, мана энд ирнү? Эцк-экнь Өндр Хээрхнэ орад нүүж ирнү? – гиж сурв. – Бидн болвл, гоминьдана тоотд шулм чөткр гигдсн болхас мана энд яһж ирх юмнви? Гоминьдана тоотас ээх угаһар мана энд ирсн тоот мана хань болна, – гиж келсн Түвшн ээжин үгиг таалрхн соңсч суусн тер көвүн өнг зүсэрнь болн өмссн хувцарнь үзэдл байн күүнэ көвүн гиж медмэр билэ. Байн күүнэ көвүн болхдан Буха байна олн күүкд дотр һанц көвүн үрн болна. Эцкнь Буха байн болвл – Нуурин ээлин һурвн ик байна негнь мөн болад, миңһн үлү хөөтэ, хойр зун үлү адута, зун үлү үкртэ, хөрн үлү темэтэ. Тер кезэнэ нутг босч бослһ һарһад, бошх зергинь татсн Манж байна көвүн болна. Буха болвл – Манжшң тиим үкл¹ хармч эмтн биш гиж эмтн келдг.

Гоминьдана нойрхл сүүр авсн үйд Буха байна эгч-дүүһэс төрлсн бүл гисн Адан үгиг иткж, эцкиннь учрлас сурһмж олж, гоминьдана засгиг харм уга седкләр селвж туслсв гиж бодсн бээж. Тиигэд бас эн засг болвл, өңгрснэшң засг биш, «ачиг тусар хэрүлнэ» гисн Адан үгэр долан атн темән, нег бууриг улсан селвнэ² гиж өгсн бээж. Бас арвн кедүн сән мөр, арвн кедүн бүдүн цар, зу өңгрү ирг хө өгсн санж. Нег саамин ик хурл деер үкрдэ амбн бээсн Адан дару суусндан байрлад, кесг лаң алтн, кесг йөмбү цаһан мөңгән улсан селвнэв би гиж өгсн бээж. Тиигхдән эцкнь хармч модьрун күн бээсн деерән засгиг харасн болхас, Шең Ши Цайин төр бәрснэ эклц үйд цаг үйин урсахлын сөрү бээсн болхас нег уда ялд унж, хаалһ ясулж, ик һару татв, хөөннь һарудан сана зовсар бээж өвчлн үкж. Буха эцкиннь иим нег учрлыг бодхдан Адан өгэд бә гисәр тиигж өгсн санж. Ачиг тусар хэрүлнэ гиснь күүнэ йиртмжин йосн бээтл гоминьдана засгин һазр Бухан ачиг яһж хэрүлсмби? Ачинь тусар хэрүлсн юмн болвл, Буха байн яһад Өндр Хээрхнэ орад нүүж одсмби? Ор һанц үрән партизанд яһад күргж өгсмби? Эннь медх зөвтэ нег керг бээсн юмн.

Улс орндан тиим ик селвг, туслмж өгсн болхас Буха омаж³ сана амр бээсн санж. Нег өрүн тер солдат цецгмиг⁴ немсг көдрэд, өмн толһад һарад, тендәс сул йовсн хар буур үзж: «Ю, яһлав, яһад күрэд ирсмби? Алдрад зулж ирсн ю? Кеерәс

¹ Үкл – үктлән.

² Улсан селвнэ – шанд өгчәнә.

³ Омаж – омг авч.

⁴ Солдат цецгмиг – цергә хувциг.

зулж ирсн ю? Назр-усн болн ижлэн санад темцж ирж, – гиж седклдэн көөркүлж бээв. – Кишгтэ мал санж, – гийэд хармсч бээв. – Гивв чигн эдлж бээсн эзнэ хээж тенсн болх ю, улсин зөөврин кергт саад болхнь маһд», – гиж бодад, хар бууран көтлж авад йовв.

Зам зуур одж йовхдан Буха:

– Тиигхдэн үкрдэ амбна дару суулһж, гоминьдана төв засгин назрас ик шаң хээр олһна гисн эс билү? Ода хар бууриг күргэд одхла, байрлхдан тер үйд келсн шаң хээриг өгхин хамт орһж хэрсн хар бууриг күргж одсн шаң хээриг бас өгхнь маһд. Тиим олн шаң хээриг яһж авч хэрхв, унж ирсн мөрм даашго болхнь маһд, – гиж йовв. Цагдан назрин үүднэс Улан Нүдн үзж дуудад:

– Амбна өгсн селвг туслмжин хэрүд ик шаң хээриг харв. Хар бу зевсг күртл өгв. Тиигхдэн амбна дару шээшөгдж¹ сууснь чи билэч, чамд хэрнь ик олн шаң хээриг харһсн бээх, гоминьдана шийани намин назрт түргн од, – гив. Хар бууриг күргэд одхла, гоминьдана шийани намин хоран назрин нойн Бухад ик юм келж бээв. Зуг нег амн китд үг меддго Буха терүг алң болсн бээдлэр ширтж бээв. Тиигэд сууж бээтл, хараснь татад, нег күн йов гиж дока өгв. Буха мөрн темэ хойриг көтлж авад, цагдан назрт күрггдж одв.

Авч одсн күн Бухаг нег герт суулһж оркад йовж. Буха тенд күлэж суухдан овалһата цэ, бөс, авдр-авдр, багла-багла юмиг хэлэж:

– Энүг цугинь нанд шаң өгх гиж ю? Тиигэд намаг энд авч ирсн биз, – гиж бээв. Тиигж суутл, нег келкэ чөөж түлкүр өргсн китд күн ирэд, Бухан хараснь татад, йов гийэд дока өгв. Тиигэд Бухаг дахулж, төмр көштэ² үүдиг тээлж бээхд Буха: «Өгх зөвтэ шаң хээриг энд бээх янзта», – гиж бодв. Тиигж бодсн болхас Буха харһу герт санамр орж одв. Харһу герт орад кесг болсна хөөн тиигэд хар герт орсн медв. Буха ээж сандрн, үүд цокж, кү дуудж ядн уульж суухдан эврэн эрк уга иим нег үлгүриг бодв. «Эрт цагт ик нойн күн хар үнгнэ арсиг авхдан хар үнгн бэрсн күүг һурвн долан – хөрн нег маля цокж босхад, барчдын эрлһлэ гиж, хар үнгнэ арсна өртгиг шаңж өгдг бээж гилэ. Гоминьдана засгин назриг бас тиим йоста бээх ю?» – гиж бодв. Харһу герт нөр, хот уга кедү хонсна дару сурт авч одснд цагдан назрин нег нойн Адан Улан Нүдн:

– Хар буурин авч одсн ацан яһва? – гихд Буха нульмста нүдэн арчн бээж:

– Ю, яһлав, ямр үг келж бээнэт? Сананд уга үг келвт. Хар буурин одсн кевнь тер, гегэн цаһан өдрэр көтлж авад йовхдм мана малчнр цуһар үзж бээсн юмн, – гийэд, тер өдр яһж йовад үзсн болн ю бодад күргж ирсн цугинь келж бээтл, тер нойн Бухан зүрк хаһрм сүрэр ширэ чичэд:

– Хар буурт цэ, бөс, бу зевсг, дэр, сумн зерг юмн ачгдсн билэ, юмна түрүнд бу зевсг, дэр, сумиг тушч өгшго болвл, толһаһан алдхд күрснчн тер, – гив. Залһад: – Өндр Хээрхнэ бүтүд бээсн орһдлмудт күргж өгсн ю? – гиж хашч сурв. – Орһдлмудта хэрцэн сүлжэ уга болвл, Өндр Хээрхн Хаһан хормад ээж чочлго яһад зусч бээлэч? – гиж хашч сурад, сүүлэрнь «долан хонгин дотр олж ирэд тушанав» гисн һарин батлһинь авад, Бухаг тэвэд йовулсн санж. Тиигснь бас арһин тедү юмн санж. Буха хэрж ирэд, учрлан бүсгэ, көвүдтэн келж, цэ ууж бээтл, Бухан мөрнэ моднд һурвн буута күн ирэд бууж бээв. Тернь Бухан ардас гетэд ирсн гоминьдана цагдан назрин улс санж.

Бухаг бэрж күлэд, хаза хур дотр мөрнэ моднас уйж оркад, хойрнь Бухан гериг негжж бээв. Махлыг улан өңгтэ бүсгэнь зүн бийд боса кевтэн чичрж бээхд күүкднь түүг эргн төгөлж зогсад, чичрдн уульж бээв. Тиигэд агчмин зуур Бухан гериг темэн

¹ Шээшөгдж – магтгдж.

² Төмр көштэ – төмрэр кесн, бат.

туулсншц боллж оркв. Хойр цагдан негнь нег келкэ түлкүриг шар-шур гилгж, герин эзн бүсгәһәр зааллж, авдр хээрцгин амиг нег-негәр секж, дотраснь өнгтэ сээхн үнтэ эрдниг авад: – Хар буурт ачсн юмн биш ю эн? Эн биш ю? – гийһэд хайж бээхд наадк негнь санда-манда авад, сумлд дүрж бээв. Агчмин зуур нег сумлыг дүүргэд, аминь бооһад тэвв. Бас нег сумлын амиг секэд, залһад сумлдан кеж бээв. Олзд нүднь улаж одсн хойр цагда үүдәр эрә багтж орж ирсн өвәрц том күүг оварснго билә. Генткн толһа деернь һар бууһан делдәд:

– Бичә кәдл! – гиснд тиигәд тедн өвәрц том күүг үзәд, нүднь алгар эргәд, үг, дун уга, хойр һаран өргәд, чичрлдн босч зогсв. Корла Турһн хойр һар бууһинь авч, хавтх-хоринь негжж болад, цагдан хувцн-хунр, махла, һосинь тәәлүлж оркад, нүцкәр күләд келкж оркв. Турһн аминь боосн сумлыг зааж:

– Энчн юнви? Юн гийһэд дүрж авсмби? – гиж сурв. Үгән залһад: – Хар буурин ацаг хээж ирсн ю, харц ардын гериг тонхар ирсн ю? – гиж бас нег сурад, сумлыг бөгсәснь сажж асхад оркснд Бухан нүднь бүлт өсрн гийһэд одв. Буха:

– Эднчн тонулж санж биш ю, мана авдр-хээрцг дотрк сән-сээхн юмиг цугинь дүрж авсн санж биш ю? – гихд Бухан бүсгә:

– Юн? Күүкнәмм боодһаг яһад авч орксмби? – гийһэд хәләхлә, күүкнәннь ах гижгин боодһаг керчәд авч орксн санж.

– Мини нерн һалдн болна. Хәрж одад, тер Көк нойндан келж орк, хар буурин ацаг Буха биш, бидн даван деерәс олж авсн юмн. Хар буурин ацана деежиг нег өдр тер Көк нойнд күргж однав би, – гив. Һалдн үгән залһад: – Эн өдр чи тоотыг уучлж тәвий, хөөннь дәкж эн янзта юмн учрдг болвл, уучлшго болна, – гив.

Тиигәд Корла күләтәһәрнь тууһад йовв. Нуурин әәләс өнгрүлж оркхар Корла тер һурвн цагдаг тууж йовсна хөөн һалдн:

– Гоминьдан ямриг та медвү? – гиж Бухаһас сурснд эрә бәәсн Буха үкс гиж Һалдна бүдүн һариг бәрж авад:

– Һалдн минь, чини ачиг кезәд мартшгов би. Эн өдр әм мөч ирәд, әмндм орвч. Гоминьдан гидгчн керг деерән деермчд, тонулчд бәәсн санж биш ю? – гив. Иигәд тер сә Буха байна гериг нүүлһәд, Өндр Хәәрхн Ханһад одсн санж. Түвшн эәж эн күртл эргцүлн бодж ирәд, эвтәһәр күүндж суусн хойр көвүнд таалрхн толһа докж бәәв.

Долан

– Энд ирәд, эн бүтү дотр хорһдж, әмдрж бәәхин йовцд хойр уда учрлыг толһаһасн өнгрәсн би. Тер нег удаһин учрлас көөркү Һалднм әм мөч күрч ирәд, утхин ир деерәс татж авсн, бас нег удаһин учрлас көөрксм Корла Алтн хойр үклин ирмәг деерәс татж авсн билә. Күүнә генн гидг баргддго юмн чигн, – гийһэд, Түвшн эәж залһад: – Сеерин харһад одж хошлсар учрл болла гиж гемшәд, энд ирсн бидн. Түрүн удаһин тер нег сурһмжиг мартж, нарнд эәврлнә гийһэд, кецд һарад, сүүлин нег удаһин учрлд учрсм тер, – гийһэд Шурад келж, өрм, зөкәһәр тавлсн сәәхн цәәг оочлн ууж суув.

– Эгчә! Эәзгә идтн, башлг¹ идтн, – гийһэд, Алтн Шуран ааһд эәзгә, башлг кев. Түвшн эәжин ааһиг авад, Өрг домбас цә кеһәд бәрв.

– Таанран әдү дүңгин бәәнә гийһэд бодж угав, сәәхн әмдрж бәәнәвидн гисн Баатрин үгиг сән итксн угав, көөрксм яһж бәәдг болхв гийһэд, хамр деер һарад, сеерин харһаг хәләж уульдг биләв. Бүтү модн дотр әмдрнә гидгнь амр ю? Көөрксм хот күмсәр түрж бәәх биз, өмсч зүүдгәр түрж бәәх биз, хучж девсдгәр түрж бәәх

¹ Башлг – цаһан идәнә нег зүүл.

биз гийэд өдртнь бодж бээсн болхас сөөднь акад му зүүдн чигн орж бээв. Таанрин негдгч удахин тер нег мууха учрлыг кесг өдр өнгрснэ хөөн Баатрас сонсад, чавас, эгчм тийгэд мөнд авргдсн болву, Һалдн тийгэд эм мөч ирэд, аврж авв гихлэ, бүр зүүдншң болж бээв. Баатр тийгэд харһж одсн бээхд, эгчм яһж чадх билэ гихлэ, хойр нүдм аиндан бульглж бээсн юмн. Кесг өдр өмн хойрдгч удахин чигн учрлыг сонсад, бүр бээж чадсн угав, бичкн күүкән үүрч авад йовхла, Баатрин тер төрл ардасм нег мөр көтлж ирэд, Бухан ээлд күргж ирв, – гийэд келж бээтл, Түвшн ээж үгинь таслад:

– Санан амр бээшго, тийгэд гүүж йовад тиим кецү учрлд учрж биш ю чи, – гийэд инэв.

– Тиимэ, – гиж келэд, Шура: – Энд бүтүд бээсн таанртан сана зовж, хамт тенд хоцрсн Өргт сана зовж, чеежин махиг идж бээвв. Намаг генткн үзсн күн өвчлэд эдгсн ю гиж бээсн юмн, – гив. Үгән залһад: – «Холын дуург хормцаһан боодгта» гийэд, Өрг күнд өвчлэд үкн гиж бээдг чигн гиж бээлэ. Тийгэд бүр бээж чадсн угав, Баатрин тер төрлнь хөрглж ядад, мини мөр унад йов гив. Мөртэ йовснас йовһн йовсм сән гиж келэд, күүкән үүрч авад йовлав. Гүн салаг урудн йовад, зүн һар талк хадд кедү боһнь сеериг давад одхд, өмнм һарин тавн хурһн мет адрһ шар торһар бүтәһэд орксншң халюрсн өлң өвснд көл ишкж боллго бээв. Тийгэд хальтрад унж чигн йовлав. Үүргдж йовсн күүкм үргэд ниссн какльг, гүүлдж йовсн һулжу, арһлыг соньрхн: «Меемэ, меемэ! Тер, тер!» – гийэд, какльг, һулжу, арһл зергиг һарарн зааж, нурһн деерм дервж йовла. Нег толһа деер һарад амрч суухдм күүкм зүн бийин нег зура уру һарарн зааж: «Юн гидг юмнви? Кенэ ки мөрнви?» – гиж бээв. «Юн гинэч?» – гийэд, зүн һар талан эргж хэлэхлэм, зура дотр нег күүнэ маань үзгдв. Тегэд бийм тер доран зекүрэд одв. Тендэс босад йовх гитл, күүкм: «Тер, тер!» – гиж бас зааж бээв. «Юнви?» – гийэд бас нег уда хэлэхлэм, нег ноха цаадк кецэс тэвсн кевтән мааниг өнгрж, наадк кецд һарв, дэкн цаадк кецд һарч одад эргж ирв. Маань дотр хучата кевтсн күүрин деегүр нааран-цааран өсрэд татад идхэр орлдв. «А көөркү, иигэд нохад идүлж бээнэ», – гиж сана алдхин тедүд иим нег хорслта керг санандм орла. Дунд зергин нег байна герлэд кедү хонсн көвүн бер хойрнь баһ гертән нээрлн сууж бээтл, һаза генткн хээкрсн дун һарч. Товшур цокж бээсн шин бер чочс гийэд чинж. Цергт кү бәрхәр буута оһн церг аашна гилдэд хээкрсн көвүдин дун сонсгдхд шин герлсн көвүн гүүж һарсн кевтән мордад зулж йовтл, таң гисн бууһин дун һарч. Тер көвүн бууһин дуунла мөрн деерэсн киисэд одж. Шин бер гүүж һарад, күргәннь хажуд күрч, күргән теврэд уульж бээтл, тер цергүд берин хадм эцк эк хойриг бәрж авад, цокж бээсн санж. Тийгэд тер бер цергүд тал хадм эцк-экән аврхар хурдлн гүүж йовтл, таң гисн бууһин дуунла тер бас киисэд одж. Иигж шин герлсн бер көвүн хойр гоминьдана зесүлин цергт алгдж.

Шура эн күртл бодж ирэд, нульмсан арчж оркн: – Көөркс, тедн зесүлин эрлгүдт тийгж хорслтаһар алгдсн санж, – гийэд, дэкн залһад: – Хээмнь минь! – Шура нульмсан дэкн арчж хэлэхлэ, дөрвн маанин цань бас дөрвн маань үзгдв. Тийгэд Шура седклдән: «Теднэ күүринь нег һазр хайж гинэ гиснь үнн бээж», – гийэд, зогсад хэлэж.

Тендэс йовад, Бор толһаһар урудн йовж бээтл, күүкнь:

– Гоминьдана цергүд үнәр му эмтд санж шү, Һалдн ахм бээсн болвл, тер му эмтдиг цокад алж оркх билэ, – гиж зав уга ду һарч йовсн күүкнь генткн чочхдан нурһн деерэснь унж.

– Яһв? Ямр юм үзэд тийгж чочсмбч? – гийэд сурж бээсн Шура нег бүүрин һазр тэвлдж йовсн гоминьдана зесүлин цергүдиг үзэд ээж чочхдан, зүркнь пард гийэд амарнь һарч одн гив чигн: «Бичэ э, жу», – гийэд, күүкән төвкнүлж келэд, лавшгин

хормаһан өргэд, арһс түүж йовх кевэр йовв. Тиигж йовхдан таң гисн бууһин дун һарад одх болву гийһэд, махмуднь менрж одв. Мөрдин көлин түвргнэр толһаһан өргж хэлэхлэ, хойрнь тэвлдж аашна, тэвлдгдсн кевтэн күрч ирэд, бууһан делдж, үг сурж бээв. Негнь му чирэлн бээж негндэн:

– Дүринь үзж бээһэд, ямр олз кеж буухв... – гив. Шуран өмссн хувцн болн чирэн өнг дүрнь үнэртэн күн үзхин арһ уга бээж. Нүр-чирэнь көлстэ, нульмста болсн деерэн кө һалзн болж, жигтэ дүртэ болж одсн бээж. Негнь мөрнэсн бууж ирэд, кишго дүр һарһад, Шурад үг келж бээв. Шура түүнэ му санаг медэд, зүн өмн үзгт харж, көндлн харлж бээсн хамриг зааж:

– Тенд баячуд бээнэ, яат, – гиж, эркэ хурһан һарһж үзүлэд: – Толь, толь, – гив. Һазрас чолу авч үзүлэд: – Жин жи, йин жи, – гиж хойр һарин хурһан кедү дэһн тоолж: – Толь, толь, – гив. Тиигэд мөрн деер бээсн негнь инэһэд:

– Тер хамрин ца, – гиж үзүлэд, – тенд байн ээл оһн гинэ, өнгтэ сээхн бер, күүкн оһн гинэ, алтн, мөһгн, эд, эрднь ик гинэ, тенд одхм, – гийһэд довтлад оркснд, буусн негнь мордад, ардаснь довтлад зээлв. Шура тиигж аюлас мөнд хоцрад, буцж эрглго тендэс цааран йовв.

Йовсн кевтэн Нуурин ээлин захд бүрүллэ күрэд одв. Харһуг завдн Жавин хоран үүдэр орад: – Өрг, Өрг! – гиж кедү дэһн дуудв. Жав үүд тээлж өргэд дотр герт орж ирэд, му шумрин герлд:

– Шура билү чи? – гив.

– Шура гинү? – гилдэд одв. Жав:

– Яһад ирвч? – гиж сурснд Чүрм эмч:

– Ю кеж ирвч, яһж йовснчн энви? – гив.

– Ю-у, Шура минь, күрэд ирвү чи? – гийһэд, орн деерэс босад ирсн Өрг Шурад теврэд уульж бээв. Тенд мөнд-сендэн сурлцсна дару Чүрм эмч:

– Шура, чи түргн эндэс зээлж йов, Улан Нүдн ирэд бэрж авдг юмн болвл, кецү болна, чини ирсиг Жоран тер бүсгэ медж оркдг юмн болвл, эдниг ховлад, зовлң болһна, – гив.

Шура алң болсар Чүрм эмчиг хэлэж бээһэд:

– Эмч, та ирж болх һазрт би яһад ирж болшго юмби? – гиж сурснд Чүрм эмч инэһэд:

– Ю-у, яһлав, Шура минь, ямр үг келж бээнэч? Чи бидн хойр яһж эдл болх юмби? Мини одсн һазрт чи яһад одх юмби? «Һалуг дураһад, керэ көлэн көлдэж» гидглэ эдл керг үүсх юмн, – гийһэд, үгэн залһад: – Би болвл, лам хуврг күн болсн деерэн эмч күн эс ю? Шажн шүтлһиг сэкж хамһална гиж гоминьдана нойд келж эс бээнү? Тиимэс би хөрлт уга йовж чадх юмн, – гийһэд, үгэн залһад: – Түвшн, Баатр, Корла гийһэд, Адан тоот хурһан дарж, шүд, араһан зууж бээнэ, үүлэр теднэ һарт ордг юмн болвл, мөнд тэвшго, – гив.

– Көөркү Шура минь, – гийһэд, Өрг залһад: – Намаһан үзнэв гиж аюл зөрэд иржч, негт күрэд ирсн болхас эн сө хонтха, чеежэн уудтл күүндж авий. Өр цээхин өмн босад, Жав күргж йовтха, – гив. Жав бодс гиж авад:

– Тиигтхэ, – гив. Чүрм эмч чигн:

– Тиигтхэ, эн сө дээсн күрэд ирх уга биз, – гив. Тиигэд Шура санамр сууһад, ирж йовхин зуур учрсн учрлан келж бээхд Өрг Жав хойр хот кехэр орлдсн билэ. Нег һанз тэмк татхин дүң болсна дару нег зерг чочад, сарвх, үүдн тал хэлэлдв. Жав:

– Мөрдин көлин түвргн хорад орад ирж орксншң, – гихд Чүрм эмч:

– Тиигсншң болла, – гиж босад, сарвхин бүтэлгин заагар һазаран хэлэв. Өрг сандрж одсн болхас Шуран һарас татад:

– Һазак герт һарад булт, – гиж бээв.

– Хү, Өрг, иигж сандрснь кергго, – гиж Шура келн, Өргиг түлкж орднь кевтүлв. Чүрм эмч Жавиг түлкж орднь кевтүлв. Тер зуур харс-хурс гилгэд үүдиг ишклж бээв. Чүрм эмч һарад, үүд тээлж өгснд ахлн орад ирснь Улан Нүдн билэ. Тер һар бууһан делдсн кевтэн гер дотркиг ширтж нег хэлэхэд, сүүлэрнь Чүрм эмчиг ширтж:

– Чи энд ирсн билү? – гиж сурв.

– Эдниг, – гиж Жав болн Өргиг хэлэв. Улан Нүдн:

– Хэлэ, келж бээх үгинь! Үзл деер эдниг эмнхэр гихэд, үнн керг деерэн теднд туслхар ирсн ю? – гихд Чүрм эмч:

– Би болвл – арвн хойр нүүлин тевчл сәксн гелң самнртн, лам хуврг күн би. Тиим болсн деерэн эмч күн би, кен чигн болтха, өвчтниг зовлңгаснь гетлгж авх гихэд чирмэж йовх күн би, гоминьдана засгин һазрас шажн шүтлһән сәкж хамһална гиж эс бэәнү, – гихэд келж бээтл, Улан Нүдн киитнэр инэж оркад:

– «Сән хулхач хэрү хээкрнэ» гидг эн. Чи һалдна хамгин үннч бээсн ханьнь эс билү? Һалдн гидг кенви? Бурхн шажна һал-усн мет дээснь эс ю? Бурхна өршәлтә байн, нойн күүнә дээснь биш гиж ю, бурхн шажн шүтгчдин дээсн биш гиж ю? – гиж келәд, Чүрм эмчиг күлүлж оркв. Өргин өмн суусн Шураг өкәж хэләһәд, улан нүдән арчж хэләһәд, һараснь татж босхад, таньж оркад:

– А! Чи санж ю? – гиж нег инәһәд, «килнцтә күн килһсн гүр деер» гинә, «үүлнь хатхсн күн утхин ир деер» гинә. Эн өдр энд учрснчн бурхн теңгр чамаг иигж учрасн, тер үйд ахим ховлад, тиигж алулсн биләч. Эн өдр әмдәр арсичн өвчәд, ахиннь өшәг авнав, әмнчн һартл аль дураһн авнав, – гиж бээхднь Шура седклдән: «Тер өдр һалдна күнд келин тавг дор яһж бәәләч, әм авр гиж бәәсэн мартж орксн ю? Тиигхдән һалдн юн гиж келәд, чамаг тәвж йовулсн билә? Мартж орксн ю? Үүлчн дууссн тер өдр мөрнә бөгтрһд авч одад, Харңһуд хайна, тер цагт әмд зовлңд тесвр алдад, әм авр гиж ду алдад һуув чигн өршәгдшго болнач! – гиж бодсан келлго, тер керг ямр болсиг келхәр:

– Юн гинәч? Ховлад алулсн гинү чи? Чини ахин кесн хорнд чадлго үкж гетлс гихәд гүүж йовхдан чини ах Харңһуд хайгдсиг медлго йовлав. Үклин замас һалдн татж авад, Тайг Харин дүриг ода үзс гив чигн үзж чадшго болсичн кесн юмн, – гив. Шура күлгдж бәәхдән: – Ахчн тиигхдән тер Маңһс гигдсн амбна тайг өргж, кү алж, темә шулж, нүүлин тамиг дүүргсн болхас Харңһуд хайгдсн билә. Ода чи ахиннь цуста мөрәр йовж, ахиннь келсиг улмжлн кеж, Адан тайгиг өргж, нүүлин тамиг дүүргж йовнач. Тиигәд нег өдр мөрнә бөгтрһд әмдин зовлңгар одад хайгдх болнач, – гив.

Эн өдр өшә авна гисәр һанц Шураг тууж һарсн биш, цугинь тууж һарв. Шинкн эрвәж¹ боссн Өргиг чигн тууж һарв, хуучн өвчтә бәәсн Жавиг чигн тууж һарв, лам хуврг би гисн Чүрм эмчиг чигн тууж һарв. Шуран күүкн ахта бичкн көвүд уульдж, өвчтнр инцгллдж бээв. Хамт хоша бәәсн әәләс бас тавн-зурһан кү тууж ирәд, арв өңгрү күүг хойр церг бууһар худрж цокад тууж йовв. Тиигәд туугдж йовхдан ямр учрар базр уру эс туугдад, Нуурин барун тасрха әэлин үзгүр туугдж йовхан йир анхрж уга. Нуурин барун тасрха әэлин захд һарһад тууж йовхд Нуурин зүн тасрха әәләс болн барун тасрха әәләс бас арвн кедүн күүг тууж ирәд, бүгд хөрн өңгрү күүг долан-нәәмн буута церг туусн кевтән барун хөөт үзгиг хандулн тууж йовв.

Туугдж йовсн Шура: «Гөминьдана цагдан һазрт авч одад, хорһдл бух малтулдг юмн болвл, базр уру туудг эс билү? Хар герт хөрж авдг юмн болвл, базр уру туудг эс билү? Барун хөөтиг хандулн туудгнь ямр учрви? Кеер авч одад алхар бәәх ю? Жав, Өргиг алмар биш эс билү? Бадм көгшн әмгн хойриг алмар биш эс билү, хотд

¹ Эрвәж – дәәвләд.

күргхэр авч йовхнь эс ю? Тиим биш бээнэ? Хотнь бас үүмэтэ гиж эс бээнү? – гиж бодв. Залһад: – Жигтэ юмн, нилх көвүд, насндан күрсн көгшд, өвчтэ күүг тууһад хама авч одх юмби? Тер Улан Нүдн өшэ авна гисэрн болвл, намагл авч йовмар эс билү?» – гиж бодв. Тиигэд зерглж йовсн Бадм көгшнд шимлдэд: – Мадниг хамаран авч одх юмби? – гиж сурснд: – Хэрнь, – гив. Шура: «Жигтэ юмн, – гихэд цаарлулн бодж йовад, генткн сана авад: – О! Бүтүд дээрхдэн өмнэн халхвч кехэр юн гиж бодла? Иигэд теднэн яахин арһ уга болхд күргх юмн ю?» – гиж бодх дутм Шуран зүркнь долда болад, амарнь һарч одн гиж бээв. Тиигэд юунас чигн ээшго дүң болж зерглж йовсн Чүрм эмчд бодсан келв. Чүрм эмч сана авч: – А-а, тиим ю? Хэрнь тиимшн, – гилэ. Тиигэд туугдж йовсн улсин дотр шивр-шивр болж одв. Бичэ үг келцхэтн, түргн-түргн йовцхатн гихэд, гоминьдана цергүд бууһин хундгар чичэд цокж йовв.

– А чавас, – гиж Шура сана алдж оркад, амн дотран: «Теднэн арһ уга болһж, бууж¹ өгхд күргнү бидн, юмна түрүнд «меемэ» гиж чишкэд, Элдн Шарм гүүж ирх биз. «Ю кенэ гивл, намаг кецхэтхэ, нүл уга тер эмтиг тэвж йовулцхатн», – гихэд, эгчм орж ирхнь маһд», – гихэд уульж йовв. Тиигж йовад Шура бодсан зерглж йовсн Бадм көгшнд шимлдэд келхд «арһул, арһул йовтн, доран ишкэд бээтн» гисн үг шивр-шивр болж одв. Тер зуур:

– Түргн-түргн йовцхатн, бичэ үг келцхэтн! – гихэд, гоминьдана зерлг цергүд цокж, ишклж бээх шав-шув, пид-пад гисн аньр-чимэн һарч бээв.

Өмтн аарглин зогсв. «Жавиг, Жавиг», – гихэд шивр-шивр гилдж бээв. Үзхд Жав харһцад унж одсн санж. Өмтн бичэ цок гихэд, Жавиг күрэлн зогсхд, толһаһаснь өргж бээснь Өрг бээж. Бичкн көвүд нир-цур уульж бээцхэв. Тиигэд үүмлдж бээтл, һалдн ахта партизанмуд үзг-үзгэс гүүлдж ирэд, агчмин зуур гоминьдана зерлг цергүд бийснь күлгдж чичрлдн зогсч бээтл, Буха байна көвүн бөрв көкүрэр ээрг үс авад ирсн бээж.

Наамн

Модна заагар нивт орсн нарна туяад нэрн жим сээхрэд, модна заагар хотьхлзсн моһа гимэр билэ. Нэрн жимиг модна бүчр намч хучж, улм сээхрүлж орксн билэ. Һурвн күн түүгэр цувлдад, зүн шовһр өөд һарч йовв. Өмннь һарч йовснь – Элдн Шар. Эн өдр тер саадг нум сум бэрсн биш, хэрнь барун ээмдэн нег бу ээмдж, түүнэ хундгиг барун һарарн бэрэд йовв. Түвшн ээжин ард йовснь – Алтн билэ. Тер чигн барун ээмдэн нег бу ээмдж авсн билэ. Элдн Шар ардан эргж зогсад, зүн һарин альхарн нүр-чирэһиннь келсиг илж арчад:

– Ээжэ! Өмсхл авад, баахн амрж эс авий? – гив. Тер бас: – Алтн эгчэ! – гихэд инэмсклж: – Чи келич, эн өдр мана иим дүңгин болж чадсн кенэ күчмби? Кенэ ач-тусв? – гиж сурснд Алтн инэхэд:

– Гоминьдана күчн, гоминьдана ач-тус, тер мет Адан күчн, Адан ач-тус, түүгэн медшго ю? – гихэд инэв.

– Тиим ю? – гихэд, Элдн Шар бас сурв.

– Инэх юн бээнэ? Мини келсн ор уга ю? Герч татад келдг юмн болвл, ээмдэн өмссн бор бүшмүд, шалвр, келдэн өмссн бор шаахаг чамд кен өгсмби? Ээмдэн ээмдж авсн тер бууһичн кен күргж ирсмби? Теңгрэс унад ирсн биш эс ю? Бүтү дотрас олж авсн биш эс ю? – гив.

– Алтн эгчэ! Буха байна хар буурнь маһнд ик туслсн эс ю? – гихлэнь, Алтн инэхэд:

¹ Бууж – орж.

– Тиимэ! Түүнэ кесн ач-тусиг мартж болшго. Тиигэд түрж бээтл, кедү авдр цэ, кедү сумл цаһан тутрһ, кедү багла бөс, дэр, сум зерг юмиг авад аашч гинэ биш ю? Шар көтлин даваһар нааран орж ааштл, Харңуд салж хоцрсн боллта. Көөркү, һазр-усан темцэд, нааран аашсн санж. Сө учрсн Баатр, Корлаһас зулж уга гинэд келж бээтл, Болд көвүн:

– Хар бууриг Баатр ах Корла хойр олж эс авсн болвл, Буха байн гоминьданд сэн үзгдх гинэд, күргж өгх юмн, – гив. Түвшн ээж немэд:

– Буха байн тиигхдэн гоминьдана ямриг сэн медэд уга юмн. Төрдэн үннч бээх кергтэ гинэд, күргж өгхнь – бээх керг. Тер ода гоминьдан ямриг медлэ. Тиигэд Өндр Хээрхн Хаңһан орад нүүж ирсн юмн. Тииглэ гинэд, манахс өдр, сө уга манж, хамһалж бээнэ, – гив.

Тендэс йовсн кевтэн сер деер һарч йовад, сеерин харһан тендэс гүүһэд аашсн Бора көвүг олж үзж. Бора көвүн гүүсн кевтэн ирэд:

– Ээжэ! Хавчг дотр нег мөр көтлсн күн аашхнь үзгдв. Хэлэхэд бээхлэ, Мендэ багш янзта, – гихд Түвшн ээж чочад одсн болад:

– Юн гинэ? Бичэ йов гисн эс билү би? – гихд Бора:

– Баатр ахас чөлэ авад йовлав.

– Көтлснь юн мөрнви?

– Күмс ачсн мөрншң.

– Күмс ачсн гинү?

– Тиимэ! Баатр ахд тиигэд келж бээлэ.

– Юн гинэд келж бээсмби?

– Баахн күмс авад ирсв, – гинэд келхлэнь, Түвшн ээж сана алдж:

– Менд хэрж ирсн болвл, болж, – гив. Үгэн залһад, Бора көвүн:

– Нурдн ах Корла ах хойр тосч авна гинэд, өмнэснь тендэхүр орад йовла.

Тиигхин учрнь – Хавчхан өмнк хамр деер хойр мөртэ күн зогсч бээһэд, Хавчха уру орж йовсн гоминьдана зесүлин цергүдшң үзгдж. Мендэ багшин ардаснь некж керг һарһхнь маһд гинэд, тендэхүр орж йовж. Намаг түргн одж, Барун Шовһрин орад бээсн улст чимэ өг, тендэс Турһн Мергн хойр түргнэр тендэхүрн тосч ортха гилэ, – гинэд, Бора көвүн гүүсн кевтэн йовсн юмн. Тиигэд Түвшн ээж сана амр уга болж, амн дотран: «Чавас, чавас, – гиж сана алдж, – өнгрсн кергэс сурһмж авч болдго ямр му үүлви», – гиж бээв.

Зүн Шовһрин ораһас барун өмн тал киирлн¹ Хавчха һол уру шудрн орад одсн сеерэр хойр күн гүүлдж одж йовв. Тедн сеерин ар талар, сеерин өлкн талар, бут дотраһур, ик өвсн дотраһур эвтэ гисн һазрарн гүүлдж йовв. Негнь – Адан адуч Нурдн билэ. Адуһан дүүдэн өгч хэрүлүлэд, бийнь һалдниг дахсн санж, эндкст туслхар өцклдүр шин ирж. Нучад насна шатыг өнгрэхэд һарх гиж бээсн тург өндр бийтэ, мөөлүр өндр хамрта, бүтү хар күмсгтэ, тогтун заңта күн. Тедн гүүлдсн кевтэн Шар Нагсу тал һарсн салан амн туск сеерт күрэд одв.

Цагдл модна дотрас хэлэж бээсн Корла:

– Мендэ багш мөн санж, – гив. Мендэ багш сумл ачсн мөриг көтлэд, арһул өгсч йовв. – Ардчн дээсн некж йовна, көтлж йовсн мөрэн тенднь оркад, бийчн түргн зээлэд од! – гиж келн шимлдж бээв. Корлан һульдрулад орксн чолуна аньр-чимэхэс Мендэ багш чочад, барун һар талан эргн, ар өөд хэлэв. Тиигэд Корла, Нурдн шимлдж бээсн үгин докаг һарарн заңһж өгв.

Тедн тендэс киирэр урудж одад, киирин үзүртк арзһр хад дотр күрэд хэлэхлэ, Хавчха һол гидгнь тер кевтэн юмн шурһшго ө-шуһу бээж. Йовһн күн һатлж болшго гимэр уснь чигн үзгдшго бээж.

¹ Киирлн – уулын эрс дахсн хаалһар.

– Үзл деерэн иим бээв чигн, үндэн дотран хаалһта юмн, – гийэд, Нурдн келж бээв. Эндк һазрин дамиг Нурдн сэн меддг чигн. Учрнь – жил бүрин үвл энд аду хэрүлж йовхдан аңж йовсн санж. һарарн һатцин арин цагдлиг зааж:

– Дээсн тенд һарч одсн болвл, керг му болна, эндэс Мендэ багшин һарч йовсн сала экн күртлэн сээхн үзгднэ, – гийэд, үргэд гүүлдж йовсн зүриг үзэд, Нурдн: – Үзвү? Зүр юунд көөлдж йовх юмби? – гив.

– Гоминьдана зесүлин цергүд үзл деерэн нег эдл бор-бор болснчн керг деерэн кецү гинэ. Мөрнд чанһ деерэн бу хахдан мергн гинэ гиж бээлэ.

Тиигэд хэлэж бээтл, таң гисн бууһин дун һарснд Нурдн чочад, онкр нүднь бүлт өсрн гисн болад одв. Тиигхдэн зүн һарин эркэ хурһан зууж авсн бээж. Ханцнасны татад, Корла:

– Бууһин дун кецү һарсншң ю? Мендэ багшиг одж үзсв, – гив.

– Тииг, – гиж келн, Нурдн бас: – Цаадк зураһар орад од, холднь орад, салаһар бут дотраһур һарад од. Болһаж йов, – гив.

Корла гүүсн кевтэн зурад орад, зура урудн һульдрсн чолун мет орад одв. Һатцин ар үзгдшго болв гийэд, барун һар талан хандад, кедрж гүүв. Гүүсн кевтэн салад орад, өөд хэлэхлэ, юмн эс үзгдв. Һатцин кецд һарад хэлэхлэ, юмн эс үзгдв. Өөд һарад, ардан эргж хэлэхлэ, Корлан ясны яарад, үсны үүрэд одсншң болв. Тиигхдэн бут дотр йовсн хойр мөринь үзж. Генткн сана авч: «Юуһинь чигн үзлго бээж, яһж бээсм энви?» – гиж болад, тендэс гүүһэд оркв.

– Багша! Ме багша! – гийэд ардаснь татж бээв. Ноожад одсн цусинь үзэд: – Даларнь орад, өрөрнь һарад одж биш ю, хээрн көөркү! Иигэд агчмин зуур эрлгт кетлгдэд одснь эн билү! – гийэд уульж оркв. Уульж бээһэд, толһаһинь теврж арад: – Багша! Ме багша! – гийэд дуудж бээв. Һарин судцна лугшлт болн зүркнэ цоклтын ажгүлж үзэд хэлэж бээв. Нүднднь Мендэ багшин көрслг бор чирәннь цээһэд одсн мет үзгдэд, генткн нүднәннь бүрквч кедлхшң болв.

– Багша! Ме багша! – гийэд дуудж бээтлнь, нүднәннь бүрквчиг арһул секэд хэлэж бээв. – Багша! Ме багша! – гиж бээсн Корлаг үзж таянд:

– А, көөркү Корла минь, күрэд ирвү чи? Хамр деерэс заңһж дока өгснь чи билү? Чини тиигж өгсн докаһар йовад одсн болвл, иим учрлд учршго билэв, арһ уга, эврэн бийинм кесн үүл. Корла уучл, Түвшн ээж уучлх биз, – гийэд, үгән залһад: – Хэмэ уга, бүсгэм көвү һарһж гинэ, – гийэд, инэмсклсн болад, нүдән аньсн кевтэн эм тэвв.

– Багша! Ме багша! – гийэд Корла дуудж ядн уульв. Генткн сана авч, толһаһан өргхдэн өлкнэ хадар орж аашсн хойр күүг үзэд, үкс гиж бууһан авхдан: – Мендэ багшин өшэ авдг зав ирлэ, – гийэд делдж шаһахин тенд өмннь гүүж аашсн Турһниг үзж таянд, чочхдан босад одв.

Тиигхин тенд таң гийэд бас нег бууһин дун һарв. Тиигэд тедн нег зерг чочад, Хавчха хол уру хэлэж бээһэд, дор-доран суув.

– Нурдниг бас онтаһад¹ оркву? – гийэд, Турһн сууж ядн овхлзхд Мергн:

– Тиигсншң эс болву, – гийэд, нүд чирмлго Хавчха хол уру хэлэж бээв.

Корла, Нурдн тиим амрхн авгдад одшго, хэрнь Нурдн лав тер эрлгиг нег-нег сумар өсргэд орксн болхнь маһд, – гиж бээв. Угтан Корла Нурдн хойр сар үлү һалдниг дахж йовсн санж. Тер үйд Һалдн Нурдниг магтж, шаһасарн авдг, келсэрн һардг² сэн күн гиж бээсн санж. Түүг бодсн Мергн:

– Тиим чигн ю? Мергн гиж соңслав би, – гив.

¹ Онтаһад – төвлэд.

² Келсэрн һардг – келсн үгдэн күрдг.

Корла күүриг модна сүүдрт тэвэд, мөрдиг тенднь уйж оркад, тендэс тедн Нурдн тал гүүлдэд йовв. Гүүлдсн кевтэн күрэд одхла, Нурдн нег хад деер зогсч бээж. Тер Мендэ багшин учрлыг соңсад:

– Хэрнь тиимшң болла. Онтасн эрлгиг нег сумар өсргсн би, наадк негнь зулж зээллэ. Одж йовсн барань Тохан захд үзгдв. Тер эрлгин мөрн болн зевсгинь авад иртн, – гихлэ, Турһн Корла хойр гүүлдэд йовв.

Түвшн ээж: – Хээмнь көөркү, – гихэд, тендэн сууж ядн, – ямр үүлин үрнь хатхад орксн санжви? Мини үгиг биш гиж үзэд уга эс билү? – гиж шимлдэд, сеериг давад, өлкнэр орж ирсн бээж.

– Ээжэ! – гихэд, Алтн Бура хойр дөннж, модн дотр суулһад: – Эндэс дурнавар хэлэтн, – гихэд, хойр бийэснь бэрж бээв чигн, суусн кевтэн уралан шилжсэр бээв.

Тиигж бээхднь Түвшн ээжин сананд Мендэ багшин тускар соңсад таалрхж бээснь бодгдж бээв. «Терүгэр ном заалһж бээсн сурһчд: – Сэн багш, кү йилһдго, цөм нег эдл үзнэ, эс медхлэ, зааж өгнэ, өвчтэ көвүдиг гертнь хээж одад, үзгэр барлго, күнд өвчтэ бээвл, үүрэд, эмчд авч одад үзүлнэ, – гихэд, Мендэ багш нааран-цааран йовхла, арднь кедү-кедүһэрн Мендэ багшиг дахж йовдг билэ. Көвүдин эцк-эк Мендэ багшиг сэн багш гихэд магтж келлцдг билэ», – гиж бээв.

Йисн

Тенгрин барун иргд тасрха-тасрха торлзж бээсн хар уулын толһад нарн хотлад жирһж бээлэ. Тиигэд тенгрин тендкнь шуңх улавр¹ өңгэр хачрлж киитрсншң билэ. «Нарн хотлхла, немнэ белдкнэ» гидг зүүр үг² келгдж бээлэ. Зекүн салькн зүүнэс севр-севр гиж өвснэ, модна ораг барун тал мөргүлж бээлэ. Яг эн үйд оln мөртэ күн сер хамриг урудн орж йовла. Түрүнкнь зүн һар талан хандад, кецин хаалһар цувад орж йовла. Тонь оln бээхэс биш, бу зевсг үүрсн болхарн, гоминьдана цергин хувцта, гоминьдана цагдан цергин хувцта болхарн үзсн күүнэ хуухин үсиг ширвтрүлм³ билэ. Хаалһ деер белчж бээсн хөөнэ сүргүд үргэд, цаадк һатцдан һарв, шур улан үкрмүд соньрхн хэлэж бээхшң бээв. Нег салан амнд адун мал белчж бээлэ. Һөвь көдэхэс үргэд һарч ирсн нег байн ээл кесг өдр өмн энд нүүж ирсн болхас сала дотрас утан һарч бээлэ. «Хэй!» – гихэд хээкрсн күүнэ дун хадын дүүрэн болад, хэңк-жиңк болв. Юн гинэ гихэд чиннхлэ, кү бэрдг эрлгүд ирж йовна, ээл гер тондг цергүд аашна гихэд, нир-цур, шуг-дун болж одсн бээж. Цувж йовсн улсин дотрас нег күн толвт бор мөрнэ жолаг татж зогсад, гоминьдана цергин нойна махлаг авч дайлад: – Хэ! – гиж хээкрсн дунь одак һарсн дууһас кедүн дэжж сүркэ икшң болв. – Бидн болвл, кү бэрдг эрлгүд биш, ээлэр тондг цергүд чигн биш, бидн болвл – үндстнэ партизан, би болвл – һалдн, – гиж бээв. – Гоминьдана хувцд өмсэд, гоминьданиг дээлхэр йовна, – гив. Тиигхин тенд һалдна унсн толвт бор мөрн толһаһан тоңх-тоңх дарж, өмн хойр көлэрн һазр чавчж, тасм болад тавнь орсн мөрн үзтл өдрэ һазрт гүүһэд одм бээв. Туг сээхн сүүлэрн орх нариг даллж, ботхна сээхн саңнаһарн һарх нариг даллхшң бээв.

«Хэй!» – гихэд һалдниг дуудсн дун һарч, һатцин хамрин нег зураһар нег күн уулас һульдрсн чолуншң ирж йовв. Тер болвл – һалдна хуучн хань хөөч залу билэ. Нурһн, цогцарнь биш, насарнь келвл, һалднас нег-хойр насн ах юмн. Һалдн нүднэ үзүрт ханян таньж, мөрэн көтлэд тосч йовв. Хойр залу уулзхдан теврлдэд одв. Толһаһан һалдна өрчд нааж оркад, зүркиннь цоклтыг чиңж бээхшң бээв.

¹ Шуңх улавр – улан өңгин нег зүсн.

² Зүүр үг – үлгүр.

³ Ширвтрүлм – босхм.

Инэлдэд, нег-негэн ораһаснь көлин тавг күртл хэлэж бээв. Һалдн хойр һаран ээм деернь тэвэд:

– Чи тер кевтэн санж эс ю, – гив. Хөөч залу инэхэд:

– Чи улм күдр чиирг, улм өңглг сээхн болж, хойр нүднэсчн очн түүмр асм болад иржч, – гихэд, Һалдниг ширтж бээв. – Чини ирсн чимэг соңслав, нанд эмнэ белгэн өргүлсичн бас соңслав, хармслтань – тер бээх уга болсн, – гив.

– Тиигви? Кезэ үксмби? – гихлэнь, хөөч залу инэхэд:

– Хулхач нохан кевэр зулж одж, эцкиннь мөр мордж унад, тер байнад бээж, – гихлэ, Һалдн инэхэд:

– О-о! Тиим ю? – гив. Хойр залу тиигэд седклин үгэн күүндж бээв.

– Эн өдр мордад мадниг дахж чадну? Чи ээдг болж орксн ю? – гихлэнь, хөөч залу:

– Ээх юмн уга, басл һоң бий, һоң толһа¹ би, – гив.

– А, тиим билү! Хээхэд эс ирхлэчн, көөркүм бүсгэ, күүкдтэ болж орксн ю? Гер-малта болж орксн ю? Тернь ацан болж бээх ю гиж бодлав, – гив. Хөөч залу инэхэд:

– Бүсгэ авхас чигн авлав, юн гивв чигн нөкд кергтэ биш ю? – гихэд: – Нег мөчнь дуту юм авсн билэв, түүг эрлг үлү үзэд авч одв, – гив. – Нанла эдл иим сарха күн яһж байжх юмби? Кедү жилэс нааран хуучн кевтэн тохрад, ханцн дертэ, хорма орта йовжл бээнэв, – гив.

– Тиим ю? Тиим бээж бээхэд намаһан юунд хээхэд ирсн угавч?

– Юн гинэч, Һалдн, һанц бий күүнд хань оһн бээдг эс билү.

– Терчн ямр оһн ханьви? Нег кедүһинь дахулад ирсн уга ю?

– Авад ирлго яах юмби! – гихэд, хөөч залу бор өрмг лавшгин өврэс нег лоңх эрк һарһснд Һалдн ха-ха гиж көштлэн инэв. – Чини ирсн чимэг соңсад, эрк хураж, эркэр арз нерүлэд, нег лоңх арзиг зуурм авхулад, бийэсн салһлго авч йовсм эн, – гихэд, өврэсн цөгц һарһж цөгцлэд, Һалднд бэрв. Бас Аюш цаһан хадг бэрж: – Жа, хээртэ хань мини! – гиж нүдндэн нульмс авад: – Чамаһан үзхв гиж йир бодсн уга билэв, – гив. Нульмсан арчж оркн: – Өшәтн дээсиг көлдән ишкж йов, өлгә нутгтан таалгдж йов, хадгин утцна тооһар диилж йов, хань анддан хээрлгдж йов, арз мет күчтэ йов, ард түмән хамһалж² йов, толвта борин толһад нар тусхаж йов, сээрднь сар тусхаж йов, – гиж йөрөв. Тиигэд Һалдн арзинь ууж оркв. Хөөч залуд чигн уулһв. Мал уласн хойр залу толвта борин дөрвн турунас һал цацулн одв.

Һалдн тендэс партизанмудан дахулж йовсн кевтэн бүрүл тасрсна хөөн болзглсн Бор Толһад күрэд ирхлэ, партизанмудан дахулад ирсн Нурдн Турһн хойр күлэхэд бээж. Базр балһснас³ нег кесг кү дахулад, Ло Ваң Турһн хойр чигн ирсн бээж. Бор Толһа деер бууж, кесг дунһралж сууһад, гоминьданиг цокх арһан зөвчлж бээв. Яһж цокхин тускар Ло Ваң бодсн санлан дурдж келв.

Теңриг таш бүркж, салькн һал манда болж, юм үзхин арһ уга дүң болһж орксн бээв. Тиигхин тенд базр балһсиг гивл, дүң дүлэ, нам-жим бээв. Бууһин дун бээтхэ, нохан дун чигн уга бээв. Тиим болж одсн учрнь – гоминьдана засг цергин нойд гоминьдана шийани цагдан һазрин дарһ Көк нойна алвн герт хурад, зөвч кеж бээж. Тиимэс гоминьдана шийани цагдан һазрин ик үүднэ хойр бийднь дөрвөдэр нээмн церг зогсад, бууг делдж бэрэд зогсч бээв. Үүднэ зесүлин цергин нойн ик үүднэ һаза нааран-цааран алхлж йовад:

– Һалдн гидг деерм хулхач гоминьдана цергин ик нойна кевэр эс гиж эңгин нег алвтын кевэр ирхнь чигн маһд. Юунд чигн хүвлж чадна, – гихэд келж бээв. –

¹ Һоң бий, һоң толһа – һанц бий, һанц толһа.

² Хамһалж – харсч.

³ Базр балһснас – балһсна базрас.

Ахлад авшго юмн болвл, агчмин зуур таанрин харас бууг татад авч оркх болна, – гиж бээв. Иигэд келж бээснь керг деерэн зесүлд зогссн цергүдин зүркиг ээмрүлж бээв. Зесүлин цергүдин негнь:

– Дарһа! Ямр керг үүсх гиж бээх юмб? – гиж сурснд үүднэ зесүлин цергин нойн:

– Ямр керг үүсх гиж бээхинь би чигн медхшив, теңгрнь чигн, һазрнь чигн хувсч одсншэ эс бээнү, – гив. Тиигхин тенд гоминьдана шийани цагдан һазрин нег нойн һарч ирэд, үүднэ цергин нойнд шимлдж:

– Бүк шийани нам, засг, цергин ик нойд энд хург цуглран кеж бээнэ, теднэ мендиг сэн сэкх кергтэ. Ямр нег керг үүсдг юмн болвл, толһаһарн хэрү өгх болнач, – гиж келэд, гедргэн эргж йовв.

Яг тер цаг мөчд гоминьдана нам, засг, цергин нойд, гоминьдана шийани цагдан дарһ Көк нойна алвн герт үүдн күртл чикгдэд суусн бээлэ. Цуһар гилтэ үг, дун угаһар янжур тэмкэн залһаһарнь татж бээсн болхас тэмкин көк саарл утан мантж одсн билэ. Тер нойдын өңг зүснь бээтхэ, кермин цаһан хан чигн үзгдшго дүң болсн билэ. Ла шумрин герл шовлзж бээв чигн, өмн суусн нойдт халхлгдж бээсн юмн. Шүүрс алдх, сана алдх аньр-чимэн зерг һарч, эрк-тэмкин жигтэһн үнр каңкнсн бээлэ. Тиигж суухдан олн талын нойд нүд чирмлго гимэр болад, цагдан һазрин дарһ Көк нойниг хэлэж, хув заяһан түүнд даалһж бээхшэ бээв. Тиигхин учрнь – Көк нойн ик ширэ түшч зогссн кевтэн телефоһар гоминьдана ик силиң¹ нойнла күүндж бээв. Тиигхд зэрмнь келэн һарһад, зэрмнь толһаһан зээлэд, зэрмнь сана алдад, өңг зүсэн алдсн бээв.

– Хэй-хэй! – гиһэд, Көк нойн баас алдтлан бэрклж бээв. – Хэрцэн тасрла, кишг баргдла! – гиһэд, Көк нойн телефона хэрүлцэн хайж оркн, ардан сандл ширэд пад гиж суув.

– Юн гисмби? Ик силиң ямр зэрлг-заавр өгсмби? – гиһэд, үзг-үзгэснь Көк нойниг ширтж бээв. Цагдан һазрин Көк нойн өкәһэд, ширэн көл татурас нег лоңх эрк авад, дараһар кесг цөгц эрк ууж авад:

– Ик хотдк гоминьдана нам, засг, цергин нойд хойр һазрт хурж хорһдсн бээдг чигн, негнь – ик силиңгин яамна һазр, негнь – ик цагдан һазр. Гер-бүл, бүсгэ, көвүдэн тенд авч одж. Бус һазрнь цөмдөн алдрж, хотыг партизанмуд бүслэд авч оркн бээдг чигн, – гив. Үгән залһад: – Ода мадна өмн хойр зам бээнэ, негнь – һаран өргэд орж өгх кергтэ, бас негнь болвл – амжад зулж гетлх кергтэ, – гив. – Тиим ик цергэр күрэлүлж бээсн хотын ик силиң нойн арһан барж, яст меклэн кевэр хорһдж авсн бээхд маднд ямр арһ бээнэ? һацата юмн, эндк ик цергиг цугинь тиигэд шилжүлж одснас көлтэ ода кел авлцхин арһ бас уга болв. Телефона утциг лав эндк дээсн таслж оркв, – гиһэд, Көк нойна өңгнь улм көкрэд, акад болж одв. Хув заяһан түүнд даалһсн гоминьдана нойд шивр-шивр гилдж, арһ уга болсан күүндж бээв: – Ик силиңгин өгсн заавр, – гиж янжур тэмкэс негиг авад зууж оркн умлһж сорад, хамр-амарн тэмкин көк утаг бүргүлж оркн: – Зулж гетлтн, түргн зулж гетлтн гиж зэрлг болсн юмн. Яһж зулхв? Бүсгэ, көвүдэн яахв? Авад йовж болх ю? Зулад гетлдг зам бээх ю? – гиһэд, шивр-шивр гилдж бээв.

Лоңхта эркэс бас нег цөгц кеж авад, нег киһһэр доңддж оркад:

– «Шулм хорлж эс чадхдан шееж өңгрнэ» гидг юмн. Бидн зулж йовхасн урд ке зүүлин кергиг кеж оркад йовх кергтэ, – гиһэд, янжур тэмкэсн бас негиг авв. – Аль кедү зүүлви гивл, иим һурвн зүүл. Негнь – хар герт хөрэтэ бээсн улс төрин ялтниг түүмрдж алх кергтэ, – гихд негнь:

– Хү, юн гинэ? – гиһэд, босад ирв. – Тиигж болшго, – гиж бээв.

¹ Силиң – цергин нойна цол.

– Тиигж болна, – гийэд, Көк нойн үгэн залһад: – Хар герт бээсн улс төрин ялтниг гивл, кен чигн болг, ямр чигн күн болг, китд күн чигн болг, цуһар мана дээснлэ кел авлцсн, кийһән негдүлсн, киисән холвж орксн харта эмтн мөн. Мана дээсн кенви гивл, эв хамтчуд болхиг бас медшго күн бэәнү? Мана толһа өөд түүмр яһад ассмби? Эв хамтчуд тэвсн түүмр биш гиж ю? – гив. Үгэн залһад: – Бас негнь болвл – тэрэ будана көмрг сангиг түүмрдж оркад йовх кергтэ. Эн болвл – ик силиңгин зэрлг, – гив.

Тиигхин тенд хар герин торһуляр¹ бээсн һурвн церг бууһан делдж бэрсн кевтән нааран-цааран алхж учрлцхдан:

– Һацата юмн, эн сө иигж оддг тенгрнь альви, һазрнь альви? Йилһж үзхин арһ уга болһж оркв. Иим бээдлд үүл үүсхнь маһд, яһж толһаһарн хэрү өгх юмби? Һалдн гидг деермчнь кецү юмн гинэ биш ю, – гилдж, шивр-шивр күүндж бээв. Генткн хар герин ик үүдэр һар шумр бэрсн кесг күн орж аашхиг үзэд: – Түүмр тэвдг эмтнь ирж йовх юмн ю? – гиж шудрлдн² ирсн нойдт йос кеж зогсв. Хамаһас ирсн ик нойн болхинь чигн медж амжлго, керг алдж гийэд, бууһан булалһж күлгдв. Тиигэд туугдж йовв.

Гоминьдана ик нойн гийэд йос кеснь Һалдн санж, дахж ирснь – Турһн, Корла ахта кесг залус чигн. Турһн яарч сандрсн болхас хар герин үүднэ ик хар чөөжиг балв цокна гийэд, нохан толһаһин чинән чолуһар күрс-харс гилһэд цокж бээв.

– Альви? – гийэд, Һалдн ик хар чөөжиг нег мошкад татв, ханцарн бэрэд бас нег уда мошкж татв. Тиигэд эс болснд Һалдн: – Ай, иим кецү санж ю, – гийэд ишклж татхдан ик хар чөөжиг сөң татад авхла, үүднэ көшүр төмр харс гиж унв. Хар герин үүдиг секэд, Һалдн ик дууһар хар герэс чөлэлгдсиг келж бээхд Турһн хар гер дотр орад: – Ата, ата! – гийэд хээкрн дуудж бээв. Хамгин сүүлэр һарч ирсн Турһн үг, дун угаһар уульв. Ханцнась татад:

– Чини эцкиг эдн заагт бөөлһшго, лав онц хар герт авч одсн болх, – гийэд, Турһниг дахулад гүүв. Тиигхдән Һалдн эцкичн алх тоотын дотр авч одсн болх гиж келсн уга. Гүүсн кевтән бас нег хар герин үүднд ирв.

– Энчн күн сууж бээсн³ гер билэ, – гиж Турһн келснд Һалдн:

– Күн суусн гинү? Нойдын алвн гернь чигн хар гер, жорлцнь⁴ чигн хар гер болж одсн бэәнэ, – гив.

Хар герин үүдиг балвчн секэд, Турһн: – Ата, ата! – гиснд хэрү уга болсн болхас: – Хээрн көөркү атам алгдж, – гийэд уульж бээв. Һалдн үкс гиж ханцнась татад:

– Энд бас кедү хар гер бэәнэ, – гийэд дахулж одв. Дараһар һурвн хар герин үүдиг балвчн секэд: – Ата, ата! – гиж дуудснд хэрү дун һарсн уга. Тиигэд Турһн оркнл уульв. Һалдн өмннь ирэд, барвһр ик альхарн нульмсинь арчад:

– Уульж энлхин ормд өшэ авхан бодыч, нульмсан унһахин ормд нудрман зэнгдич, – гийэд, тендэс гүүлдэд, шийани цагдан һазрт ирхлэ, үүднэ зесүлин цергүд һаран өргэд, бу зевсгән тушаж өгв. Тедн тиигхин учрнь – гоминьдана шийани цагдан һазрин дарһ Көк нойн болн цергин баһ нойн кесг кү дахулад зулж одсн санж. Гоминьдана шийани нам засгин һазриг авхар одсн Турһн Нурдн ахта күрэд ирв. Тэрэ будана саң көмргиг авхар одсн Ло Ваң ахта улс чигн күрэд ирв. Тиигэд тус бүрдән үүргән⁵ яһж бүтэсэн келв.

Сүүлэрнь Турһн Нурдн хойр хоцрж, базр балһсиг тогтнолх ажлыг кехэр, Һалдн Ло Ваң хойр зулж йовсн тоотыг некж бэрхэр тогтв. Тиигэд Һалдн Ло Ваң хойр кесг кү дахулад мордв.

¹ Торһуль – манач.

² Шудрлдн – шудрмгар, адһж.

³ Сууж бээсн – бээршсн.

⁴ Жорлц – һарч ирдг һазр.

⁵ Үүргән – кергән.

Арви

Барун хөөтэс күрисн зузан хар үүлн үүд-түүд күрлго, Өндр Хээрхн Хаңхан ораг хамж бүрксн кевтэн көк көшг гимэр бээсн теңгриг эвкэд, хамж бээв. Күр-хар, лиш-таш гисн сүркэ ик дун болн гилс-далс гисн догшн хурц герлэснь һазрин өр деерк эмтн бүкн сүрдж, зүрк алдм бээхэс баршго теңгрин таңнад зэ завср уга бирзлдж бээсн одд чигн сүрдж эһэд, үүмр-чүүмр гилдж бээхшн бээв. Борана түрүнд хар шуурһн гидгчин һал манда болсн салькн һазрин өр деерк өвсн шарлжн, түңг мод, гер бээшн күртл сөңглэд, хураһад одм билэ. Хар үүлниг зүсэд-зүсэд, гилс-далс гиж бээсн цэклһнэ сүркэ догшн герлд һазрин өр деер этэсн-эрвэсн бүкн энд-тенд тодхн үзгдж бээв. Тиигхин тенд өнчн бор довң деер һурвн күн бээхнь үзгдэд одв. Негнь – цергэ хувцта Шурна чигн. Эн ора амжж ирэд, сө манж, дээсиг күрэд ирхнь күлэсн бээж. Шурна хээснэ чинэн бор чолуг түшч суухдан:

– Турһна тиигж келснь орта, мал алад, гиичд дуудснд деерэс ирсн эмтн одж уга, кемр оддг болвл, дотад, һазад дээсн ашглж¹, түүмр тэвж үүмүлх болна, юмна түрүнд Нуурин ээлд түүмр тэвэд үүмүлхнь маһд. Учрнь – деерэс ирсн эмтнэ нег кесгнь эн өдр Нуурин ээлин тенд одсн бээнэ, – гиһэд, яһж сергэлхин тускар санлан закж келсн санж.

Шурнан санан амр уга бээхин бас нег керг болвл – Нуурин ээлэс зээцн одсн күндтэ гиичнр болн настнр, көвүд хур боранд орж үүддг болв гиж бээсн юмн. Тиигхин тенд Шурнан сананд эн өдрин инэдтэ керг орв. Тиигэд Шурна эврэн эрк уга мусг гиж инэһэд: «„Һартан зевсг бэрсн дээснэс һартан биир авсн дээсн кецү болна“ гидг эн чигн. Чолунбат үндстнэ хүвсхлт дээнэ үйд дээснэ беклтиг² эвдхэр делврдг³ бомб сүүвдж авад, һалдсн сумн дооһур мөлкэд одж йовхдан, дээсн дотр орж таңнул кеж йовхдан эндсн уга күн билэ, ода Адан Дусл Хамрин бичсн тер хуурмг заканд эндүрв чигн, тиигэд тер күмсгэн зэңгдэд, хорслта ирсн санж. Амбна Дусл Хамр бичэчд ам алдж орклав гисиг үнн болһж оркж. Үүнэс үзхд керг деерэн мини ямриг бас сэн медэд уга санж, – гиж нег бодад, баахн һундрххшн болв. Дэкэд нег бодхдан: – Тиигхин зуур би яһад тиим дүңгэн болсмби? Энд бээшгод күрсн эс ю би?» – гиһэд, инэднь күрв.

Цэклһнэ сүркэ герлд хойр мөртэ күн түңг дотр ирж йовхнь тодхн үзгдэд одв.

– Шурна эгчэ! – гиһэд, Корла дор дууһар: – Хойр мөртэ күн ирж йовхиг үзвү та? – гиһэд шимлдж бээв.

– Үзүв.

– Дээснэ талкс биш ю?

– Тиим, Нимэ ахшн үзгдв.

– Хэрнь, тиигж үзгдв. Нимэ ах болдг болвл, маһд кел күргэд аашна.

– Тиим болхнь маһд.

Тер зуур: – Кенви? – гисн чочмг дун һарв.

– Кенви гиснь, Чолунбат ах болх ю?

– Тиим.

Тиигж чочмг сурснд:

– Би, би, Нимэ, – гив. Ирсн хойр күүнэ негнь Нимэ санж.

– Чолунбат ахла мендлж бээнэ, – гиһэд, Шурнан зүн һар тал суусн күүкн Альмн келж бээв.

– Эдн хойр кезэнэ аһу дотр түрүн уда уулзсн санж, хөрн кедү жил хөөн эн нег сө түңг дотр уулзв, – гиһэд, Шурна инэв.

¹ Ашглж – олзлад.

² Беклтиг – дэврлтиг.

³ Делврдг – хаһрдг.

Хойр мөр көтлөн хурвн күн довч өөд һарч аашла. Негнь – Бухан көвүн санж.
– Шурна-а! – гиж Чолунбат шоглж: – Наачн эрднь толһата хувлһн бурхн ирж йовна. Босч мөргэд, эдс автха, – гийһэд инэв.

– Хойр мөриг далд уйнавидн, – гийһэд, Корла Бухан көвүн хойр авад йовв.

– «Зул бөкхэс өмн падрна» гидг эс билү? – гийһэд, Нимэ күргж ирсн келэн¹ экнэснь татн дөкмкнэр: – Кедү өдрэс нааран Ада амбн деер, дор һар, көл болгсдан, нүдн, чикн болгсдан, өөр үздг тоотан дуудж авад, өдрэр яамнд бөкүлгж, сө бийэн манулж бээлэ. Эн ораһин һал манда шуурһн дотр таньгдшго өвэрц хойр күн ирэд, күүһэр үүд хэлэлһлж, нег цэ буслхин дунд Адан герт нууц зөвч кеж. Бүрүлин баргт хөр өңгрү күн яамна нег герт күлэсн бээж. Тиигхин тенд тэмкин утан мантж, эркин үнр кацкнад бээж. Улан хальң бээсн баячудын көвүд альхнь жаһшнж бээхшн үмгж, нег-негэн базһж, инэлдж бээлэ. Генткн амбна Улан Нүдн нирв:

– Тагчг бээцхэтн! – гив. – Босад чик зогсцхатн, ик нойн ирж йовна, амбн бийэри дахулад ирж йовна, – гив. Дусл Хамр арвн кедү йовһн бууг авч ирэд бичсн нерн йосар тархаж өгв. Бу авсн тоотнь бардмнж бээв. Бу эс күртсн тоотнь һундрхсншн зогсв. Тиигхин тенд хойр күүнэ теверг күршго дүң болсн Ада амбн орж ирв. Түүнэ арднь Ада амбнас тоха турш өндр нег күн болн толһань Ада амбна ээмд күрм бас нег күн орж ирв. һорзһр өндр күн Адан барун һар тал, маштг боһнь күн Адан зүн һар тал зогсв. Адан торһульчдын хос нүдн тер таньгдшго хойр өвэрц күүнд туссн билэ. Ада амбн уралан хойр алхж ирэд:

– Цуһар бүрн бээнү? – гиж сурв. Даруны: – Таанр ю бодж бээсмби? – гиж сурв. Торһульч гигсдин дотрас кен чигн хэрү өгч чадлго зогсв. Амбна Улан Нүдн нирв:

– Бидн болвл – тана торһульч болна. Тиимэс тана зэрлгэр болна. Хүв заяһан танд даалһж, өдр, сө үрглжлн таниг торһж бээсн бидн, – гив. Түүнэ үгиг залһад, Дусл Хамр:

– Уласн һал, урссн уснас хэршговидн, – гив. Тиигэд Ада амбн мини тоот ямр санж гисншн зүн һар талан нег хэлэв, дэки барун һар талан нег хэлэв.

– Ай, торһульчд мини! Мана дээсн кенви? Мана хань таңһрг кенви? – гиж сурснд күр дүн Хара гигч:

– Мана дээсн болвл – эв хамт нам, мана хань таңһрг болвл – гоминьдан болна, – гив.

– Зөв, – гийһэд, Ада амбн бас: – Эв хамт наминхн яһад мана дээсн болна? – гиж сурснд ачнь Халда:

– Эв хамт наминхн бурхн киистриг алж, буйн киштниг чилэж, йосн дүрм уга кедгтэн мана дээсн болна, – гив. Амбн:

– Зөв, – гиж инэһэд, – Америк гигчиг таанр меднү? Түүнэ тускар кедү уда келж өгсн эс билү би. Түүнэ атомин бомб гидг юмнь, – гийһэд, һарин хойр альхан мацнадан бэрэд, – уулыг кедэ болһж, кедэг уул болһж, сөөг өдр болһж, өдриг сө болһж оркна. Түүнэ дем тусар мана гоминьдан алдж орксн дотр һазран хэрүләд авч оркж гинэ, Үрмчиг бас хэрүләд авч оркж гинэ, – гийһэд келж бээтл, кенви негнь:

– Мана гоминьдана төр сергж босдг² чигн. Атн темэһэн, агт мөрэн, алд өвртэ царан, акж насжсн ирг хөөдэн белдх кергтэ, – гийһэд киг-киг инэж бээхиг соңссн Улан Нүдн ардан эргж, өрчэрнь худрад:

– Үкдг үүлчн хатхж бээнү? – гив. Тер зуур деерэс ирсн һорзһр нойн һарад, үг келхдэн:

– Ада амбна келснь – бүрмөсн зөв, түүнэ үгэр болх кергтэ. Эн сө хама һазрт нег зергэр босад, алдрсн төрэн хэрүлж авнавидн, эн сө эндк бүк шийани эркиг татж

¹ Келэн – зэңгэн.

² Сергж босдг – босхгдж.

авна, түрүлэд Нуурин ээлинксиг авна. Тиигэд цуһар бу зевсгтэ болж авад, сүүлэрнь бурхнд мөргж, бууһин ам долаж, уласн хал, урссн уснас ээшго бидн. Деед амбна зэрлгэр болнавидн, цухрж зээлдг юмн болвл, теңгр бурхна шоодвр амбна нойна шиидврт учрг! – гиж таңһрг тэвв.

– Нуурин ээлинксиг кел, ки һарһлго дорнь бэрж авхин төлө тедн Нуурин ээлин һурвн таласнь бүслн дэврхнь маһд. Нег кесг күүг Ада амбн болн һорзһр эрлг ахлж йовх. Наадк хойр кесг күүг Улан Нүдн, Дусл Хамр, Маштг Эрлг ахлж одх. Ада ахлсн нег кесг күн лав энүгэр ирхнь маһд, – гийһэд, Нимэ Чолунбат хоюрн: – Нуурин барун тасрха ээлд одый, – гиж йовв.

Шурна, Корла, Альмн һурвулн тендэн зесч суула. Шурна бор чолуг түшсн кевтэн нүд алдлго бор довңгин барундк түңг уру хэлэж бээв. Корла түрглү кевтэн бор довңгин зүүндк түңг уру хэлэж бээв.

– Корла, – гийһэд, Шурна дор дууһар шимлдэд, – Чолунбатын заксийг мартж оркенго биз, – гив.

– Уга, яһж мартх билэ! Шурна эгч, сана амр бээтн, – гив.

– Аль келж үзич?!

– Яарч, сандрж болшго, дээсиг чочаж болшго, Нуурин өмн тасрха ээлэр орж йовсинь ар хаалһ деер тосад гетж бээтн, зулж ирсн дээсиг өмнэснь буудад, нег сумар негинь унһатн, алдрад зулсинь нежж бэртн гисн эс билү? – гихд зүн һар таласнь Альмн:

– Үзвү? Барлзсн бараг үзвү? – гийһэд шимлдж бээв.

– Аньр уга бэ, – гийһэд, тохатарн чичж, дока өгэд, Шурна нүд алдлго хэлэж бээв. Олн мөрдин көлин аньр-чимэн болн мөрдин түргж йовх аньр-чимэн һарч бээв. Тер зуур гилс-гилс гитл цэклсн цэклһнэ герлд өңгрэд һарч йовсн олн мөртэ улс тодхн үзгдв. Дунднь йовснь – Ада амбншң билэ. Йовсн кевтэн Жавин хоран үүднд күрэд одв. Һорзһр нойн:

– Яһад иим дүң дүлэви? – гийһэд сежглж келснд Ада амбн:

– «Унтсн күн үкснлэ эдл» гидг юмн, нөөртэн чивж одсн бээнэ, байрлсн болхас эрк уусн болх, – гив. Нойн:

– Нохаснь бас хуцшго болснь юнви?

– Нуурин ээлинхн гидгчн нооста ноха чигн уга гигдсн юмн, – гив. Негнь гүүж ирэд:

– Өмтэ юмн уга, үүдэн хааж оркад зээлж, – гив. Ада:

– Нимэ! – гиж кедү дэксн дуудад, Нимэг угальж: – Тер һавл толһа мадн дотр йовхшң эс билү, – гив. Кенви негнь Адан үгиг залһад:

– Бухан көвүн бас тоньлж, – гив. Тиигэд Ада амбн толһаһан чичэд:

– «Күүнэ үг соңссн күн хээсэн хулдна» гийһэд, тер Улан Нүднэ үгиг соңсад, хад мөргж бээхм эн, – гийһэд: – Тер хойр кел күргсн санж, – гилдэд, Нуурин барун тасрха ээл үзгүр йовв.

– Нуурин барун тасрха ээлд хонснь маһд, тер эмгнэ шин герт хурад, ирсн гиичнрэн тооһад хонснь маһд, – гийһэд одж йовтл, өмнэснь Адан күр дү Хара күрч ирэд:

– Нуурин барун тасрха ээлд эмтэ юмн үлдж уга, цуһар үүдэн хааж оркад зээлж, хораднь ноха чигн уга, – гихд Ада:

– Аль тасрха ээл гинэч? Нуурин барун тасрха ээл ю?– гийһэд: – Келн алдрж, келн алдрж! Һавл толһа мадн дотр орсн дээсн санж, Бухан көвүн түүг дахад йовж, дээсн мана дер дор бээж, – гийһэд яхлж, яахан медлго бээв.

– Хү, амбн, – гийһэд, һорзһр эрлг: – Нуурин ээл алдрснд сана зовад кергго, ода түргнэр одад, шийани цагдан һазриг авий, – гийһэд келж бээтл, таң гисн бууһин

дуунд цуһар чочад одв. Мөрнөннь буру бийэр унад одсн хорзһр эрлгин мөрнь көглэд зээлснд Ада амбн:

– Мини ардас, – гиж дуту зуурм келэд, Нуурин зүн тасрха ээл тал тэвэд оркв. Дахгсднь ардаснь тэвлдж йовтл, өмнэснь Улан Нүдн болн Маштг эрлгэр ахлж йовсн кесг күн тэвлдэд аашч. Тедн хойр талас нүүрцэд ирж йовтл, таң гийһэд һарсн нег бууһин дуунла Улан Нүднэ ард аашсн Маштг Эрлг мөрнөннь зөв бийэр киисч унв. Тедн тиигж сандрсн болхас Нуурин өмн тасрха ээл тал тэвлдж йовв. Дараһар һарсн хойр бууһин дуунла Халда Хара хойрин мөрднь оңхлад¹ унв. Тедн тендэн хурһчад² зогсч бээхин зуур:

– Бууж өгцхэтн! Бу зевсгэн тушавл, таанрин эмнд хор күргшго бидн, – гийһэд, үзг-үзгэснь хашкрлдж бээв.

– Юн? – гийһэд, бедин хуурһ дотраһур зулж йовсн нег мөртэ күүг үзсн Шурна: – Альмн, мини мөриг нааран авад ир, – гиж хээкрн гүүв. Мөрнөннь эмэлиг ясч, оln жирминь чаһааж бээсн Шурна: – Бээрэн чаһ сэктн, мини йовсн учриг Корлад келж орк, – гиж, хар килһсн арһмжан цалмлн эвкж бэрэд мордв. Мордсн кевтэн алдрж зулсн тер нег күүг көндлң хаалһд күргэд күцв.

– Зогс! Ода мини цалмас гетлж чадх угач, – гиж хээкрн түүг мөрнэснь татж унһаһад чирж йовв. Тиигхд түрүлэд гүүж ирсн Альмн:

– Кен санжви? О, Ада санж биш ю? – гийһэд Альмн келж бээтл, Чолунбат чигн күрлцн ирв.

Корла Бора хойрар Адаг цагдан һазрт күргүлэд, Чолунбат Шурна хойр Төрбат көгшниг аврж авхар тендэс цааран гүүлгэд йовв.

Арвн негн

Нуурин ээлд үлдж хоцрсн һурвн көгшн, һурвн эмгн зурһалин Бадм көгшнэд хурж ирэд, күүндж суула. Сарвхиг дотраснь бүтэж оркж. Хамхрха шаазнгин йоралд ассн му шумрин герлд гер дотркнь барг-бүрг үзгдхшң билэ. Өлзэт көгшн барана өмн зэмлж сууж.

– Жир өөрдсн наста, зурһан көк шүдтэ көгшэв, – гийһэд, цав цаһан толһаһан хойр һарин альхар илж: – «Түлэнэ мунь бүүр сәкнэ, күүнэ мунь гер сәкнэ» гидг. Эн үг үнэртэн бидн зурһаг келсншң, – гив. – Һурвн көгшн, һурвн эмгн зурһалин Нуурин ээлин бүүр сәкж хоцрсн санжвидн, Баака, тиим эс ю? – гийһэд, орна өмн барун көлән тәкиж, зүн көлән сөгдж суусн кевтән һанзар тәмк татж бээсн Бадм көгшнд келэд инэв.

– Бидн зурһанчн авдг эрлг ирсн тер цагт ээдгән мартж орксншң бээх юмн. Зөрм улс бидншң эс көгшрэд одсндан һутрн һундж бээсн юмн, тиим эс ю, Мөөжэ? – гиж дор бийднь суусн Мөңкэ көгшниг хэлэж инэв. Тиигхдән Бадм Мөңкэ хойр көгшниг хэлэж: – Хар толһаһан мини ижл болһад цаһалһж ядсн биз. Би тиигэд цаһан толһатадан бардм бээсн юмн, – гив. – Би толһаһан бардм үзүлж бээхд Баака шүдән үзүлж бээлэ, Мөөжэ болвл, бүр юм эс соңсхшң болж авсн билэ. «Өмнд күрхлэ, арһ олдна» гидг тер санж, – гийһэд инэж бээв. – Бидн һурвн көгшнэс эн һурвн дүр уга эмгн бардм бээсн юмн. Цергт кү бәрдг гоминьдана цергүд эдниг хэлэсн чигн уга билэ, – гийһэд инэв. Өлзэт көгшн нертэ шогч күн болхас тиигэд шог келж суусн юмн. Бадм көгшн һанзин толһаг царгтан гүвж оркад:

– Иигж шоглхан бээһич! Удсн билэч, базрас ямр байрта чимэ соңсад ирвч? – гиж сурснд Өлзэт көгшн бас:

¹ Оңхлад – нээхлэд.

² Хурһчад – ээж чичрэд.

– Өңгрсн кергиг алдлго тоочад, ирэд уга кергиг алдлго баргцан медэд бээдгтэн Нуурин ээлин Күңкэн Алтн Чееж гигдсн эс билү та? Эн өдр теңкэ ямр йорар бүрксмби? Салькн һалв болад хамгиг киискэд одм эс бээнү? Күңкэн Алтн Чееж гигдсн та мини баргца медж бээх биз. Тиим бээтл нанас сурад ю кенэт? – гийһэд инэв.

Бадм көгшн инэмсклж:

– Өңг зүсэрчн, үг-күүрэрчн ажглж үзхлэ, ямр нег байрта чимэ олж соңсад ирсншң бээнэ. Терүгэн эк татн келж ядсншң медгдэд бээнэ. Гоминьдана өдрнь өөрдж, Адан цагнь өөрдсн бээнэ гиж Һалдн келж гинэ биш ю, теңгр тийгэд хүвсч бээх ю? Тер тоотын өдр цагиг улм өөрдүлсн бээх ю? Барун чикм цоңнад бээнэ, ямр нег байрта чимэн соңсгдх ю, зүн нүдм татад бээнэ, ямр нег сэн керг үзгдх ю? – гийһэд, Мөңкэ көгшнд һанзан өгэд: – Һурвн тасрха ээлин цугинь дарж¹ йовад, гер хораһинь хэлэсн ю? – гиж Бадм көгшн сурснд Мөңкэ көгшн:

– Өмн тасрха ээлд одад, Жоранкнас талдан ээлин хораднь орж хэлэлэв, тендэс барун тасрха ээлэр йовад, хораднь орж үзлэв, гер хорань мөнд, – гив.

– Баатрин тер ноха бас үзгдшго болж. Сө бүр уульн хуцдг билэ, эн ора үзгдшго болж, – гив. Бадм көгшн үгэн залһад: – Эн сөөг сэн өңгрәһэд авий, «үкрин сүүлд утхин үзүр хуһлж» гидглэ эдл бичэ болый, – гив. Тийгхлэнь Өлзэт көгшн ха-ха гиж инәһэд:

– Гертэн сууж бээһэд, хамгиг та меджл бээсн санж биш ю? – гив.

– Тиимэ, – гихлэнь, Өлзэт көгшн бас:

– Тана келсн зүүтэ, гоминьдана өдрнь өөрдсншң медгдсн юмн. Өдрнь өөрдсн нүүлтэ нойдын нүр-чирәһэс медгдж эс бээнү, – гийһэд келж бээтл сарвхин модыг тоң-тоң гиж цокж бээх чимэн һарснд эмгд чочад, нег-негэн хэләһэд, зүрк алдж ээсн бээв. Бадм көгшн ажглж:

– Эн өдр дээсн тийгж цокх йосн уга, лав байрин чимэ күргж аашх күн, – гив. Тийгж келснд эмгд алң болж, Бадм көгшниг хэлэв. Бадмин эмгн:

– Байрин чимэ күргж ирсиг та яһж медж орксмби? – гиж сурв. Ода юн гидгж гийһэд, цуһар Бадм көгшниг хэлэв. Бадм:

– Сандрсншң тиим түргн-түргн цоксн уга ю? – гихлэ, эмгнь бас:

– Юн гинэ? Тер сө Улан Нүдн чигн иигж тоң-тоң гиж цоксн эс билү? – гихд Бадм көгшн:

– Тийгхдэн Улан Нүдн адһж сандрн цоксн юмн. Эн өдр тер уга, Адаг дахад хот орж гинэ, – гив. – Хү, эмгн, босад үүд тээлж өг, мана Мергн ирв, – гив. Тийгж келэд, эмгн эс босснд Бадм көгшн бийнь үкс босч һарад, үүд тээлж өгхин зуур: – Кен чигн? Мергн биш чигн ю? Төрсн эцкнь көвүнәннь дууг йилһж таньдго керг бээх ю? – гийһэд инэж йовв.

Мергн болвл – Бадм көгшнэ өмн герэ көвүн. Тоострсн бор нүр-чирәһәрнь үзхд байрин чимэ күргж ирсн ил билэ.

– О-о! Таанр унтад уга бээсн санж, – гийһэд маасхлзж бээснд эцкнь Бадм көгшн:

– Чини байрин чимэ күргж ирхиг күлэж бээсн билэвидн, – гихд Мергн:

– Байрин чимэ күргж ирхим яһж медлэт? – гихд Бадм:

– Медлго, эн өдр барун чикм цоңнад, зүн нүдм татад бээсн юмн, – гив.

– Тиим ю? – гиж Мергн инәһэд, доран сууж, күргж ирсн байрин чимәһән экнэснь татн келж бээв. Турһна һашудлыг соңсад, Бадм көгшн:

– Тиим ю? – гийһэд, үгинь таслад: – Хээмнь көөркү, мууха болж биш ю? – гиж бээтл, эмгнь:

– Турһн гинү? Терчн кенви? – гиснд Бадм көгшн:

¹ Дарж – даралдулж.

– Тер сө мадниг эрлгин харас гетлгж авсдын негнь болна. Һалдниг дахж ирэд, мини келэр эцкм бэргдв гиж сана зовж эс бээлү?

Бадмин эмгн:

– Эцкнь ю кеж бээсмб?

– Эцкнь төмрч дархн бээсн юмн, – гийһэд, Бадм залһад: – Тер Көк эрлг өөрөн кедү дүңгин кү дахулад йовж? – гихд Мергн:

– Арвад кү дахулад йовсн янзта. Цергин баһ нойн дахж йовв гиж келж бээлэ, – гихд:

– Һалдн кедү кү дахулад некж?

– Ло Ваң гисн китд анднь бас дөрвн-тавн кү дахулад йовж.

– Хамаһар зулхар йовж? Һалдн меднү?

– Меднэ, дөтләд тосч цокна гийһэд йовсн юмн, – гив.

– Энчн зүүднд чигн оршго керг болж биш ю? – гихлэ, цуһар инэлджд бээв. – Түвшн тендэн бээһэ ю? Чимэ күргж өгсн ю?

– Тиимэ! Чимэ күргж одла. Би мордад, эн уулар йовж чимэ күргнэв. Маңһдур үдин өмн Нуурин ээл деер хурж ирх болла, – гийһэд, Мергн босад һарв.

Сананас һаршго тер нег сөөг ижл зурһан настн суусн кевтэн, күүрсч күүндсн кевтэн өр цээһив. Тедн тиигж байрлсн санж, келэд-келэд – үгнь чилшго, сууһад-сууһад – нөөрнь күршго бээв. Келн уга юмн кезэд дун-шун уга, өөд уга¹ суудг Мөңкэ көгшнэ эмгн чигн үг-күүртэ болсн деерэн инэж бээв. Түүнэ маңнань тиниж, ик сээхн заңта болв. Өлзэт көгшнэ эмгн кийһэн таслгго үг келж, тер һурвн эмгн серглң цова һольшг инэдтэ бээв. Тедн зуухин амнд суусн кевтэн:

– Э-э көөркү, хөв заята эмгн, – гийһэд, Түвшнэ тускар булалдн келж бээхд барана өмн суусн һурвн көгшэ: – А көөркү Һалдн, – гийһэд, Һалдна тускар келж бээв. Тиигэд нег эрк нерм дүң цагиг агчмин зуур өңгрэж оркв. Һарад ирсн Бадм көгшн:

– Мөчн ора деер ирэд оркж, сө дунд өңгрж бээхшң. Мана Мергн мордсн кевтэн мөрнәннь дөрвн турунас һал һарһад одв. Тер кевтэн гүүлгхлэ, Жав Өрг хойрин бээсн ээлд, Шура болн Өнрин бер, көвүн бээсн ээлд күрэд, чимэ күргх. Көөркс, тедн яһж байрлх болв! Нуурин ээлдэн хэрнэ гийһэд, көл болх, амжснь мордад нааран һарх, түрүлснь өр цээхин өмн күрэд ирх, – гиж бээв. Бадм көгшнэ үгиг залһад, эмгнь:

– Көөркү Түвшн соңсад яһж байрлсн болх! Баатр чимэ күргэд одж гиж келсн билэ. Тер гүүлгж йовсн кевтэн Буха байнд күрч оркснь маһд, Түвшн көвүдтәһэн теднэд ирэд хонж. Теднэ мөрднь тохатаһан бээлэ. Тедн чигн өр цээхин баргт күрэд ирхнь маһд, – гив. Тиигэд күүнджд бээтл, Мөңкэн эмгн сертхлзэд, һазаһас нег аньр-чимэ авсншң болв.

– Яһв? Ямр аньр-чимэ аввч? – гиж эмгдин негнь сурв. Түүнэ үгиг залһад, Мөңкэ көгшн:

– Терчн тиигэдл таңх дүлэ намаг дөөглэд бээж заңшч орксн тиим адта юмн, – гийһэд инэв.

– Юн гинэ? – гийһэд, көгшәһән му нүдәр нег хэлэж оркн: – Эн суусн әмтнчн ижл ю? – гийһэд, босч һарад, үүд тээлж бээв.

Үүдн уру хэлэж бээсн Өлзэт көгшн:

– Ор уга үг эс келж, энчн юн гидг саг жигтә әмтн санж ю, – гийһэд инэж бээв. Бадм көгшн яһж одсн болв гийһэд Һалднд сана зовж бээсн болхас:

– Ода ямр чимэ күргэд ирсн болв? – гийһэд, үүдн уру чирмлго хэлэж бээтл, күрн дампр махлата, күрн бархд лавшг деерэн шарвтр өңгтә бүс бүслсн хуврг күн орж ирв. Бадм:

¹ Өөд уга – номһн.

– Э-э! Эмч санжви, – гийэд, көгшд нег зерг босад, Чүрм эмчин амриг сурв. – Хамаһас ирж йовнат, юунд сө дүлэ йоввт? – гиж көгшдин негнь сурснд Чүрм эмч инәһэд:

– Күрәһәс күрэд ирлэв. Мини ямр учрта ирсиг сурлго, хэрнь нег герт хурж, сө дунд өңгртл сууж бээсн учран нанд келж өгтн, – гийэд инәхлэ, цуһар инәлдв. Үгән залһад, Чүрм эмч: – Эн ора ар беләс шин ирлэв. Хулхач нохан кевәр Ада зулж тонһлсиг соңсад ирлэв. Ирэд, һал түлж, хээс нерэд, хот буда кеж бээтлм, Баатр күрэд ирсн юмн. Тер күргж ирсн байрин чимәһән дөкмкнәр нанд келж өгэд, мордад, Өндр Хээрхн Хаңһад һарч йовв, би мордад нааран йовсн юмн, – гив.

– Тер кевтән йовад ирснтн эн ю? – гиж Бадм сурснд Чүрм эмч:

– Уга, зуур нег ээлд бууһад, нег өвчтә өвгиг ажгж, эм таң залж өгхин зуур эн чимәг келж өглэв. Тиигэд тедн чигн көл болж, сө дүлэд хө алж, эрк нерж, байр кесн юмн. Нанд тиигэд хөөнә ууц, толһаг зоогсн билә. Гоминьдан цөмрсиг соңсад, бээхтә байн ээл чигн тиигж одсн юмн, – гив. – Али, – гиж, Мөңкә көгшниг хэләж: – Мини мөрнә һанзһд нег көкүр болн даальнд ууц, толһа бөөнә, авад ир! Эн сөөг байрар өңгрәхм, – гийэд инәв. Чүрм эмч байрлсндан тевчлән алдж, эрк ууж орксн бээж. – Эн сө күүнә сананас һаршго юмн. Учрнь – бидн арвн нөөмн тамин зовлңгас гетлж һарсн юмн. Гоминьдан гидгиг юн гих юмби? Ирэд, кедүкн жилин дотр нутг-ориг хумхарулж оркв. Хамг му йорта кергин цугинь кесн юмн. Түүг бурхн бичә үзүлтхә, – гиж намчлад: – Төрбат күүкнәннь төлә кедү чинән зовлң үзв! Келж баршго: Шурнаг авсндан Делән ик көвүн Дорж тиигж үкв, Алтниг авсн Делән баһ көвүн кедү жил һаза тенв. Чолунбат тиигэд чигн чимә уга одв. Мини тер кер дөнн сән мөрн болдгиг медж оркад, намаг яһж генүлв! Тер мөрнә төлә намаг алхд күргсн юмн. Келәд бээхлэ, баргдшго, – гиж бээв. Бадм көгшн һалднд сана амр уга бээхиг медәд, Чүрм эмч: – Тиим баатр күүнд үкл гиж килврхн болдго, – гийэд, тер жил Балдн нирв Оср гелң хойриг бәрж ирсн үлгүриг келхдән: – Сән баатр залуд сән агт мөрн учрсн цагт бахта юмн һардг. Балдн нирв Оср гелң хойриг некәд көөж йовхдан бүргдин шүүрлһәр одж йовсн юмн. Үүд-түүд күрглго цаһан бор мөртә йовсн Оср гелңгиг күцәд һархин зуур маляһар нег цокхдан Улан Тулм гигдсн Оср гелңгиг цаһан бор мөриннь делиг теврүлэд оркж. Оср тендән татж күлгдәд, мөрндән унулад одж йовхдан: «Балдниг яһсн болв? Хар Хуух Балдниг дардг залу гиж хама бээхви, мини хар саарлыг дардг күлг мөрн гиж хама бээхви гиж бээсн эс билү?» – гиж бодад, кесг сер деер давад одхин тенд һалдн Балдна хар саарлыг көтлж авсншң үзгдж. Тер Балдниг хар саарлын бөгтрһд бөгтрж орксн аашч. Тиигхдән һалдн кедү сеериг давж одад, Балдна хар саарлыг өңгрж һархин зуур бүргдин шүүрлһәр дал деерәснь балв атхж авад, һазр уру түрглү хайсн анч, – гиж келж бээтл, Бадм көгшн сана алдж оркад:

– Көк нойн һартан бу зевсгтә эс болву? «Баатр гидгчн нег бууһин сумнд» гидг эс билү? – гихд Чүрм:

– Тиигхдән Балдн һар буута йовсн санж, ардан һалдниг кедү-яду сумдад онлж чадж уга, ээж сандрсн цагт бу зевсг гидгчн тус уга юмн гиж һалдн келлэ, – гив.

Тедн тендән байрта күүндсн кевтән өр цээлһв. Өр цээхин тедүд цуһарн һарад йовсн кевтән Баатрин гер деер һарч хэләв. Мөңкә көгшнә эмгн генткн:

– Тер, тер, – гиж һарарн зүн үзг өөд зааж, бор зооһин ирмәгәр давад гүүж аашсн Баатрин шар нохаг үзүлж бээв. Бадм көгшн нарвчлн хэләж:

– А көөркс, Шура, Өрг эдн аашдг чигн, – гиж келәд хэләж бээтл, мөртә, царта олн улс бор зоог бүтәм болад һарад ирв. – Йо! Ямр олн күнви! Арднь йовһн күн бас һарад ирв. Уулын нутг үүдән хааж оркад аашх ю? – гиж бээтл, Чүрм эмч һаран өргәд, Нуурин хөөт бор зо өөд заав. Нег баг хүрмин улсшң ик олн күн аашч. Тер

зуур Баатрин шар ноха тэвсн кевтэн гер деер нарч ирэд, шарвадж, эмтиг нег эргж ирэд, Бадм көгшнэ хариг долаж, Бадм көгшнэ эмгн өөд өсрж, байр күргж бээхшн бээв.

– Йо-о, – гиж Чүрм эмч базр уру харарн зааж, базрин наадк бор зооһин ирмэг дорас ик олн мөртэ күн аашхиг үзүлж: – Көөркү Һалднм дээсэн дарад аашдг чигн, даргддгоһар төрсн баатр! – гийһэд магтж бээв.

Үзг-үзгэс эмтн гидгнь Нуурин ээл уру цудхгдн ирв. Нуурин барун тасрха ээл деер хөн, хурһн ниилэд одсн мет болж бээв.

– Меемэ, – гийһэд, Түвшн ээжд Һалдн седклин үгэн келж бээв. Юмна түрүнд Корла күндэр шавтж, түүг шийани эмнлһин һазрт авч ирж кевтүлсэн келв. Дарунь гоминьданиг бүрнэрнь сөнэхин төлө сэн дурарн цергт мордх кергиг келв. Тиигэд толһа докж бээсн Түвшн ээжнь Һалдн болн Һалдна анд хань Ло Ваң, Турсн, Нурднд цаһан үс амсулж:

– Сәксн бурхнтн өршәж, сансн үүлтн бүтж бээтхә! Ататн дээсэн дарж, дээлттәһәр эргэд, мөрнәннь саннаднь нар тусхаһад, сээрднь сар тусхаһад иртн, – гиж йөрөв. Иигэд үндстнә хүвсхлт дээнд күч немхәр Нуурин ээлин залус цергт мордад йовв.

Тиигхин тенд теңгрт хун һалун һаңһр-һуңһр гилдж, Нуурин ээлд байр күргж бээхшн бээв. Теңгр чилгрж, тал сарулдж, алтн нарна толянд амулң сээхн евэгдж бээв.

Үарг

Эдэн Кензэн товч намтр	3
<i>Негдгч бөлг.</i> Долыгт одснь	5
<i>Хойрдгч бөлг.</i> Цүллһн	46
<i>Һурвдгч бөлг.</i> Һалдн	82
<i>Дөрвдгч бөлг.</i> Эсргүцн бослцснь	105
<i>Тавдгч бөлг.</i> Сурһмж	134
<i>Зурһадгч бөлг.</i> Эрднин үкл	158
<i>Доладгч бөлг.</i> Өрин өмн	184

Э. Кензя
Перед рассветом
Переложение с ойратской письменности
на современное калмыцкое письмо
Б. Х. Тодаева

Компьютерная верстка и
подготовка оригинал-макета Д. В. Татнинов
Редактор Т. А. Михалева
Корректор И. М. Болдырева

Подписано в печать 26.10.15.
Формат 60x84/8. Печать цифровая.
Усл. печ. л. 28 п.л. Тираж 50.
Заказ 11-15.

Федеральное государственное бюджетное учреждение науки
Калмыцкий институт гуманитарных наук
Российской академии наук
358000 г. Элиста, ул. Илишкина, 8